

Лариса ПИСЬМЕННА

ВИБРАНІ ТВОРИ

ВМБРАНИ
ТВОРИ

ИТАРИСАНИСБМЕИИИ
ИТАРИСАНИСБМЕИИИ

Лариса ПИСЬМЕННА

ВИБРАНІ ТВОРИ

БАТЬКО

РОМАН

ПАЛАЦ
БЕЗ СТІН

ПОВІСТЬ

НЕНАПИСАНИЙ
ПОРТРЕТ

ПОВІСТЬ

В романе «Батько» украинская советская писательница взволнованно рассказывает о народной интеллигенции, которая сразу же и безоговорочно приняла Октябрьскую революцию и верно служила ей, изображает героизм нашего народа в годы Великой Отечественной войны.

В повестях «Ненаписанный портрет» и «Дворец без стен» поднимаются актуальные морально-этические проблемы.

СЛОВО ПРО ДРУГА

На початку шістдесятих років мені довелося прочитати невелике оповідання «Океанка» на той час уже відомої письменниці Лариси Письменної. Вражала в розповіді гостра туга небайдужого серця авторки над долею кинutoї дитини, шемлива ніжність, що аж ніяк не знижувалась до слізливої сентиментальності, гаряча віра в людську порядність і справедливість. Неабияка літературна майстерність, гостра спостережливість, живопис словом, що в сукупності своїй надають розповіді пластичності до ілюзії дотику, ще більше посилювали емоційний і художній вплив твору.

Глибоко схвилюваний, я написав авторці листа, в якому висловив своє враження.

Згодом мені пощастило познайомитись особисто з Ларисою Михайлівною. Красива, трохи колюча на вдачу й добродушно насмішувата, категорична в судженнях (можливо, від душевної незахищеності), Лариса Михайлівна була такою, якою я і уявляв її. Від цієї жінки, випробуваної життєвими незгодами, випромінювалась така ясна душевна сила, що й малознайомим з її творчим доробком ставало ясно: ось якою повинна бути справжня письменниця!

Життєвий шлях відомої української письменниці Лариси Письменної типовий для радянського художника.

Народилася Лариса Михайлівна в сім'ї фельдшера й учительки в селі Чоповичах, що на Житомирщині. Батьки, перефразовуючи вислів В. Сосюри, зайняли місце в поїзді революції одразу ж по першому дзвінку. Разом з односельчанами сім'я Письменних ділила голод і нестатки суворих літ громадянської війни й післявоєнної розрухи. Переїзди з села в село, тривожні ночі сільського активіста й сількора, злостивість куркулів, що від погроз переходили до відкритих дій (на батька було вчинено злочинний замах), не зламали волю скромних сільських інтелігентів у їхній боротьбі за нове життя.

Тож закономірно, що згодом батько став членом більшовицької партії, до кінця днів своїх залишався переконаним й активним комуністом, для дочки не поставала проблема «сделать бы жизнь с кого».

Після закінчення семирічної трудшколи Лариса Письменна навчалася в Білоцерківському фінансовому технікумі, хоч і не лежало серце молодій дівчині, до, здавалось би, сухого й суворого фаху бухгалтеря.

Наслідуючи батька, що писав і друкувався, Леся складала вірші. І яка ж то була радість, коли в харківському (столичному!) журналі був оприлюднений перший її твір.

Поетесі було тоді сімнадцять літ.

Не завжди перша публікація народжує справжнього професійного письменника, та для Лариси Письменної вона стала початком творчої біографії. Бо в складних перипетіях життя потяг до живого слова, художнього мислення, потреба вилити душу перед багатьма-багатьма людьми були найголовнішими духовними стимулами. Щоправда, становлення письменниці відбулося значно пізніше. «Якщо юна дівчина могла легко описати ліричну подію, то для переходу до суворої прози треба було багато пережити, передумати й збагнути, про що повідати людям. Треба було, щоб прийшла душевна зрілість», — так сама Лариса Михайлівна визначає причину досить тривалого підходу до професійної творчості.

Ще в ранній юності майбутня письменниця знала: щоб багато сказати людям, треба самій багато знати, й Лариса мріє вступити до Інституту народної освіти. Проте після закінчення технікуму сталося так, що вона вступає до Київського лісотехнічного інституту. І Лариса Письменна поринула в радісне студентське життя. На четвертім курсі — заміжжя. Молоде подружжя вирішило подивитися на білий світ і поїздило-таки: Кавказ, Москва, Полісся... Народився син.

Війна...

В евакуації в Сибіру Лариса Письменна знаходить і друге своє покликання: некорисливе піклування про згорьованих і виснажених дітей фронтовиків приводить її на роботу в дитячий садок. Бракувало всього: й продуктів, і одежини, й іграшок, і дитячих книжок. Майбутня письменниця сама складає казки й оповідання для своїх вихованців, може, й не запідозрюючи, що вони були початком її серйозної художньої творчості для дітей. Багато з цих розповідей згодом стали широковідомими творами, що радують і захоплюють дітлахів.

Починаючи з п'ятдесятих років, одна за одною виходять у світ книжки Лариси Письменної. Характерне і розмаїття жанрів — від дитячої казки й оповідання до гуморесок, від фантастичних і психологічних повістей до романів. Навіть у драматургії успішно випробувала свої сили Лариса Письменна.

Чимало творів перекладено російською, білоруською, грузинською, естонською, румунською, англійською та німецькою мовами.

Талант митця — в неповторності. Письмо Лариси Письменної можна розпізнати серед пасажів багатьох митців, навіть не позираючи на титульну сторінку, де зазначено ім'я автора.

Які ж стильові ознаки її художньої прози?

Це велика емоційна напруга внутрішніх монологів, до яких вдаєть-

ся письменниця для розкриття характерів, залишаючись сама непоміченою (виняток становить роман «Батько», де авторка не приховує своїх симпатій і антипатій).

«...Тепер, коли я прокидаюся, я не відразу розплюшую очі. Я хочу на кілька хвилин залишитися з тривожно-радісним очікуванням нового, того, що принесе мені цей новий день. З його сонцем. Можливо, з грозою. З запахами гриму й декорацій, з новими людьми. З їхніми інтонаціями, до яких так цікаво прислухатись. І з усмішками.

Якою чудесною може бути усмішка людини!...»

Відчуття щастя, виявляється, теж може бути дуже напруженим...

Вирізняє прозу Л. Письменної і особлива теплота, з якою авторка малює не тільки внутрішній світ своїх героїв, а й зовнішні прояви їхнього буття.

«...— Бач, і сонце зійшло...— жінка цідила проміння крізь пальці й уже усміхалася...» («Палац без стін»).

Непідробний гумор, що робить оповідь задушевною і дуже людяною:

«...побачивши Надію, котисько блискавично метнувся під канапу й загрозило завурчав: видно, мав нечисту совість...»

Цікаво, що тут гумористичного ефекту досягнуто в оригінальний спосіб: без гіперболізування, на реалістичній деталі, самим тільки гіпотетичним висновком, що в злодуги kota нібито має бути якась «совість». А ось ще один приклад:

«У Тамари Аркадіївни, старої манірної дами, був вічно ображений вигляд. Кожному, хто хоч один раз поглянув на її брезкле, мов перестигла диня, обличчя, ставало ясно: цю благородну істоту несправедливо ображали все життя і успішно ображатимуть надалі. Можливо, її образили ще до народження...» («Злочин Надії Поліщук»).

Відзначається письмо Лариси Письменної надзвичайно точною художньою деталлю, пошуком того єдиного незаяложеного слова, що ним виразиш більше, аніж цілою зливою слів буденних.

Ось кілька прикладів:

«Гусачок махнув рукою, і репетиція знову зашкандибала», «вбогий номер готелю, що чимось (запахом?) нагадував ящик з-під мила», «Серед какофонії звуків, уривків мелодій і джазових конвульсій вона все шукала чогось такого, що б заспокоїло її збентежену душу», «Автобус ревматично крєктав...», «Садок стояв уже голий, де-де припавутинились брунатні листки. Голий був і город, тільки горбився купками сухого картопління...»

На підході до свого першого широкого полотна — роману «Злочин Надії Поліщук» — Лариса Письменна вже мала широку популярність як автор не тільки численних повістей і оповідань для дітей, а й «дорослі» прози, прихильно зустрінуті читачами й критикою.

Роман увібрав у себе всі кращі прикмети малих форм прози письменниці — добре знання побуту, народність типів і характерів, відчуття гумору, вміння зовні мовби легко заплітати драматичні колізії — і водночас став новим етапом у творчості письменниці: до неї прийшло, так би мовити, «романне мислення» — широта осмислення життя народу в найвідповідальніші моменти його історії.

Відгріміли останні постріли й вибухи Великої Вітчизняної війни, але в душах людей відлуння її звучатиме ще довго. Покалічені долі, злигодні й злидні, розкидані родинні вогнища, сирітство, вдівство залишила війна на своїх чорних шляхах.

Колишня студентка медичного інституту Надія Поліщук, дружина загиблого радянського льотчика, повертається з евакуації до Києва разом із малолітнім сином Павлусем. Випадково зустрічається із своїм однокурсником Василем Грабовським, що давно вже був закоханий у неї. Делікатний і лагідний, Василь оспівдується їй у коханні й просить Надію стати йому за дружину.

Навіть заради забезпеченого становища для себе й для сина Надія не може зрадити своєї любові до загиблого чоловіка і, зневірившись у своїх можливостях залишитися на роботі в Києві, радо приймає пропозицію головліка Ярового переїхати на роботу медсестрою до Красовицького санаторію.

Чуйна й уважна сестра, Надія користується загальною любов'ю хворих і товаришів по роботі, а в особі старого лікаря Миколи Єфремовича знаходить захисника й друга.

Головлікар Яровий, якого Надія мала за свого добродійника, виявився людиною підступною. Нагородивши нахабного зальотника ляпасом, Надія змушена покинути санаторій. Друзі допомагають їй влаштуватися на іншу роботу.

Й потекли дні й роки неспокійного життя медсестри Надії Поліщук і її сина Павлуся.

Безмежно віддана своїй роботі, вимоглива до себе, Надія виявилась надто поблажливою до сина. Вона не знайшла золотого ключика до його душі, слабкої і податливої, не покликала на поміч друзів.

Ні самопожертва, ні самовимогливість не становлять моральних цінностей, коли вони не поєднуються з вимогливістю до ближніх. Така, на мій погляд, сувора й добра правда роману.

Твір цей здобув заслужений успіх. Десятки схвилюваних листів одержала письменниця від своїх читачів — тих, кого доля вже торкнула чорним крилом, тих, що спіткнулись були на рівній дорозі, й тих, кого добрі руки вчасно підтримали.

Читачі просили авторку продовжити цю правдиву історію.

І, вистраждавши її у власній душі, письменниця за кілька років видала нову книжку — «Живі зустрічають світанок». Написана з меншою силою і пристрастю, вона й завершила діалогію.

Повість «Ненаписаний портрет» перегукується з діалогією передусім пристрасністю у ствердженні морально-етичних принципів, що їх авторка наполегливо проводить через усю свою творчість.

Як і в інших творах, Лариса Письменна у цій повісті не буде карколомних сюжетних схем.

Ось перед нами скромна друкарка Оксана Петрівна, колишня вчителька, і її син Андрій, що його в часи воєнного лихоліття мати самовіддано прикриває власним тілом, та не може вберегти від каліцтва. Талановитий художник-самоук, хворобливо самолюбний через своє каліцтво, Андрій намагається протиставити комплексів неповноцінності, що він носить у собі, легенду про батька-героя, який загинув на війні. Материну стриманість у ставленні до батькової пам'яті син сприймає дуже хворобливо, а несміливе почуття її до скромного бухгалтера Івана Федоровича Нечая кваліфікує як зраду. Андрій переживає великі творчі муки, намагаючись створити портрет свого батька. Той гейрої, який живе в уяві сина, на портреті не оживає...

Назріває конфлікт, що має стати кульмінацією повісті.

Синова нетерпимість переростає в егоцентризм того толку, коли він не є просто самозакоханістю чи самообожнюванням, а виявляється в категоричній вимозі до ближніх сліпо шанувати речі й людей, на яких поширюється закоханість людини-егоцентриста...

Я не знаю іншого літературного твору, де б так сильно й переконливо розвінчувався егоїзм. Зворотна ж сторона медалі — бездумна й через те фальшива безпорадна доброта, на ґрунті якої і виростає потворний кактус егоцентризму.

Повість «Палац без стін» — не тільки романтично піднесений твір про пошуки щастя, а й тяжке звинувачення війни.

Галина, тридцятирічна артистка провінційного театру, довго не може знайти себе в мистецтві. Всі душевні сили день крізь день мусить віддавати вона чоловікові. Можливо, й була в них справжня любов, взаємна повага. Адже Федір — добрий і чесний чоловік, колишній фронтовик, що зустрів був її, знедолена, на вибоїстих шляхах війни, повернувшись до життя. Але тяжка хвороба — спадок війни — травматична енцефалопатія, та ще хворобливе тяжіння до алкоголю робить його капризним тираном, що повсякчас ревнує дружину до театру, до друзів, до її мистецтва. Відштовхуючи Галину безпробудним пияцтвом, Федір водночас докоряє їй холодністю і байдужістю. Спроби повернути Федора до осмисленого життя, змусити лікуватися результатів не дали.

Однією з причин тяжкого стану депресії, в якому перебував Федір, була його підозрливість. У свій час на фронті він врятував молодого солдата Байдака від суворої кари, що її він мав понести за хвилини розгубленості й легкодухості в першому бою. І от, зустрівши Федора, Байдак не впізнав у спустошеній пияцтвом людині свого

рятівника. Й тільки згодом, після того, як Федір почав докоряти йому тяжкою невдячністю, ошелешений Байдак, що з роками став значним керівником, із синівською скрушністю вітає свого колишнього командира.

Вдячність і добро повинні бути дійовими. Байдак змушує Федора виїхати з ним на будівництво, яке він очолює, і в праці, під добрим наглядом близької людини лікувати свою наболілу душу від розпачу.

Галина ж зрозуміла, що тривале життя з Федором не було освячене обопільною любов'ю. Поринувши в творчість, вона сповнюється новими силами й радіщами. Весь світ відкривається перед нею як прекрасний палац без стін.

Все ніби гаразд, благополучний кінець, а читача охоплює печаль. Жаль колись сильного й чесного Федора, що йому війна скалічила тіло й душу, по суті, стала причиною його занепаду, пияцтва й загибелі. Жаль Галининих змарнованих років — у них те саме відлуння війни. Моторошно іноді стає, коли подумаєш, що в чудесному палаці без стін може вирости потворний атомний грибок.

І твір усім своїм пафосом застерігає людей: не можна допустити, щоб мільйони окрилених любов'ю Галин втратили свій неповторний палац.

Гарна образна мова, непідробний ліризм, об'ємно й зримо виписані персонажі посилюють емоційний вплив твору на читача.

Найпомітнішим у творчому доробку письменниці є, безперечно, роман «Батько».

Вже навіть самий підхід до теми є якоюсь мірою новаторським. У цьому творі Лариса Письменна вийшла за коло своєї усталеної тематики — морально-етичних проблем. Роман став більш соціальним, захопив у свою орбіту представників кількох поколінь із різних суспільних прошарків, має широкі часові рамки, став бойовитішим у ствердженні головної теми сучасності — боротьби за торжество комуністичних ідеалів.

«Батько» — це роман про Людину й Комуніста. Так визначає його суть сама авторка.

Виправданою новацією у творі є і свідомий еkleктизм стилю — поряд із першими двома розділами, де оповідь ведеться від третьої особи (це там, де «лірична героїня» аж ніяк не могла бути присутньою, а отже, й свідком), у подальшій розповіді раптом вибухає пристрасне авторське «я» зі своїми судженнями про людей і події — іноді категоричними й суб'єктивними, потім знову оповідь тече плавно й розмірено, навіть принагідно використовуються справжні документи відповідних часів і епістолярна спадщина прототипів. Така безпосередність і ширість приваблюють.

Роман «Батько» — схвильована розповідь про народну інтеліген-

цію дожовтневої пори, що відразу ж і беззастережно прийняла революцію і вірно служила їй.

Безперечно, в романі широко використані факти й події з біографії самої авторки та членів її родини, але в майстерній подачі Лариси Письменної вони набувають ознак типовості.

Роман читається легко й з великою цікавістю, бо в ньому саме життя, хоч авторка й не вдається до випробуваних прийомів загострення сюжету.

А він, цей сюжет, простий. В глухому поліському селі фельдшер Іван Чередниченко знайомиться з молодою вчителькою Ніною Петрівною. Горда й незалежна, дівчина не змогла жити в Києві в порівняно забезпеченій родині під орудою пихатої і владної сестри.

Тяжка й тривала хвороба Ніни Петрівни, щемливе почуття жалю і ніжності по відношенню до пацієнтки, що охопило молодого фельдшера, почуття вдячності у відповідь на його душевність і піклування, еднають молодих людей у ширій приязні.

Людина складної вдачі, самолюбна й колюча, Ніна Петрівна спочатку з оберегою ставиться до наділеного кипучою енергією і веселощами юнака, запідозрюючи в цих якостях душі легковажність, але Іванова наполегливість і ніжність не знають меж, і Ніна Петрівна, повіривши в юнака, покохала міцно й вірно, на все життя. І з того часу світ зійшовся на її Іванові. Доля чоловіка — то і її доля, мислі його — то і її переконання.

Так разом, душа в душу, подружжя йде на вірне служіння Батьківщині.

Не скоро, але таки здійснюється давня юнацька мрія Івана: по закінченні екстернатури він став лікарем.

Глибока людяність, душевна теплота, велика фахова обізнаність і талант роблять ім'я лікаря Чередниченка шанованим і популярним.

Під час Великої Вітчизняної війни, дорогами якої чесно й мужньо пройшов лікар-комуніст, виразніше проступили кращі риси героя роману.

Письменниця ненав'язливо проводить думку, що справжній героїзм — то самовіддане служіння там, де ти потрібен людям.

Крім романів та повістей, Лариса Письменна створила десятки оповідань, кращі з яких позначені глибиною почуття, сміливістю думки й культурою письма.

Неспокійне серце письменниці невпинно лине в незвіданий світ нових героїв у нових книжках.

Віктор Міняйло

БАТЬКО

РОМАН

*Присвячую світлій пам'яті мого батька —
Михайла Степановича Письменного,
вірного друга, скромної людини, комуніста.*

ПРОЛОГ

— Стукають... Знову... Семене, чуєш? Стукають! Семене, тікай...

Який Семен? У нас, здається, немає близького знайомого Семена.

— Рятуйся, Семене!

Притримую батька за плечі, якомога спокійніше вмовляю:

— Не хвилюйся, тату, сюди вони (хто?) не прийдуть.

— Прийдуть! Зараз висадять двері... Пусти, чого ти мене держиш?

Шарпнувся і безсило поник. У глибоко запалих пригаслих очах спалахнула така кричуща тривога, що мені моторошно. Це вперше в житті я бачу такі батькові очі, — вони завжди були лагідні й співчутливі, веселі, а то й лукаві. Ще ж учора сміявся, перемагаючи біль, нехтуючи самою думкою про смерть, хоча розумів, що вона неблаганно підступила впритул. Але то було вчора.

— Змовилися? Зрадники! Навіть ти, Оксано... Семенової загибелі чекаєш?

Якого Семена пригадав батько? Хто він такий?

— Відвертаєшся? Чого ти смієшся?

Не сміялася я, плакала. Стримувалася, та не могла. До кімнати зайшов Вовка. Батько знову сіпнувся:

— Хто ви? Чого вам треба?

— Це я, дідусю. Ну, впізнаєш мене? Я ж твій онук.

Впізнав. Зсудомлене лице проясніло. Навіть усміхнувся.

— Вовчику, хлопчику мій... Добре, що ти прийшов. Нахилися, щось скажу.

Вовка схилився над дідом, ніжно погладив вогке чоло.

— Вона,— батько кивнув на мене,— розумієш? Ніколи не думав, щоб моя дочка... Чому вона не дивиться на мене? Ти чуєш — знову стукають?

— Дідусю, ти мені віриш?

— Тобі? Вірю. Стривай, а чому ти не в школі? Знову сачкуєш?

— Я давно закінчив школу, дідусю.

— Закінчив? Ага... А інститут?

— Інститут теж. Отже, ти мені віриш? Послухай...

— Вона знову сміється!

— Мама не сміється, а плаче. Вислухай мене уважно, ти ж лікар, повинен мене зрозуміти. Зараз ти хворий, дуже хворий, але це мине. А те, що тобі ввижається, того не існує.

— Не існує? А гектограф?.. Він же в клуні...

Гектограф? Ах, гектограф... Тепер я зрозуміла, про якого Семена згадав батько.

— Немає ніякого гектографа. І клуні немає, розумієш, дідусю?

— Ну, в Степанівці, у Степанівці!

— От Степанівка є, але вона тепер зовсім інша, які там клуні! І ти не в Степанівці, ти у Києві. Через хворобу тобі тимчасово відмовила друга сигнальна система, і тому ти все сприймаєш...

— Ага, і ти разом з ними? Одійди!

— Та зрозумій же, дідусю...

Я смикнула сина за руку:

— Хіба не бачиш? Викликай швидко допомогу.

Вовка метнувся до телефону. Я боялася ворухнутися.

Яка задуха! Пékло. По радіо передають, що такої спеки в нас не було щось із дев'яносто років. Такої не знав навіть ти, мій тату, хоча в жовтні тобі сповнилося б вісімдесят. Це теж багато, але навіщо так страшно помирає людина?

Під дверима забрязкало, батько здригнувся. Я вискочила з кімнати й зловила Сашка. Малий реготав, розмахував брязкальцем, гадав, що з ним бавляться. Притиснула внука до себе, захищаючися від болю. Дитину на ці дні годилося б забрати з дому, не треба бути малому там, куди приходить смерть. Проте... воно ж іще нічогосінько не розуміє. Сашко — то зараз єдине, що допомагає хоч на мить притамувати біль, зібратися на силі. Віддала малого невістці: «Не випускай до діда». Повернулася... ой, що це?

— Вовко, сюди!

Удвох із сином хапаємо батька, кладемо в ліжко. Господи, адже від кволості він і з ліжка не зведеться, а тут за якусь хвилину мало не викинувся з вікна. Де ж ті сили взялися? Хоча б швидше приїхав лікар — перервати ці муки. Вони ж бо справжні, стократ посилені маренням!

Нарешті приїхала машина швидкої допомоги. Зробили ін'єкції. Притих, заснув. Хоча б довше поспав.

Спека. Не продихнути.

— Мамо, може, й ти заснеш хоч трохи? Я посиджу, не турбуйся.

Пішла до себе. Ні, не заснути. Тужливий страх перед смертю найближчої людини, мого єдиного справжнього друга, точить мене. Ні, страх не перед смертю — смерть явище природне, якщо не зазіхає на молоде життя, а страх перед умиранням.

...Прокинувся? Чую голоси — Вовчин і батьків. Поспішаю до них.

Батько зустрічає мене винуватою посмішкою. Погляд ясний, не затьмарений. Він — знову він, лагідний, добрий. Майнула надія: а може, це ще не кінець?

— Як почувашся, татусю?

— Добре. Ото тільки слабість...

— Я зараз тебе нагодую.

Кидаюся до кухні. Може, це не кінець?

Мляво ковтнув, хитнув головою.

— Не можу. От бісова кволість, ну чисто тобі мішок із половою. Слухай, Оксано, — глянув несміливо, — а... що я тут витворяю?

— Нічого. А хіба що?

— Та ось Вовчик розказує...

— Про що він розказує? Чого ти його слухаєш?

— Мамо... дідусю... Таж усе минуло, — розгублено бурмоче Вовка.

Сердито зиркаю на сина. Той винувато схилився над дідом; вловив його лагідну посмішку й сам заспокоївся. Здається, повірив, що й справді все минуло.

— Дідусю, ти ж зараз усе розумієш і усвідомлюєш. Правда?

— Так, так, усе розумію. І — усвідомлюю. — Помовчав і тихо, з болем: — Отже, це вже кінець.

— Вийди! — крикнула на сина. Той понурився, виїшов.

Батько взяв мою руку, притиснув до своєї щоки.

— Мій рідний, все буде добре.

— Так, усе буде добре, Оксанко. Так, як і має бути...— Помовчав.— Я скоро звільню тебе.

— Як ти можеш...

— Чекай, дай мені говорити. Зараз — можу. Зрозумій: коли людина... зникає, не можна далі тягнути.

Голос його був спокійний, невластиво твердий. Я зціпила зуби.

Поволі морок знову застилає батькові очі. Він починає говорити швидко, збуджено, і якби не попередні його слова, жорстокі своєю оголеною правдою, то я намагалася б збагнути, чого він хоче. Але він — уже не він, а той, далекий, по той бік реальності.

— Ніно! — нетерпляче кличе.— Ніно! Де вона?

— Тату, мама ж померла...

— Неправда! Вона щойно була тут!

— Так... мама вийшла...— Переконувати батька вже марно.— Зараз покличу.

— Це ти, Ніно?

Я мовчу. Батько заплющує очі.

— Посидь біля мене, Ніно. Нікуди не йди. Не йди...

Прийшла медсестра з поліклініки — зробити чергову ін'єкцію.

Батько безтямно глянув на неї, в очах знову спалахнула тривога.

Заснув.

Спи, тату...

Яка безжальна задуха — серпень тисяча дев'яťсот сімдесят другого року. Сонце, небо, повітря, земля — суцільна розпечена маса.

Тиждень. Два тижні. Далі — батько знепритомнів. Бурхливо дихає — коротко й хрипко, але вже нічого не чує, не бачить. Хочу вірити: тепер йому ніщо не болить.

Кінець. Більше нічого не буде.

І все ж крізь тупу втому все настійливіше окреслюється думка-вимога: я мушу залишити його в житті. Не тому, що люблю, бо він — мій батько, моя кров, а тому, що жив Людиною. Найчистішої душі, найчеснішої долі. І страшно: а чи зумію?

...Як порожньо в щільно заставленій речами кімнаті. Німотно блимає сірий екран телевізора. Книжки, книжки... Ось тут, у шафі, великий портфель з іменною платівкою: «Дорогому Іванові Андрійовичу Чередниченку від колективу лікарні...» У портфелі — акуратно підібрані

батьком, у хронологічному порядку, документи: від найпершого в житті — метрики, до останнього — довідки про інвалідність першої групи. Ні, найостаннішу довідку — про смерть — докладу вже я. Правда, тепер бракує партквитка та паспорта. Як добре, що батько зберіг усі документи, ніби знаючи, що вони мені будуть потрібні. Ось ще старенький Вовчин шкільний портфелік. Що в ньому? Листи! Листи з війни, це мама зберегла. Спасибі їй!

Треба поновити, відтворити заново вісім десятків років (та яких років!) батькового життя. І — головне — не сфальшивити.

Тільки б вистачило хисту.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

То з чого все почалося?

Людина, звісно, починається з народження. Починається, а коли нею стає? З великої літери — Людиною? Ніхто того не скаже, не відміряє років. А буває й таке: проживе довге життя, набуде звання та почесні, так і не ставши Людиною. Не викреше життя священної іскри, — немає з чого.

Мушу розірвати запону часу, довгих восьми десятків років, і не збитися на манівці. А як це зробити? Заритися в архіви, вивчати епоху, матеріали, фактаж? Те не дасть уміння розгледіти людську душу, та й не збираюся описувати давно описане й відоме, — то була б пісня з чужого голосу.

Ну то як же все почалося? У звичайному селі Степанівці, в сім'ї звичайного хлібороба — пізньої осені 1892 року? Можливо, так, принаймні так могло початися...

Не будь же безкрилою, уяво моя.

* * *

— То з четвертим вас сином, Андрію!

Андрій Чередниченко зупинився, скинув бриля (ге, вже й криса поламані, пора нагадати Қилині, щоби витягла з скрині шапку-смушанку), статечно вклонився сусідові. Відповів неквапливо, ніби виважуючи кожне слово:

— Спасибі. Та, з божої ласки, не з четвертим, а з третім.

— Овва, я й забув, що першою у вас Оляна. Ну — дівка, то для чужої господи, а три сини — то таки поміч росте.

— Атож. Тільки нива не росте.

— Що ні, то ні, ваша правда, Андрію. На одного хазяїна земельки ще сяк-так, а коли розділити... Та ще хтозна, на скількох тра буде ділити — ваша Килина молодиця при силі. Либонь, не одні хрестини справлятимете.

— Мо', й справлятиму. Та не ділитиму: старшому Остапові буде поле.

— Такої! А меншим?

Андрій мовчки наклав бриля, мовчки кивнув головою: мовляв, пробач, чоловіче, заніколений я, і подався до шопи. А з шопи до клуні. Довгенько там був, далі вийшов з ціпом у руках, оглянув ціпа, похитав головою. Сусіда терпляче підпирав ворота, знав Андрієву вдачу.

— Капиця геть перетерлася.

Сусіда й собі підійшов, помацав капицю, покрутив головою.

— Ременю позичити, Андрію?

— Гм... Був у мене ремінь, піду пошукаю. А менших, Мироне, випадає мені в науку пустити.

— В науку? Чи, бува, не на панів хочете вивчити? Гей, Андрію, щось ви не теє надумали. І не кажіть краще, бо люди засміють.

— Про мене, — махнув рукою Андрій. — Іншого не випадає.

Приставив ціпа до одвірка й пішов до хати. Килина поралася біля печі. Андрій взяв з жінчиних рук рогача, сам витяг із печі великого баняка з картоплею.

— Та й нащо?

— Підвередишся. Казав тобі — не хапайся за важке. Зблідле, вродливе обличчя молодиці зрум'яніло, в очах засвітилася вдячність за ласку. Бо то була ласка: зроду мовчазний Андрій ніколи не пестив словами, зате ділом дбав, аби не сушила дружину надмірно тяжка робота.

Він і посватався до неї якось так мовчки. Не ходив, не залицявся, тільки пильно видивляв дівку. І думав. Про думки ж свої — нікому ні слова.

А Килина... Другої такої дівчини не було в селі. Звісно, траплялися й показніші, кремезніші, здоровші, що так багато важить для селянина, але такої?.. Тоненька, мов гілочка, з ніжно різьбленими рисами білого личка,

хоч у полі робила не менше, а то й більше за інших, та сонце не лягало на щоки цегляними рум'янцями, а лише м'якою позолотою. І ходила одмінно від інших — легко й плавко. Иде, було, в старенькому лейбику та вилинялій спідничині такою собі босоною царівною, аж парубки торопіли, повертаючи за нею голови, мов соняхи за сонцем. Восени хоч ворота знімай: старости за старостами — і з Степанівки, і з довколишніх сіл. Та поверталися без рушників, проте й без образи. Низько вклонялася людям Килина, дякувала за шану, лагідно всміхалася, просила пробачення і — відмовляла. Багацькі сини один по одному втрачали надію, та гудити дівку не зважувались: ні з ким не стояла — ні в лузі, ні попід ворітьми, слухняна, покірлива, але й у намірах своїх непохитна. На кого чекала? А може, ще не озвалося серце?

Що було того дива, коли на вулиці привселюдно зупинив дівку отой циганкуватий мовчун — Чередниченків Андрій. Навіть за руку не взяв, навіть голосу не втишив, а просто спитав:

— У неділю зашлю старостів. Підеш за мене?

Чи не замакітрилося в голові мовчунові? Люди аж подих притаїли, чекаючи, як то зараз Андрій наїдатиметься сорому. А Килина схилила голову й сховала радість у пухнастих віях.

— Піду, — зронила без усмішки.

Андрій мовчки кивнув головою, наче йшлося про щось буденне, й подався не оглядаючися міряти вулицю. А дівчина зашарілася, затулила хустиною щасливе лице й побігла додому.

Отаке було женихання. І весілля справили не бучне: удовина дочка та парубок — сьома дитина в сім'ї. Хоч і в справного хазяїна, проте — сьомий.

Килина годила свекрусі та свекрові, годила чотирьом старшим невісткам, — дві зовиці віддалися заміж, а то годила б і їм. Свекор із свекрухою не могли нахвалитися:

— Невісточку бог послав роботящу! Що вже покірна, що вже слухняна! Не така, як оті пашекуваті Одарка чи Мотря.

Андрій же мовчки супився і думав тугу свою думу. Через три місяці по весіллі став перед батьком й похмуро вклонився:

— Відділіть мене, тату. Буду собі хату ставити.

Старий Чередниченко тільки блимнув сердито:

— Сказився, чи що? Старші живуть, не хтять хазяйства рушити, а тобі, бач, тісно стало. Не відділю.

— Відділите, тату. А не відділите, то й так піду.

— Тю! Чи ви голодні? Чи не маєте в чому ходити? Якої ще хвороби схотілося?

— Я брав Килину собі за жінку, а не за попихачку до своїх братових.

Сказав — як зав'язав. Батько й лаяв, і по-доброму вмовляв, і Килині наказував: «Угамуй свого впертюха, бо бач, вражий син, що надумав — старців плодити!» Килина лагідно всміхалася і ще лагідніше просила:

— Не гнівайтесь, тату, на Андрія, не кляніть — він же ваша дитина.

— А ти? — гримав старий. — Чи й тобі заманулося замість хліба макуху гризти?

— Що Андрієві, те й мені. Якось воно вже буде.

— А буде так, як я скажу, — кипів старий. — Не відділю, хоч гопки скачте. Поки ще я у своїй господі хазяїн.

Та як зачув, що син уже напивав собі роботу при стайні пана Закржевського, схопився за голову.

— Трупом ляжу — не пущу наймитувати! А житимете де, джума б на тебе?

— До тещі підемо, — спокійно сказав Андрій.

— До тещі? І в найми, і в прийма? Маю на свою сиву голову людський поговір. Спасибі ж тобі, синочку, за ганьбу, бодай би тобі стонадцять кольок... Тьху!

І скорився старий. Відміряв смужку поля: «На Килину даю, а то дав би тобі, щоб і до нових віників чухався. Беріть ще булану кобилу, а більше нічого не ждять. Стягайтеся на хазяйство самі, як такі розумні».

І покотилися роки, мов ті колеса під круту гору. Хату поставили, — Андрій із шкури пнувся, — і хазяйствечко завели. Не яке й розкішне, та й не гірше за людське: корівчина, двоє коней — від Буланої викохали, шестеро овечат — і на вовну, і на м'ясо. Була і радість, було й горе, не було тільки сварки ніколи. Жодного разу не гримнув на жінку Андрій, хоча й не вмів приголубити. Зате непитуший, роботящий, і люди шанують. Ні, немарно чекала Килина на свого судженого, не одурило серце.

...Малий запхивькав у колісці. Молодиця стрепенулася, кинулася до дитини. Поки переповивала, Андрій дивився на неї степлілими очима. Примовляла-приспівувала, а переповивши, вивільнила з пазухи тугу, налиту молоком груди.

Дитя пожадливо зацмокало.

— Добре припав,— схвально кивнув головою Андрій.—
Здорове, нівроку.

Килина аж засвітилася тихою радістю, вдячно глянула на чоловіка.

— Чого то Мирон до тебе приходив? Балакали про що?

— Мирон? Та приходив...

— Про що балакали, питаю?

— Він... тее... ременю обіцяв позичити на капицю.

— Чи в нас ременю немає?

— Отож і я казав — є.

Взяв бриля і спроквола пішов до дверей. Клацнув клямкою, не відчинив, хвилину постояв, подумав і сказав:

— Може, Іваном назвемо?

* * *

Сонце припікало. Івась згорнув із лопухів капелюха, сколов патичками й прикрутив до голови довгими пацьорками берізки.

— Опудало, хоч горобців лякати,— глянула з-під білої хустини Олянка і знову швидко й спритно замахала сапкою. Підгортали картоплю.— Он диви, знову мак порубав.

Івась спробував всадити назад у землю підрубану машинку, але вона на очах в'янула, безсило схиляючи блідо-фіолетові голівки цвіту. Та й сапка ставала щодалі ледачішою, аж випорскувала з рук. А Олянці хоч би що, ніби не пекло її сонце. Ну — вона вже доросла! Хоча й він хлопець нівроку — восени піде до школи. У хторокласне училище. А Семен у місто — до вчительської семінарії. За чотири годи учителем стане!

Хлопець чмихнув: не міг уявити Семена вчителем. Таж він і на учнів не зуміє grimнути, як годиться вчителеві. Семен тихий та сором'язливий, завжди червоніє, мов дівчинка. А вже на матір схожий — мов викапаний, тільки очі, як у покійного діда, — сині. Івась теж на матір скидається, а Остап — весь у батька пішов: і з виду, і вдачею. Мовчить та робить, робить та мовчить. І Олянка в батька вдалася, але натурою в маму. На Івася ж батько каже — «пустосміх», бо й справді: ледь прокинеться, а вже й засміється. Іноді терпить-терпить, щоб не смія-

тися, аж рота долонею затулить і щоки надме, а такі не втерпить — вибухне таким дзвінким реготом, що мало шибки не бряжчать. Бувало, сусідка Мирониха питає, дивуючись:

— І в кого воно таке уродилося? Всі тихі, води не сколихнуть, а це з ранку й до вечора догори дригом гає. За версту чути, як реготить. Чи тебе цигани підкинули?

Тоді Івась, пригадуючи, як недавно приходила до їхньої хати циганка-ворожка, миттю напинає Олянчину хустку й, лукаво позираючи, заводить:

— А позолотить ручку, тітонько! А розкажу вам усю правду — що було, що є і що буде. А постелиться вам доріженька дальня до казньонного дому!

— Тю на тебе, шибенику, — вже сміється Мирониха. Усміхається й мати. А що вже приятелі-хлопчаки! Так черідкою і бігають за Івасем, качаються по землі від реготу на Івасеві витівки.

Чи він винен, що не мовчиться йому, не сидиться на місці? Коли ж світ навколо такий веселий та гарний. Ото й зараз Івась підгортає картоплю, намагаючися обійти кучеряві кущики кропу та сизолистого маку, а сам гадає — чим би його розвеселити Олянку, бо щось вона останніми днями все журиться та журиться.

— Олянко!

Сестра мов і не чує. Не дивиться.

— Агов, Олянко! А я щось про тебе знаю. От ей-бо, присей-бо! Тебе восени заміж віддадуть.

Мовчить Олянка. Тільки сапка ще швидше пурхає в її засмаглих руках.

Івась теж старанно сапає, але знає, що сестрі страх кортить, аби він казав далі, та — зась! Тепер нехай сама питає.

Він заводить весільної:

Іжте, бояри, капусту,
наша капуста тлуста.
Комаря роздушили,
капусту посмачи-и-и...

— А не брешеш? — врешті не витримує Олянка. — Як ти знаєш?

— Чув, як учора наші мати розмовляли з тіткою Миронихою біля криниці.

І знову замовк, так уже старанно підгортає, що й очей

не зведе. Тямить: тепер сестра і з городу не піде, доки не вивідає, що там такого почув Івась.

— Іва-а.— Голос Олянчин байдужий-байдужісінький, але шоки палають.— Та й що ти чув? — запинається по самі очі, ховає розпашілі лиця.

Івася більше не треба вмовляти, бо й самому не терпиться далі мовчати. Він підпирає щоку рукою і журно примружує очі, ще головою похитує.

— Мати казали — молода ще, жалько віддавати.

— Ну? — лякається Олянка.

Обличчя Івасеве миттю міняється, і перед Олянкою вже не засмучена мати, а хитра й пронозиста тітка Мирониха.

— Е, сусідко, то тільки мед на хмелю з роками добрішає, а дівка — дівкою. Оком не змигнеш, а вже перестарок.

— То їхня Марта перестарок, — ображається Олянка.

— Хлопець бідний, — веде далі Івась материним голосом. — Та ще й сирота.

— То й що? — вболіває Олянка.

І знову — Івась не Івась, а тітка Мирониха. Закопив губи і такечки з глумом:

— Чи не на Оверка чекаєте? Аякже, дочекаєтеся, ще й на баских конях!

— А на хоробу мені той Оверко з його багатством! — мало не плаче дівчина. — Губатий та гугнявий.

— Оверкові наша Олянка, не пара, — заспокійливо веде Івась материним голосом. — Панько хлопець роботящий. Дарма що бідний та сирота, зате не тра буде свекрусі годити.

— Атож, атож, — радіє Олянка. — А батько що кажуть, не знаєш?

Хлопець хитро зиркає на сестру й не витримує, капосний, щоб трохи не подразнити. Вій супиться, крекче й мовить твердим батьковим голосом:

— Не віддам.

Сапа випадає з Олянчиних рук, дівчина зойкає. А Івась заходиться веселим сміхом.

— Згодні, згодні батько. Віддадуть. Ну чого ти плачеш, дурна?

Він ще не знає, що можна плакати і з радості. Багато чого він ще не знає.

Степанівку ділить навпіл пологий яр. На дні в'юниться річечка, не річечка навіть — рівчак, перецибнути можна. Зате весною заливає вона вповні береги яру, стає широкою, і якби човна мати...

Човна, звісно, немає, зате хлопці притарабанили старі ворота, й троє найсміливіших пустилося в мандри. Івась спритно тичкує, зозулястий Олекса хапається за верхки вербичок — підтягає «пароплав», а кошавий Максимко щосили гуде в складені руркою долоні. Їхні приятелі біжать услід берегом понад водою і заздять. Гладкий Марчуків Грицько верещить поросям:

— Задаваки! Відгризли хвоста собаки!

— На, гладкий, з'їж та оближися,— крутить йому дулі кошавий Максимко, й усі троє «мореходців» регочуть. Течія забурунилась. Ворота, себто пароплав, прудко біжать уже й без тички — за течією.

— Оце б так плисти та плисти,— мріє Івась.— Виплисти б аж у Рось...

— А з Росі в Дніпро, ге? — блищать Максимкові очі.

— А з Дніпра — геть у море,— міркує Олекса.

Хлопчакам стає моторошно. А що, як їх і справді винесе кудись аж у море? Треба повертати, поки не пізно.

Але Івасева тичка вже не сягає дна, та й верхівки вербичок поодбігали. По ширості, вони самі вже заздять тим, що лишилися на березі, а їх уже й не видно... Раптом ворота стають дибки, й усі троє брѳохаються у воду. Ух!.. Яка холоднюча! Хапаються за гілля, намацують стовбур і ось сидять на височенькому яворі, на котрий набігли ворота. Навкруги — вода та вода, а їхній зрадливий «пароплав» поплив собі далі, мо', й справді до моря допливе. А хлопцям аби тільки берега дістатися, та ба! Оце-то вскочили...

— Змер-р-рз...— виклацує зубами кошавий Максимко. Олекса й собі скулився, позеленів, тільки бризки рясного ластовиння дрібненько тремтять. А Івась мовчить, кріпиться, хоча і його дроз до кісток проймає. Добре, хоч той товстопикий Марчуків Грицько не бачить, ото б навтішався! Сидять хлопці на яворі, наче мокрі кури, й людей поблизу немає. Сама баби Христинина хата край села манячить.

Перший скисає Максимко; починає хлипати. За ним заскиглив Олекса. Івась втішає:

— Ну чого б ото я хлипав? Ось повисихаємо на сонці та зігріємось.

— А далі я-а-к? — підвиває Максимко. — А на берег я-а-ак?

Цього Івась не знає.

— Людей тра кликати, — вже вголос рюмсає Максимко. — Ряту-у-у...

— Цить! Хочеш, аби нас засміяли? — сичить на нього Івась.

— Еге... А що робити? Це ж ти винен... Надумав з тими ворітьми, добра б їм не було!

— Авжеж ти, — підпрягається й Олекса. — Попливемо та попливемо. От і попливли... А як тепера викрутитися — не знаєш...

— Знаю! — Івась, міцно тримаючися за гілку, починає стягати мокрі як хлющ чобітки. Хлопці вирячилися на нього.

— Тримайте чоботи, та не впустіть, — скидає з себе й свитку, чіпляє на явора, а шапку тицяє Максимкові.

— Ти що? Ти що надумав? — лякаються хлопці.

— А нічого. Допливу до берега, добіжу до баби Христини, вона людей гукне, вас і знімуть. Розхлипалися!

— Чи не тю на тебе? Вода ж холодна!

— Дарма. Я враз допливу.

— А як ноги покорчить?

— Не покорчить, — не дуже впевнено каже Івась і, щоб не передумати, — шубовсть у воду. Матінко, аж дух переймає! Ніби окропом ошпарило... Він чимдуж гребе руками й ногами — хоч би й справді не покорчило! Ага, під ногами вже верболози, тепер не втоне. Плюх та плюх — вилазить на берег.

— Чо-о-боти не впустіть! — гукає до хлопців і босяка чеше до бабиної хати.

Увечері, цупко розтертий шпигинаром та скроплений маминими слізьми, Івась, слухняний та покірливий, вигрівається на печі.

— Батогом би тебе нагріти, — буркає батько, та Івась знає, що батогом батько зроду не били, а мати й поготів. От Максимко з Олексою таки напевне скуштували ременяки після того, як їх зсадили з явора. Ех, виказали Івася мокрі чобітки та одежа, а то б і знати ніхто не знав про раннє купання.

Хлопець зітхає і покірно випиває повний кухлик гарячого відвару з калини та липового цвіту.

На великодні свята приїхав Семен. Високий, стрункий, у міській одежі, на голові кашкет з оксамитовим околицем. Батько аж прояснішав, поглядаючи на свого улюбленця, аж вирівнявся наче й помолодшав. Остап тільки здивовано хмикнув. Він хоч і старший за Семена, та нижчий, оцупкуватіший, понуркуватий. Не сказати б, що з себе негарний, та проти Семена — сіряк сіряком.

У матері мов крила за плечима вирости, літає та в'ється навколо синочка, не знає, чим пригостити, де посадити. Яка ж бо радість — син у люди виходить! Ще два годочки — і вчитель. А там дасть бог, й Івась двокласне закінчить, Федь восени теж до школи піде. Нелегко, ой, нелегко вчити синів, хоча Семенові казенну стипендію дають — навчається дуже гарно. На ту стипендію, звісно, не розгуляєшся, та немарно ж вони від темна до темна в найчорнішій роботі. Й не досплять, не доїдять, а про одяганки вже годі й казати. Остап он уже парубок, годилося б і йому у щось ліпше вбратися, та де його взяти?

Правда, зроду Остап не просив якоїсь крамної одяжини: тямить, що лишається при землі на хазяйстві, отож і в старенькому та домотканому перебуде, а Семенові так не можна, Семінарист!

Івась і на хвилинку не відходив од брата. То кашкета з оксамитовим околицем попросить приміряти, то розпитує — як воно там, у тій семінарії, то про своє починає розповідати-штукарити. Семен м'яко посміхається та все більше відмовчується. Тупиться в свіжопідмашену червоною глиною долівку, а гляне — то наче й невесело якомось. В очах ніби прохання вибачити за свої білі руки та городську одежу, таку чужу в цій простій мужицькій хаті. Все йому щось муляє, а що — не каже.

Прийшли Олянка з Панасом і з маленьким Сяником — Олександром, як поважно називає його батько. Зроду несміливий Панас і зовсім засоромився, побачивши Семена таким собі паничем, хоча зналися змалечку. Почоломкалися, правда, як родичі. Олянка ж, сторопівши, втерла спершу чистою хусточкою губи, аж тоді зважилася поцілувати братове вродливе лице.

Івась миттю підхопив на руки Сяника-Олександера і почав його підгицувати.

Малий засміявся і заукукував.

— Гляньте, та він схожий на Семена! — придивився Івась. — Йй-право, на Семена!

— Авжеж. І на бабу, — задоволено посміхнулася Олянка.

— На яку бабу?

— Та не на яку, а на нашу ж матір.

— Таке! Хіба вони баба? Вони ще молоді.

— Та де вже там молода, — махнула рукою мати. Хоча зараз, із приїздом Семена, вона засвітилася такою молодою радістю, що оте «баба» їй справді не личило. — Баба вже, баба, онука, хвалить-бо, маю. А батько — дід. А ти Сяникові хто?

— Я? — закліпав Івась.

— Ти — дядько, тямиш тепер? А гасаєш, наче маленький.

Івась зайшовся реготом. «Дядько Іван!» А малий Федь — дядько Хведір, п'ятирічна Явдошка — тітка Явдоха.. Ну й кумедія!

— Віддай дитину, бо ще голову скрутиш, — вдавано супитись мати й забирає Сяника-Олександера. Івась, не в силі стримати сміху, вискакує з хати.

На вулиці, на чисто прометейній зеленій мураві, вже чекають на нього хлопці. Кожне — в празниковій одежі: великдень! Найгарніше вбраний, звісно, Марчуків Грицько, тому й надимається мов той кіт на глині. Та, забачивши Івася, приятелі вмить забувають про свої заздрощі: без Івася і гулянка не гулянка.

— До нас, Іва-а!..

— Крашанки не забув?

Івась таки забув, хоча вже підбрав добрячого моцака: ним, либонь, виграє у хлопців не один десяток крашанок. Та згадавши, що він тепер «дядько Іван», вмить зупиняється й прибирає поважного вигляду. Й не біжить вистрибом, як завжди, а поволеньки виступає, мов ци-батий журавель на болоті. Хлоп'ята весело презираються, знають — зараз Івась якусь нову штуку встругне. І справді — підходить, скам'янівши, стає і суворо дивиться кудись поверх голів.

— Ти чо'? — питають, вже ладні заздалегідь реготіти, хлопці.

Івась мовчки хмуриться і крутить рукою неіснуючого вуса.

— Тю! Що з тобою, Ванько?

— Який я вам Ванько? — намагається басом. — Я те-перечки дядько Іван. О!

— Крашанки приніс? — питає кошавий Максимко.

— Треба казати, паливодо, не «приніс», а — «чи принесли, дядьку Іване?».

— То принесли крашанки, дядьку Іване? — вступають у гру хлопці.

— Чи я малий крашанками бавитися? Ось нехай наш племінник Олександр підросте, то вже з ним і бавтєся. А нам воно не годиться.

І, не стримавшись, вже видзвонює сміхом на весь куток.

З хати на вулицю виходить Семен. Хлопчаки з подивом оглядають його міське вбрання.

— Ти куди, Семене? — ревниво питає Івась.

— Пройдуся трохи. Хочеш, ходімо разом.

Ще б не хотіти! Івась підбігає до Семена, пишаючися таким братом. Ідуть удвох вулицею, чемно вітаються з людьми, а ті зупиняються, обертаються і дивляться Семенові вслід. Дивіться, дивіться! Ось і він, Івась, двокласне закінчить і собі — в семінарію. Еге, це вам не дірка від бублика!

Біля свого двору стоїть Грицьків батько — старий Марчук. У святковому піджаку й блискучих чоботях «бутельках». Він злегка похитується й мружить проти сонця невеликі чорні очіці, що аж втопли у червоному лиснючому виду. «Мов озюм у пасці», — думає Івась. Марчук удає, що не впізнав Семена, й тільки тоді, як хлопці, привітавшись, пройшли повз подвір'я, гукає навздогін:

— Агов, зажди-но трохи. Куди поспішаєш?

Сам Марчук нікуди не поспішає — найперший хазяїн у Степанівці, то й звук, аби люди йому вклонялися. Не-квалливо порипує блискучими чобітьми — чекає, щоб Семен підійшов до нього.

Але Семен не підходить, стоїть, напівобернувшись у Марчуків бік.

З хати вискакує й Марчучка — худа та довга, мов жердина. Дивиться, дивиться, аж шию витягла, та:

— Ой, то це ж Чередниченків Семен! А я думаю, що воно за панич такий іде? Ну й високий який став, ну й гарний! Чи тебе мати в любистку купала?

Семен червоніє, стає ще гарніший і мовчки віддає їй чолом.

— Е, що там — гарний, — махає рукою Марчук. — З'їсти воду не пити, як кажуть розумні люди. А от що запанів — то воно так.

— Чому ж я, дядьку, запанів? — стиха відказує Семен. — Який був, такий і є.

— Не кажи! Он стовбичиш посеред дороги, а нема того, щоб підійти та привітатися. Як годиться.

— Та я ж привітався.

— Атож, привітався, мов муху одігнав. Ну що ж, незабаром господином учителем станеш, мо, й так вітатися забудеш.

— Чого б я мав забувати? — вже з досадою каже Семен. — Бувайте здорові.

— Зажди, зажди. Чи вже тобі зі мною, мужиком репанам, і говорити нема про що? Рано пишатися почав.

Семен рвучко обертається до Марчука, його лагідні сині очі темнішають.

— Не пишався і не запишаюсь — нема з чого. Такий само мужик, як і ви, тільки бідніший. Набагато бідніший, — з притиском каже Семен.

— Хе-хе, що правда, то правда, — задоволено хихоче Марчук. — Проте, видать, забагатієш скоро? Скільки тобі жалування положать, як семінарію закінчиш? Рублів шіснадцять, га?

— Скільки платитимуть, стільки й платитимуть. — Темні брови Семенові зійшлися, лице зблідло. — Чого ви, дядьку, хочете з мене?

— Я? Нічого. Ба ні, хочу знати — як без земельки житимеш, коли сім'ю заведеш та діточки обсядуть? Хе-хе...

— А то вже моє діло. Бувайте здорові.

Семен прудко рушає, взявши за плече Івася. А тому наче й сонце померхло — так заболіло за брата. Й чого знущається отой кнуряка вгодований? Добре, що має землі та землі! А може, завидки беруть?

— Дурний, — зневажливо пирхає Івась, намагаючися підбадьорити Семена. — І Тодоська його чорнорота дурна, й пикатий Грицько — дурень!

— Е, ні, Іване, Марчук не дурний. Якби був дурний, легше було б з такими... — Й уриває.

— Що — з такими?

— Нічого. Малий ще.

Івась хоче образитися, та на Семена образитися не може. Він скося зиркає на братове схмарніле обличчя

і заводить про інші, аби розвеселити. Він веде брата до яру.

Вода майже вступила в береги. Жовтіє болотяне лаття золотавими острівцями. Вдалині майорить високий, ще голий явір. Івась розповідає, як вони з Максимком та Олексою сиділи на ньому і як він, Івась, мусив плавати в холоднющій воді. Та Семен не сміється.

— От ти — й справді дурний. А якби застудився та захворів?

— А чо' б я мав застудитися?

— Ой брате, гляди: твої пустощі — то мамині сльози. Хоча б її пожалів.

Ні, щось не виходить веселої розмови. Івась починає з іншого боку.

— Скажи, Семене, а чого духа божого малюють голубом?

— Ну... малюють. Треба ж якось намалювати, хіба не однаково?

— Авжеж ні! Он мати повісили провітритися свою празникову хустку, то мої голуби геть її обкаляли. Хіба ж дух божий такого б попустився?

Нарешті Семен засміявся:

— Чого ж ти батюшку в школі про це не питаєш?

— Еге, їх питаєш! Вони відразу двійку із закону божого, та ще й без обіду зоставлять.

Радий, що таки розвеселив Семена, Івась веде його по хисткій кладці через річечку на той берег, де так багато квітне синього рясту. В ньому мати варила позавчора крашанки, а чому вони не сині, а зелені?

* * *

У Чередниченків діти змалечку привчені до роботи. Ото хіба що Федь — слабенький, хоруватий, не ледачий, а просто немічний, — його залишають удома доглядати Явдошку та ще курчат од шуліки стерегти. Зате Івася не питають, чи виспався: кінчаються уроки у школі, то й берися, хлопче, до роботи. Наука наукою, а в полі само не вродить. Та Івась і не любить, щоб його жаліли. Хоч як пече сонце, терпне спина й пальці дерев'яніють, а він виспіває собі, неначе та робота йому за виграшки. Такий уродився.

Приїхав і Семен на вакації. Відразу ж скинув своє міське вбрання, перебрався в просте і — з усіма в поле.

До роботи хапався, ніби хотів надолужити за той час, що жив і навчався в місті. Навіть батько, позираючи, як надсаджується Семен, ні-ні та й кине:

— Ти б той... книжки свої читав. Упораємося й без тебе.

— Та що ви, тату,— аж спалахне Семен. Он Остап ще до схід сонця схопився, а я проспав.

— Остапів хліб — то земля, а твій — наука.

— Ні, тату, без землі ніякого хліба не буде. Тільки шкода, що ви всі жили висотуєте з себе, а до нового хліба не стає. Позичали весною у Марчука?

— Уродить — віддам.

— А далі знову позичатимете?

— Гм...

Батько мовчки потупцяв, поглянув розгублено на сина й тільки ввечері, як спати лягали, сказав:

— Отож учись, аби в Марчука хліба не позичати.

— Учитимусь. Іван з Федьком нехай теж учаться. І не тільки з тим, щоб самим хліба не позичати. Не тільки з тим!

— Ну?

— А щоб усі мали його вдосталь. Не лише Марчуки та пани Закржевські.

Це вперше батько почув такий твердий Семенів голос. Бач, лагідний, лагідний, а...

— У книжках таке вчитав?

— І в книжках. А хіба ви самі, тату, не таке думаєте?

Андрій Чередниченко аж сторопів. Чи думав таке? Коли йому думати... Все життя один мав клопіт — чорну свою роботу. Не мужицьке то діло — думати. А Семен... Що ж Семен? Йому краще видно. Ото тільки з такими розмовами...

І стукнула в батькове серце тривога за сина. Бажав Семенові легшої долі, а чи схоче її Семен? Чи не зверне його стежка на терни? Бо то ж треба бути вже зовсім глухим пеньком, аби не чути, що коїться зараз довкола. Немарно ж становий раз по разу наїжджає, хоча Степанівка — тихе село. Й пан Закржевський з людьми приятний. Живе, правда, здебільшого десь по чужих краях, та, коли заїде до свого степанівського огрудку, любить вдягатися по-простому: в домоткану одежину й мужицькі чоботи, щоправда — з доброго товару. І з мужиками охоче розмовляє мужицькою мовою, не гордує. Ні, пан таки не лихий, а що коїться по інших селах — чи йому,

Андрієві, діло до того? Йому аби дітей в люди вивести з божою поміччю. Треба було б сказати Семенові, аби не водився з отими...

Усе думає Андрій: треба сказати. І, як завжди, мовчав.

* * *

Просо зжали вчасно.

— Хвалить-бо, вродило добре, тепер хоч каші стане до весни,— раділа мати.— А ще корова отелиться, голодні не будемо.

— Івасю, ти дуже зморився?

— А чо' б я зморився?

Івась таки зморився, але Семенові не хотів признаватися.

— То ходімо пішки.

Звісно, краще було б поїхати возом разом із матір'ю та Остапом, але якщо Семен хоче пішки — хай буде так. Із Семеном він ладен куди завгодно, тільки б той покликав. Остап вйокнув на кофей, і хлопці залишилися вдвох на зжатому полі.

— Сядьмо трохи.

Видно, й Семена змора взяла, бо він не те сів, а й ліг на теплу землю, наїжачену кількою стернею. Івась примостився поруч. Мовчали.

Зсутеніло, і вже спливав повний місяць, червоний, мов жар. Івась хотів було розповісти про щось веселе, але від роботи так боліло все тіло, що навіть язик не ворухився.

— Гарно,— стиха сказав Семен.— А пахощі які!

Івась нюхав повітря: пахтіло полем, та й годі. Звично пахтіло. Він зірвав на межі стебло яолину й розтер між пальцями. Щоб таки пахтіло.

Врешті Семен звівся на ноги, схопив Івася за руку, підвів і його.

— Марно я тебе тут тримаю, дримаєш уже. Ходімо помаленьку додому.

Івась стиснув теплі братові пальці, стріпонував головою — він таки й справді почав було куняти, й затупотів босими ногами по оксамитовій пилюці.

— Я тобі ось що хотів сказати, Іване: завтра до мене приїде товариш.

— Він учиться з тобою в семінарії?

— Умгу.

— А й звідки він?

— Здалеку... ну що тобі до того — хто та звідки? Ну, не хнюпся. Бачиш, нам треба підучити деякі предмети — психологію, педагогіку... За рік же кінчаємо.

— Атож,— поважно кивнув головою Івась. «Психологія»! «Педагогіка»! Слова ж бо які! Це тобі не плуг чи борона. Згодом і він вивчатиме ту мудру науку, так батько казали, а вони свого слова не ламають.

— То я тебе, Іване, проситиму: коли будемо над книжками сидіти, не пускай ти до нас Федька чи ще кого. Аби не заважали.

— Геть і за версту не пушу! — пообіцяв Івась.— Чи я не тямлю?

Здається, Семен ще щось хотів сказати, та передумав. Підійшли до села. По-розбійницькому ухнув сич, аж Івась здригнувся.

А що, якби на них та напали зараз розбійники? Тю, дурний, розбійники нападають тільки в книжках чи казках. А тепер їх, мабуть, і зовсім немає.

— Семене, а тепер немає розбійників, правда?

— Хоч греблю гати.

— Тепер?

— Тепер.

— У нас?

Семен кивнув головою.

— Ти шуткуєш? То де ж вони?

Старший брат махнув рукою в той бік, де темніли високі ялини на панському огрудку. В їхніх волохатих лапах заплутався повний місяць і, здавалося, борсався там, як у тенетах.

— Он бачиш? Найперший розбійник живе.

Івась уявив пана Закржевського у домотканій чумарці, з ножакою у руці. Ось він підкручує гострі рудуваті вуса й вилазить із-за мурів їм, Семенові й Івасеві, навперейми. Це було не страшно, а смішно. Івась зареготав.

— Чого регочеш?

— Бо на смішки бере. Оце б пан Закржевський узяв ножа та й напав на нас...

— А він і без ножа людей ріже. Ну, та малий ще, згодом сам зрозумієш.

Семен прискорив ходу. Івась і собі — ноги на плечі, щоб не відстати од брата. Й усе міркував над тими дивними словами. «Найперший розбійник». Ну-ну!

Другодні й справді до них приїхав чи прийшов — ко- ня його ніхто не бачив — Семенів товариш Дмитро. Знач- но старший за Семена, теж у міській, хоча й старій оде- жині, а руки мав міцні, робочі й узагалі, на Івасеву думку, не скидався на семінариста. Лице занадто просте, неначе витесане з дубового пенька, сам височезний, су- хий, широкий у плечах,— Семен поряд із ним був наче тендітна дівчина, хоча теж гінкий на зріст. Особливо вразила Івася вогнисто-руда буйна Дмитрова чуприна: і як на ній тримався ошатний кашкет семінариста? Правда, Дмитро, як і Семен, накладав на голову не каш- кета, а солом'яного бриля, котрий все ліз догори, ніби злетіти хотів із полум'яного волосся. Дмитро з першого ж дня впрігся з Семеном у селянську роботу, аж батько схвально мугикнув:

— Видать, не ледачого роду.

Кілька днів вони не бралися до книжок, тільки про щось стиха перемовлялися поміж собою. Коли ж підхо- див Івась, замовкали.

— Не никай за нами,— аж із досадою сказав Семен. Бач, отой кудлатий зовсім одбиває Семена... Краше б не приїздив!

Аж на четвертий день Семен із Дмитром побрали книжки та зшитки й розташувалися в клуні. Але перед тим у Семена з батьком була розмова.

— Тату, через рік Іван училище кінчає.

— Умгу.

— Хлопець беручкий до науки, двокласного училища йому замало. Ви ж не думаете його при хазяйстві ли- шати?

Батько тільки рукою махнув.

— Тату, мені болить: знаю, як вам тяжко доводиться нас учити. Треба, щоб і Іван на стипендію вчився, як до семінарії піде.

— А то вже як утне.

— Треба, щоб утяв! Оце, поки я вдома, то трохи під- учив би його. Книжки в мене є.

— Роботи зараз багато.

— Знаю. Та ми з Дмитром хоч через день, а допо- магатимемо. А Іван нехай би підучився. Треба дуже добре навчатися, щоб у одну сім'ю та дві стипендії. Самі розумієте.

Батько промовчав. Семен не наполягав, знав батькову вдачу.

На другий день батько сказав:

— Нехай підучиться.

І ось сидить Івась за підручником «руссаго языка» біля клуні, а в клуні Семен із Дмитром засіли за науку. Хлопець пильно стежить, щоб до клуні ніхто й близько не підходив, проте й самого Івася туди не пускають. Нехай, Івась розуміє, що ота психологія з педагогікою спроста до голови не вскочать, але на ніч могли б пустити? Так ні... Що ж, блаґати не стане.

Але й Дмитро, як виявилось, не завжди ночував у клуні. Якось удосвіта вискочив Івась з хати по своїй потребі й побачив, як Дмитро тихцем прокрадається городом до клуні. Де ж він ночував? Хотів було гукнути, та передумав. Мабуть, до якоїсь дівки ходив, то вже не Івасеве діло. Так воно водиться: он і Остап почав іноді за північ додому приходити — дорослий парубок, ніхто не осудить. А Дмитра й поготів — чужого батька син.

Нарешті подякував Дмитро за гостину й подався собі, а Семен пішов його проводити. Повернувся брат тільки другого дня, зморений-зморений, але веселий. Знову залюбки розмовляв з Івасем, допомагав по хазяйству. До своїх книжок не брався більше, тільки Івася по всьому підручнику проганяв і сказав задоволено:

— Молодець! Маєш лій у голові.

Від гордощів Івась підстрибом гайнув на вулицю.

— Іва-а..! А що в нас є!

То хлопці біжать, аж захекалися, а Максимко вимахує якимось білим папірцем.

— А й що там таке?

— Ой, таке... ой, таке... Чудне якоесь! Читали-читали, нічо' не второпали.

— Ну й розумахи! Читати не вмієте.

— Чом не вміємо? Та ти сам подивись.

Івась узяв папірця. Аркушик із зошита в одну лінійку, по ньому якоесь розпливчасто, ніби не пером, написане:

«Брати селяни! Допомагайте робітникам, які борються в містах. Коли почуете, що робітники повстали в містах, вставайте і ви, щоб разом перемогти панів. Збирайтеся у великому числі, обирайте своє управління, відмовляйтесь коритися поліції і всім царським властям, не сплачуйте податків, озброюйтесь і вимагайте: 1. Щоб

було знищено царський уряд. 2. Щоб усі закони видавалися Зборами народних представників, щоб уся влада обиралася народом. 3. Щоб Росія стала вільною Народною Республікою!»

Івась прочитав уголос, потім удруге, втретє. Слова були такі незвичні... Закліпав розгублено.

— Ну? — нетерпляче сіпнув Олекса.— Второпав?

— Не все,— затиноючися, признався Івась.— Проти самого царя тут написано, а про інше... Де взяли?

— Отамечки на майдані дід Данило знайшов. Хотів на цигарки скурити, та ми випрохали собі. Мо', вчителю показати?

— Не, страшно: проти царя ж! — завагався Олекса.— Ще й нам нагорить.

— А нам за що? — здивувався Максимко.— Не ми ж писали.

— То й що? Проти самого ж царя! Тямиш? Краще порвімо, хай йому грець.

— Ні. Хлопці, віддайте краще мені,— мовив Івась.

— Чи воно тобі треба?

— Віддайте!

— Та бери,— махнув рукою Олекса.— Тільки чуеш, Ванько, краще порви, бо ще вскочиш у халепу. Забожися, що порвеш.

— Порву, порву, чого ви так наполохалися?

— Е, чого... І Грицькові гляди — ні мур-мур!

— Отому пикатому? Самі комусь не пробовкніться, а за мене не бійтеся.

Івась хутко сховав аркушик за пазуху й подався на город — туди, де розкущилася бадзьоха. Озирнувся — нікого. І знову читав, читав, незрозумілі слова цупко врізалися в пам'ять. Вивчив усе, до останнього слова, й запам'ятав. Подерти? Руки не слухалися. Ні, він знав, кого мав спитати.

В хаті саме нікого не було, крім Семена. То й добре!

— Семене, а що я тобі покажу! — Івась тицьнув братові до рук того дивного папірця.— Ось прочитай-но!

Семен чомусь читати не став, тільки пильно глянув на Івася.

— Звідки взяв?

— Дід Данило знайшов на майдані, скурити хотів, а хлопці випрохали.

— Штурх Панька в око, а він і так сліпий,— хмикнув Семен і сховав аркушика до кишені.

— То що воно таке, Семене? Га? Ти знаєш? — доскіпувався Івась.

— Прокламація.

— А що це таке — прокламація? Слово якесь чудернацьке...

— Ти прочитав?

— Авжеж! Навіть напам'ять вивчив.

— Гм... вивчив. Ось що, брате, те, що ти вивчив, поки забудь.

— Чому?

— Рано тобі знати.

— Як ти знаєш — рано чи не рано, — образився Івась. — Сам же он навіть не прочитав.

У відповідь Семен тільки засміявся. І не схотів ні його більше казати.

Кінчилися вакації, поїхав Семен. Обіцяв часто писати, та прислав одним одного листа й замовк.

* * *

А навколо по селах ставало все тривожніше. Палили панів.

Якось уночі й над Степанівкою закров'янилася заграда: горіли панські скирти з пшеницею. Назбігалися люди, й хоча горів хліб — найсвятіше для селянина, — ніхто чомусь не став гасити.

Примчав до Степанівки пан Закржевський. Цього разу не перевдягався у селянське вбрання, та й мову мужицьку миттю забув. Чорно лаявся польською, російською, ще якоюсь, викликав загін карателів. Ті прискакали на ситих конях, рвонули селом, похапали мужиків, не допитуючися дуже — винен чи не винен, а привселюдно відшмагали шомполами. Трапив під гарячу руку й сумирний Панько — Олянчин чоловік. Ледве живого привела його Олянка додому, плакала гірко: за яку провину мало не звели чоловіка зі світу?

Село принишкло. Увечері боялися й на вулицю вийти, бо карателі щоночі скакали мовчазними вулицями та пострілювали частенько — аби люди не забували про них та тремтіли. Проте чутки всякі ходили, їх не впиниш. Дивні чутки...

Пан Закржевський замкнувся в огрудку, оточеному карателями, — не шкодував на них грошей. А ті пильно охороняли панське добро.

— Господоньку милосердний, і що ж воно в світі коїться? — зойкала налякана Килина. — Чи то вже нечистий людей геть змутив?

Андрій понуро відмовчувався.

— Таку пшеницю спалили! Як рука здійнялася...

— Пшениці шкода. Краще б самого, — несподівано буркнув Андрій.

Килина остовпіла. Не чекала почути від чоловіка тих слів.

— Ти що! Ти що кажеш, Андрію? Як то — самого?

— Ет, — відмахнувся Андрій і пішов до своєї роботи. Був мовчазний, а то й зовсім замовк. Тільки зрідка питав, чи не було листа від Семена.

* * *

А Івась нічого того не знав, захворів. Перший захворів Федь, за ним Явдошка. Івась же, міцніший, з тиждень, мабуть, переминався, кашляв сухим уривчастим кашлем, аж доки не звалився, втративши пам'ять. Тепер усі троє покотом лежали на печі, задихалися. Баба Гнатиха, що вміла й переполох виливати, і кров пускати, положи приймати, тільки скрушно головою хитала. Прийшла біда — напали обкладки. Батько привіз із сусіднього села фельдшера — той тільки гримнув сердито: мовляв, де раніше були? Дівча, може, ще й одужає, а хлопці то напевне помруть. Проте дав ліків на полоскання горла і, взявши вузлик з маслом та яечками, безнадійно махнув рукою.

Килина вклякала перед образами, молила-благала: «Господи! Чи не прибрав ти вже трьох діток, немовлят безневинних, не забирай хоч цих, боже праведний! Мати пресвятая богородице, змилуйся...»

Івась не чув, коли ховали Федя. Той сконав тихо, як і жив, непомітно, вночі, навіть мати не вчула. Явдошка одужала, Івась же задихався, синіючи збрезклим обличчям, а батько ходив понурий, як ніч. Ну — Федь не житець на цьому світі, але Івась! І хоча не раз обзивав його пустосміхом, та знав, що хлопчина розумний, добрий на вдачу, роботящий. Серце краялося від його передсмертного хрипіння, а що вдієш? Не в одній хаті обкладки подушили дітей. Пустили листа до Семена, але й Семен не обізвався, видно, загубився той лист. Божа воля...

Та Івасеве життя, зачепившись десь на самому краєчку безодні, з якої нема вороття, ще жевріло безсилою іскоркою. Баба Гнатиха навідалася звечора, перехрестилася і сказала впевнено:

— Сю ніч помре. Ладнайтесь ховати.

Під ранок хрипіння і справді затихло. Змучена мати забулася поруч з Івасем на полу — скільки ночей не спала! Батько не став її будити. В напільне вікно вже сірів пізній світанок, але у ванькирі було темно. Тремтячими шкарубкими руками засвітив каганця, тужно зітхнув: треба будити Килину... Й раптом завмер. Придивився до сина, схилився, прислухався: Івась не хрипів, а тихо дихав. Дихав!

* * *

Ноги ще підгиналися, мов зроблені з клоччя. Од свіжого вітру, холодного повітря паморочилася голова. Садок стояв уже голий, де-де припавутинилися брунатні листки. Голий був і город, тільки горбився купками сушого картоплиння.

Івась подибавав у кінець городу — там аж палали грона рясної стиглої калини. Раніше — скочив би раз-другий, і все, а зараз плентається, мов старий дід, аж захекався. Прихилив найближчу гіллячку просто до рота. Гіркуваті ягоди здалися смачними, ніби додавали сили. Хлопець пожадливо обсмоктував серцевиді пласкі зернята.

Хтось глухо кахикнув. Івась озирнувся. Недалеко від нього, за кущем бадзьохи, стояв височезний дядько в старій гуньці та кудлатій шапці, насунутій по самі очі. Хто б то? Івась ніяк не міг роздивитись, бо піднятий ковнір гуньки затуляв обличчя, проте відчув, що дядько стоїть тут не так собі знічев'я, а на когось чекає. Незнайомий мовчав.

Івась випустив гіллячку, ягоди на кущі сполахано затремтіли.

— Доброго дня, — чемно привітався хлопець.

— Чи це ти, Івасю? Не впізнав тебе.

Голос знайомий, очі теж знайомі. То ж... Дмитро!

Івась пирхнув од сміху — надто чудний був Дмитро в оцій незвичній одяганці. Чому не в семінарській одежі? Й чому він так лице ховає?

— Дми...

— Чш-ш! — Дмитро оглянувся на всі боки, підступив ближче до Івася і зашепотів:

— Чш-ш! Помовч! Ти мене тут не бачив і не знаєш. Зрозумів?

— Еге. А чого?..

— Сказав — помовч. Слухай мене уважно: у вашій клуні, в кутку, під гречаною соломою, — ямка, закладена дошкою. В ямці гектограф і ще... папери.

— А що таке гектограф?

— Того тобі не треба знати. Зумій дістать! Усе загорнене в церату, але гляди — щоб жодна жива душа не бачила! Пакунок той переховай... — Дмитро поглянув на змарнілого хлопця і завагався: — Ні, вже краще спали. І — мерщій!

— Таж у клуні батько не дозволять палити.

— Не у клуні. Он палитимеш на городі картоплиння. Втямив?

Івась квапливо кивнув головою. Твердий Дмитрів погляд пом'якшав.

— Ти чого такий жовтий, аж світишся?

— Хворів на обкладки. Федь помер, — тихенько схлипнув.

— Он як... — Дмитро поклав велику руку на Івасеве плече. — Шкода малого.

— А чого Семен не приїхав? Йому ж писали.

— Семен... кхм... Не одержав листа Семен. — Дмитро знову сторожко озирнувся. — Пам'ятай же — ти мене не бачив і я тобі нічого не казав. То сьогодні ж спали, бо може статися біда.

— З Семеном?

— З вами. А з Семеном... — Дмитро тільки пальцями хруснув і зник.

Івась обережно виглянув з-за кушів. Дмитро швидко йшов поза городами, сутулячися й ховаючи лице.

Тепер Івась збагнув: немарно ж не пускали його до клуні. Либонь, не над книжками там сиділи. А над чим? І що таке гектограф? Досі й слова такого не чув. Та хоч що б було — він мусить його спалити. Те — що в клуні, в кутку, під гречаною соломою.

Забувши про слабість, заходився зносити картоплиння до одної купи. Та й слабість відступала, її витісняла тривога за Семена: чому Дмитро не схотів нічого про нього сказати? Тривога розросталася, але про зустріч з Дмитром не можна нікому й натякнути.

Здалеку почулись якісь дивні звуки: ніби щось гучно залускало. Що то? Івась побіг до воріт, там вже й біг — що три кроки, то й зупинявся відхекуючись. Його вразила незвична тиша, ніби в селі не було жодної живої людини. Аж ось у кінці вулиці показалися вершники. Затамувавши віддих, Івась видивлявся: четверо озброєних вершників: двоє спереду, двоє ззаду... Їх не четверо... поміж вершників, спотикаючися й хитаючись, ішов високий чоловік у старій гунці без шапки. Яскраво полум'яніла його буйна руда чуприна. Дмитра повели! Хлопець вп'явся побілілими пальцями в перелаз.

Копита процокали повз подвір'я, Дмитро й не глянув. А Івась усе стояв, скам'янівши, змертвівши від страху. Вулиця знову стала мовчазна й безлюдна, а по землі червоніли краплини крові. Мов хто каюну розсипав...

«Спали! І мерщій!»

Івась плакав нишком, не міг не плакати, не міг не тремтіти, йому ж бо щойно сповнилося тринадцять. Ні, тринадцять було півгодини тому. Ніби блискавкою вдарило, обпало, відрізало навіки веселе безтурботне дитинство. Востаннє схлипнув і пішов до клуні.

Він знав, що Остап сьогодні поїхав до млина, а батько? Де батько?

Він сидів у клуні, саме в тому кутку, на гречаній соломі. Івась позадкував. Що ж робити? Казати нічого не можна... І чому це батько надумали сидіти саме отам, ніби їм нема іншої роботи? Як виманити їх із клуні?

Вулицею знову зацокали кінські копита. Івась похолов. Батько підвівся, вийшов із клуні, спідлоба позирнув на вулицю. *Ті* проїхали мимо не зупиняючися.

— Хто то?

— Карателі,— глухо процідив батько.

— А нащо вони?

Батько не відповів. Глянув на город — на велику купу картоплиння, далі на сина.

— Ти позноси?

— Я... Хтів палити. Та я потім...

— Зібрався, то пали.

— Та... нехай увечері.

— Пали, кажу тобі! — несподівано гримнув батько. Здивований Івась слухняно потюпав до хати, виніс на черпку жарину з печі й підпалив. Ну що його будеш робити, сухе картоплиння згорить, а... І що воно з батьком, чи зроду не бачили, як палять картоплиння?

— Батько незвично швидким кроком подався до клуні. За хвилину вийшов.

— Принеси ще хмизу. Чи не здужаєш?

— Та здужаю...

Івась пішов за повітку по хмиз. Озирнувся й помітив, як батько швидко вихопив з-під поли пакунок, загорнутий рябою цератою, і кинув у вогонь.

Ось воно що! Батько про все знали, тільки мовчали. Ну й ну!

Івась приніс хмизу. Батько не відходив од вогнища, доки не згоріло все. Ще й затоптав ногами попіл.

— До хати йди, змерзнеш,— кинув Івасеві й знову сховався у клуні.

Повернувся Остап із млина. Старий не відразу вийшов із клуні, довелося чекати. А вийшовши, навіть не розв'язав лантуха й не глянув на борошно, просто мовчки заходився зносити до комори й засипати у засік.

Тільки по тому метнувся Івась до клуні. Старанно відгорнув гречану соломую — ямки під нею не було, лише земля в одному місці сиріша, дбайливо притоптана батьковими чобітьми. Він щільніше притоптав і знову закидав соломую. Дуже стомився, коліна тремтіли чи то від кволості, чи від хвилювання. Ледве додибав до хати, аж мати, глянувши, перелякалася.

— Що тобі, синочку? Лягай, лягай швидше, аби знову хвороба не схопила. Бач, як тіпаєшся, дитино моя бідолашна.

А надвечір наскочили карателі. Поперекидали все чисто в хаті, на горищі, не забули зазирнути й до клуні. Мати жалібно зойкала, настрахана Явдошка голосила, сторопійий Остап покірно стояв, де звеліли. Івась із тривогою дивився на батька, а той з байдужим видом тупився у долівку, ніби то не в його господі трошили, ламали, перевертали все догори дном. Не знайшовши нічого, карателі з досади вперіщили нагаями Остапа та батька й подалися геть. Остап засичав з болю, батько понуро сказав:

— Не плач, Килино. Змовкни.

— Таж вони, іроди, геть усе перебили! Свіже борошно по коморі розсипали... Господи праведний, і де те лихо взялося?

— Тільки б того лиха,— якось чудно мовив батько, ніби сам до себе.

Сяк-так навели лад після трусу. Щоразу, як чулося з вулиці тупотіння вершників, у Івася хололо всередині, але карателі більше не набігали на їхню господу. Хлопець не знав, чи признатися батькові про Дмитра. Певне, треба було б признатися, але ж пообіцяв — нікому! Ні, обіцянки не можна ламати.

Дні минали в тривозі: від Семена все не було звістки. Хоча Івась вже два листи написав — просив, аби той озвався. Про карателів та про трус не згадав, не хотів тривожити брата.

* * *

Якось уночі прокинувся Івась од тихого гомону. Поряд солодко підсопувала Явдошка, а в хаті моргав каганець і плакала мати. Хлопець притьмом скочив із печі.

— Мамо, чого ви...

Й урвав. Біля порога стояв батько — в козушці, теплій шапці й чоботях, видать, зібрався в неблизьку дорогу. І в руках тримав туго напаквану чималу торбу. А сам — чорніший хмари.

Івась відчув: скоїлося щось дуже лихе. Таке, про що годі й подумати, немарно ж мати так побивається.

— Тату, куди ви?

В сім'ї не годилося випитувати про щось батька, але Івась не стримався і закричав:

— Куди ви йдете? Куди? Тату!

Батько одвів синову руку, вийшов із хати, тихо причинивши за собою двері. Мати, мов не в собі, впала перед образами й зайшлася риданням.

— Матінко, пресвята богородице... змилуйся... благословенна ти в женах... яко спаса родила еси душ наших.. змилуйся! Порятуй нашу дитину, не попусти загибелі! Ой Семеночку, ой синочку мій!..

На печі прокинулася й запхинькала Явдошка. Івась намагався підвести матір, але руки трусилися і в очах темніло. Опустився й собі на коліна, приголомшений.

— Молися, синку, молися, Івасю... Може, твоя чиста молитва дійде, зглянеться господь на наше горе. Молися...

Він молився. Не словами — всією душею молився, благав бога зглянутися, визволити з біди, хоча ще й сам не знав — яка біда впала на них. Незворушно темніли суворі лики богів, божа мати скорботно дивилася кудись

поза тих, що вклякли в молитві. Невже не вчує, не зглянеться?

Явдошка вже плакала вголос. Мати звелася на ноги, зсадила дівча, сяк-так втишила. Далі розповіла Івасеві, що сталося.

А сталося таке: хтось гупої ночі постукав у шибку. Тихенько постукав, та батько почув, мов чекав на того нічного гостя. Вийшов до нього з хати, а повернувся — як мрець. Семена забрала поліція, вже місяць сидить у тюрмі. Зібрали харчів побільше, батько й гроші взяв, що вторгували за двох овечок — гадали справити Семенові на весну, як скінчить семінарію, порядне вбрання, як личить учителям. І без них справили... казенне.

— Та лягайте вже, мамо, — похмуро озвався з ванькира Остап.

Світанок вставав холодний, похмурий. Білими мухами кружляли перші сніжинки. Лати затопила в печі, й сивий дим стовпом знявся вгору — на мороз. Остап, мовчазний і понурий, пішов у хлівець одкидати гній.

Лиха чутка швидко лине. Прибігла перелякана Олянка, кинулася матері на шию, і обидві заголосили. Прийшла й сусідка — Мирониха, ця ліпше б не приходила.

— Ой Килинцю! Хтіли зробити з сина пана, а бач, як воно вийшло. Такий роботящий та гарний парубок, висватав би дівку багату й жили б по-людськи. Казали ж вам — не буде з того діла.

— Та хоч ви не печіть, сусідко, бо й так світа не бачу, — просила мати. Вона відразу постаріла, під очима залягли темні тіні, на запалому лиці — зморшки. — Ще ж за Федем не виплакалась, а тут нове горе.

— Немарно ж вас карателі трусили. Андрій туди пішов? До Семена?

— Туди. Хтозна, чи pomoже. Ми ж темні, не знаємо, кого прохати.

— А ви б, Килинцю, до пана побігли. Упали б у ноги, може ж, пан і заступився. На материні сльози зглянувся б.

— Ні! — Голос Івасів задзвенів туго натягнуною струною. — Не треба пана прохати.

Мирониха здивовано глипнула.

— Малий ще старших повчати. Що ти тямши?

— Не малий я вже, тітко. Тямлю.

— Чи ти ба! — сплеснула сусідка руками. — А в кого?

«В кого?» Якби ж Івась те знав! Якби ж хоч у Дмитра спитав... Та де зараз Дмитро? В тюрмі, мабуть, якщо живий. Чому Семен не схотів нічого розповісти? Побоявся звіритися на брата-підлітка, не здогадуючися, що той здоросліє за кілька днів. Даремне батько пішли самі, не взяли Івася з собою. Він би й прошеніє зумів написати, а то ж за все платити. Чи надовго стане батькових грошей?

* * *

Повернувся батько тільки п'ятого дня. Зайшов до хати заточуючися, мовби п'яний. Не витер чоботи, хоч по відлизі вони були обліплені грязюкою. Скинув шапку, важко сів, майже впав на лаву. Смолисто-чорне його волосся густо присолила сивизна.

— Води,— видихнув хрипко.

Івась метнувся до відра, набрав повну кварту. Батькова рука тремтіла, вода хлюпала на бороду. Віддав порожню кварту й на мить стомлено заплющив очі. У хаті запала гнітюча мовчанка.

— То що там із Семеном? — не витримала врешті мати.— Ти хоч бачив його?

— Не пустили. Найняв аблоката. Доведеться продавати кабана.

— А що каже аблокат?

Батько мляво махнув рукою.

— Якщо пощастить, мо', доб'ється, аби випустили на поруки. Але навряд.

— Господи, за що ж його? Чи що вкрав, чи кого вбив? За що?

— За політику. Тепер за таке... краще б украв, каже той, а так..

— Свят-свят-свят,— обмерла мати.— За яку політику? — І безпорадно, сліпими від сліз очима, глянула на Івася, котрий німо стояв серед хати.

— Без мене тут... не насакували?

— Ні, тату, тільки часто повз підвір'я гасають.

— Гасало б їх...— Батько перевів віддих і змовк.

Обережненько рипнули двері.

— Слава богу! — То прибігла цікава Мирониха.

— Навіки слава,— втамувавши сльози, відказала мати. Івась пішов у ванькир до Явдошки.

— Я. теечки...— Мирониха не зважувалася випитувати. Заснувала по хаті вузькими очицями й ніби принюхувалася довгим носом.— Я хотіла, спасибі вам, попрохати, щоби ваш Остап допоміг сани полагодити. Чи його вдома немає?

— Поїхав по дрова,— похапливо відказала мати.— Як повернеться, то допоможе.

— А зачекаємо, зачекаємо. У старого чирка на руці сіла, то я... Це ви, Андрію, допіру повернулися?

— Умгу. Дай-но мені віхтя, Килино.

Мати скрутила віхтя з соломи, що лежала біля печі; швиденько позатирала на долівці грязюку. Батько почовгав у сіни, вона скрутила другого й вийшла з ним — допомогти обітерти чоботи. Мирониха повагалася, але цікавість її перемогла. Непрохана, всілася на лаві. Мати двічі брала нового віхтя, але сусідка вирішила пересидіти. Нарешті батько в чистих чоботях ступив до хати. Мирониха сиділа, мов квочка на гнізді.

— То я до вас безпремінно Остапа пришлю,— мовила мати, благаючи поглядом: «Йди вже собі, бачиш — не до тебе!»

— А й що там з Семеном? — не хотіла поступатися сусідка.

Батько закашлявся. Кашляв він довго й старанно.

— Люди кажуть — ніби в тюрмі сидить. Ой, горенько, та невже таки справді? — наполягала Мирониха.

— Люди кажуть, то в людей питайте.

— Ось чуйте, Андрію, я раю Килині до пана піти. Попрохати гарненько, мо', й допоможе. Що скажете, Андрію?

— Гм...

— Як той казав: догнав не догнав, а побігти можна,— цокотіла настирлива сусідка. Але все то було мов горохом об стіну: хазяї мовчали. Нарешті вона, ображено зібравши губи курячою гузкою, пішла собі.

— Позавтра кабана повезу на ярмарок. Нарихтуй там сиру, яець. Грошей тра.

— А може, й теличку продати?

— Як тра буде, то й корову. Всип мені борщу.

— Матінко, ти ж, мабуть, голоднісінький! — скинулася мати.— А дурній бабі й у голову не стукне.

І тремтячими руками взялася за рогача.

— Де ж ти ночував? Хоч мав де виспатися?

— Насплюся ще.

Земля дзвеніла під ногами — морози впали без снігу, й кожен крок стареньких чобітків із підківками лунко віддзвонював. Новими їх носив Семен. Семен... що з ним тепер? Якби можна було чимось допомогти — на край світу пішов би, геть усе віддав би... А що йому віддавати? Що в нього є? Ну... півжиття віддав би. Більше! Зоставив би собі кілька років, а то б усе — за Семена. Якби ж можна!

— Іва-а-а!

То друзі — Максимко з Олексою, а з ними й пикатий Марчуків Грицько. Максимко з Олексою розгублено дивляться на Івася, а Грицько щирить зуби. Івась вдає, що не чує, й надає ходи.

— Арештаню... ой! — зривається на зойк Грицьків голос: видно, котрийсь із друзів зацідив йому добре. Підсвинок паршивий!

Схопив мерзлу грудку — жбурнути в Грицька, та не став. Так і поніс у руці, відчуваючи, як зашпори заходять у пальці. Хукав на захололі пальці й на ту грудку, не тямлячи, навіщо несе її з собою.

Попереду забовваніли високі ялини за муром панського огрудку. Івась знав, що пан цієї зими не повіявся, як завжди, в світі, — жив у Степанівці. Правда, сам, без сім'ї, зате за мурами отаборилося з десятком карателів. Собаки! Защеміла згадка про Дмитра. Може, й до смерті забили...

Івась здалеку обходить огрудок. Бодай би ти запався! Не хотів навіть дивитися в той бік, та якось мимоволі глянув і враз зупинився.

Від брами йшла жінка — її похилена постать була така знайома... Мати! Кинувся навздогін, схопив за рукав, задихаючися, крикнув:

— Мамо, ви ходили до пана?

Мати змучено глянула. Івась аж сахнувся — така стала схожа на оту, вимальовану на іконі. Скорботні очі, тонкі, розпачливо зведені брови, гіркі, зів'ялі уста. Богородиця, тільки старіша.

— Ви ходили до пана? — вже лагідніше перепитав. — Нащо, мамо?

— Ой Іваночку, ходила. До погибелі своєї пішла б, аби випрохати помочі. Та марно — й на поріг не пустили.

— Не треба було йти, мамо, не треба! Чи йому нашо-го Семена шкода?

— Остап просив. Остапа мені теж жалько, чи він не моя дитина...

— А пощо Остап прохав?

Мати зітхнула.

— Свататися хоче. До Марчукової Тодоськи.

— До Тодоськи? Та вона ж лиха, мов зміюка! Кажуть, і піднебіння чорне.

— Ох, синку, те вже не нам судити. Остап їй до серця припав, ще влітку сказала йому, аби засилав старостів.

— Та ну? А Остап?

— А що ж Остап? Дівка багатого роду, давно на порі, та й Остапові вже час женитися. Тільки ж старий Марчук затявся: не хочу родичатися з арештантом. Ото й умовив Остап, щоби таки пішла до пана.

Івась припишк, замислено йдучи поряд матері. Чо-муть у сім'ї завжди найменше думали про Остапа. Залишається при землі, при хазяйстві, та й годі. Мовчакуватий, понуркуватий, завжди в роботі — й то мали за належне. До школи не віддали, та ніхто в нього й не спитав, чи хоче вчитись. Що й Остап може собі чогось зажадати, такого нікому й на думку не спадало. А ось — хоче женитися, і то вперше виявив він свою волю, а лихо йому перейшло дорогу. Ні, не можна судити матір, їй болить за всіх дітей. І це також зрозумів Івась.

— Не журіться, мамо, може, адвокат допоможе — й Семена випустять.

— Дай боже! Ходімо швидше — по телицю мають прийти, задурно аблокат клопотатись не буде. Ти вже, синочку, той... не кажи батькові. Скажемо, що до Олянки ходили.

Івась кивнув головою.

* * *

Грошей за продану телицю не вистачило. Батько сказав, що доведеться продавати й корову. І тут несподівано звів голос Остап:

— Не дам продавати!

Батько повів недобрим оком на сина.

— Корова тобі дорогша за брата?

— Марчук обіцяв позичити гроші.

— А з якої хвороби віддамо?

— Не будете віддавати. Гроші підуть за придане Тодосьці.

Старий замислився. Тодоська йому була не до душі, та що вдієш? Семена треба рятувати, а як прожити без корови? Звісно, Марчук болячки позичив би, а не грошей, то все, видать, Тодоська напосідає. Дівка твердо взяла собі в голову віддатися за роботяшого, покірливого Остапа. Ге, ще залле вона йому гарячого сала за шкуру, та то інша мова. Зараз грошей треба, а іншої ради, либонь, немає.

До міста поїхали вдвох — батько з Марчуком, баски ми Марчуковими кіньми, запряженими у добрі хазяйські сани на кованих полозках.

— Ви, Андрію, не заважайте: сам доберу, кому й скільки давати, — примовляв Марчук. — Маю знайомого підсудка — і з вареної крашанки курча висидить. А ви собі мовчіть та бийте поклони.

Таки пропекла Тодоська до живих печінок, що сам Марчук поїхав визволити Семена, хоча й волів, аби той і зогнив у тюрмі.

Кому і скільки давав Марчук грошей, Андрій не знав і не став питати. Може, багато, а може, й по-іншому якомсь уладнав. Ну, так чи так, а за кілька днів повернувся додому втрьох — із Семеном.

Мати підбитою чайкою припала до сина, плакала, обцілювала. Івась саме був у школі, а Явдошка тільки злякано позадкувала — не впізнала. Навіть завжди незворушний Остап сплотнів і не відразу наважився підійти до брата. Важко було впізнати в блідому, аж прозорому, худому-худому живому мерцеві красеня Семена, що ним милувалася вся Степанівка. Один Марчук був веселий.

— Ну, свашко Килинцю, не гріх би і чарочку поставити по такій справі! Невже не маєте чим зустрінути гостя? Та дарма, несіть до чарки, що вже там бог послав, тра випити за здоров'я, аби все добре велось.

Марчук витяг з кишені пляшку казьонки, поставив на стіл, скинув критого синім сукном кожуха й поважно всівся на покуті.

Батько ж, як зайшов до хати та як сів біля порога, то й не ворухнувся. Мати одірвалася від сина, втерла фартушиною сльози й підійшла до мисника. Брязнула й розбилася об долівку полив'яна миска.

— На щастя, на щастя,—захихотів Марчук.— Чого стоїш, Остапе? Допоможи матері, бо вона геть розум стеряла з радості.

— Я піду до ванькира, ляжу,— якимось чужим, хрипким голосом сказав Семен і непевною ходою пішов у ванькир. На мить обернувся: — Ви вже мені пробачте.

— Лягай, чого там,— дозволив Марчук. Він почувався господарем у цій хаті.— Посидимо й без тебе, ти й так насидівся по саму зав'язку. Тепера ще й находишся — щотижня на явку до станового, хе-хе, мов на шпацір.

Остап приніс із льоху квашеної капусти, солоних огірків. Мати хапливо нарізала сала, понакладала в полумиски закуску. Батько все так само німотно сидів, зсутулений і непорушний.

— Негоже так, Андрію,— стиха шепнула мати.— Не зобиджай гостя, сідай до столу.

Батько скинув кожушину, подумав, одніс її у ванькир і вкрив Семена, який зіщулений лежав на полу. Явдошка розгублено кліпала, тупилася в брата — все ще не могла признати.

Марчук налив горілки у чотири гранчасті, зеленавого скла, чарки. Перший підняв свою:

— Ну, за щастя, за здоров'я! Нехай усе лихо йде геть із хати! Будьмо! — вихилив і рештку хвацько плеснув на стелю.

Остап надпив половину й закашлявся — не звик. Мати пригубила, батько ледь торкнувся губами чарки й одставив.

— Е, так не годиться! Тра до дна. Пийте, Андрію, бо щастя не буде!

— Непитущий він,— вибачалася мати.— Не силуйте.

— Ну то ми з Остапом,— Марчук захрумтів огірком.— Із зятьком, знацца, чи не так? Пий, Остапе!

Остап допив свою чарку, аж слъози виступили, почав заїдати капустою. Марчук, зчервонілий, вже трохи напідпитку, пильно стежив за парубком.

— І ти непитущий? Що ж, то добре. За пияка не віддав би дочки. Що ні, то ні! А дівка у мене здорова, як лиснюча телиця, доброю буде жінкою. Тільки тверда, як той креміль. Ну скажіть на ласку божу, чи не могла б піти за хазяйського парубка? Ви не гнівайтесь, Андрію, я ж по ширості мовлю. В одних дівка як овечка, що батько накаже, те їй закон, а моя — мов заведзькана кобила. Та вже нехай, схотіла поріднитися

з голотою, матиме те, що надумала.— Марчук пив чарку за чаркою і вже варнякав, що на ум спаде.— Сліпий казав — побачимо, може, й до діла вийде. Добре, хоч арештанта привезли. Довелося поморочитися за твого брата, Остапе, ой, довелося... Ну — будьмо!

Батько взяв свою чарку. Рука здригнулася, горілка хлюпнула на стіл.

* * *

Семен згасав на очах.

Мати напувала його липовим цвітом, гарячим молоком зі смальцем, ще якимось зіллям, що дала баба Гнатиха... Ладна б крові своєї вточити, аби синову хворобу відвести, та не допомагало нічого. Батько ходив, як чорна туча, робота йому падала з рук.

Івась намагався розважити брата. Він не хотів вірити, що Семен не одужає: не могло того бути, от не могло, й усе! Остап же з острахом, а іноді, здавалося, і з досадою зиркав: масниця ж, весілля б мали гуляти, та яке тут весілля? Повідбивали легені Семенові, видно, не до весілля — до похорону готуватися треба.

Марчук удруге показав свою щедрість, певне, Тодоська дихати не давала, — привіз із міста лікаря. Той довго вислухував Семена, крутив головою, вдавав, що нічого страшного, навіть поплескав парубка по плечі. «Держися, козаче, отаманом будеш!» А далі викликав батька із хати й похмуро сказав:

— Скоротечні сухоти. Більше місяця не протягне. Ось так.

— Брехня! — прохрипів Андрій і відсахнувся.

Лікар здвигнув плечима, ще хотів щось додати, та, глянувши в божевільні Андрієві очі, послішив із двору. На вулиці на нього чекали Марчукові коні.

Батько постояв, постояв і почвалав до клуні. Впав лицем у солому й страшно, не по-людськи, завив. Вибігла мати, кинулася до клуні, заторсала плечі:

— Ти чо'? Ти чо', Андрію? Що тобі дохтор сказав? — а саму тіпало, мов суху бадилину на зимовому вітрі.

— Си-и-и-ну... си-и-и-ну-у...

— Тихше, Андрійку, тихше, не можна — Семен почує. Замовкни.

Прикусив до крові губи, примовк. Мати сіла поруч, не сміла випитувати, зрозуміла й так.

— Мамо, де ви? — зачула Семенів глухий голос. Похапцем утерла сльози, прихопила оберемок соломи й вийшла з клуні. Зараз вона була дужча за свого чоловіка.

— Куди ж ти вискочив розхристаний? — лагідно дорікнула. — Застудишся, іди до хати.

Солому тримала високо, щоби син не побачив лиця.

— Батько де?

— Батько? — Майже силоміць попхнула Семена в хату, сама відвернулася до печі, почала вигортати золу. — Все буде добре, Семеночку, швидко одужаєш.

— Де батько, питаю?

— Та... десь пішов. Нащо тобі батько?

— Що лікар сказав?

— Ти ж сам чув. Одужаєш.

Семен схопив матір за плечі, повернув до себе, вдивляючися в очі. Він і вірив і не вірив. Не вірив, бо знав, що здоров'я втрачене, вірив — бо жити хотів. Як же він хотів жити! Ще ж нема й двадцяти...

Треба було неймовірної сили, щоб спокійно дивитися на сина, та ще й усміхатися. Душа стікала кров'ю, а мати всміхалася.

Можливо, повірив, бо відпустив материні плечі й одійшов до вікна.

Вона злякалася, щоби Семен не побачив батька, не вчув його страшного плачу. Знову вибігла з хати, ніби по соломі. Батько лежав непорушно, навіть не стогнав.

— Не виходь, Андрію, не показуйся йому на очі. Чуєш? Не виходь.

Андрій тільки скрипнув зубами.

Прибіг зі школи Івась і одразу кинувся до Семена:

— Був дохтор?

— Атож, атож, — поспішила відповісти мати. — Казав, що все буде гаразд. Такий славний дохтор... Принеси-но, Івасю, з комори слоїка з медом, а я молочка впарю. Їсти треба більше, сказав, калини заварити...

Мати ще щось жібоніла, та Івась, щасливий, вже не слухав. Все ж буде гаразд! Скочив до комори, приніс меду, а далі вже й не відходив од Семена. Знову, як раніше, дзвінко сміявся, штукаривав, розважав. Радість із нього так і бризкала. Вхопив материну хустку, запнувся, взяв шматок буряка й заходився показувати, як Тодоська підмальовує щоки, чекаючи на старостів од Остапа. Далі скинув хустку, насунув на голову макітерку і став при порозі.

— Слава богу, свашко,— прогув басом, поважно знімаючи «шапку», і всі впізнали Марчука. Семен вже сміявся, задихаючися та кашляючи, махав на брата руками — мовляв, облиш, бо несила сміятися. Івась хотів утнути ще якусь нову штуку, та до хати зайшов Остап.

Він байдуже зиркнув на Івася, а далі поглянув на Семена. І враз усі в хаті замовкли. Важкий був погляд Остапів, неначе казав: «Як не можеш одужати, то швидше помирай, не стій на дорозі». Семен якось винувато похнюпився, мати заметушилася.

— Обідати будеш, Остапе?

Остап мовчки роздягнувся, поплескав на руки водою над цебром. Мати подала рушника, запобігливо накраяла хліба — годила Остапові. Й страхалася, щоб той нічого не сказав. Бо ж, мабуть, прийшов од Марчуків і знав правду.

Семен обідати не став, пішов собі до ванькира. В Івася теж чомусь пропала охота до їжі.

А батько до пізнього вечора не приходив до хати.

* * *

Неділя. Батько ще не повернувся з церкви, хоча зроду не був богомільний, та останнім часом не пропускав жодної служби божої. Ревно молився, щоб не однімав бог Семена — улюбленого сина. До церкви почав учащати й Остап, цей мав свої проханки до бога. Мати ж саме була в хліві — не відходила од корови, що мала ось-ось отелитися.

Семен попрохав Івася допомогти вдягнутися, схотів вийти, дихнути свіжим повітрям. Останні дні майже весь час лежав, не підводився навіть до столу. Вночі спав погано — мордував кашель.

Івась допоміг одягнутись. Замотав братові ший теплою хусткою, підперезав міське Семенове пальто паском, — пальто тепер висіло на Семенові, мов на жердині. Примусив озутися не черевики, а чоботи, щоб не прохололи ноги. Зміркував, що у форменому кашкеті буде холодно, й витяг зі скрині нову Остапову шапку. Та Семен не схотів її, взяв стару батькову.

Аби не стрічатися з людьми та не слухати зайвого ойкання, повів Семена на город. Семен обняв брата за плечі, щоб твердіше ступати.

Ішли, раз у раз зупиняючись,— Семен переводив віддих. А Івасеві думалося: хвалить-бо, минула масниця, а у великий піст весілля не гуляють, тож Остап — хоче чи не хоче — мусить чекати. А там, на весну, Семен таки стане здоровшати. Вигріватиметься на сонечку.

Поки що ж сонце, холодне й низьке, викочувалося з-за обрїю, взолочувало чистий-чистий, вже весняний сніжок. Івась гребнув його, зліпив балабуху — хотів кинути в сіру ворону, щоб не каркала на біду.

— Дай мені,— попросив Семен.

Сніжна балабуха швидко танула в сухій, гарячій Семеновій руці. Він дивився, як повільно капає з долоні снігова вода. Коли ж лишилася прозора грудочка, завбільшки з лісовий горішок, вкинув собі до рота.

— Не треба, застудишся,— мовив Івась.

— Е, гірше не буде.

Семенові дуже хотілося вийти поза городи, але сили забракло. Зупинилися біля обламаної калини.

— Осюди приходив тоді до мене Дмитро...

Семена тіпнуло, мов од гострого болю.

— А що скоїлося з ним? Де він зараз може бути, Семене?

— У в'язниці, якщо живий.

— Я от думаю, думаю... Скажи, не міг же Дмитро щось на тебе сказати? Ну, мучили його, а він...

Семен облік брата гнівним поглядом.

— Не смій, чуєш? І на мислі такого не май! Ти ж сам знаєш, що мене забрали ще до того, як Дмитро до тебе прийшов. Не злякався прийти, а тут його й схопили.

— Не сердься, я сказав дурне. Дмитро, може, загинув за тебе.

— Не за мене. За нас.

Семена почав бити кашель, важкий, надривний. Івась аж сам згинався від братового кашлю, одвертався від червоних плям крові, що її спльовував Семен на м'який передвесняний сніг. Стримував сльози, але не зумів.

— Не плач. Тепер уже все одно... Не плач...— Семен із зусиллям вимовляв слова, ніби виривав їх разом із кров'ю.— Ой, і не хочеться... помирати, бра... тику... Але знай — немарно... помираю...

— Ти не помреш, Семеночку, от їй-же богу, не помреш! — вже вголос ридав Івась.

— Помру. І не... один я... Ще багато помре... за оцю землю...

Івась потяг брата додому. Аби вистачило сили, на руках поніс би. Семен покірно йшов, судомливо чіпляючися за Івасеві плечі. Вже на подвір'ї зупинився, віддихався.

— Слухай... Остапові скажи... нехай не гнівається. Бо ж я... і за його долю... За його, а не Марчукову...

І знову закашлявся, викашлюючи свої останні години.

* * *

...Вони знову йшли поруч — дорогою, поміж покраяних на латки нивок. Семен — високий, вродливий, міцно стулив рум'яні дівочі вуста, а в синіх-синіх очах пропливали хмаринки журби — такі, як зараз на небі. Легко ступав босими ногами оксамитовим пилом, зволженим вечірньою росою, і м'яко, не торкаючися, тримався за братове плече.

«Чому ти таївся від мене? — дорікав Івась. — Ну чому?»

«Боявся за тебе: малий ще».

«Не малий! Хіба ж не вивчив напам'ять оту прокламацію? Тепер я розумію: то ви з Дмитром її писали. Що, може, скажеш — не ви?»

Семен тільки загадково посміхнувся.

«Я ж усе втямив! Який же я малий?»

«Усе?»

«Ну... майже все. А батько спалили гектограф, я ж тобі це казав».

«Еге, казав. Ніколи не думав, що батько...»

«Я також не думав. А вони все знали, тільки мовчали. Якби ти раніше нам розповів! Ти боявся за нас?»

Семен кивнув головою.

«А батько й так гинуть: п'ють тепера без просвітку. Вони ж зроду були непитуші, а тепер і днини немає, щоб... А як побиваються мати! Геть зчорніли від горя».

«Не дорікай мені, брате».

«Хіба тобі неодмінно треба було вмирати?»

«Може, й так...»

«Ти казав, що не один помираєш, ще багато помре за оцю землю. То хто ж вони? Де їх шукати?»

Не відповідав Семен.

«Ти казав, що помираєш і за Остапову долю. А він жениться на Марчуковій Тодосьці».

«Не треба було б йому на Тодосьці женитися. Нехай би брав іншу. Вона ж його заїсть».

«Чому ж ти йому того не порадив?»

«Бо не послухався б».

«Правда. Скажи, Семене, а що таке — Народна Республіка?»

«Бач, а кажеш, що все зрозумів».

«То зрозумію! Я гадав, як одужаєш, тоді про все розпитаю... Та я знайду тих, з якими ти й Дмитро...»

«Знайдеш. Якщо не боятимешся».

«Ти ж не боявся».

Семен нахилився, зірвав сріблястого полинка, розтер у руці. Гостро запахтіло, як тоді, у жнива.

«Я й забув тебе поздоровити, брате: ти ж сьогодні закінчив двокласне училище. Як це тебе не виключили через мене? Становий нахвалявся...»

«А й справді хотіли виключити, та вчитель у нас добрий. Іздив до попечителя прохати за мене».

«До нашої семінарії тебе вже, мабуть, не приймуть».

«Та я й сам не хочу до семінарії».

«При хазяйстві залишишся?»

«Немає при чому залишатися. Та ще як Остап оженився, мені вдома зовсім місця не стане».

«То що ж гадаєш робити?»

«Хочу піти вчитися туди, де навчуся людям у біді допомагати. Ти тільки порадь — куди?»

Семен мовчав.

«Мовчиш... Ну чому ти мені не розповів про все, що сам знав?! Коли ти помирав, я надумав: найліпше мені стати лікарем. Ну, нехай я спершу вивчуся на хвершала, у Києві є хвершальська школа, до неї приймають із двокласного. Й стипендію дадуть, якщо добре вчитимусь».

«Стати лікарем — то ще не все. Всякі бувають лікарі».

«Я стану гарним лікарем, ну — хочеш, поклянуся? Щоб мене грім убив, щоб мене сира земля не прийняла! Я лікуватиму бідних без грошей. Аби ми мали гарного лікаря, він лікував би Федя і тебе. Й батька».

«Батька... Від горя інші ліки потрібні».

«А які? Які? Знову мовчиш? А ти ж знав! Тепер ти мені вже ніколи нічого не скажеш...»

Івась уже не плакав. Він більше ніколи не плакати-ме, хіба що лише один-однісінький раз, наприкінці свого життя.

Ішов, не дивлячися, тією самою дорогою, якою торік, улітку, вони йшли з Семеном удвох. А тепер іде сам-один, придушений тугою, розмовляючи з братом, якого вже немає на світі.

Сонце сіло — чисте, ясне, ніби й не було на світі горя. Івась повернувся додому. Мати збирала з плоту зимову одягу, що її вранці повикидала провітритися. Горе горем, а вона тепер мала сама дбати по господарству: на батька надії немає.

Івась і собі взяв із плоту стару батькову кожушину та свою свитку. Щось твёрде випало з кишені, мало не наступив. Мимоволі схилювся, підняв. Маленька, засохла на камінець грудка землі. Чи не та сама, що ранньої зими підняв і навіщось вкинув до кишені? Тоді, як побачив матір, що виходила з панського огрудку. Звичайнісінька, тверда грудочка землі, обплетена засохлими корінцями.

Стиснув пальці, розкришив. Всередині мертвої грудки — живі корінці. Їх не вбили ні ранні морози, ані суша.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Будкевич потиснув обидві Нініні руки.

— Отже — курсистка? Поздоровляю! Радий за вас!

— Ну, радіти ще передчасно, — посміхнулася Ніна. — Треба ще закінчити ті курси.

— Які можуть бути сумніви? З вашими здібностями...

— Річ не в здібностях. Та годі, хочете піти до Дніпра? Ні, ні, не оглядайтеся, не треба візника. Ходімо пішки.

— Ви стомитеся...

Та Ніна схопила Будкевича за руку й потягла до крутих схилів, сміючися з його збентеженого виду. Оступилася, мало не підвернула ногу, але не спинилася, доки не дісталися Дніпра. Від прогулянки на човні одмовилася: хоче просто побути отут, подалі від міського гомону, дзеленчання трамваїв, цокоту кінських підків по бруківці. Її супутник з полегкістю зітхнув, коли Ніна, задихавшись, врешті сіла на якогось старого човна, що боком лежав на піску.

— Я хочу, щоб сьогодні було свято! І хочу бути щасливою!

Не вривала йому мови саркастичними зауваженнями, як завжди, а охоче й довірливо слухала. Будкевич уперше бачив її такою, він навіть не знав, що Ніна вміє так весело й широко сміятися. Хоча, здається, він нічого смішного й не казав. Бо зважився на те, чого досі не смів: що вже давно... ну, вона розуміє. І про вірність, про відданість. Що досі — ніколи, нікого, крім неї... От знову засміялася. Але чому? Невже не вірить? Таж він стане чекати на її відповідь, скільки вона захоче! А як радіє з її майбутнього!

— Моє майбутнє ще вилами по воді писане.— Ніна кинула у воду черепашку і, примружившись, дивилася на вузенькі, ледь помітні кола, що за якусь хвилинку й зовсім зникли.

— А я вірю в нього! От у мене... що ж, я знаю свої можливості: дрібний чинуша...

— Замовкніть! Які дурниці! Благаю, ніколи не говоріть отих жалюгідних слів. «Дрібний чинуша»... Яка різниця? Для мене насамперед важить людина, друг. А ви ж мені — друг?

Зараз зникло те невловиме, але невідступне раніше відчуття... жалю якогось, чи що. Може, це й справді — любов? Ніна не знала. Зараз їй приємно було дивитися на це схвильоване обличчя, навіть ріденька борідка зворушувала. Старий сюртук, приношені, але старанно наваксовані черевики — вони теж зворушили. Й коли він, посмілішавши, легенько обняв — не відхилилася. Може, це й справді любов...

— Ніночко... дорога моя... Якби я мав пристойне матеріальне забезпечення, то сьогодні, в цю хвилину, благав би вас стати моєю дружиною.

— Господи, ви мені кажете про матеріальне забезпечення! Хіба не знаєте, що я змалку виховувалася в сирітському будинку?

— Так... але — чому? Адже ваші сестри...

— На сестер у матері ще якось вистачило сили, а на мене вже ні. Батько ж так рано помер, а яка в мамі пенсія? Мізерія! Ходила по заможних родинах, обшивала... Ні, мамі я не можу дорікнути, вона зробила все, що могла. Ми всі троє закінчили гімназію.

— І все ж — сирітський будинок... Це трохи жорстоко.

— Чому? Я ж там мала змогу навчатися. І до того ж...— Ніна запнулася і вже сухо додала: — До того ж

ніхто не сподівався, що я виживу. Змалечку хворіла на туберкульоз.

— Тим паче! В домашніх умовах...

— В яких там умовах? Гляньмо на речі тверезо: сестри здорові, їх треба виводити в люди. «Жорстоко». А хіба не жорстоко тягнути з себе останні жили для... безнадійно хворої?

— Безнадійно?

— Так запевняли. Мене не раз прирікали на певну смерть. Я не померла, мабуть, винятково через свою впертість.

— Але ж зараз?

— Так, зараз у нас по-іншому. Сестри вже працюють, а коли Валентина вийшла заміж, у сім'ї повний достаток. Ото тільки...

— Що — тільки?

— Нічого. Коли скінчу навчання, розплачуся. З процентами.

На тому березі, за туманним серпанком, вже розпливалася Слобідка. Ніна мерзлякувато зіщулилася.

— Час додому, Анатолію Юр'евичу.

— То хоч тепер, Ніночко, дозвольте взяти візника. Ви так зблідли.

— Добре, візьмемо. Але не з Подолу, а з Думської площі. Бо мені хочеться ще трошки продовжити цей день.

* * *

Зупинилися біля двоповерхового будиночка. Ніна зіснула на тротуар, завагалася: може, запросити? Будкевич розплатився і теж зійшов.

З розчинених вікон другого поверху чутно було гуло на роялі: хтось чітко й твердо бив по клавішах:

— Валентина грає,— сказала Ніна.

— Її чоловік архітектор?

— Так. І художник. Талановита людина.

— Що ж, вашій сестрі пощастило. Заробітки в нього великі?

— Їй і справді пощастило. Й не тому, що заробітки великі, а тому, що Аркадій її дуже любить. Взагалі — він чудова людина.

— Ах, Ніночко, легко бути чудовим із такими грішми.

— До чого тут гроші? Він добрий, щирий, розумний.

Це не залежить од грошей. Якби був бідний, все одно був би такий, а не інший.

— Красивий? — з нотками ревнощів запитав Будкевич.

— Аркадій? Так. Невисокий, невродливий і — красивий. Вас це дивує?

— Ніно! Негайно додому!

Обоє здригнулися. Будкевич похапцем зняв кашкета. На балконі — висока й ставна — стояла Валентина, гордовито дивилась на них.

— Негайно йди додому! — владно повторила, ігноруючи Будкевичів уклін. — Негайно! — І зникла в кімнаті.

Не попрощавшись, Ніна кинулася сходами вгору, щосили крутнула дзвінок. Відчинила сухенька сива мати, хотіла затримати, але Ніна влетіла до вітальні, де за роялем незворушно сиділа Валентина.

— Як ти сміла! — обурено крикнула.

— Що за тон? — Валентина зміряла сестру холодним поглядом.

— Ні, це я тебе питаю — що за тон? Я не дівчисько, я доросла.

— Доросла ще не означає — самостійна. І поки ти живеш на наші кошти, я маю право...

— О, це я пам'ятаю! Ні на хвилиночку не забуваю, що змушена поки що користуватися і з твоєї допомоги. Але я не дозволю так зі мною поводитись. А гроші поверну. До копійки! Закінчу курси...

— Тільки без істерик. Ще треба закінчити ті курси, а з твоїм здоров'ям... — І, помітивши, як сплотно лице сестри, урвала. Проте її слово завжди мало бути останнє, тому недбало процідила:

— До речі, нема чого водитися з отим жебраком. Якщо надумала виходити заміж, то слід пошукати когось соліднішого. Щоб зміг тебе утримувати.

— Мовчи! — Ніна зараз ненавиділа старшу сестру. — Мовчи, мовчи!

— Не кричи. Розкашляєшся, доведеться морочитися з тобою. Курсистка!

Ніна метнулася до кімнати, де жила тепер разом із матір'ю та Вікторією — середульшою сестрою. Задихаючись, впала на ліжко.

Прибігла мати, намагалася заспокоїти. Вікторія відкинула книжку, яку читала, сердито насупилася й ви-

йшла,— вона добре чула всю розмову у вітальні. Незабаром повернулася й мовила з притиском:

— Змія.

— Хто? — розгублено спитала мати, хоча й знала — хто.

— Мамо! Ми сьогодні будемо вечеряти? — роздратовано гукнула Валентина.

Мати поспішила до кухні. Вікторія, насупившись, сіла біля Ніни.

— Ти, Нінко, не звертай уваги на нашу мадам.

— Як я можу не звертати? Ні, досить, досить! Я ніколи, нізащо не скористаюся з жодної її копійки!

— Не забувай, що ми живемо й на мій заробіток. Від мене ж ти можеш прийняти допомогу?

— Так. Але твого заробітку замало, щоб я закінчила Вищі курси. Що ж, ми й справді тепер живемо за рахунок Аркадія. Ні, не піду я на курси, не маю права. Зрозумій мене, Віко.

Вікторія ще дужче спохмурніла. Вона одна з трьох сестер удалася в батька — чорнява, з гострими темними очима, вугласта і якась нежіночна. Знайомі жартували, що Віка помилково народилася дівчиною. До неї мало хто залицявся, а якщо й траплявся такий сміливець, то вона швидко відбивала охоту до «ніжностей» своєю надто різкою і незалежною вдачею.

— Гадаеш, Нінко, мені не набридли її командування? Он маму перевела собі на служницю. Свинство! І все ж тобі доведеться потерпіти заради навчання. Чесно кажучи, ми з тобою також не янголи, одна одної варті.

— Не терпітиму. Ти терпіла б?

— Я — інша річ. А ти не маєш права заривати свої здібності.

— Швидше мене зариють! — Ніна рвучко підхопила сся.— Жодного дня не житиму на її утриманні. Годі!

— На нашому. Не вона ж одна працює.

— От і я стану працювати. Маю ж звання домашньої вчительки.

— Підеш у чужу сім'ю навчати дітей? Гадаеш, так буде краще?

Ніна сховала лице у долонях і довго мовчала.

— Ні, не домашньою вчителькою. Правда твоя, не варто. Є інший вихід: поїду на село.

— Оце вже й зовсім несерйозно.

— Дуже серйозно. Іншого виходу я не бачу.

— Не гарячкуй. Все це треба обдумати спокійно. Я розумію тебе: від Валентини приймати допомогу не легко, хоча то гроші, власне, її чоловіка. Хіба Аркадій коли дорікне тобі?

— Він — ні. Вона.

— Ще можна давати приватні уроки. Це теж вихід.

— Віко, я не можу далі разом жити. А на селі дадуть казенну квартиру.

— Ну... не знаю. Відмовлятися так легко від навчання...

— Нічого собі — легко!

За вечерею всі, крім Аркадія, були мовчазні. По-різному: Ніна з викликом, Вікторія сердито, Валентина погордливо, мати — запобігливо зазираючи дочкам в обличчя. Лише Аркадій сипав дотепами, намагаючися розв'язати гнітючу мовчанку. Врешті змовк і безпорадно розвів руками.

— Хоч скажіть мені — по кому поминки?

— По мені, — гостро кинула Ніна.

— Чергова істерика, — зневажливо сказала Валентина, підводячись із-за столу. Перехрестилася з таким виглядом, ніби й богові робила ласку, і, високо звівши голову, пішла до своєї спальні.

Ніна вийшла на балкон, за нею слідом — Аркадій. Він дбайливо накинув на її худенькі плечі плед.

— Ну, непокірлива панно, ви можете пояснити — що сталося?

— Сталося те, що мало статися, — з гіркотою відказала Ніна. — Я переходжу на власний заробіток.

— А курси? Чи ви передумали?

— Не можу навчатися, сидячи на чужій шиї.

— Не палахкотить, Ніночко. Про яку шию ви кажете?

— Про Валентинину.

— Дозвольте! Якщо ви неодмінно хочете рахувати нас пошійно, то у нас три шиї, як у дракона. До того ж моя досить капітальна.

— Це не має значення, ви — чоловік Валентини. А на заробіток Віки я не можу розраховувати, зрозумійте мене.

— Зрозумів. Але знаєте що? Не будемо говорити про шию, скажемо про руку. Про дружню руку допомоги, яку я вам простягаю від чистого серця. Ви що, не вірите в мою ширість?

— Спасибі, Аркадію, але — не можу. Так, справді,

по тому, як Валентина закінчила гімназію, мене забрали з сирітського будинку. Так, я тепер маю вдосталь їжі й зодягаюся краще... власне, зодягаюся завдяки мамі — то вона все шие. Але ні на хвилину мене не покидає відчуття... Мені нагадують, нагадують... Чи ви не знаєте, яка у Валентини вдача?

Аркадій зітхнув, помовчав і знову зітхнув.

— Ох, знаю — гординя. Вона й у конторі працює, мов каторжна, не може припустити, щоби хтось працював краще за неї. Можливо, її недолюблюють, але всі поважають. Так, гординя, гординя... — І раптом засміявся. — А знаєте, як ми з нею познайомилися? Зібралася якась компанія. Ну, все свої люди — інженери, студенти, курсисти. Я щойно скінчив в університеті, походжав таким собі півником, розпустивши хвоста колесом. Аж входить... боже ти мій! Ну не інакше, як губернаторська донька! Мармурова красуня. Спробував підступитися до неї — куди там! Як зміряла зневажливим поглядом, то ладен був крізь землю провалитися. Все ж насмілився, заговорив — дала відкоша. М-да... Потім розпитався — дочка бідної вдови.

— Кравчині.

— Боронь боже, Ніночко! Вона й зараз забороняє це казати. Вдови чиновника. Ну, закохався по самі вуха... А далі ви знаєте.

— А вона вас кохає? — пильно глянула Ніна.

— Е-е, Ніночко, то заборонений прийом. Валя, мабуть, сама собі не дозволяє ставити таких питань. Але певен: вона ніколи не зрадить мене. Хоча б із гордості.

— І вам цього досить?

— Ось коли покохаєте, то самі зрозумієте.

— Я ніколи не покохаю людину, якщо не буду певна, що й вона по-справжньому кохає мене.

— Теорія, любя панночко. На практиці все буває складніше. Ну, облишмо цю тему. Ви будете вчитися. Не бунтуйте і слухайтеся старших! Отже — домовились?

— Побачу... Може, якщо...

Вона замовкла, замислилась.

* * *

Ніна знервовано походжала біля довжелезного — на цілий квартал — будинку. «Присутственные места». Десь тут, в окружному суді, працює Будкевич. Зайти туди не

хотіла, але їй відходити далеко боялася: через свою короткозорість здалеку могла б не впізнати. Тільки відійшла до пам'ятника Богдану Хмельницькому, аби не привертати до себе уваги. Біля монумента відчула себе зовсім маленькою і безпорадною.

Аж ось із «присутственных мест» сипонули чиновники. Тепер треба добре придивлятися, щоб упізнати знайому, трохи зсутулену постать. Ніна пішла назустріч групі чиновників, що прямувала через площу: він живе десь на Великій Володимирській, отже, йтиме в цьому напрямку.

— Ніно Петрівно!

Він перший помітив її, поспішив підійти.

Запитливо глянув,— зрозумів, що вона неспроста тут опинилася. Радісно усміхнувся, але не міг приховати здивування.

— Ви на когось чекаєте?

— Так. На вас. Нам треба поговорити. Негайно, зараз.

Вона швидко рушила до Софійського собору, Будкевич пішов слідом. Поминувши браму, Ніна підбігла до першої, яка трапилася, вільної лави й сіла. Він сів поруч, все так само запитливо дивлячися на неї.

— У вас якась неприємність, Ніночко? Ви така схвильована... Господи, що таке?

Він поклав на лаву форменого, з кокардою, кашкета, пригладив ріденьке безбарвне волосся. Ніна стиснула міцно руки й глянула пильно.

— Анатолію Юр'евичу, хто я для вас?

— Ви ж знаєте: найдорожча людина на світі. Для вас я ладен на все.

— А конкретно?

— Чекати того часу, коли ви погодитеся стати моєю дружиною. Це — моя найзаповітніша мрія! Я згоден чекати, поки ви закінчите...

— Навчання? А для чого вам так довго чекати?

— Я... не розумію... Не можу ж я зараз, отримуючи мізерне жалування, прирікати вас на нужду.

— Я до неї змалечку звикла. Але річ не в тому... Що, коли я не стану навчатися далі?

— Ви жартуєте, Ніночко?

— Які там жарти! Я іду з дому.

— Чому?!

— Бо не хочу більше терпіти приниження. Не можу!

Я повинна сама заробляти, а не жити на утриманні сестер.

— А як же... Ви...

— Ах, моє «майбутнє»? Вважайте, що його в мене не буде.

Ніна не зводила пильного погляду з розгубленого обличчя Будкевича.

— Ніночко, ви просто знервовані... Під впливом якоїсь неприємності... Навіщо ламати життя? Та зрозумійте мене...

— Я вже зрозуміла. Досить.

Ніна швидко звелася. Будкевич схопив її за руку, вона вирвалася і кинулася геть.

— Ніночко...

— Не смійте йти за мною!

— Але ж... Ніно Петрівно...

— Не смійте йти за мною!

Не озираючись, добігла до трамвайної зупинки. Саме надійшов трамвай, вона вскочила в нього.

Як могла сподіватися на підтримку цієї безвільної, слабкої людини? Та зрештою... зрештою, й на краще що відбулася ця розмова. Який із нього товариш у житті? Їхнє одруження стало б непоправною помилкою. Ну, все — відрізала, й край!

Вийшла з трамвая. На перехресті, розставивши ноги, стояв набудючений городовий. Там, у селі, хоч не буде цієї фараонської пики. Так, єдиний вихід — поїхати на село. Навчатиме селянських дітей, а не паненят у ролі домашньої вчительки. Треба виїхати негайно.

Ішла все швидше і швидше. Можливо, боялася, щоб не озвався страх. Щоб не передумати. Звісно, можна було б найняти собі якийсь куток, підробляти приватними уроками. Йй вже не раз доводилося. Згадала, як була репетиторкою одного прищавого переродка... Бр-р! Та не всі ж вони такі. Але ж хіба Валентина дозволить, щоб сестра шокувала її, тиняючися по чужих кутках? Ну, це можна й пережити, але чи витримає здоров'я? А захворівши, знову повертатись додому? Була б здорова — все стало б простим і досяжним. Якби ж то здоров'я! Ні, сама не здолає...

До вечора ходила київськими вулицями. Заглиблена в гіркі думки, не помітила, як опинилася на Хрещатику. Тут було людно, вже засвітили ліхтарі. Вона не чула ні сміху, ні вигуків, не помічала ошатно вбраних дам у ши-

рокополох капелюшках та їхніх вичепурених кавалерів. Ішла вперед, куди — сама не знала.

Нараз якийсь тип схопив її за лікоть і дихнув горіланним перегаром в обличчя.

— Підемо, мамзель?

— Що?..

Ніна вирвала лікоть і мимоволі спинилася. Навкруги походжали розмальовані жінки, неприязно зиркаючи на неї — таку худеньку, в строгій сірій сукні, таку одмінну од них. Господи, та вона ж опинилася на Хрещатику — між Думською площею та Прорізною... Увечері тут самій жінці не можна ходити, це ж загальновідоме місце київських повій. Тільки цього бракувало!

— Чому мамзель вагається? — прохихотів тип, намагаючися знову вхопити Ніну під руку. — Перший раз? Новенька? Хе-хе, тим краще!

І тут Ніна не витримала й розплакалася. На щастя, до неї поспішив літній сивобородий чоловік, — він усе бачив і зрозумів. Узяв її під руку й швидко перевів на протилежний бік Хрещатика.

— Заспокойтеся, ну заспокойтеся ж, — м'яко вмовляв. — Ви, мабуть, не знали, що з того боку не варто ходити? Куди вас провести?

— Спасибі, — Ніна вже втишила сльози. — Проводити не треба, я сама. Спасибі вам.

Якби й лишалася остання краплина нерішучості, то тепер і вона зникла. Швидше звідси на чисте повітря!

Ніна ніколи в житті не була в селі, але воно їй ввижалося зеленим, затишним і таким чистим!

* * *

Коли Іван Чередниченко, скінчивши фельдшерську школу, приїхав до Коробовичів, холера, хвалити бога, пішла на спад.

У свої неповні вісімнадцять років він, здається, знав усе, що мусить знати земський фельдшер, і — відчував, що поки не знає нічого. Те, що було зрозуміле й просте там, у школі, підступно ускладнювалося, заплутувалося, і хвороби чомусь ніяк не хотіли вкладатися в свої «законні» рямці. Ось і зараз: Іван, підозрюючи у хворого класичний перитоніт, повіз його до лікарні, а Семен Семенович, старий земський лікар, упевнено констатував крупозне запалення легенів.

— Змазана картина, голубчику, розумієте?

— Я — бовдур, нездара! — розпачливо хапався за голову Іван. — Мене й близько не можна підпускати до медицини. Віспу щепити, клізми ставити, ну — ще зуби рвати я можу, а що маю робити, коли мене вночі викликають до хворого, а я увявлення не маю, що з ним таке?

— Ну-у, то ви вже занадто, Іване Андрійовичу, — потішав його добродушний лікар. — Чи ви гадаєте, що я, маючи диплом лікаря, відразу вмів поставити правильний діагноз? Е, голубчику, якби я вам розповів, скільки помилок було в мене, ви б мені руки не схотіли подати. Ми вчимося саме на помилках, а не з підручників медицини.

— Та скільки ж років треба...

— Все життя, голубчику, все життя. Знати й уміти — це не одне й те саме. Вміння приходить тільки з досвідом. А ви ж, пробачте старому, всього тільки жовторотий хлопчисько.

Низенький, огрядний, з сивою клинцюватою борідкою й короткими сивими вусами старий лікар з доброю посмішкою дивився на вродливого чорнявого юнака. Іванові здавалося, що той дивиться на нього з презирливою жалістю, і це було найгірше.

— Ну, нехай ваша правда — я тільки жовторотий хлопчисько. Але ж мені довірили фельдшерський пункт! І, крім мене, в селі немає іншого медика! Ну — три-чотири рази на місяць приїдете ви, а що може скоїтися між цими вашими наїздами?

— Все, звісно. Не виключаючи смерті хворого.

— Семене Семеновичу, ви — добра, гуманна людина. Як же ви можете спокійно про це казати?

— А що вдієш, голубчику? Лікарів на всіх не вистає. Добре, хоч тепер фельдшерські пункти є.

— З ідіотами фельдшерами.

— На превеликий жаль, буває й таке. Але вас це не стосується.

— Ви мене просто втішаєте. Хіба ж не ідіотизм отак переплутати хворобу?!

— Ви ще не лікар.

— І не зможу ним ніколи стати.

— Зможете. Саме з таких, як ви, виходять хороші лікарі.

— З чого ви взяли?

— Та хоча б із того, що ви не байдужа людина. Байдужі — ті не зможуть.

Іван завагався, нерішуче глянув на старого.

— Даруйте, але... Ви — прекрасний, досвідчений лікар, але ви...

— Байдужа людина, хочете сказати? Ні, молодий чоловіче, я — не байдужа людина. Перші роки мого практикування були для мене справжньою мукою. І якби не виробився захисний рефлекс — не вмирати морально з кожною смертю свого пацієнта, то лишилося б або вкоротити віку, або покинути назавжди медицину. Я хочу, щоб ви це зрозуміли.

— Так. Розумію. Мені треба, поки не пізно, покинути...

— Дурниці, голубчику. Ходімо краще в палату, я покажу вам цікавого хворого.

— «Цікавого»... І це вам не здається... блюзнірством...

— Раніше здавалося. Але подумайте самі: що буде, коли всі чесні люди відмовляться од медицини, а хворі траплятимуть до рук кар'єристам та заробітчанами? Подумайте над цим, добре подумайте! Ну, ходімо, я вам покажу... гм... так-так, цікавого хворого.

Потім Семен Семенович запросив Івана до себе обідати. Той спершу відмовився, здавалося — шматок у горлі застрягне, але лікар, дружньо обнявши юнака, повів до свого будиночка. Їх привітно зустріла дружина Семена Семеновича — пухенька, клопітлива, з ласкавими зморшками, що не псували, а навіть прикрашали кругле приємне обличчя. Служниця — теж літня і чимось схожа на своїх хазяїв, подавала до столу. Ї хоча з душі не спав тягар, та молодий апетит перемиг. Іван почав залюбки наминати смачні страви, чим радував ласкавих господарів. Але від чарки горілки рішуче відмовився.

— Не вживаю.

— І прекрасно, голубчику. Але одну чарочку для апетиту сам бог велів, — засміявся Семен Семенович.

— Ні, я зовсім не п'ю.

— Ну, це вже крайнощі, Ванюшо, — перейшов старий на батьківський тон. — Я сам не терплю п'яниць, але одна-дві чарочки нікому не завадять. От до тебе на коробовицькому пункті був фельдшер-п'янюга. Намучилися ми з ним. Але то вже інша крайність.

— Семене Семеновичу, а... чи не взяли б ви мене до

себе в лікарню? Під вашою рукою я, може, швидше б набув досвіду. Навчився б уміти.

— Е, ні, Ванюшо, цей номер не пройде. По-перше — вакансії немає, а по-друге, й це головне, твоє місце там, на пункті. Ніде ти так не навчишся, як там: безпосередньо й щодня самостійно зустрічаючися з хворими. Отам найкраще й набудеш досвіду.

— Та якою ж ціною? Ціною помилок, як сьогодні? Ціною людського життя?

— Голубчику ти мій, іншої ціни поки що немає. Що вдієш...

* * *

Вночі Івана розбудили. Молодий переляканий селянин — він був ненабагато старший за Івана, Христом-богом благав негайно їхати до породіллі.

— Пане дохторе, рятуйте! Вже другий день жінка не спородить. Поїдьмо хутчіше, боюся, щоби не померла.

— Та який я тобі «пан доктор», я — фельдшер, — відмахнувся Іван, тремтячими руками збираючи інструменти, котрі могли б знадобитися при пологах. Самостійно приймати пологи йому ще не доводилося, від страху й долоні спітніли. — Другий день! Чому відразу не викликали?

— Та хто ж викликає, паничику? В нас баби самі родять, повитуха дитину приймає. А тут і повитуха...

— Бач, а повитуху покликали! — дорікнув Іван, квапливо сідаючи на візок.

— Вйо! Тримайтеся, паничику, добре, — майбутній батько щосили погнав конячину. — До вас, паничику, п'ять верстов їхати, до б'ольниці всі тридцять, то як же без повитухи?

— А так, що відразу треба було мене викликати. І я тобі не паничик, а такий самісінько мужик, як і ти.

— Еге, такі!.. Учені, либонь, де ж там — такі самі. Вйо, бодай би тебе... вйо!

До хутірця їхали лісом, і ніч була розпачливо темна. Іван гарячково пригадував усе, що вчив і бачив у клініці — як треба приймати пологи. І, головне, намагався подолати свій страх перед тим, що може зараз статися і чому він не зуміє зарадити. І хоч страх не прогнав, проте взяв себе в руки й зовні набрав упевненого вигляду.

В другій од краю хутірця хаті світилися сліпенькі віконця. Іван скочив на ходу з візка й подався туди. На порозі йому заступила дорогу лігня дебела молодиця і вчепилася в плечі.

— Не пушу! Ти кого привіз, Йосипе? Сорому не маєш?

— Пустіть, мамо, господь з вами, — намагався відірвати материні руки від Іванових пліч збентеженої Йосип.— Вони ж хвершал, допоможуть Ганьці... Пустіть!

— Хвершал... Воно ще дитина, що воно тямить? Вези назад. Що Ганьці бог судив, те й буде. Вези назад, кажу!

Тут зачувся хрипкий, знеголосений від довгого кричання зойк породіллі. Іван вивернувся з цупких рук Йосипової матері й кинувся в хату.

На полу, застеленому закривавленою рядниною, лежала молода жінка. Біля неї тупцяла стара бабця у чорній хустині, з закасаними рукавами. Вона швиденько прикрила величезний, потворно роздутий живіт породіллі якоюсь шматоною і ошелешено зиркнула на Івана.

— Є гаряча вода? — Іван швидко натяг на себе білий халат.— Дайте руки помити. Та не дивіться на мене, мов на розбійника.

Жінка знову скрикнула — мляво. Здається, перейми ослабли, а дитина ще не показалася. Іван зараз забув про свій страх. Бачив жовте, майже мертве лице породіллі, знав тільки одне: він мусить допомогти! Помив руки, підійшов.

— Ви, бабусю, ідіть собі, спочивайте. Я сам.

Повитуха докірливо хитнула головою, але відступилася й вийшла.

Чи жива ще дитина? А як вже ні, то чи пощастить врятувати хоча б матір?

До світанку Іван зрозумів, що таке справжній кошмар. Перейми все слабкішали, жінка вже й не кричала, знесилилася. Невже помре? Іван намагався, натискаючи на живіт, підштовхнути дитину, але в нього нічого не виходило. Ну от, дитя, напевне, мертве... матір теж помирає, а він — «хвершал», чорти б його вхопили, буде вбивцею. Рясний піт заливав йому очі, руки тремтіли, у душі зростав розпач: убивця! Що робити? До лікарні не доведе, сюди лікаря не дїждуться... І коли у ванькир тихенько зайшла повитуха, Іван тільки розпачливо глянув на неї.

— Помирає...

— Бог із вами, паничику, чого б їй помирати? Це аби кожна баба помирала, то й люди на світі перевелися. Ну-бо, поступіться трохи.

Повитуха спритно промацала в животі дитину, схвально закивала головою, натиснула, знову натиснула... Породілля голосно скрикнула, а Іванові тремтячі руки підхопили слизьке й гаряче маленьке тільце — майбутню людину. І лише тоді, як почувся перший писк немовляти — ці найпрекрасніші в світі звуки, — Іван зрозумів, що життя не скінчилося, і сонце зійшло, й він не вбивця.

— Спасибі вам, матінко, — присоромлено шепнув до повитухи. — Не гнівiтьс'я, що я...

— Е, синку, чи мені первина? І чого ви так налякалися...

У пригаслих очах старої майнула незла, але й трохи глузлива посмішка. Мовляв, хай і темна я, невчена, та досвіду мені не позичати. А тобі — ще в колодки вбиватися.

До себе Іван ішов пішки, хоча Йосип наполягав одвезти. І свекруха з лихої баби стала доброю, хвалила й дякувала Іванові (за що?!), тицькала йому до рук вузлика з чимось — віддяку. Від вузлика він рішуче відмовився, нашвидку поснідав і рушив. Нічний кошмар залишився позаду, день розквітав сліпучо-ясний.

Іван збочив із піщаної дороги й пішов узліссям по пругкому настилу соснової глищі. День по вінця був сповнений на радість, на доброту людську. І — доброту до людей.

Біля Коробовичів вийшов на шлях. Грузли ноги в сипкому піску, йти стало важко, озивалася втома, й Іван зрадив, побачивши, що його наздоганяє підвода. Впізнав і знайомого дядька, помахав рукою.

— Добридень, дядьку Гордію! Підвезете?

— День добрий, Іване Андрійовичу. Чом би й не підвезти? Баришня в мене легенька, та й речей везе небагато — коням не важко. Сідайте.

«Баришня», що сиділа на возі, рвучко відвернулась, Іван не розгледів обличчя. Бачив тільки маленького капелюшка, під ним — хвилю підстриженого русявого волосся; воно не сягало пліч. Вбрання міське, але дуже скромне. Блідими, тонкими руками вона трималася за полудрабок і сама була така тоненька, що якби не три-

малася — вітром би звіяло. Іван кинув на воза свою валізку й легко скочив з другого боку.

— Доброго здоров'я,— привітався до «баришні». Якщо вона й відповіла, то так тихо, що Іван не дочув.

— Учительшу везу,— повідомив дядько Гордій.— Видать, строгі дуже, не розмовляють. Питав — звідки та якого будуть роду, мовчать, як води в рот набрали. Чи, може, по-нашому, по-мужицькому не розуміють?

— Стомилась, певне, людина, а ви одразу — хто та звідки. Вам би, дядьку Гордію, за станового бути,— засміявся Іван, скоса поглядаючи на вчительчину спину.

— За станового! Не бути макітрі ковадлом, а Гордієві паном. Ви оце звідки, Іване Андрійовичу?

— З хутора. На пологи викликали.

— До кого? Чи не до Йосипової Ганьки?

— Умгу.— Іван відчув, як невтримно червоніє. Побачив би його цей дядько вночі... Якби не тямуща стара повитуха...

Але дядько подробицями такого звичного діла, як пологи, не цікавився, то було нижче його чоловічої гідності. Він спитав про те, про що кожен питає:

— І кого ж бог послав — хлопця чи дівку?

— Хлопця, хлопця,— з полегшенням посміхнувся Іван.— Там фунтів на десять, такий богатир.

— Ну і Йосип! Ну й молодчага! — похвалив Гордій, ніби той Йосип сам мучився, сам народив, сам катувався... Іван подумав, що якби чоловікам так доводилося страждати, то, мабуть, половина з них ніколи б не женилася.

Біля фельдшерського пункту Іван зіскочив із воза, подякував, а дядько Гордій повіз учительку до школи — на другий кінець села. Її обличчя Іван так і не роздивився.

* * *

— Приїхали, баришне.

Гордій зупинив коней біля досить великої хати під соломою. Ніна збентежено глянула.

— Куди приїхали?

— Як то куди? Ви ж учительша? Ну, то до школи я вас і приставив.

Він узяв дві легенькі валізкі й одніс їх на ганок. Ніна все ще розгублено сиділа на возі. Школа? Оце — школа?

Дядько, красномовно переминаючися, чекав. Спохопившись, Ніна швидко зійшла, дістала сумочку й дала возіві гроші. Дала не дивлячись, і Гордій, що, видно, ніяк не сподівався на таку щедрю плату, відразу заусміхався і навіть шанобливо вклонився.

— То з приїздом вас, госпожа учительша!

— Але ж тут... замок,— Ніна безпорадно дивилася на величезний замок, що вагомо висів на блазеньких дверях.

— Кхм... та воно й справді — замок. Зараз сторожа пошукаю, він тут близенько живе. А може, я краще відвезу вас до батюшки? Хоч нагодують з дороги.

— Ні, ні. Якщо ласка, покличте сторожа.

— Зараз, зараз... о, та він і сам он дигає! Юхиме, де тебе лихий носить? Госпожа учительша приїхали, а ти без поняття. Відмикай школу!

До них підтюпцем підбіг кульгавий дідок, зняв шапку і вклонився низенько, блиснувши широкою лисиною.

— Здрастуйте, здрастуйте, госпожа учительниця! Звиніть, на хвильку відлучився. Не гнівайтесь на старого, ще вчора вас чекав, а сьогодні на хвильку...

Під жebотіння старого замок із пекельним скреготом одімкнувся. Підхопивши валізки, сторож покульгав попереду. Ніна ступила за ним у темні сіни. На неї дихнуло нежилим, цвілим духом.

«Як із підземелля»,— тоскно майнуло в голові. Київ зараз видався таким затишно-рідним, аж защеміло серце. Несамохіть навіть оглянулася, та дядько Гордій уже поїхав.

А якби не поїхав — невже б повернулася? Ні! Вона міцніше стулила бліді губи й зайшла слідом за сторожем до невеликої кімнатки. Там було майже темно, світло проривалося крізь щілини віконниць. Сторож відчинив віконниці, й до вбогої кімнатки з такою щедрістю хлюпнуло сонце, що Ніна мимоволі примружилась.

— Ну от, госпожа учительниця, хазяйнуйте... Підлоги я вчора помив, чисто. І в класі, і в учительській. От дровець поки ще не підвезли, але тепера ви приїхали, то, дасть бог,— привезуть. Та ви, госпожа учительниця, мабуть голодні? Молочка вам принести?

Ніна мовчки роззиралася. Вузьке залізне ліжко, кри-

воногий голий стіл, два стільці, шафа — чи то на книжки, чи на одержу... Нерівні стіни з вогкими плямами, — одна навіть осіла, ніби соромлячися за вбогість кімнати. Ось воно як...

Підійшла до вікна, спробувала його відчинити, але вікно не піддавалося.

— Відчинити хочете? Я його гвіздочками трохи забив, щоб хто, бува, не заліз.

— А хоча б заліз — що тут брати?

— Та воно, звісно, брати нічого, — розвів руками старий. — А все ж — для порядку. А гвіздочки я зараз обценьками витягну.

Сторож зник і за кілька хвилин повернувся з обценьками. Видер кілька цвяшків, відчинив вікно. Поточені шашелем лутки жалібно скрипнули, але до кімнати плеснув тугий струмінь свіжого повітря.

— Спасибі... як вас звати?

— Мене? Таж Юхимом кличуть. Дідом Юхимом.

— А по батькові?

— По батькові, госпожа учительниця, мене зроду ніхто не називав. Малий був — Юхимко, старий став — Юхим. Отак і звить.

— Ні, скажіть все-таки. От мене звать Ніна Петрівна, інакше прошу не звертатися. А вас?

— То ж і я — Петрович, — чомусь зрадів старий. — Отож і вашого батенька звать так, як і мого, покійного.

— І мого теж — покійного.

— О? То виходить, що ви, госпо... Ніно Петрівно, сирота? Охо-хо, немарно ж сюди, в глушину таку, приїхали. А звідки самі будете?

— З Києва.

— З Києва і — в Коробовичі! Видать, не від солодкого життя. Он — худенькі які, немов соломинка.

Ніна з досадою звела брови, дід Юхим спохопився.

— От старе луб'я, мелю й мелю, а ви ж стомилися. То я вам зараз молочка...

— Якщо можна, Юхиме Петровичу. Я вам заплачу.

— Е, ні, не зобижайте старого. Молоко в нас не куповане, від своєї корови. Тільки... попросю вас — не називайте мене при дітях Юхимом Петровичем.

— Чому?

— Засміють, їй-право, засміють, шалапути. Ще господином сторожем продражнять.

— Господи, які дурниці!

— Е, ні, не дурниці, Ніно Петрівно. Отож прошю вас — при дітях дідом Юхимом кличте.

І старий закульгав по молоко.

Ніна постояла, задумливо втупившись у стіни. Далі стріпнула головою і рішуче почала розпаковувати валізки.

* * *

З усіх боків Коробовичі обступив ліс. Найбільше — сосні, вона росте скрізь — невибаглива, а тут навколо самі піски.

Проте ліс — то ліс, він сам створює собі ґрунт. Отож межі сосон кучерявилися груші-дички, темніли граби, відсвічували білими стовбурами берези, зводилися кремезні лицарі лісу — дуби. Гриби та ягоди родили щедро. Іван уперше в лісі побачив малину, чорниці, брусниці, навіть — по болоті — журавлину. В степанівському ліску, окрім суниць, здається, інших ягід не було.

В нечасті години дозвілля він любив забродити в ліс, глибоко вдихати настояне на сосні повітря і — співати, не соромлячися, що його хтось почує.

Вихопив вільну годину, узяв козубка на гриби та й майнув до лісу. Швидко назбирав грибів повний козуб. Добірні міцні маслюки цілими сім'ями піднімали на брунатних слизьких шапках пухкі пласти лісової повсті з глици та перетлілих трав і самі просилися до рук. Веснянкуваті тонконогі опеньки росли пучками біля старих пеньків. Іван так і зрізав їх — пучками. Пісня, легка й невибаглива, сама вихопилася з грудей, відлунюючися, забриніла по лісі:

По опеньки ходила — цитьте!

Козубеньку згубила — цитьте!

Ой цитьте, та мовчіте, та нікому не кажіте,

Цитьте!

Червінцями осипала Іванову голову груша-дичка, а він, сміючись, підставляв лице під їхній лоскітливий дотик.

Запорожець ішов — цитьте!

Козубеньку знайшов — цитьте!

Ой цитьте та мовчіте...

Котилася весела луна, перепліталася зі словами старої жартівливої пісні.

Запорожцю, вражий сину,— цитьте!
Верни мою запасчину — цитьте!
Ой цитьте, та мовчіте, та нікому не кажіте,
Цитьте!

А далі й замовк. Слухав ліс. Спинився під величезним старим дубом — хто зна, скільки йому років? Якби зрізати дуб, то можна було б точно полічити по річних кільцях. Зрізати? Дай боже, щоб ніяка лиха рука не знялася на тебе. Живи, дубе, переживи мене, моїх дітей, моїх онуків... При думці про онуків Іван засміявся. Справді, надто рано у вісімнадцять років думати про онуків. А все ж — цікаво: ким же їм бути, яке судилося життя? Яке... Він же не знає, що судилося йому самому, — все життя попереду. І як це добре, що — попереду!

У гущавині зашелестіло — хтось ішов. Іван притулився до грубезного стовбура й завмер. От зараз візьме й налякає! Та ні, то, мабуть, якась бабуся прийшла по гриби. Дівчата — ті б перегукувалися.

Шелест наблизився, на прогалинці перед дубом показалася тоненька постать. Темне міське вбрання, маленький капелюшок... Здається, то нова вчителька: Іван запримітив отой капелюшок ще тоді, як їхали разом. Таки вона. Тепер, сховавшись за дубом, Іван міг добре роздивитися її. Перше враження — невродлива, непримітна якась, худенька надто. До того ж короткозора: мружила очі, низько нахилиючися до землі — шукала гриби. А в руці — порожнісінький кошик. Невже не розгледіла — скільки їх тут? Он навіть наступила... Чудна!

Вчителька зупинилася, впустила на землю кошика, сіла на пень. Підставила обличчя осінньому сонцю, заплющила очі. Яка ж вона бліда й хвороблива. Сонце взолочувало щоки, тонкий, з горбинкою ніс, маленький блідий рот, але не змогло зрум'янити бліде лице.

Під Івановою ногою хруснула суха галузка. Дівчина злякано стрепенулася, почала озиратися. Іван і віддих затаїв. Тепер, коли тихцем спостерігав за нею, незручно було виходити: мовляв, доброго вам здоров'ячка, я, нахаба, тут підглядаю за вами. Як же його непомітно піти? Вже лаяв себе, що вийшло так по-дурному.

Вона заспокоїлася, зняла капелюшка, стріпнула головою. Сонце заіскрилося в короткому волоссі — попе-

лясто-золотавому. А очі в неї були темно-сині, розширені зіниці (короткозора ж) надавали їм незвичної глибини. Вираз обличчя зараз став задумливий, м'який. Ні, вона по-своєму дуже приваблива. Чоло високе, розумне. Не горда, як спершу подумалось, а... якась беззахисна. Ось усміхнулась невесело,— видно, своїм, теж невеселим, думкам. Дивно, чом йому відразу здалося, що вона некрасива?

Але як же вибратися з цієї дурної засідки? Що далі, то важче.

Вчителька дістала з кишені жакета клубок ниток та в'язальні дротики, і все з тим же заглибленим у себе виразом заходилася в'язати панчошу. Робота для старої бабусі... А забиратися треба, скільки можна отут стовбичити? Вправно поблизкували дротики в її руках, час спливав, а Іванові вже й ноги помліли.

Він узяв жолудя і кинув його в куші. Вчителька здригнулася, поглянула в той бік, але нічого не побачила. Перечекавши, Іван знову кинув — уже далі. Дівчина дістала футляр, з нього — пенсне, озброїла свої короткозорі очі. Іван хапком затулив рота, бо мало не пирхнув угорло — такою кумедною вона йому здалася у пенсне і з плетивом на колінах. Шпурнув нового жолудя — якнайдалі, вчителька підхопилася, кинула в'язання й побігла туди, куди шурхнув жолудь. Коли її тоненька постать сховалася межі кушів, Іван миттю вихопився з-за стовбура, сипонув у її порожній кошик свої гриби й кинувся бігти. Почувався хлопчиськом, що втікає від своїх пустощів.

Та воно, власне, так і було.

* * *

До прийомного покою зайшов здоровезний мужик, увесь перекошений від болю. Мабуть, щось із рукою, бо перев'язана брудною ганчіркою.

— Сідайте.

Здоровань плюхнувся на табуретку, що аж затріщала під ним.

— Ой... добра б тобі не було... І де воно взялося... Ой!

Іван швидко розмотав ганчірку. Великий чиряк, вже цілком «дозрілий». Загалом — дурниця.

— І чого ви так стогнете? Я гадав, що руку собі відрубали, а тут звичайнісінький чирячок.

— Ой пане хвершале... Три ночі не сплю, очі на лоба вилазять. Сіпає й сіпає, хоч на стіну дерись... Ой...

— У вас діти є? — Іван запалив спиртівку й почав над нею дезинфікувати ланцет. Хворий втупився в блискучий ланцет і враз побілів.

— То діти, питаю, у вас є?

— Діти? Діти є... Ви що, різати будете?

— Ваша жінка теж на стіну дереться, коли родить?

— Та жінка... жінці воно, пане хвершале, звичне... Різати будете?

— А що?

— Не, тоді я краще піду. Коли різати, то... Я думав — масті якої прикладете, а ви... Не, краще піду.

— Стривайте, стривайте. Які ви полохливі, гірше малі дитини. Давайте обмію вам добре вашого чиряка та йодом змашу.

Іван підставив емальований тазок і почав обмивати сулемою руку. Дядько сторожко дивився, не зводив очей з ланцета. Іван заступив столик з ланцетом, наквацьовував нагноєння йодом. Різати треба, силою він з таким здоровидлом не справиться, а так відпустити не може. Доведеться вдатися до хитрощів.

— Це що таке? — здивовано скрикнув, глянувши у вікно.

— Де? — глипнув дядько.

— Не бачите? Та он же, он! Ну й чудасія!

Дядько витяг шию, пильно вдивляючись у вікно. Іван миттю схопив ланцет і розтяв чиряка. Дядько заревів, мов поранений ведмідь, та було вже пізно: гній полився в підставлений тазок.

— От і все, — весело підморгнув Іван. — Тепер можете покричати.

— Х-ху-у... Ну й хитрі ж ви... отак обдурити...

— А що з вами робити? Боротися? Та хіба ж я вас подужаю?

Дядько примовк, витев із лоба рясні краплі поту. Далі звів на Івана здивовано-радісні очі й посміхнувся.

— Полегшало. Але й хитрі ви! Отак — раз! — і різнули... Ну й хитрі! Хе-хе... Дивлюся у вікно, рота роззявив, а ви... хе-хе...

Іван перев'язав руку чистим бинтом, наказав другодні прийти на перев'язку.

— Ох...

— Знову — ох?

— Та не, то я хотів сказати — ох, враз полегшало. Спасибі вам, пане хвершале, дай вам боже здоров'ячка. Дядько підвівся, низенько вклоняючися.

— Та не бийте поклонів, я ж вам не піп. А на перев'язку приходьте.

— Нащо? Вже ж полегшало.

— Приходьте, приходьте, щоб якої зарази в рану не загнали.

— А ви знову... чогось не утнете?

— Не втну,— засміявся Іван.

Надвечір він несподівано побачив учительку. Вона йшла сходами, що вели до прийомного покою, а також до його двокімнатної — безплатної! — затишної квартири. Вчителька нерішуче спинилася перед дверима; потім голосно постукала. Іван швидко відчинив.

— Здрастуйте. Я — тутешня вчителька.

— Здрастуйте! Знаю, що ви вчителька. Проходьте, прошу.

— Знаєте? Ах, правда, в селі всі про всіх знають.

— Ні, я вас знаю не тому, що тут усі всіх знають. Я вас бачив...— мало не зірвалося — «в лісі», але сказав: — Ми з вами разом їхали до Коробовичів. Пригадуєте?

— Ні... Тобто пригадую, що хтось справді їхав. Це ви?

— Власною персоною, шановна панночко.

— Мое ім'я — Ніна Петрівна,— злегка нахмурилася вчителька. Здається, вона не любила жартів. Добре, хоч не прохопився, що бачив її в лісі, як в'язала панчошу. Цікаво, що вона подумала, побачивши в своєму кошику гриби? Сховав посмішку, ввічливо запросив сідати, але вона не сіла.

— Я прийшла просити, щоб ви допомогли мені укомплектувати для школи невеличку аптечку. Ну — хоча б найпотрібніше.

— З охотою, Ніно Петрівно. Та ви сідайте, не бійтеся, я вас не вкушу.

— А я й не боюся.

Справді, така не дасться, щоб її кусали. Колюча якась. Проте, згадавши, якою була вона там, у лісі, на самоті, вирішив не поспішати з висновками. Поживемо — побачимо.

— Ви ще не почали заняття в школі?

— А ви вже й про це знаєте? — гостро тлянула.

— Не розумію, про що ви, Ніно Петрівно?

— Про те, що в мене селяни не бажають учити дітей. Вже два тижні ніхто не приходить.

Вона рвучко відійшла до вікна, зіщулилась. Мов сіра горобличка під дощем.

— Ви, Ніно Петрівно, напевне, вперше на селі, так?

— Ну, вперше. І що з того?

— А те, що о цю пору селянські діти до школи не ходять. У хазяйстві допомагають. Ось як упораються — посунуть отарою, тоді тільки тримайтеся!

— Правда? — Вона обернулася і глянула — вже без упередження. Іван знову подумав — які ж у неї гарні очі, особливо тепер, коли не насторожені. Йому схотілося, щоб вони стали довірливі.

— Ну звісно ж! Я сам — селяк, зроду того не було, щоб я пішов до школи вчасно.

— Священик мені теж казав, але якось так... Я думала — просто втішає. Усмішка в нього така поблажлива.

— О ні, він ніколи з усмішкою не втішає. Він грізно втішає. — Іван набрав благочестиво-поважного вигляду, погладив «бороду» й, суворо втупившись в Ніну Петрівну, прогук:

— Гріхи, чадо, мусиш спокутувати на цьому світі, бо на тому пізно буде. На тому світі горітимеш, чадо, в геєні огненній довіку-віків!

Вона спробувала насупитись, але не змогла. Засміялася — весело й дзвінко.

— Чадо! — нахмурих брови Іван. — Плакати і стенати над гріхами своїми треба, а не реготати утробним сміхом, сиріч знову смертельно грішити.

— Яким? Утробним? — Вона впала на стілець і замахала руками. — Перестаньте! Перестаньте, благаю!

— О, легкомисленна діво! Замість того, щоб трепетно слухати благочестиві слова, ви махаєте дланями на отця свого духовного, мов на муху нікчемну. Очніться!

І сам засміявся, лукаво зиркаючи на знеможену сміхом гостю.

— А що, хіба не схоже?

— Ой, ну вас... Таж священик наш — людина інтелігентна, він так зі мною не розмовляє.

— То чому ж ви сміялися?

— Бо все-таки схоже... Не розумію, чому ви — фельдшер? Вам би актором бути.

— Ні,— вже без усмішки сказав Іван.— Мені лікарем треба стати.

— Ого! Ви сказали так, ніби обітницю дали.

— Може, й дав.— Іван спохмурнів.— Ну що ж, Ніно Петрівно, підберемо зараз для вас аптечку.

Вони стали підбирати нехитрі медикаменти: вату, бинти, йод, градусник — те, що знадобиться, коли який школяр поріже собі руку чи розіб'є лоба.

— Отже, Ніно Петрівно, ви вже добре знайомі з нашим отцем Димитрієм?

— Так, столуюся поки в нього. Але хочу підшукати десь хазяйку, яка б варила мені обід... дешевше.

— А в попа дорого?

— Не знаю. Може, він і нічого не схоче взяти з мене, але це ще гірше.

— Не хочете дати можливість проявити християнське милосердя?

— Припустимо.

— Ясно. А його благородіє лісничого вже бачили?

— Маю бачити. Він же попечитель школи.

— Еге, тоді вам із ним ніяк не розминутися. Не заздрю.

— А ви з ним що, знайомі?

— Ні, такої честі не удостоївся, я для нього надто дрібна пташина. Ви, мабуть, гімназію кінчали?

— Так. При київській євангелічно-лютеранській церкві.

— Та ну? Ви такі побожні?

— Там навчалися діти з сирітьсь... Ну, яка різниця? Треба ж було десь одержати атестат. На звання домашньої вчительки.

— А чому ви приїхали на село? Могли ж залишитися в Києві.

— Може, могла, може, й ні. Кому це цікаво?

— Вас ображають мої запитання? Пробачте.

— Ні, чому ж,— вона іронічно примружилась.— Якщо вас це справді цікавить, можу навіть розказати про свої законні права і обов'язки домашньої вчительки.

— І які ж вони?

— Ну, наприклад, я зобов'язана пред'являти атестат директору училищ і повітовому предводителю дворянства. І то щоразу, як ставатиму на нове місце.

— Серйозні обов'язки.

— Це ще не все. По закінченні кожного навчального

року я зобов'язана пред'явити директору училищ звіт про свої заняття і схвальне про себе свідоцтво від повітового предводителя дворянства й осіб, у яких я виконуватиму свої обов'язки.

— Так, це обов'язки. Ну, а права?

— Є й права. Домашня вчителька, за умови, що вона стане точно дотримуватися своїх обов'язків, по вислужі в цьому званні — не менше двадцяти років, — одержить право на пенсію або право вступити в будинок «призрения» вбогих дівць благородного походження.

— Ого... Від таких прав і обов'язків можна втекти не те що на село, а й до чорта в зуби. Хоча й на селі — не мед.

— Знаю вже, що не мед. Що вас іще цікавить?

Голос її чомусь прозвучав холодно й відчужено.

— Ніно Петрівно, ви образилися на мене?

— За що мені образитися? Я ж розумію: знічев'я зацікавилися моєю скромною особою...

— Чому — знічев'я? Я просто... ну — просто...

— Саме так — «просто». Дозвольте й мені запитати, Іване... Андрійовичу, здається? Скільки вам років?

— Можна й без Андрійовича. Вісімнадцять, а що?

— І батенько ваш, мабуть, заможний хазяїн, вивчив улюбленого синочка на фельдшера, а далі й на лікаря вивчить. А чому ж би й ні, адже вам треба лікарем стати, можливість є. На жаль, не у всіх так складається... — прикусила губу й урвала.

— Ніно Петрівно! Ви ж нічого не знаєте. Не знаєте, чому я повинен стати лікарем...

— Даруйте, Іване Андрійовичу, я не така допитлива й не збираюся у вас про це випитувати. Та й що випитувати? Досить поглянути на ваше рум'яне лице, від якого так і пашисть здоров'ям і самозадоволенням.

— Самозадоволенням?

— Ну, нехай так: радістю життя, це вам більше подобається? Ах, яке прекрасне життя! Ах, як весело жити! Що ж, бажаю вам ніколи не розчаровуватися. Спасибі за аптечку, прощайте.

Вона схопила коробку з медикаментами й швидко виїшла. Іван не встиг її зупинити.

Оце-то побалакали... Яка ж вона все-таки дивна. За що так його поколола? Ну й характер!

Він намагався збагнути, що вона за людина. Лиха? Ні, не те. Якось... зранена.

Ніна випросталася перед переповненим класом — саме уособлення строгості. Намагалася дивитися спокійно й упевнено, а в душі все стислося в холодний жмуток остраху.

Зараз головне — не виявляти свого почуття.

Маленькі віконця з зеленкуватими заплаканими шибками мало пропускають світла. В класі аж парко від дихання семи десятків учнів. І ще тхне чимось неприємним (згодом вже знала — онучами). Школярі — й восьмирічні діти, й чотирнадцятирічні підлітки, яким уже тісно за старими, порізаними ножиками партами, роздивляються свою нову вчительку. Й погляди різні: зацікавлені, тупі, зухвалі, сумирні, залякані, насмішкуваті..

По теплій грубці лізла велика сонна муха, вона, мабуть, прокинулась од нестерпної задухи. На хвилину учні звернули погляди на цю сонну муху, й Ніна непомітно перевела віддих. Ну от, вже руки не тремтять.

Здоровий белбас — у нього вже й вуса просвіаються — перший одірвав погляд од рятівниці-мухи й, розвалившись за партою, глянув на вчительку з нахабною посмішечкою. Зодягнений значно краще за інших, тому й тримається з одвертим викликом.

— Як твоє прізвище? — спокійно питає Ніна, хоча хотілося б прикрикнути — надто зухвалий погляд. — Чуєш? Я до тебе звертаюся.

— Га?

— Встань! — не стрималась-таки.

Белбас спроквола встає і мовчки, не зганяючи посмішки, мружиться.

— Як твоє прізвище?

— Мое? Та Антонюк, як же іще.

По класу прокочується скрадливий смішок. З неї? Вдає, що не чує.

— Ім'я?

— Та Грицько, як же іще.

— Не тримай руки в кишнях. Отже, твоє ім'я — Григорій Яккейше?

— Га?

Клас вибухає сміхом. Ніна розуміє, що сміються уже не з неї, а з цього нахаби. Той переминається з ноги на ногу й сердито сопє.

— Сідай. І не розвалюйся, сиди рівно. Тихо, припини сміх. А тепер підніми руки ті, хто знає азбуку.

Піднімається кілька рук. Антонюк сидить непорушно, демонстративно непорушно. В класі знову хихотіння. Ніна зводить брови.

— Антонюк, ти ж дорослий хлопець. Невже не знаєш азбуки?

— Знаю,— недбало кидає той.

— Чому не підняв руки?

— Ви ж приказали рівно сидіти. Отож я й сидю.

— Йди до дошки.

Антонюк перевальцем іде до дошки. Знову руки в кишенях. Ніна якийсь час мовчки дивиться на нього. Врешті він неохоче виймає руки з кишень і закладає їх за спину.

— Бачу, не знаєш, куди подіти свої руки. Я тобі поможу: бери крейду й пиши літери. Всі візьміть зшитки й собі, пишть.

— Я ще не вмю...

— У мене немає зшитка...

— А в мене чорнила...

— Тихо! Пишіть ті, що мають зшитки й чорнило. Інші уважно дивіться на дошку. Антонюк, називай уголос кожну літеру, яку пишеш.

На задніх партах шум і чийсь жалібний голос:

— Госпожа вчителько, мені Хведько щигля дав!

— Тихше.— (Що таке — «щигля дав»?) — Антонюк, ти заснув?

— Та... забув, яку далі писати.

(«Не забув він, навмисне!»)

— Ми пождемо. Пригадав?

— Умгу.

— Госпожа вчителько, а Хведько знову щигля дав!

Рвучко обернулася до класу:

— Федоре, встань!

З задньої парті підхопився худенький кучерявий школяр з лукавими, бистрими очима.

— Ти чого пугаєш?

— Та хіба ж то я, госпожа вчителько? То ж Михтодь!

— Який Михтодь? — («Михтодь? Очевидно — Мефодій»).

— Не я, госпожа вчителько, присей-бо, не я! — плаксиво озвався білястий, кругловидий Федьків сусід.—

Хведько завжди так — то штурхається, то щиглі дає...

— Сідайте, — строго каже Ніна і знову повертається до дошки — боротися з Антонюком. А в голові розпачлива думка: як же вона може навчати їх, коли й сама мови їхньої не розуміє? Згодом зрозуміє, звісно, а поки — ой, і нелегко ж їй доведеться... Ну що ж, головне — не показувати своєї розгубленості.

Нарешті проззеленчав дзвоник-визволитель.

На все життя запам'ятала той свій перший урок у Коробовицькій школі. Потім сама з себе сміялася, але тоді їй було зовсім не смішно.

* * *

Минала зима.

Іван іноді зустрічався з Ніною — в селі неможливо десь та не зустрітися, ввічливо здоровкався, вона так само ввічливо, але сухо відповідала й поспішала оминути. Можливо, почувалася ніяково за свою різкість і нестриманість тоді, як приходила по аптечку. В нього ж бракувало сміливості спинити — розпитати, як-то їй ведеться. Бачив, змарніла ще дужче, й пальтечко в неї блаженьке, й черевички не для села...

Зрештою, що йому до цієї гострої особи? Чому він про неї так часто думає, ніби іншого клопоту не має? Вона ж бо його знати не хоче!

Але пригадував: як уміє щиро сміятися, якою безборонною бачив її тоді в лісі, й усе це якимось не поєднувалося в один образ. Одне тільки відчував твердо: складна це людина й дуже самолюбна. Й тому хотілося глибше зазирнути в її світ, придивитися, хотілося пояснити, що й він зовсім не такий, яким вона собі уявила.

Та Ніна явно уникала будь-якого спілкування. Нічим же не образив, навпаки, сама ж кинула у вічі оте: «Досить поглянути на ваше лице, від нього так і пашисть здоров'ям і самозадоволенням». Не міг забути, муляло й досі. «Самозадоволення!» Побачила б, яким невігласом раз у раз чуває себе, як часто болить йому безпорадність, коли доводиться мати справу з тяжко хворою людиною... Іван з нетерпінням чекав наїздів старого лікаря: добра душа, завжди заспокоїть, розважить.

А в неї хоч є хтось, кому могла б поскаржитися? Хіба ж їй легше живеться? Село для Івана — рідне ото-

чення, для неї ж зовсім чуже. Та ні, така нікому, либонь, не стане скаржитися. Пропадатиме — словечка не скаже. А з якою радістю пішов би назустріч її... ну, нехай не дружбі, нехай просто 'довір'ю. Та де...

Отак вони й жили — відчужені, в одному селі.

* * *

Під час перерви дівтора ліпила снігову бабу, гасала й борюкалася в снігу. Незабаром весна, а снігу намело по самі віконниці. Ніна дивилася з ганку на витівки своїх учнів і не ховала усмішки. Здається, таки зуміла знайти з ними мову. Принаймні вони її слухалися — і то вже була перемога. Навіть Антонюк присмирнів, зрозумівши, що всі його зухвали витівки ця вчителька завжди вміє обертати проти нього самого. А зараз — милувалася спритними викрутасами Федька, їй подобався цей жвавий веселий хлопчик, хоча й частенько дорікала йому на уроках за звичку «давати щиглі» сусідам.

— Мала купа! — гукнув хтось.

— Мала купа, невелика, задушила чоловіка! — дзвінко підхопив Федько й попхнув у сніг вайлуватого Антонюка. Той важко гепнувся, на нього з голосним реготом навалилися інші. Кректали, сопіли, ойкали, намагаючися вибратися нагору. Зрештою нагорі опинився верткий Федько й радісно закричав:

— А що? Чия взяла? Ніно Петрівно, дивіться!

Тут його смикнули за ногу, Федько крутнувся, не втримався і впав.

— Ой... ой... Ряту-у-у... Ой!

Ніна підбігла до хлопця. Той лежав скривлений од болю і плакав. Вона хотіла підвести, але Федько ще дужче заплакав.

— Болить...

Антонюк, струсивши з себе менших хлоп'ят, підвівся, обліплений снігом, і зневажливо буркнув:

— Придурюється. Чи ви його не знаєте? Штукар.

Але Ніна бачила, що хлопець не придурюється, що йому зле. Тут саме закалатав у дзвоник дід Юхим — перерва скінчилася.

— Всі йдіть до класу, я зараз прийду.

Вона допомогла звестись Федькові, той зойкнув:

— Болить!

— Що, Федю, болить?

— Ру... рука... ой...

Невже зламав? Ніна повела заплаканого хлопця до своєї кімнатки. Спробувала зняти з нього свитку, але Федько аж позеленів.

— Не руште! Ой, болить...

Зазирнув сторож.

— Гасають, шибеники. Не слухаються мене.

— Я зараз... Ось що, Юхиме Петровичу, відведіть Федю до фельдшерського пункту, нехай там оглянуть руку.

Старий з підозрою глипнув на хлопця — чи не за-сміється з отого «Петровичу», але Федеві було не до сміху. Тоді, набравши поважного вигляду, суворо мовив:

— Ходімо, паливодо. Дострибався? Мало тебе вдома били. Он і вчительницю налякав. А все пустощі!

Після уроків Ніна побігла до Федька додому. Тільки б не перелом! Чи зуміє отой молодий фельдшер накласти лубки? Жартувати він уміє, а лікувати?.. Треба було повезти хлопця до лікарні, картала себе.

Федева мати, ще молода, але зів'яла жінка, зустріла вчительку, низько вклонившись. Запросила до хати, вибачаючися за убозтво. Справді, Ніну вразила вбогість та тіснота в цій маленькій хатині, важке, сперте повітря. Багата була та господа тільки на дітей: малеча, одне від одного дрібніша, зацікавлено втупилася в гостю. Серед них, по встеленій соломою долівці, вибрикувало теля. Федь трохи зблідлий, — рука підв'язана до шиї хусткою, але вигляд геройський. Забачивши вчительку, він зама-хав здоровою рукою.

— Ніно Петрівно, а хвершал сказали, що я плече звихнув! — з гордістю повідомив, ніби йшлося про якусь велику заслугу.

— Бідолаха! Ну і що ж?

— Якщо ти сміливий хлопчина, кажуть, то не станеш рюмсати. Поклали мене на стіл, наказали служителям тримати, а далі одною рукою взяли за плече, а другою за лікоть, зігнули мою руку та я-а-ак смикнуть! Аж у плечі хряпнуло, от їй-бо!

Малеча захоплено дивилася на брата, хоча, мабуть, вже хтозна-вкотре слухала цю розповідь. Федь запишав-ся ще дужче.

— Боляче було, Федю?

— Ого, ще й як! Але я не плакав.

— Кажі кому іншому,— похитала головою Федева мати.

— Ну... трішки покричав, а тоді й справді не плакав. Хвершал сказали, що я молодчага!

— Ще б не молодчага. Отак і в'язи собі скрутиш колісь. Каятимешся, та пізно буде. Ой, чого ж ви стоїте, Ніно Петрівно, сідайте! Не знаю, чим вас і пригостити...

— Дякую, не турбуйтеся. Я боялася, чи не зламав Федь собі руку. Дуже рада, що так обійшлося.

— Я завтра й до школи піду! — розійшовся Федько.

— Ні. Підеш, коли тобі Іван Андрійович дозволить. Я завтра прийду, задам тобі урок, щоб не відставав.

— Хвершал ідуть! — вискнуло кучеряве дівча, що припало до запітнілої шибки.

Ніна збентежено підхопилася.

— То я завтра навідаюся. Не буду вам заважати, бувайте здорові.

Та вийти не встигла. Двері відчинилися, й до хати ступив Іван.

— Здорові були! А де тут ваш козак?

— Тутечки я! — підскачів до фельдшера Федько.

— Ну що, вибрикуєш?

Вже смеркло, а в хатині то й зовсім стемніло. Іван мало не спіткнувся об одне дитинча, засміявся, підхопив його й посадив собі на плечі. Воно радісно повискувало. В сутінках Іван не розгледів учительку.

— Бувайте здорові,— стримано мовила та й узялася за клямку. На мить побачила зблизька Іванове вродливе лице в обрамленні замурзаних дитячих рученят. Іван здивовано кліпнув:

— Ніно Петрівно? Ви?

— Я. Зайшла провідати свого учня. Спасибі, що допомогли йому.

— То куди ж ви тікаєте?

— Немає часу. До побачення.

Вона похапцем вийшла, ще дужче збентежена. Їй нікуди було поспішати й досадно стало на себе: ніби й справді тікає. Ну, прийшов малознайомий юнак, яка різниця — з ним чи без нього бути б їй у тій задушливій хаті?

Проте вона лукавила сама з собою: різниця була. З приходом Івана ніби свіжий струмінь повітря дихнув на неї і торкнувся душі. На той подих несподівано озвалась якась дивна, не знана досі струна. А перед очима

все усміхалося молоде чорнобриве лице, оповите дитячими руками. Ту ману ніяк не могла відігнати. Вже й спати лягла у своїй самотній кімнатці, та не спалося. Знову й знову виринали з темряви те обличчя, розганяючи сон.

«Та що це зі мною,— врешті розсердилася на себе.— Ну — гарний, нічого не скажеш, а що з того? Може, він пустий і легковажний. Напевне, так, у красунчиків часто врода прикриває внутрішню ницість. Знає, що ним усі милуються, ото й сипле посмішками та дотепами».

І, щоб одігнати нав'язливе привиддя, вголос сказала:

— Жевжик вродливий! Бренькало!

І несподівано для себе заплакала.

* * *

— Іване Андрійовичу, доктор приїхали.

То до Іванової квартири зазирнув служитель — Микита Дем'янович. Блідий із учорашнього перепою, сумирний-сумирний, навіть руки на знак цілковитої покорності на животі склав. Ріденьке сиве волоссячко старанно зачесане, обличчя з кудим носом і кошлатими бровами таке благочестиве, хоч святого угодника з нього пиши. Іван посміхнувся.

— Голова не тріщить, Микито Дем'яновичу?

— Доктор приїхали,— пустивши повз вуха Іванове каверзне запитання, сумирно повторив служитель. І поштиво відступився, пропускаючи лікаря.

— Семене Семеновичу! Не чекав на вас сьогодні. Яким вітром?

Іван радо потиснув лікареві руку.

— Недобрим вітром, Ванюшо. Чайком напоїш?

— Зараз, зараз спробую самоварчик,— Микита Дем'янович, низько вклоняючися лікареві, зник за дверима.

— Щось він занадто старається,— хитнув головою Семен Семенович, скидаючи пальто.

— Якби ж то надовго,— зітхнув Іван.

— Суворіше треба з ним. Хоча... горбатого могила виправить. Хочеш, пришлю іншого служителя? Є в мене один чоловічок, легше стане, ніж з оцим п'яничкою.

— А його куди? — махнув рукою Іван.— Пропаде ж ні за цапову душу. Ні, вже якось та буде. Сідайте, прошу.

Семен Семенович озирнувся і схвально сказав:

— Бачу, обжився. Чистота в тебе, затишок. А Дем'янович хоча б підлоги мие?

— Підлогу мити нехитре діло, та й руки у мене молодші. То яким недобрим вітром?

— Учителька ваша тяжко хвора. Отаким вітром.

— Справді?! Не знав... не викликала мене. А що з нею?

— Запалення легенів. Але не в тому біда: легені в неї... ну, одне слово — туберкульоз озвався.

— Туберкульоз?

— Змалечку. Жила б у людських умовах — тягла б потроху, а зараз... Сказав, що добре було б, якби її додому забрали.

— А вона?

— Навідріз одмовилася — категорична особа! Ти все-таки пошли телеграму рідним: все ж може бути. Або я сам пошлю.

— Виходить, не солодко вдома, коли — навідріз...

— Якби солодко — не вихопилася б у село з таким здоров'ям. М-да...

Обережно ступаючи навшпиньки, увійшов Микита Дем'янович. На витягнутих руках урочисто, мов ікону, ніс самовар. Поставив на стіл, глянув запитливо, мовляв, що ще накажете?

— Ідіть до покою, Микито Дем'яновичу, може, хто з хворих прийде, — м'яко наказав Іван.

— Слухаюсь, Іване Андрійовичу. Приятного вам апетиту! — й, уклоняючись, позадкував до стіни.

— Та не туди! Двері отут, — Іван узяв служителя за плечі й скерував його до дверей. — Глядіть же, не засніть.

— Як можна! Хіба ми без поняття?

Іван швидко поставив на стіл дві склянки, заварив чай, дістав із шафи паляницю, тарілочку з маслом.

— Все... Якби знав, що приїдете...

— Дякую, дякую, не клопочися. Правда, чарочку спірітусу віні не зашкодило б з дороги.

— Зараз буде вам чарочка. — Іван вийшов до покою, відімкнув шафку, налив у мензурку спирту й трохи розвів водою. В другу мензурку навпаки — до води трошечки долив спирту. Микита Дем'янович тужливо зітхнув і відвернувся.

— Ніна Петрівна в тяжкому стані?

— В тяжкому, Ванюшо. Завтра я знову навідаюся, але треба, щоб за нею був нагляд. Зараз везти її до своєї лікарні боюся.

— Сиділку їй треба?

— І сиділку. Тобі теж доведеться весь час наглядати, але ж сам розумієш — дівиця, без сиділки не обійтись. От і сушу голову, як тут бути. З лікарні дати когось не можу.

— Я знайду на селі жінку.

— Не те, голубчику. У жінки хазяйство, діти, а треба — невідлучно.

— Є в мене на прикметі одна молодичка-солдатка. Бездітна. Заплатимо — піде.

— Гм... Хто заплатить? Не з учительського ж жалування, та й не з твого, звісно. Ну, я допоможу грішми...

— Не турбуйтеся, я й сам викручусь. І — наглядатиму. Ото тільки...

— Що?

— Боюсь. Не вижене вчителька мене?

— Як це вижене?

— Та не знаю... Не злюбила мене чомусь.

— Тебе — не злюбила? — Семен Семенович, відкинувшись на спинку стільця, засміявся. — Як же тебе такого та не злюбити? Єрунда! От закохатися таки може.

— Семене Семеновичу...

— Ну-ну, не червоній. Знаєш, Ванюшо, а хлюпнино мені ще одну мензурку, та не дуже водою розводь. То певен, що знайдеш сиділку?

— Знайду!

* * *

Молодичка-солдатка спершу не схотіла йти доглядати за хворою вчителькою. «Вони ж такі вутленькі, ще помруть, крий боже, а я буду винна». Та Іван умів умовляти, й молодичка врешті погодилася. Коли ж він запитав про платню, тільки руками замахала.

— Та що ви, Іване Андрійовичу! За таке діло гріх брати гроші. Аби зуміла догодити.

— А що там хитрого? Вмиєте, нагодуєте, постіль перестелите, ну, там... самі розумієте... А головне — не відходити, поки не полегшає.

— Ов! А як уночі засну? В мене сон кріпкий.

— Уночі я з вами буду.

— Отак би зразу й казали! — Й бісова молодиця метнула на Івана таким одвертим поглядом, що той спаленів.

— Слухайте, Марто, я не прийшов жартувати.

— Та хіба ж я жартую? От заснемо удвох, що тоді буде? Хіба дідові Юхимові накажемо, щоб своїм ціпком розбудив.

— Ну годі вам, Марто. Коли прийдете?

— А коли накажете, Іване Андрійовичу.— Марта скромно опустила очі, та обличчя сміялося. «От відьма! Мабуть, краще було б домовити якусь бабусю... Ну, там видно буде».

— Ходімо зараз, як маєте час.

— Іване Андрійовичу! Щоб для вас та часу не було? Та я...

— Не для мене, а для вчительки.

— Е, аби не ви, то я б до неї не пішла. Суха, мов тараня, а вже горда! Поздоровкаєшся з нею, а вона й не всміхнеться ніколи.

— Вона тяжко хвора людина, Марто.

— А я, гадаєте, здорова? То тільки з виду така, а в мене... І тут болить, і тутечки... Може, поглянете, Іване Андрійовичу, натираннячка якого пропишете? Розібратися?

Вража жінка явно сміялася з молоденького фельдшера, а він, сам полюбляючи жарти, розгубився. Ну її до біса, зараз і справді кофтину з себе стягне... Ну от, розстібається...

— Годі! Завтра приїде лікар до Ніни Петрівни, він і вас огляне,— кинув Іван, вискакуючи з хати.— Я вас на вулиці почекаю.

* * *

Ніч була важка. Ніна марила, пульс нерівний, слабкий. Іван з болем дивився на її посіріле обличчя.

Марта хазяйновито приладнала для себе тапчан і вже не жартувала, бачила — не до жартів. Спритно міняла холодні компреси і взагалі була кмітлива й похватна. Іван вже не жалкував, що покликав саме її. Швидше б ранок, скоріше б приїхав Семен Семенович! А що, як не діждуться...

Він із ложечки намагався напоїти хвору, але відвар

калини — його зварила Марта — проливаюся на подушку: Іванові не слухалися руки.

— Ви, Іване Андрійовичу, лягайте на тапчані та хоч здрімніть трохи, я сама посидю. Коли треба буде — збудю.

Вродливе Мартине лице було суворо-спокійне. Вона сіла біля Ніни, міцною, засмаглою рукою спритно притримала голову хворої і напоїла, не розхлюпуючи відвару. Так, на неї можна звіритись. Іван приліг і провалився в короткий, неспокійний сон.

Вранці приїхав, як обіцяв, Семен Семенович.

— Ну що ж, поки не гірше, й то добре. І сиділку підбрав гарну, молодець, Ванюшо. Слухайте... мм... вас Мартою звати? Чи не пішли б ви на фельдшерський пункт замість Дем'яновича?

— Чом би й не піти? Якщо Іван Андрійович покличуть... — На стомленім обличчі молодички зблиснула лукава посмішка. — Тільки ж вони мене не схочуть. Чи схочете, Іване Андрійовичу?

— А старого куди? Прогнати? — докірливо глянув Іван.

— Ну то й панькайтеся з тим старим чортом. Я не набиваюся.

— М-да... То, може, до мене в лікарню підете? Мені саме такі потрібні.

— Не, господине дохторе, спасибі. У мене в селі своя хата, городець, чого я подамся в містечко? Відпустіть мене краще додому на часину поспати, тоді знову прийду.

— Ви спатимете тут, — рішуче мовив Іван. — Мене ж можуть до хворого викликати, не можна Ніну Петрівну саму залишати.

— Ну, як тут, то й тут.

Марта перехрестилася, швидко вмостилася на тапчані, накрилася ряденцем і за хвилину вже спала.

— Смачна молодичка, — підморгнув старий лікар. — Як, Ванюшо?

— Занадто скоромна, — посміхнувся Іван. — Не завадило, аби була трохи пісніша.

— О, трезвенику й анахорете! Мені б твої роки... кхм... Ну, якщо витягнемо нашу хвору з пневмонії — не можна їй тут лишатися далі. Пропаде. Залишаю поки на ваше піклування, навідаюся знову деньків через два. А сиділку ти таки знайшов на славу!

На ніч Марта допомагала Іванові обкласти Ніну Петрівну гірчичниками.

— Дарма що худенькі, а які ж бо гарні! — шепнула Іванові.

Справді, Іван ще ніколи не бачив таких досконалих обрисів. Ніби прозора порцелянова статуетка лежала на вбогому ліжку, аж страшно було торкатися рукою. Прокинулась? Ні, просто безтямно розплющила очі. Де він уже їх бачив — ці темно-сині, з гарячковим блиском очі на змарнілому обличчі?.. Згадав: Семен! Отакі й у нього були очі, коли помирав.

Іван міцно зціпив зуби, щоб не вирвався стогін, так йому нараз заболіло. Мабуть, стало б легше, якби міг заплакати. За ким? За братом? За цією міською, чужою — ні, зараз уже не чужою! — дівчиною?

За ними. Він боровся за життя її, як мав би боротися за Семенове. Тоді був ще малий, нічим не міг зарадити. Та й навряд чи щось могло б порятувати Семена. Але тут... ні! Він не відступить. Вона повинна жити. Вона не може померти, бо тоді, здається, Іванові світ спорожніє.

А чому — ще й сам гаразд того не розумів.

Під ранок Ніна прийшла до тямі. Здивовано глянула на Івана. Ворухнула присмаглими губами. Він підніс ложку з водою до її губ. Покірно ковтнула, заплющила очі. Він сидів тихо й не ворушився.

— Чому... ви тут? — глянула знову.

— Ви хворі.

— І ви... весь час...

— Ні, ні, біля вас чергує сиділка, — він кивнув головою вбік, де на тапчані солодко підсопувала Марта. — Ніно Петрівно, скажіть, будь ласка, адресу ваших рідних. Я сповіщу про вашу хворобу.

— Навіщо?

— Як — навіщо? — не зрозумів Іван.

Вона не відповіла. Здається, заснула.

* * *

Найстрашніше позаду. Але в Ніни, мабуть, забракло сили, щоб по-справжньому одужувати. Квоість не дала навіть звести голову.

Марта доглядала її, мов малу дитину. Проте свідомість того, що може і взагалі не встати, Ніна рішуче

відкидала. От на обурення зі своєї кволості у неї вистачало сили.

— Чого ви дивитеся на мене такими переляканими очима? — з досадою якось запитала Івана. — Я не помру, я живуча. Покиньте свої жалощі, ненавиджу, коли мене ждять. Ви чуєте мене?

Іванові, вперше за час її хвороби, одлягло від душі. Він засміявся.

— Як же я можу не дивитися на вас переляканими очима, коли ви так покрикуєте на мене? А жалію я не вас, а себе.

— Себе?

— Так. Бо заздрю вашій сильній волі. Сам я, мабуть, людина слабовільна.

— Чому?

— Ну... я ніколи не вмів і не зумію наказувати щось іншим, підкоряти собі. Для мене легше підкорятися. Я — м'якушка, розмазня.

— Гм... Я думаю, що ви просто добра людина.

— Так, Ніно Петрівно, ввічливо називають слабовільність. А мені не можна бути таким. Бо в мене є... зобов'язання.

— Ах, навіть так? Зобов'язання перед людством?

— Не смійтеся, я не такий самовпевнений і не такий недоумок. Та зобов'язання справді є, хоча б перед однією людиною. Перед своїм братом.

— Він допоміг вам учитися?

— Ні, зовсім не те. Брат помер у дев'ятсот шостому році від...

Іван осікся: не хотів казати — від туберкульозу, бо те слово надто торкалося і її.

— Від чого?

— Хоча він помер удома, але перед тим його вбили. В тюрмі. Забрали додому вже зовсім безнадійного.

Вона глянула вже зовсім по-іншому. Потім стиха попросила:

— Розкажіть мені про вашого брата.

— То надто довга розмова.

— Тим краще. Адже я зараз на єдине спроможна: слухати.

І він розказав. Ніна довго мовчала.

— Тепер я розумію, чому ви тоді сказали, що повинні стати лікарем. («Ага, не забула їхньої найпершої роз-

мови!») Пробачте, це було з мого боку неподобство. Я гадала, що ви синок заможного батька.

— Авжеж! Досить було поглянути на мою самовдоволену пику.

— Прошу вас, не гнівайтесь. Іноді я вмю ображати людей, і в цьому моє нещастя. Так, Іване Андрійовичу, вам неодмінно треба піти на медичний факультет. Негайно. Чого ви тут чекаєте?

— Не забувайте, що я навчався на земську стипендію: адже пішов із дому в чотирнадцять років і не було кому мені допомагати. Ще три роки маю відробити фельдшером, а тоді — піду. Черстві сухарі гризтиму, вулиці замітатиму, вивчуся!

— Ну от, а ще кажете про свою слабовільність.

— Щодо інших, Ніно Петрівно.

— А вам не здається, що важче наказати собі, а не іншим?

* * *

Сон не сон, напівзабуття...

Її ніби колисали дужі, теплі руки, не хотілося виринати з марення. Бо в те марення все частіше приходив гарний і щирий юнак з веселою усмішкою, за якою ховалась тривога, з лукавими іскорками в карих очах, а в їх глибині — причаєний біль... Такий несхожий на інших! Як же вона помилялася чи, може, хотіла помилятися, не розуміти, що він за людина. Вела довгі-довгі розмови, з невластивою відвертістю розповідала про своє нерадісне досі життя, навіть скаржилася, питала поради. Як же добре, коли є кому поскаржитися, є в кого спитати поради... хоч би й подумки.

— Ніно Петрівно, давайте я вас розчешу, бо волосся геть закуйовдилось.

Марта починала обережно розчісувати хвилясте заплутане волосся, а Ніна, заплющивши очі, уявляла, що то інші руки м'яко торкаються її ослаблї голови. До тих рук хотілося притулитися щокою.

— Марто, я стала дуже страшна?

— Поправитесь, Ніно Петрівно.

— Дайте мені дзеркало.

— Та нащо воно зараз вам? Он Іван Андрійович каже...

— Що він каже?

— Зводитися вам треба потроху, не залежуватися. Тоді швидше одужаєте.

— Підведіть мене, Марто.

Марта дбайливо обгорнула Ніну ковдрою й посадила на ліжку, обклавши подушками. Перед очима все попливло, але Ніна звеліла собі: «Тримайся!» Тепер як ніколи їй хотілося жити. По-новому й по-іншому і радіти тому, що живе. Бо й вона тепер інша.

— Ніно Петрівно, мо', ляжете? Давайте я вас покладу.

— Ні!

Подолала запаморочення, звелася, встала. Крок... другий...

— Молодця! — схвально вигукнула Марта. — Ой, що з вами? Ой лишенько...

...Над нею схилився Іван. А в лиці — стільки остраху й болю за неї, що Ніна знову заплющила очі, щоб не сполохати ті почуття, не зігнати з дорогого обличчя. Він приклав прохолодну долоню до її чола, й Ніну пройняв такий щемливо-солодкий біль, що вона мало не зомліла знову. Може, то їй тільки ввижається? Ні, це він, не примарний, живий стоїть над нею — переляканий і побілілий.

— Як же ви, Марто, так недогледіли? — кинув з доктором (чи з болем?).

— Та, Іване ж Андрійовичу, я їх тільки посадовила на ліжку, а вони встали й пішли... Сама мало з переляку не вмліла, як упали!

— Не дорікайте Марті, я сама винна, — Ніна кволо всміхнулася, все ще не зважаючись дивитись на нього. Тепер вже тому, що боялася виказати себе. Нащо йому знати?

* * *

Справді, нащо йому знати? Те, що прийшло до неї — нехай несподіване й непрохане, — вже нездоланне, це вона твердо знала. Мабуть, окрім болю, нічого іншого їй не принесе... Що ж, нехай. Вона не стане боротися з собою.

Вперше в житті їй захотілося підкоритись іншій людині, єдиній людині на світі, відкинувши гордість — звичну броню своїй беззахисності.

Мимоволі згадала Будкевича й аж здригнулася від огиди до себе самої. Як могла хоч на хвилину подумати, що те слабосиле, безкриле почуття могло бути любов'ю? Паленіла від сорому, що майже запропонувала одружитись на ній. Чи не збожеволіла тоді? Тепер знала, яка вона — любов: чи щастя, чи мука, а її не зботори.

Ні, вона не хотіла дурити себе. Розуміла, що Іван широко вболіває за неї, в нього щедра й широка душа. Таж так само вболіває він і за інших хворих. А що ж їй робити?

От над цим — що робити? — Ніна думала тепер повсякчасно. Він ще такий молодий і вродливий, може закохати в себе іншу — здорову і гарну, й сам закохатися в ту ненависну суперницю. А це буде, не треба омани, це станеться рано чи пізно, а такої біди вона не знесе. Ні, йому вона ніколи нічого не скаже, нічим не принизить ні себе, ні своє почуття. Одужати б швидше! Неодмінно одужати, а потім? Потім виїхати геть з Коробовичів, нехай у якесь інше село. В неї стане волі не виказати себе.

Ну, а поки вона ще недужа, він приходитиме, не може не приходити, не здогадуючись, яку глибоку радість приносить із собою. А вона вслухатиметься в його рідний голос, радітиме його доброти, його дотепам та жартам. Хоча... чомусь жартувати він почав тепер менше. Пожартує і сам ураз знітиться, розгублено замовкне. Стомився, мабуть. Та як не стомитися, стільки ночей недосипав через неї. А ще й інші хворі — хіба на всіх вистачить сили?

Вечоріє. А він все не йде. Може, викликали до хворого в інше село? І сьогодні не зможе прийти...

Ніна стискає долонями скроні: якби можна було отак придушити нестерпне чекання.

Знайомі швидкі кроки... Він!

* * *

Хоча Ніна не дозволила сповіщати своїм рідним про хворобу, Семен Семенович таки написав. «Щастя, що не довелося повідомляти про найгірше, чесно кажучи, я цього дуже боявся. Але ти, Ванюшо, не забувай назирати, до цілковитого одужання ще далеко».

«Не забувай». Якби навіть наказали забути, Іван не зумів би.

— Завтра по мене приїдуть. Ось телеграма.

Цими словами Ніна в той день зустріла Івана. Він одвернувся і промовчав. Що ж, тепер так буде краще: їй все важче вдавати байдужість...

— Я справді занадто нікудишня, щоб залишатися тут. Семен Семенович теж наполягає — жити далі самій, видно, несила.

Іванові ніби щось урвалося всередині. Довго мовчав — вгагався, врешті зважився:

— Чому ж — самій? А... я?

— Ви? Не зможете ж ви щодня няньчитися зі мною. Та я цього й сама не дозволю: з якої речі? Хто я вам?

— Хто ви мені?.. Я сам себе питаю...

— І, звісно, не знаходите відповіді. А відповідь проста.

— Не проста. От ви кажете, що я не можу щодня «няньчитися» з вами. Не треба цих колючих слів, не треба! Я можу. Щодня. Скажу більше — не тільки можу, а й хочу. Бо вже... без вас...

— Ще одне... зобов'язання? — Ніна намагалася бути собою, такою, як раніше, та віддих їй нараз перехопило.

— Ну що ви за людина! До чого тут іронія? Це не зобов'язання, а... — Іван хотів сказати — «щастя», та не посмів.

— А що? Який ви дивний сьогодні. У вас якісь прикрощі?

— Немає прикрощів. Я хочу сказати... — Іван халнув повітря і зважився: — Ніно Петрівно, нехай це з мого боку егоїстично, але я хочу, щоб ви залишилися. Не для себе, для мене... Ви... я... — збився, спалахнув і змовк.

— Про що ви, Іване Андрійовичу?

— Про те, що весь цей час у мене тільки одна думка, одне бажання... Невже ви нічого не бачите?

Вона вражено глянула на Івана. Ні, ні, тільки не виказувати, здолати себе. Він нічого не повинен помітити.

— Я вас не розумію.

— То зрозумійте! Я хочу... я прошу вас... дуже прошу: станьте моєю дружиною. Я не якийсь там баламут, гульвіса, я знаю, що в мене це на все життя! Бути з вами, то для мене... — він таки зважився на те слово, — для мене — щастя.

— Що? — самими губами видихнула Ніна. Невже їй не вчулося?

Здається, він і сам од сèбе того не сподівався, але зараз йому полегшало. Те, що сказав, відразу поставило все на своє місце. Якщо досі його думки були не зовсім виразні, то тепер Іван відчув, що мав сказати тільки так. Всі інші слова були б дрібні, другорядні, та й просто фальшиві.

Якби вона повірила й зрозуміла!

— Ви давно це вирішили? — хотіла спитати насмішкувато, вийшло жалібно.

— Не знаю. Може, зараз. Але вирішив твердо. Та що там — *моє* рішення...

— Іване Андрійовичу, я старша за вас на чотири роки.

— Господи, яке це має значення?

— Ви ж повинні вчитися далі.

— Те буде ще через три роки. Ви мені і в навчанні допоможете. Ви освіченіша, розумніша за мене. Вдвох із вами ми гори звернемо!

Вона задихалася.

— Що? Вам недобре?

— Так. Як бачите, з моїм здоров'ям саме гори звертати.

— Я доглядатиму вас усе життя!

Ніна ледь стримувала сльози. Іван злякався, що образив її.

— Даруйте, я сказав дурницю. Ви ж не будете все життя хворіти.

— Облишмо про мене, поговоримо про вас. Здається, ви поставили собі піти шляхом вашого брата?

— Ми підемо разом. Нам буде разом легше — в усьому! А мені...

— Можна подумати, що не ви мене, а я вас збираюся доглядати все своє життя. — Ніна вже опанувала себе й говорила майже спокійно.

— Ніно Петрівно, не треба так!

Вона замовкла. Мовчав і він.

— Не знаю, — врешті зронила. — Нічого я не знаю... Я розучилася легко вірити людям, хоча ви — зовсім інший... — злякавшись, аби не виказати себе, вже тоном старшої додала: — Який же ви молодий! Який безжально молодий!

— Я дорослий з тринадцяти років.

— Ну, якщо міряти такою мірою, то я взагалі ніколи не була дитиною.

Її лихоманило, трималася з останніх сил, а сили ті катастрофічно танули.

— Ніно Петрівно...

— Не треба,— спробувала посміхнутися.— Не можна хвилювати хвору людину. Не забувайте, що ви медик.

— Я зараз тільки людина, що чекає на вирок.

Розмову їхню урвав Семен Семенович, котрого Іван напередодні викликав до тяжкохворого. Він, звісно, не підозрював, що краще б сюди не заходити. Весело привітався і з професійною бадьорістю потиснув Нінину руку.

— Я бачу — ви молодцем, Ніно Петрівно. Радий, радий! Е, голубонько, а чому ваш пульс щось не тее... Сторож сказав, що по вас приїжджають?

— Так.

— Це добре. То що ж, попрощаємось? Може, й не побачимося більше?

— Можливо...

— Ванюшо, катай-но до свого хворого, підготуй там його — повеземо в лікарню. Нехай дадуть доброго кожуха, щоб не застудився.

Іван завжди радів старому, але зараз подумав з досадою: «І принесло ж тебе так невчасно!»

Попрощався з Ніною і вийшов.

* * *

Приїхала мати з Вікторією. Мати плакала, сестра невдоволено супилася.

— Я знала, знала, що цим скінчиться,— побивалася старенька.— Ну хіба ж тобі можна було вириватися з дому?

— Облиш її, мамо,— сказала Вікторія.— На її місці я б теж так зробила.

— Віко! — жахалася мати.— Як ти можеш? Замість того, щоб умовляти...

— А що — я? Звісно, заберемо її звідси, але не треба дорікати.

Вікторія хотіла заплатити Марті за догляд, але та навідріз одмовилася.

— Не ви мене наймали, Іван Андрійович прислав. Ну,

бувайте здоровенькі, Ніно Петрівно, тепер вас є кому доглядати. Хай вам щастить у Києві, то ж не наші Коробовичі. Вибачайте, коли що не так.

— Спасибі вам, Марто,— Ніна простягла руку.— Ви так мене виручили.

— Нема за що дякувати, хай вам бог здоров'ячка дасть,— молодичка вклонилася Ніні й пішла.

А надвечір ще й Аркадій приїхав — привіз із Києва якесь медичне світило.

— Бачите, а я гадав, що наша вчителька безрідна якась. Аж там рідні наїхало! — повідомив служитель, коли Іван зібрався до Ніни.— Ще й доктора київського привезли.

Іван завагався: іти чи ні. А що, як її отак одразу й заберуть? Тоді більше ніколи... Ні, такого бути не може! Але як зараз туди йти? Он навіть лікаря з Києва привезли.

— Ходіть туди, Миколо Дем'яновичу: якщо мене питають — покличте.

Старий вийшов чомусь навшпиньки, ніби то Іван був хворий. Іван вилаяв себе за нерішучість, але вже піти не міг. Соромився, боявся, почувався безпорадним хлопчаком, що замірився на щось зависоке для нього. Родичі, звісно, нічого не знають, та можуть холодним, погордливым словом поранити.

Хоч би до хворого кудись викликали! І, мов на зло,— нікому зараз не потрібен. Іван тинявся з прийомного покою до квартири й назад, не знаючи, куди подітися. Нічого не зміг із собою вдіяти. Увесь світ заступила вона. Часто різка й колюча, така слабка здоров'ям і міцна душею. І — дуже чиста. Відчував — вона ніколи не зможе фальшивити. Така людина не зрадила б і не одурила, якби... Якби ж!

Давно зі школи повернувся Дем'янович: «Може-те лягати спати, бо вас не потребують». Невже й вона не хоче його бачити? Тепер вже самому аж ніяк не зайти...

Несподівано прочинив двері служитель.

— Іване Андрійовичу, можна до вас? Тут пан питають.

— Хто? Лікар?

— Не, вчительшин родич.

Коротко постукавши в двері, зайшов молодий невисокий чоловік у форменій тужурці інженера, — пальто скинув у покої.

— Добрий вечір. Я боявся, що ви вже спочиваєте.

Гість міцно потиснув Іванові руку, відступив на крок і, оглянувши Івана, сказав з одвертим захватом:

— Ну й гарний ви хлопець, чорти б його вхопили!

— Я не панночка, щоб мені казали компліменти,— почервонів Іван.

— Ого, а зараз ще кращий! Але не дивуйте з мене, я ж трохи художник, а всі художники, сказати по правді, дещо божевільні. Та я не кидаюся на людей.

Він засміявся, сміх був хороший, щирий. І сам був приємний, дивився по-дружньому, хоча й лукаво. Іван не витримав і собі засміявся.

— Ви, певне, Аркадій... не знаю, як по батькові.

— Просто — Аркадій. Я прийшов подякувати вам, Іване, за догляд. Ми не знали, що Ніна так тяжко хворіла.

— Вона просила не писати. Тривожити вас не хотіла.

— Боюся, не тому... та байдуже. І знаєте, я не дивуюся, що вона відмовляється їхати додому. Здається, розумію...

— Відмовляється?! Правда, відмовляється? — аж скрикнув Іван.

— Ой-ой-ой! — примружився Аркадій. — Яка ж ви ще відкрита душа. Навіть трошечки замаскуватися не вмієте. Що ж, це добре, ви мені справді подобаєтєся. Так-так... Але давайте поговоримо серйозно. Не думайте про себе, подумайте про Ніну: як вона житиме у тій вогкій халупі?

— Чому — у вогкій халупі? Самі бачите — в мене су-ха, хороша квартира.

— У вас! Чи не хочете ви сказати...

— Я їй уже все сказав. Все. І можу знову те повторити. Тільки б вона погодилася стати моєю дружиною.

Аркадій примовк, сів на стілець, машинально присунув до себе чистий аркушик паперу. Пильно глянув на Івана, дістав з нагрудної кишені олівця й замислено щось заходився ним черкати. Іван запитливо дивився на гостя.

— Ви добре це продумали, Іване?

— Хіба таке продумують? Таке відкривається людині, може, за яку хвилину, а може й не відкритися ніколи. А продумувати... даруйте, але це слово просто зайве.

— Ні, не зайве. Я бачу, що ви маєте цілком серйозні наміри... ой,— Аркадій поморщився,— які банальні слова. Бачите, я дуже добре ставлюся до Ніни, й тому. А, чорти б мене вхопили! Вірю, що вас не лякає стан її здоров'я. Та ви ж краще за мене повинні розуміти, що їй не так довго... що вона може швидко...

— Неправда! Вона житиме довго!

— Ну, припустимо, з вашою допомогою. Але рано чи пізно всьому приходиться кінець. Коханню також. А я Ніну знаю — у неї такий характер... Те стане їй гірше смерті, зрозумійте!

— Розумію. Це ви мене не розумієте.

— Браво!

— Не треба глузувати.

— Я не глузую. Ну що ж, дай боже, щоб ви щонайдовше лишилися таким, як зараз. Хоча б приблизно таким. Немарно ж ви мені сподобалися з першого погляду. Хоча перший погляд буває часто сліпий... та це вже з іншої опери.

— Чому з іншої? З першого погляду Ніна Петрівна мені не дуже сподобалася. А мене вона не злюбила.

— Справді? А може, це й на краще? Ну, вам пора спати, а я розбазікався.

Аркадій швидко підвівся, вкинув олівця до кишені й простягнув Іванові руку.

— На добраніч. Радий, що познайомився з вами.

— Може, залишитесь ночувати в мене?

— Залюбки, але не можу: ніхто не знає, куди я втік.

— Шкода,— щиро сказав Іван: Аркадій був йому симпатичний.— То Ніну Петрівну не заберете?

— Не бійтеся, її і з ескадроном солдат не забереш, якщо вона упреться. Залишиться тут мати, а ми вранці поїдемо. Ну, прощайте, а може... гм... й до побачення.

Аркуш паперу білів на столі. Там короткими енергійними штрихами був намальований Іван, поряд — Ніна. І ще — великий знак запитання.

* * *

На шкільному ганочку стояла сухенька, по-міському вбрана бабуся. Іван пройшов мимо, але, за якийсь час повернувшись, знову побачив старечу постать у чор-

ному пальті. Отже, Нінина мати на когось чекає. Чи не на нього? Та чого він, власне, боїться? Це ж його обов'язок — навідати хвору.

Він навіщо застібнув пальто на всі гудзики, обсмикнув рукава — закороткі стали, все ще росте — і рішучими кроками подався до шкільного ганку.

— Добрий день, — привітався чемно. — Як здоров'я Ніни Петрівни? Я — фельдшер.

— Ага, ви фельдшер, — збентежено мовила старенька і якимось по-дитячому жалібно глянула на Івана. — Ви... той самий фельдшер?

Лице її, зів'яле, з ознаками колишньої вроди, нагадувало Нінину. Тільки замолоду, мабуть, була значно вродливіша. Її очі схожі, але вже вицвілі. А от погляд нічим не нагадував доччин, надто вже був безпорадний.

— Звісно, той самий, у Коробовичах іншого немає, — спробував усміхнутися Іван, але зрозумів — жартів зараз не треба.

— Я вас прошу... благаю: не приходьте більше до Ніни. Мій зять привозив досвідченого лікаря, він прописав усе, що треба.

— Розумію, — спохмурнів Іван. — Ну, а просто так — провідати, ви мені дозволите?

— Ах, боже мій, що я можу — дозволити, не дозволити... Я просто дуже прошу вас. Не треба! Нічого доброго з цього не вийде. Аркадій усе розповів... Ні, це неможливо.

Аркадій все розповів. Іванові стало прикро: навіщо він розповів? А втім — це ж мати Нінина, він просто не міг не сказати.

— А... Ніна Петрівна? Вона теж каже, що це неможливо?

— Нічого вона не каже. Хіба з нею можна говорити? Ви її ще мало знаєте. Це я, її мати, кажу — неможливо.

— Ну звісно... Я — селяк, а не архітектор, — спалахнув Іван.

— Ви ще просто дитина. Не ображайтеся на мене, бога ради, я ж по-материнському кажу. Хіба не так сказала б і ваша мати?

Іван вперше подумав: а що сказала б його мати? Напевне, те саме. Але це нічого вже не могло б змінити: вирішувати має тільки Ніна.

Зрозумівши, що старенька не впустить його, він пону-

ро вклонився і швидко пішов геть. Але твердо вирішив — якомога швидше зустрітися з Ніною.

За кілька днів така нагода трапилася: Іван побачив, як старенька зайшла до Янкелевої крамнички. Він кинувся швидше до школи.

Несміливо постукався і, не дослухаючися запрошення, майже вбіг до кімнатки.

Ніна стояла в теплому, надто великому на неї капоті. Мала вигляд дівчини-підлітка, що приміряла на себе мамину одяганку. Вона здригнулася. Іван побачив, якою радістю вмить освітилося її змарніле обличчя. Ця радість — він не міг помилитися! — враз надала йому сміливості.

Він схопив її руки й притиснув до свого розпашілого обличчя.

— Ніно Петрівно... спасибі вам!

— За що? — вона не віднімала рук.

— За те, що залишаєтеся. Спасибі...

Він ніжно цілував ті бідолашні прозорі рученята, віддано зазирає у очі. Але що з нею? Ніна, примружившись, вдивлялася кудись поза його спиною, і радість з її обличчя зникала, перетворювалася на відчуження. Випручала руки. Чужа-чужа...

Іван озирнувся й побачив на стіні дзеркало. Господи, який же він був непристойно здоровий, квітучий поряд із нею! Шарпнувся, щоб затулити дзеркало, але було пізно.

— Ви, здається, не так зрозуміли мене, — сухо сказала Ніна. — Якщо й гадала залишитися, то тільки тому, що вже звикла до своєї школи, до учнів. Не заради вас, Іване Андрійовичу. Та й взагалі, я ще нічого не вирішила.

Приголомшений, він не знав, що відповісти. Погубив зараз усі слова.

А як багато він їх ніс сюди!

Ніна відійшла, похитнулася — яка ж бо вона ще квола! — й схопилася рукою за стіл. Упала й розбилася склянка. Іван кинувся збирати друзки — і навіщо вони йому були? Тьохтій! Зараз треба переконати, довести. Навіщо вона руйнує його життя? Його й своє? Він же бачив її радість, коли зайшов. Не встигла сховати.

— Ніно Петрівно, та вислухайте ж мене!

Ніна звела голову. Зараз не була безсила й хвора, а тверда і непохитна.

— Я вам дуже вдячна, Іване Андрійовичу, за доброту вашу, за догляд. Але, даруйте, мене дивують ваші дитячі фантазії. Запевняю вас, що ви скоро, дуже скоро про них забудете. На жаль, нічого іншого я вам сказати не можу. Ще раз спасибі й будьте здорові.

«Якби ж то ти знав, якою ціною я ламаю себе!»

Іван позадкував до дверей: не міг не скоритися її владному поглядові.

Її лише відчинивши двері, вирвався з-під її влади й уперто проказав:

— Ні! Хоч убийте мене, а я не відступлюся!

* * *

Можливо, зовні все відбувалося не так, принаймні не зовсім так. А як достеменно описати події, що відбулися до твого народження? Тільки покластися на розповіді своїх героїв-свідків, прискіпливо дослухатися внутрішнього голосу, чи не вкралася де фальшива нота; в уяві побачити, а побачивши, повірити правді людської душі, людських взаємин і людської долі.

Так, два попередні розділи не фотографія з природи, але й не довільна вигадка, бо в основу покладено дійсні факти. А далі?

Далі вже писатиметься і легше і важче. Легше — бо підказуватимуть власні спогади, нехай неповні й уривчасті, особливо спогади ранніх літ. А щоб не викривилися події, не змістилися в часі, допомагатимуть документи й листи зі старого батькового портфеля. Важче, бо документальність подій, а я її не хочу порушувати, у великій мірі зв'язуватиме плин думок і уяви.

І тут уже нічого не вдієш.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Липковатівка. Не місто, не містечко, навіть не село. Серед ланів та гаїв Харківщини — сільськогосподарське училище, при ньому — зразкова ферма. З власною електростанцією, електрики я, правда, вже не пам'ятаю, з багатющим фруктовим садом: які в ньому були соковиті вишні-шпанки, яблука, мало не з нашу голову, полуниці... А пасіка! Що за розкіш ті запашні щільники з медом. У парках — білі та чорні шовковиці, сріблястий

лох — «маслини», американські клени, напровесні з їхніх гірких гілочок капотів солодкий сік. Густо росла трава зубрівка — такої я більше ніде не бачила. І ще великий «скотний двір», де жив страшний племінний бугай Андриан, єдина істота в Липковатівці, котрої ми, діти, панічно боялися.

Два муровані триповерхові корпуси: в одному — училище з гуртожитком для учнів, у другому — квартири для викладачів та службовців. Були й флігелі для інших працівників ферми. Училище мало й водогін та центральне опалення, проте ні води з кранів, ні теплих радіаторів я також не пам'ятаю. Холодні радіатори служили для сигналів — перестукування з сусідами, коли треба було подати якийсь знак.

Ось документ, виданий батькові при виїзді з Липковатівки:

«Липковатовское низшее сельскохозяйственное училище
1 сентября 1922 года

ПОСВІДЧЕННЯ

Пред'явник цього д-ій Чередниченко І. А. працював шкільним хвершалом з 1 вересня 1914 року, щороку провадив у школі лекції по гігієні, санітарії, медицині та українській мові. За весь час служби відносився до своїх обов'язків з великою прихильністю, щирістю і людською гуманністю, в чим печаткою та підписом засвідчується.

Агроном (підпис).

Діловод (підпис)».

Правда, в посвідченні не зазначено, що три роки батько служив на військовій — у житомирському госпіталі, отже, й не був у Липковатівці. Мама поїхала за ним, працювала в Житомирі телефоністкою, але цього я вже зовсім не пам'ятаю. В липковатівському ж училищі вона викладала математику, поки там ще провадилося навчання.

Чомусь люди з навколишніх сіл називали Липковатівку «приютом», а нас — «приютянами». Можливо, тому, що учні жили тут на повному пансіоні. А може, й справді тут колись був «приют».

Якось весною батько зібрав цілу ватагу дівчорі, й ми рушили до яру по щавель. Там зіткнулися з сільськими хлопчачками. Оскільки з нами був дорослий дядько, вони відбігли на безпечну відстань і завели: «Приютяни-деркачі з'їли кістку на печі!» А дорослий дядько — високій, худорлявий, із чорнявою чуприною й лукаво при-мруженими очима, засміявся й задьористо гукнув до них:

— Ну-ну, а далі як? Чого замовкли?

Хлопчачки з підозрою глянули на батька, презирну-лися, та, видно, побоялися дражнити далі. Тоді батько сам прокричав:

— А ми кажем — дайте нам, вони кажуть — мало й нам! Так?

Ми пороззявляли роти, а хлопчачки у захваті завере-щали й, підстрибуючи, прокричали дражнилку вже з до-повненим текстом.

— Та нащо вам та кістка? — знову гукнув батько. — Може, краще вам дати коржика? Що скажете?

Хлопці, вражені, змовкли. Батько дістав із кишені кілька маленьких, чорних, підсолонених сахарином кор-жиків. Спокуса була незборима, але хто ж його знає, може, то тільки приманка, а сам схопить та вуха намне? Нарешті найсміливіший, сторожко зиркаючи спідлоба, поволі наблизився, ладний щомиті дати драла. Батько на долоні простяг йому ласощі, хлопчач спритно схопив і кинувся тікати.

— Голодні, — стиха сказав батько. — Славні хло-п'ятка.

Ми колективно образилися. Чому він отих босоногих замазур називає славними? Коли вже хто й славний, то це ми — чистенько зодягнені, нехай і в перешите зі ста-рого, не дуже ситі — ті коржики ми й самі залюбки схру-мали б, і головне — виховані! А ці... Замість подяки — гарним манерам їх таки не вчили — вони виконали щось на зразок дикунського ритуального танцю й подалися геть. Батько мовчки, вже без усмішки, дивився їм услід: мабуть, вони нагадали йому власне дитинство. Та цього ми, звісно, не розуміли й відчували себе скривдженими.

Батько завжди був веселий, полюбляв жартувати. Я ж частенько ображалася на ті жарти, бо жартував лише з мене, хоча дівчора бігала за ним табунцями. Їхні матері дивувалися:

— Наші діти не хочуть додому йти від вас. Чим ви їх так приворожили?

— Як то — чим? Я їх щодня годую шоколадом,— по-сміювався батько.

Ми знали: шоколад — то щось таке найсмачніше в світі, хоча його смаку й не уявляли. Проте й шоколад, мабуть, так не приваблював би малечу, як оті веселі гриська, що їх затівав з нами батько. Тоді наш вереск лунав на всю Липковатівку.

До лісу ходити без дорослих нам суворо забороняли: там могли бути бандити. Тим цікавіше було податися саме туди. Наполохані матері умовляли батька не водити нас до лісу — неспокійний був час.

— Дурниці,— безтурботно відмахувався батько.— Який пришелепуватий бандит нападе на таку зграю го-робців? Та він сам перший утече.

І справді, жодного разу в лісі ми не стрічали когось лихого. Якщо там хтось поблизу й був, то, напевне, йшов собі далі від нашого гамору.

Ми видиралися на дерева, немов ті мавпенята, а батько радів, що в спритності я не поступалася хлопчачам. Але ніколи не хвалив, зате любив «розіграти» мене.

У нас було строго заведено, щоб я сама на ніч прибирала свої іграшки. «Іграшки»... Їх було так мало, й ті здебільшого саморобні. Я вже лягала спати, коли батько вдавано грізно гримнув на мене (взагалі-то він ніколи в житті не вмів гримати): «Оксано, ледача дівчино, чому ти не збрала свої іграшки?» Я глянула і в темряві побачила на підлозі якісь дивні квадрати сріблястого кольору. «Ну, позбирай мені зараз же!» Я кинулася збирати, і... моя рука ковзнула по слизьких дошках підлоги: то крізь шибки падало на підлогу місячне сяйво.

Він намагався привчити мене змалечку розуміти жарти й не ображатися: боявся, щоб я не виросла такою ранимою, як мама. Що ж, йому це почасти вдалося. Проте гумор гумором, а ранимість таки залишилася...

Хоча я не мала справжніх іграшок, зате мала книжки. Щоразу, наїжджаючи до Харкова, батько неодмінно десь розшукував мені бодай одну дитячу книжечку. А то й не дитячу. «Хатину дядька Тома» я читала змалечку і з захопленням. Читала «Робінзона Крузо», знала напам'ять і «Кобзаря», і Франкового «Лиса Микиту». Цим ім'ям батько навіть нарік нашого величезного рудого кота, геніального злодія. Від нього не було жодного порятунку — котяра вмів скидати покритки з каструль або ж їх вивертати, залишаючи нас голодними.

Липковатівка, Липковатівка... Я не знаю, чи було в кого таке чудесне, овіяне волею, обдароване щедрою природою дитинство! Незважаючи на голод і громадянську війну.

Ще один спогад. Вночі я прокинулася. Жили ми вже не у великих холодних кімнатах, а на кухні, де була плита, отже, й теплб. В птьмі почула тихий і тривожний шепіт — батьки не спали.

— Тихше, Оксано,— суворо наказала мама.— Нас грабують.

До того «грабують» я вже звикла: майже щоночі когось грабували. Тому спокійнісінько знову заснула. Вже згодом, з маминої розповіді, я дізналася про подобиці тієї ночі.

Грабіжники через вікно вдерлися до квартири. З кімнат до кухні двері були підперті важкою шафою, можна було сподіватися, що вони не знайдуть тих дверей. Але вийшло на гірше: батько впізнав голос свого учня, якого недавно вилікував од висипного тифу. Той хлопець добре знав розташування нашої квартири. Аби заспокоїти маму, батько взяв сокиру й став біля дверей, що вели до кімнат (інші двері вели у сїни). Не думаю, щоб він міг ударити когось тією сокирою. Грабувати у нас було нічого — казенні меблі та книжки... На жаль, мама саме випрала всю нашу білизну і склала її на столі у кімнаті. Білизни було шкода, але гірше, що там був і знайомий грабіжник: це могло означати, що можна позбутися не лише білизни, а й життя. І справді, почали відсувати шафу. Тоді батько сам прочинив двері й голосно сказав у темряву:

— Чи тобі, Антоне, не соромно? Де ж твоя совість?

Той Антін, видно, гадав, що ми вибралися в іншу квартиру — другого дня таки вибралися,— й батьків спокійний голбс пролунав для нього мов постріл. Грабіжники в цілковитій тиші покинули нашу квартиру, не забувши прихопити білизну. Антона ми більше не бачили.

Пам'ятаю — іноді батько кудись зникав, бувало, і на два-три дні. «Поїхав до Харкова»,— казала мені мама. Але чому вона так нервувала, так щоразу чекала на батька? До того ж із Харкова батько завжди привозив мені якогось гостинця, а з тих таємничих від'їздів — ніколи нічого.

— Добре хоч сам живий повернувся,— якось кинула мама у відповідь на моє ображене скигління.

Іноді у нас з'являвся хтось незнайомий, що приходив невідомо звідки й так само невідомо куди зникав. Тоді мені казали, що то — «хворий». Хворий то й хворий, мені було байдуже, я твердо знала тільки одне: про такі відвідини не слід нікому казати.

...Завихрило, забахкало — банда махновців засіла в Липковатівці, відстрілюючися од червоних. Нарешті затихло, але ніхто не знав, чи бандити відступили, а чи тільки причаїлися. Та застукотіло в холодному радіаторі центрального опалення: тричі по два лунких удари, своєрідний пароль, — сусіди повідомляли, що бандити не залишили ферму. Вночі до нас тихенько постукали. Батько пішов одчиняти, а повернувшись до кімнати, квапливо взяв свою валізку з медикаментами.

— Ідеш? — тамуючи тривогу, запитала мама.

— Так, Ніно. Треба. Ти тільки не хвилюйся.

— Будь обережний, Івасю. Тебе ж можуть убити...

— Та кому яка користь мене вбивати?

— Але ж тут позасідали бандити! Як же ти пройдеш?

— Не бійся, я пройду. А там я потрібен негайно. Замкнися й нікого не впускай.

Прокинувшись вранці, я побачила, що мама стоїть, непорушно припавши до вікна. Заспокоїлася тільки тоді, як батько повернувся.

Збирали ми одного холодного осіннього дня в посадках маслюки. Їх тоді багато вродило. Тепер навіть удень мало хто зважувався ходити в посадки, а ми з батьком ходили. Спочатку збирали гриби на краю посадок, а далі, захопившись, забрели й углиб. Я нахилилася за гарним маслючком і побачила якогось розбитого черевика по той бік сосни. Черевик ворухнувся, я мовчки позадувала й показала батькові на свою моторошну знахідку. Батько обережно обійшов сосну, я за ним. Там сидів якийсь чоловік у солдатській одежі, мені він видався дуже старим, бо неголений був і худий, аж чорний. Спершу він злякано сахнувся, але батько враз посміхнувся до нього:

— Гриби збираєте чи свіжим повітрям дихаєте?

— Ох, братишка, — сказав незнайомий хрипким голосом, — жрать хочу — помираю.

Батько мовчки віддав йому нашого вузлика з харчами. Я ще ніколи не бачила, щоб людина отак пожадливо їла. На жаль, потім бачила — аж надто багато.

— Спасибо, братишка. Може, еще вирічишь? Я те-

бе шинеленку, ты мне пальто? Понимаешь, нужно мне выбратсья отсюдова...

Батько скинув пальто, але шинелі не взяв. Незнайомий хутко нацупив на себе батькове пальто і з сумнівом глянув на свої ноги в солдатських обмотках та розбитих черевиках. Нерішуче поглянув на батька.

— Вот что, добрый человек, может, передашь мне какие ни на есть худые портки?

— Добре.

— Стой! А сам то ты кто будешь?

— Я ж вас про це не питаю,— відказав батько.

— Гм... не пытаешь. А может, я из петлюровцев или из махновцев?

— То для чого було б отут ховатись? Що питати, бачи так.

Висохле, почорніле обличчя незнайомого на мить оsvilleлося усмішкою. Батько сів поряд нього.

— Біжи, Оксанко, пошукай ще маслюків. Та далеко не відбігай,— батько віддав мені кошика. Далеко я й справді не відходила, але й розмову батькову з незнайомим не чула, хоч як прислухалася: розмовляли вони півголосом. Врешті батько, гукнувши мене, швидко подався додому, я ледве за ним поспівала.

— Тату, а що то за дядько?

Батько раптом спинився, пильно глянув на мене і сказав з притиском:

— Ніякого дядька ми не бачили. Його не було. Ти мене розумієш, Оксано?

— Умгу... А все-таки я перша його знайшла, а не ти!

— Добре, добре, ти перша знайшла. Ти в мене молодчина і нікому нічого не скажеш. Не можна казати.

Ми повернулися додому й віддали мамі маслюки. Батько заходився нишпорити — мабуть, шукав обіцяні штани.

— Де твоє пальто? — поцікавилася мати.

— Пальто? Ну, бачиш, Ніночко, пальто мені довелося позичити... власне — віддати. Та воно ж було зовсім старе.

— Можна подумати, що в тебе є краще. Стривай,— мама рішуче вирвала з батькових рук згорнуті штани.— Це ж твої нові!

— Такі ж, як і те пальто.

Але мама знайшла інші й зажадала йти разом із батьком.

— Мені краще йти самому, Ніно. Він може злякатися тебе й заховатися.

— Злякатися — мене? — іронічно примружилася мама.

— Я й забув, що він не знає твого характеру...

Мама не забарилася в посадках. Повернувшись, заходилася відбирати батькову білизну, шкарпетки, черевики й надвечір нагріла на плиті у великій виварці воду. Коли стемніло й у двері постукали, мені звеліли забиратися до кімнатки. Ми вже жили в іншому корпусі, на третьому поверсі, у квартирі управителя. Того управителя вже не було — не стало чим управляти, та й навчання в училищі припинилося. В цій квартирі було три прекрасно вмебльованих кімнати, тепла вбиральня, ванна кімната, ще й маленька кімнатка при кухні — для служниці. В ній батько обладнав «буржуйку», і ми розкішно влаштувалися: нехай приходить зима, не страшно!

Я чула, як у ванній хлюпотить вода. Коли ж мені дозволили вийти на кухню, то побачила незнайомого. Не того, з посадок, а іншого. Чисто виголений, у батьковій вишиваній сорочці, він сидів за столом і приязно посміхався до мене:

— А маслятки ваші очень вкусные!

Впізнавши голос, я здивовано закліпала: виявилось, що він ще зовсім молодий. Вранці я вже його не побачила.

* * *

Голод все дужче притискав — ішов 1921 рік. Майже всі службовці покинули Липковатівку.

Одного разу батькові пощастило: його викликали в сусіднє село до хворого, і він привіз й урочисто виставив на стіл повний глечик з кислим молоком — щедрий гонорар за лікування. Дорого ж нам обійшовся той гонорар! Я й батько захворіли на черевний тиф, мама не захворіла лише тому, що вже раніше на нього перехворіла. Моя хвороба була не тяжка — десь за три тижні я оклигала, батько ж хворів надзвичайно важко — понад три місяці. Наїжджав із Харкова знайомий лікар, сумно хитав головою: «Так-так, це наш, медичний тиф». Я так і пояснювала знайомим, котрі питали про батькове здоров'я, що він хворіє на медичний тиф.

Все життя мама хворіла — то на легені, то на серце, а то й на те й інше разом. А тут — три місяці без сну,

без відпочинку, без сліз і скарг. В інші часи вона вміла на мене накричати, покарати. Тоді ж, ніби боячись втратити хоч крихту сили на щось інше, аніж догляд за батьком, вона мене мовби не помічала. Та й взагалі для неї нічого не існувало, крім боротьби із батьковою смертю, якій вона відчайдушно, сміливо щодня зазірала у вічі. Ніби своєю маленькою, слабкою рукою твердо тримала якийсь невидимий кордон, крізь котрий намагалася провратися батькова смерть. За весь час батькової хвороби я навіть не підозрювала, що ось-ось можу осиротіти.

А батько, такий м'який і лагідний у повсякденному житті, під час марення ставав на диво агресивний. Він все поривався відштовхнути маму, наче хотів кинутися назустріч власній смерті.

Було таке: батько заснув, і мама звеліла мені посидіти біля нього. Сама ж на кілька хвилин побігла до сусідки, яка обіцяла позичити молока. Я сіла на стілець і взялася була за книжку. Але тільки-но мама вийшла, батько розплющив очі і якимось дивно глянув на мене.

— Татусю, чого тобі?

Але він тільки безтямно дивився на мене і враз сердито закричав:

— Для чого ви мене зв'язали? Та я вам не дамся!

Я не змогла втримати його, батько зірвався з ліжка й метнувся до вікна.

Я з пронизливим вереском вчепилася в батькові ноги — ми ж бо жили на третьому поверсі, а поверхи були височезні.

На щастя, в цю хвилину надбігла мама. Більше вона ніколи не залишала батька на мене. Сяк-так дрімала поряд і не виходила з квартири. Вона перемогла — смерть відступила.

* * *

Як же хотілося їсти в те голодне літо двадцять другого року!

Батько, скістлявілий після тифу, аж голова його здавалася непомірно великою на худій тонкій шиї, похитуючися, дибав по квартирі, радів, що вже може ходити, й зітхав, бо після тифу апетит був ненаситний, а чим його вгамувати? Мама варила з кропиви, шавлю та бурякової гички супи, які швидше нагадували пюре, а бать-

ко вимагав, щоби вони були ще крутіші — аби ложка стояла сторч і не падала.

Якось до нас завітав несподіваний гість. Я впустила його й провела до вітальні: з теплим ми перебралися до великих кімнат з блискучими казенними меблями, з оббитими зеленим плюшем кріселками та диваном.

— Ого, розкішно живете, — хмикнув гість, озираючися й куйовдячи рудого напівсивого чуба. — Чи тут мешкає фельдшер Чередниченко?

Батько пильно вдивлявся в цього чоловіка. Мама ж образилась.

— Розкішно? Таж квартири тепер майже всі вільні, можна вибирати найрозкішнішу. Тільки шкода — стіни не гризтимеш.

— Я питав, чи тут живе Чередниченко? Фельдшер?

— Це я, — розгублено мовив батько. — А ви... ви... Та невже...

— Дмитро, — сказав рудий. — Пам'ятаєш Степанівку?

Вони кинулися один одному в обійми.

— Востаннє бачив тебе ще хлопчаком і не впізнав — такий ти був худий. А зараз ще гірше — ніби з того світу.

— Так воно і є, з того світу. Мало там не залишився. А ви, Дмитре, звідки тут узялися?

— Ну, я з цього світу, а точніше — з Харкова. Давно хотів з тобою побачитися, і в голову не спадало, що ти — той самий Івась. Спасибі за все, особливо за Копилова.

— А-а, це той... За ним полювали махновці, я й послав його до Бойчука.

— А ти знаєш Бойчука? — якось дивно глянув гість.

— Звісно, знаю. Правда, особисто зустрічатися не довелося.

— Чому не довелося? Бойчук — це я.

— Та ну?! Я ж, Дмитре, й досі не знав вашого прізвища.

— Тепер знаєш. Копилов розповів, як ти здибав його в посадках і допоміг переховатися від бандюг. Об'явили тепер амністію гадам, табунами здаються у Змієві. А тоді — лютували. То як сказав Копилов, що ти родом із Степанівки, я й вирішив зазирнути до тебе.

— А Семен тоді помер, Дмитре...

— Знаю, — спохмурнів Дмитро. — Ех, який хлопець був! Тільки молодий занадто, необережний... Ну, та й тим кровопивцям не минулася дарма Семенова смерть.

— То розповідай про себе, Іване.— Дмитро сів у м'яке плюшеве крісло й знову скептично хмикнув, озирнувши затишну вітальню.

— Скінчив фельдшерську школу, мріяв учитися далі, та, самі розумієте,— не ті часи. Три роки в госпіталі, мобілізували. А далі працював отут, як умів, про мою роботу вам усе відомо.

— Бачу — одружився. Скільки років твоїй доньці?

— Вісім.

— Раненько завівся сім'єю! Для чого було поспішати?

— А яке ви маєте право питати з нього? — не стрималась мама.

— Він має право, Ніно,— сказав батько.— Має.

— Давай, Іване, поговоримо. Я хочу забрати тебе з Липковатівки. Гадаю, в іншому місці ти зараз будеш потрібніший.

— Ви, мабуть, на фронті навчилися командувати? — з викликом примружилася мама.

— На фронтах. Довелося навчитись.

— І зараз, певно, дивуетесь, що поряд із вами не було на тих фронтах Івана? Так? То виною цьому не він, а ми з Оксанкою. Ми зв'язали йому руки, з нас і питаєте. Та хіба тільки з гвинтівкою можна було боротися? Чи він сидів склавши руки?

— Ще б чого бракувало! Але надалі не в Липковатівці його місце, от про це нам треба поговорити. Ну чого ви стоїте наді мною, як... свічка? Хочу йому порадити як старший товариш.

— Тобто наказати?

— А хоча б і так? Не вам же наказую,— вже нахмурився Дмитро.— Дайте нам змогу побалакати.

— Справді, Ніно, ти б нам тим часом хоч борщу з гички зварила,— озвався батько.

— Точніше — мені треба залишити вас удвох? Оксано, ходімо на кухню!

Мама міцно взяла мене за руку й вивела на кухню.

Там заходилася мудрувати над обідом. Я бачила, як тремтіли її руки, але вона більше не промовила ні слова.

Мама подала «обід» на двох, а сама, похлебтавши зі мною на кухні зеленого варива, демонстративно повела мене з дому. Й увесь час якось пронизливо мовчала. Я попрохала піти до річки, але в неї, мабуть, не було сили, бо тільки хитнула головою й сіла на лаві.

Мені швидко набридло сидіти, бо мама й далі мовчала. Коли я заприсялася додому, вона нарешті озвалася:

— Нікуди ти не підеш. Ми повернемося тільки тоді, коли нас покличуть.

— А що, як нас ніколи не покличуть? — злякалася я.

Але в цю хвилину почула батьків голос:

— Ніно! Оксанко! Куди ви поділися?

— Ми ту-у-ут! — зраділо відгукнулася я, бо мама не відповіла.

До нас підійшли батько з отим рудим та вредним дядьком Дмитром. Але тепер він був зовсім не вредний. Схопив маму за руку і якось аж ніби жалібно сказав:

— Не гнівайтесь на мене, Ніно Петрівно, Іван мені все про вас розповів. Пробачте.

— Що ж він такого міг розповісти? — все ще відчужено спитала мама.

— Про вас — яка ви людина, який йому друг. І про те, що цієї зими ви його врятували від смерті.

— Треба ж хоч чимось компенсувати свою провину, що я йому заступила дорогу. Що не був разом із вами, — мама все не хотіла м'якшати.

— Про характер ваш теж не забув попередити, — вже засміявся Дмитро. — Ну, Ніно Петрівно, — мир?

— Ви ж знали, що Іван і тут... Он усі службовці порозбігалися, а він залишився. До поранених кликали — під пострілами йшов.

— Ну-ну, Ніночко, які там були ті постріли, — замахав руками батько. — Справжнього ж фронту я й не нюхав, не те, що Дмитро.

— Та годі, Іване, кожному своє. — Дмитро сів біля мами, і вона не відсунулась. — Роботи ще непочатий край! Для вас обох. Тільки оцю розкішну квартиру доведеться змінити на багато скромнішу.

— Далася вам ця квартира! Ніби вона наша власна.

— Та лихий із нею, з квартирою, — батько посерйознішав. — Слухай, Ніно, нам Дмитро пропонує переїхати до Харкова. Там потрібна робота не лише медична.

— Або до Степанівки,— докинув Дмитро.— Я недавно бував у тих місцях, не сподобалося мені твоє рідне село, Іване. Якесь куркульсько-попівське засилля, розумієш? Треба послати туди наших людей, молодих, енергійних, таких, як ви. Що скажете на це, Ніно Петрівно? Поїдете?

— Через місяць,— рішуче відказала мама.— Треба ж Іванові хоч трохи зібратися на силі.

— Ну, от і домовилися,— посміхнувся Дмитро.— Хочеш поїхати до Степанівки, Оксанко?

— Хочу!— Я ще ніколи нікуди не їздила, мене захоплювала сама думка про мандрівку — байдуже куди. І ще мені став подобатися цей дядько Дмитро, хоча спершу я його й не злюбила.— А можна й до Харкова, й до Степанівки?

— Можна, дитинко. Все одно вам спершу доведеться поїхати до Харкова, а до Степанівки то й через Київ поїдете.

Я аж затанцювала з радощів.

— Що ж, мені пора, й так затримався,— Дмитро підвівся з лави.— Тож не роздумуйте довго й рушайте. Де знайти мене в Харкові, ти, Іване, тепер знаєш, отже — чекаю.

— Ех, жодної конячини бандюги не залишили,— сказав батько.— Є одна шкапа — воду нею возять...

— Ні, дякую,— відмахнувся Дмитро,— її ж, мабуть, треба тичками підпирати. Я краще пішки до станції — швидше буде.

— Я вас проведу, Дмитре.

— Ні, Іване, мені ж тебе доведеться на собі нести. Змилуйся!

Місяць, що його призначила мама до нашого від'їзду, минув у великих клопотах: у нас не було взуття. Та мама не розгубилася: позичила в якогось шевця три колодки-копили — велику для батька, меншу для себе й маленьку для мене — й заходилася конструювати нам черевики. Черевики вийшли на славу — з парусини, м'які й легенькі, на пружистих підшвах із шпагату, закрученого тугими спіралями і зшитими міцними нитками. Вона перебрала й перешила старе наше лахміття на нову розкішну одягу. І от ми, зодягнені й взуті «по-царському», попрощалися назавжди з милою серцю Липковатівкою.

Ми з мамою залишилися чекати на харківському вокзалі, батько ж подався до міста на зустріч з Дмитром. З їхньої розмови я зрозуміла, що дядько Дмитро тепер якимсь великим начальством і що він «усе може». Тому була певна, що на нас чекає казкове майбутнє.

А поки треба було пильнувати клумаки та найціннішу нашу річ — швацьку машинку «Зінгер». Я сіла на неї верхи. То було страшнувато і разом із тим дуже цікаво. Я роззиралася на всі боки — все тут мене дивувало: й величезний вокзал, і безліч людей, як і ми, — з клумаками.

Батька довго не було. Нарешті він повернувся, і я з полегшенням зітхнула.

— Ну що? — нетерпляче запитала мама.

— Не застав я Дмитра, терміново викликали в Москву. Його заступник довів мені, що треба нам тепер ставати робітничим класом — такий час.

— А саме?

— Направляють мене до Києва в Народний комісаріат шляхів сполучення. Отож, дітки мої, будемо робітничим класом.

— Але ж Дмитро радив до Степанівки.

— Так, але ж і Оксанці пора до школи, тож спершу спробуємо в Києві. Все одно — так чи так, а Києва нам не минути. Та й своїх ти, Ніно, давно не бачила.

— Давно... як і ти — своїх.

— От і покажемо їм нашу Оксанку. Спершу — твоїм, а там — побачимо. Хто нам заборонить поїхати до Степанівки?

Від Харкова до Києва ми їхали кілька днів. Яка то була розкішна мандрівка! На підлозі теплушки мама розстелила наші ковдри — не дуже широко, бо людей їхало багато. Одно мене смутило — не дозволили вискакувати на зупинках: ніхто ж не знав, скільки ми стоятимемо. Зате батько аж промінився від щастя, голосно виспівував, заразивши своїм настроєм інших пасажирів, і наша теплушка гриміла піснями.

Київ мене осліпив і приголомшив. Досі я не бачила великого міста, в Харкові — тільки вокзал. Власне, села теж не бачила: Липковатівка була ні тим, ні тим: такий собі своєрідний куточок, міцно споріднений із природою. Тому мені здавалося все дивним і незвичайним.

Найняли візника й поїхали до маминих родичів. А навколо... боже ти мій! У вікнах багатопверхових будинків мереживо гардин (у нас на вікнах були невеличкі прості фіраночки), цвіли яскраві квіти у вазонах (і вазонів ми не мали — квіти й так були навколо). Кресали іскри з бруківки підковані коні, тротуарами текли потоки людей, та яких людей! Напевне, більшість із них були скромно зодягнені, але мені впадали в око інші: жінки в таких капелюшках, що я їх бачила тільки на малюнках, у дорогих сукнях, — що ті сукні дорогі, я не мала сумніву. Діти... не діти — ляльки!

Потім я вгледіла нове диво — трамвай. Він заливався голосистим дзвінком і кресав дугою з проводів цілі каскади зелених іскор, ніби зумисне, щоб приголомшити мене. Я аж задихалася. Батько посміювався з мене, а мама сиділа якась така дивна: напружена й притихла.

Під'їхали до невеликого двоповерхового будинку. Він мене розчарував: у Липковатівці ми жили в набагато кращому. Склали біля ганку клумки, поставили швацьку машинку.

— Чому ми не дали телеграми? — стиха прошепотіла мама. — Ще й відповіді треба було дочекатися.

— Нічого, — заспокоїв батько. — Завтра ж піду в отой Комісаріат шляхів, певне, й квартиру відразу дадуть. Так що ненадовго потурбуємо.

Двері нам одчинила бабуся. Спершу вона сторопіло глянула на батька, потім на мене й кинулася з плачем мамі на шию.

— Ну чому ж ти плачеш? Чому плачеш? — мама й сама ледве стримувала сльози.

— Я вже гадала, що ніколи не побачимось... То війна, то революція, то... Ніночко, та невже це ти? Господи! А це ваша Оксанка?

Бабуся поривчасто притягла мене до себе. Я ткнулася лицем у чистий фартушок, подумала трохи й обхопила бабусю руками. Вона була така сухенька, що, здавалось, могла переломитися.

— Ваню, Ваню, а ти чого такий худющий?

— Нічого... мамо. Зате — живий-здоровий.

Вони якусь хвилину дивилися одне на одного. Мама взяла моє плече й стиснула його. А бабуся обняла батька й поцілувала.

Мамина рука відпустила моє плече, й уперше за цей день мама усміхнулася.

— Аж не віриться,— схлипувала бабуся.— Аж не віриться...

* * *

Моя двоюрідна сестра Ася, схожа на біляве янголятко, повела мене показати їхню квартиру. Старші тим часом розмовляли, їм було про що поговорити.

Все, що я бачила в цих чотирьох кімнатах, мене дивувало й вражало. У нашій липковатівській квартирі завжди був дуже строгий, спартанський лад: жодних килимів, мережаних гардин, оксамитових порт'єр, яскравих оздоб. Тільки останній рік, коли ми тимчасово вселилися у квартиру управителя, у нас були гарні меблі, але вже тоді не бігала по квартирі дівчора — не було кому бігати, Липковатівка майже збезлюдніла. Зате раніше, у нашій попередній квартирі, було дуже просторо, чисто й вільно. Батько прилаштовував до височезного одвірка гойдалку, на радість нам. Ми гасали по вільній великій квартирі, не боячися чогось поламати чи щось розбити,— не було чого ні ламати, ні розбивати, окрім, хіба, шибок. Київська ж квартира здавалася мені чарівним палацом. Величезний блискучий рояль (в липковатівському училищі була маленька й зіпсована фісгармонія), кришталева електрична люстра, що так весело іскрилася, безліч чудесних картин на стінах, розкішне трюмо, та ще й на піддзеркаллі — пласка, з хвилястими бережками ваза з візитними (!) картками. Так, це був зовсім інший світ, новий і відмінний од того, в якому я досі жила.

Перша прийшла з роботи тітка Вікторія. І так широко зраділа нам, що я відразу зрозуміла — вона своя, рідна. Як і бабуся.

— Нінко! Іване! — закричала тітка Віка, шпурляючи ридикюль кудись позад себе, і він упав на підлогу. Бабуся відразу ж його підняла, а тітка Віка обняла разом і маму, і батька.

— Приїхали? Ну — молодці! Назавжди приїхали? А оце ваше створіння?

Я хотіла було трохи образитися за «створіння», але карі очі тітки Віки світилися такою веселою приязню,

що ображатися на неї було неможливо. До того ж вона відразу шугнула рукою до якоїсь шухлядки й подала мені кілька цукерок. Подумати тільки — справжніх цукерок!

— Поділися з Асею, — наказала мама. Довелося ділитися.

— Яка добра тьотя Віка, — сказала я, коли ми із сестричкою побігли до вітальні. — Правда ж?

Здається, Ася була іншої думки. Вона закопилила губку й поблажливо глянула на мене:

— Знаєш, хто вона така, тьотя Віка?

— Знаю. Вона рідна сестра моєї мами.

— То й що? І моєї теж. Але вона ще й... — Ася озирнулася, чи не чує хто, й прошепотіла мені на вухо: — Вона ще й стара діва. От!

— А що це таке? — не втямила я.

— Ну... — Ася, моя ровесниця, видно, й сама до ладу не знала. — Стара діва, й усе. Розумієш?

— Ні. Це щось... погане?

— Та звісно! Моя мама як розсердиться, завжди її так називає. Тільки ти їй цього не кажи, добре? Бо це — соромно.

Мені стало прикро. Як же так? Оця приємна й добра — а вона добра! — тьотя Віка раптом виявилась якоюсь там старою дівою. І про це треба мовчати, бо — соромно. Зовсім недобре виходить.

Голосно й владно пролунав дзвінок у дверях.

— Мама! — закричала Ася й побігла відчиняти двері. А я все ще стояла посеред вітальні, роздумуючи: що ж то таке «стара діва» і як мені тепер треба з нею поводитись?

— Мамочко, вгадай — хто це? — кричала Ася, тягнучи за руку до вітальні високу ставну даму в широкополому капелюсі. Дама була і схожа й несхожа на мою маму. Мама — менша, худша, сіренька в порівнянні з розкішною тіткою, яка холодними очима ковзнула по мені. Я аж скулилася під її поглядом і швиденько гулькнула до тієї кімнати, де весело гомоніли мої батьки з бабусею та тіткою Вікою.

— Ти чого така перелякана?

— Там... Асина мама прийшла... — Тіткою я не зважилася назвати найстаршу й, очевидно, найголовнішу мамину сестру.

— Ага, ясно, — примружилася тітка Віка й швидко

пройшла до вітальні. Я пригорнулася до батька — з ним я нікого не боялася.

Не поспішаючи, зайшла, точніше — впливла Асина мама. Вона усміхалась, але так, ніби казала: «Я вам усміхаюся, але це ще нічого не означає». Поцілувалася з мамою, навіть обняла батька. Він підштовхнув мене до тітки.

— Привітайся, Оксанко, з тьотею Валею.

Але я не хотіла вітатись і ганебно сховалася за батька.

— Чого вона у вас така дикунка? — звела брови тітка Валентина. Й, коли батько таки випхнув мене, простягла руки:

— Ну, здрастуй, Ксеню.— Нахилилася, мабуть, хотіла поцілувати, але я понуро бовкнула:

— Я не Ксеня, а Оксана.

— Он як? Добре, хоч не Гапка або Хівря,— посміхнулася тітка. Цілувати мене передумала.— Ви надовго?

— Ні! — швидко відрізала мама.— Івана направили в Комісаріат шляхів сполучення, а до вас ми проїздом.

— А ти, Ніно, не змінилася.

— Ти — теж.

— Ну, буду рада, якщо ви погостюєте в нас...

— А коли буде треба, то й взагалі залишатись,— сердито озвалася тітка Віка.— Не бійся, ми якось розмістимося в нашій кімнаті.

Запала мовчанка, всім було ніяково. Крім тітки Валентини, здається. Бабуся винувато спитала:

— Може, будемо обідати?

— А де ж Аркадій? — озвався батько.

— Аркадій? — Тітка Валентина глянула на батька так, ніби він сказав щось непристойне.— Не станемо його чекати, він може пізно прийти. Мамо, накривай на стіл.

Отже — ще й дядько Аркадій... Мені стало незатишно, захотілося назад, у рідну Липковатівку. Й нащо тільки ми з неї виїхали?

* * *

Тітка Віка з бабусяю жили в невеликій кімнаті. Вони розсунули стільці, відсунули вбік стола, й мама постелила нам на підлозі постіль. Бабуся намагалася намотити нам усяких ковдр та подушок, аби було м'якше.

— По-моему, розміститься,— тітка Віка критично оглянула наше «кубло».

— Ще й як! Розкішно виспимось,— безжурно запевнив батько.— Ви поки лягайте, а я вийду. Потім і я ляжу.

— Не забудь вимкнути електрику, коли роздягатимешся,— нагадала мама.— Все-таки великого клопоту ми вам завдали.

— Який там клопіт! — відмахнулася тітка Віка.

— Сподіваюся, що Іванові відразу ж дадуть квартиру.

— А якщо й не дадуть, теж не буде лиха. Покинь, Нінко, нервувати.

Я вже роздяглася й пірнула під ковдру. В цій невеликій кімнаті — з бабусею і тіткою Вікою — я почувалася вільно. Тільки страхала думка про того незнайомого дядька Аркадія. Якщо тітка Валентина була така неприступна, то чого доброго чекати від нього? Краще швидше заснути, а завтра вранці я, може, його й не побачу. А там нам дадуть квартиру...

Та я не встигла заснути. Двері швидко розчинилися, спалахнула електрика: якийсь кременний чоловік з рудуватими вусиками став на порозі. Він глянув на нашу постіль і з обуренням гукнув:

— А це що таке? Нічліжку влаштували? Може, ви б краще на вокзалі оселилися?

Я похолола. А дядько Аркадій схопив батька за плечі й струсонув.

Я вискочила з-під ковдри й кинулася захищати батька. Дядько Аркадій підхопив мене, високо підкинув і зробив страшне обличчя:

— З'їм! Кісточок не залишу! Ану, дорогенькі родичі, зараз же мені перебирайтеся до мого кабінету. Бач, що надумали! Неподобство! Ну — з приїздом!

І тут він засміявся, а за ним засміялися всі ми. Дядько Аркадій енергійно заходився перетягати наші бебехи до свого кабінету, де стояла широка канапа. Втягнув туди ще й маленьку канапку — для мене, і не заспокоївся доти, доки не влаштував нас «по-людському», як сам відзначив.

— То на добраніч! А про справи поговоримо взавтра. Може, я тобі, Ванюшо, дещо й пораджу. А житимете тут, і — без вигадок!

Вже засинаючи, я згадала про ті дивні слова — «стара діва». Ні, тітка Віка не була ні лихою, ні, тим паче, непристойною... Але що ж означають оті Асині слова?

— Мамо, ти не спиш?

— Ні. Чого тобі, Оксанко?

— Скажи, що таке... стара діва? — прошепотіла я й злякалася: це ж соромно казати.

— То жінка, що не вийшла заміж, — спокійно відказала мама.

— І все?

— І все. А чому ти питаєш?

— Бо Ася... бо я...

— Ага, розумію, — голос мами став холодний. — Це, напевне, так Ася сказала на тьотю Віку?

Я промовчала. У Липковатівці ми гостро зневажали «ябед» та «донощиків».

— Так, тьотя Віка не схотіла виходити заміж, але в цьому немає нічого поганого. Вона дуже хороша й порядна людина. І щоб я ніколи більше не чула від тебе цих дурних слів! Спи!

Мені відразу полегшало. За нашими липковатівськими законами годилося б Асю добряче стукнути, але... Але ж вона була істотою з іншого, незнайомого мені світу.

* * *

Другодні батько приніс торбину пшона й, весело підморгнувши, віддав її бабусі.

— Що це? Купив? — спитала мама.

— Аванс! — вагомо промовив батько й витяг із кишені невеличку книжечку. — Я вже на роботі. Читай, Ніно, вголос.

Бабуся радісно охнула, сіла біля нас, а мама голосно й урочисто почала читати — від першого до останнього рядка.

УДОСТОВЕРЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

№ 5374

1922 г.

Приказ № 527/626

Фамилия — Чередниченко

Имя — Иван

Отчество — Андреевич

Служба — Здравотдел Водтранспорт

Часть — Амбулатория 3-го затона

Должность — Лекпом

Год рождения — 1892

Отношение к отбыванию воинской повинности:

Считается по роду своей службы состоящим на военной службе, с оставлением в занимаемой должности, и потому призывам по мобилизации и регистрации не подлежит.

Основание: Постановление Совета Рабоче-Крестьянской Обороны от 20 ноября 1919 г. и Всеросглавштаба от 27 января 1920 г. за № 7765

Зачислен с 8 сентября 1922 г.»

Фотокартка. Підписи. Печатка

— Стривай, Іване, який же це робітничий клас? Це ж військова служба,— зауважила мама.

— А чим вона гірша?

— Ти що ж, Ванюшо, тепер, виходить, військовий? — з повагою запитала бабуся

— А ви ж як думали? — Батько, виструнчившись, спробував промарширувати по кімнаті.

— А з квартирою ти щось з'ясував? — Мама повернула батькові посвідчення.— І взагалі, щось не розумію: де ти будеш працювати? Це в Києві чи в якомусь іншому місті — той третій затон?

— Третій затон — то землечерпалка на Дніпрі. Є в мене й каюта, отже, й квартира. Але... — Батько зам'явся: — Не знаю, як бути з Оксанкою. Їй же треба до школи.

— А чому ти не попросив, щоб тобі дали роботу десь.. на землі?

Батько не відповів. Та мамине запитання було суто риторичне: вона знала, що батько ніколи нічого не вміє для себе просити. По мовчанці батько сказав:

— Зрештою, Ніно, ми їхали не шукати теплого місця, а працювати — куди пошлють. Для тебе при амбулаторії на землечерпалці також буде робота. Знаєш, мене спершу хотіли послати в холерний барак якогось четвертого санучастка. Я й туди, звісно, пішов би. А далі передумали й послали сюди. Їм видніше, де я потрібен.

— В холерний барак було б краще: ми всі жили б разом, Оксанка ходила б до школи. А як вона ходитиме з землечерпалки?

— Оксанка житиме у нас, — сказала бабуся.

— Ні! Я теж хочу на землечерпалку! — заволатала я.

— Просто не знаю, як бути, — розгубилася мама.

— А бути так, — сказав дядько Аркадій, коли довідався про наші справи. — Ти, Ванюшо, катай на свою землечерпалку, а Ніна з Оксанкою житимуть у нас: мій кабінет до ваших послуг. Завтра ж треба малу записати до школи.

— У вас? Це неможливо, — похитала головою мама.

— Ну, скажімо, — в мене. Та на біса мені цей кабінет, я й удома майже не буваю!

— То правда, — стиха промовила бабуся.

— Я хочу на землечерпалку, — знову завела я.

— На канікули поїдеш, — сказав дядько Аркадій. — А поки поступиш під команду бабусі. Слухайте, Ніно, а що, як я для вас підшукаю в місті роботу? То й будете разом із Оксанкою.

— Ви не розумієте, Аркадію... Ми з Іваном все наше подружнє життя ніколи не розлучалися. Навіть під час війни я поїхала з дитиною за ним. А зараз...

— То й зараз будете разом. А Оксанку ми тут не з'їмо.

На тому й пристали.

* * *

Другого дня мама відвела мене до школи. Навчання вже почалося, та я знала набагато більше своїх ровесників: вдома мені доводилося вивчати не тільки письмо й арифметику, а навіть історію й географію, немарно ж мама була вчителькою. І все ж мене записали до першої групи, як і належало тоді у вісім років.

...Мама зібралася переселятися до батька на його землечерпалку, але не встигла, бо я самє захворіла на кір. Правда, тяжко зганьбивши себе перед тим у школі. Мене посадили за парту разом із хлопцем — володарем чудесного зеленого олівця. А я ж так любила малювати! Якби той дав мені його хоч на хвилиночку, може, я і втрималася б од спокуси. Що вже благала його — нічого в світі мені так не хотілося, як того олівця! Та хлопець був вредний, не дав навіть потримати. Словом, спокуса була дужча за мене, й, коли скінчилися уроки, я не витримала й поцупила жаданого олівця. Мчала зі школи задихаючись, — боялася, що сусід наздожене й одніме.

Бабуся сказала, що мама поїхала на землечерпалку, але ввечері ще повернеться. Я закрилася в дядьковім кабінеті, в якому ми поки мешкали, й заходилася малювати. Зелені дерева, зелене листя, зелені поля... Коли приїхала мама, у мене була ціла виставка зелених малюнків.

— Гарно, — похвалила мама. — А де ти взяла олівця?

Я понурилася й мовчала.

— Оксано, де ти взяла олівця? — вже суворо допитувала мама.

На порозі кабінету постала тітка Валентина, вона, видно, почула мамині слова.

— Мабуть, у шухляді стола, — недобрим голосом сказала тітка. — Я ж казала Аркадієві, щоб він позамикав.

— Ні! — закричала я. — Ні, ні! Я не брала у дядька Аркадія!

— Ну, правильно, не взяла, а украла, — кинула тітка й хряпнула дверима.

— Оксано, ти розумієш, в яке становище ти ввела нас? — із болем промовила мама. — Краще б мені вмерти, як таке знати.

— Я не брала в дядька Аркадія, я взяла його... у школі.

— Тобі його хтось подарував?

Я тільки похнюпилась.

Вранці мама зі мною пішла до школи. Знайшла мого вчителя й розповіла про мій злочин.

— Що ж, — сказав він і поворушив гострими вусами. — Я гадаю, що це буде вперше і востаннє.

Він міцно взяв мене за руку й повів до класу. Сісти не дозволив, а мовчки став перед класом, цупко тримаючи мою руку. Учні принишки й зацікавлено дивилися на нас.

— А тепер Оксана Чередниченко скаже вам, що вона вчора зробила. Ну, Оксано, ми слухаємо тебе.

Мені треба було негайно провалитися крізь землю. Нехай би я вже ніколи не жила, але зараз — провалитися! Та підлога була непорушна, й рука вчителя міцно тримала мою.

— Якщо вона не хоче казати, то доведеться це зробити мені. Вчора Оксана Чередниченко вкрала у свого сусіда по партії... Кирилюк Федоре, встань. Вкрала у нього олівець. Ось він!

І він підняв високо над головою речовий доказ мого злочину. Мені потемніло в очах.

— Чередниченко, негайно вибачся перед Кирилюком. Земля не розверзалася і відмовлялася мене поглинати.

— Може, ти не знаєш, як це зробити? Тоді повторю за мною: я вчора украла олівець у Кирилюка... Ну? Ми чекаємо.

Я щось таке видушила з себе.

— Голосніше! Повтори!

Я повторила.

— А тепер скажи: я вибачаюся перед Кирилюком і ніколи нічого не буду красти. Ніколи й нічого!

І ці слова я теж пробурмотіла. А на першій же перерві втекла зі школи. Мені не хотілося повертатися й додому, але куди я могла подітися? Якби ж то знала, де знайти батькову землечерпалку...

Того ж таки вечора я звалилася з високою температурою: кір. Хворіла я тяжко, видно, до кору додався ще й моральний шок. І ще: через мою хворобу мама не могла залишити мене, я поламала всі її плани.

Окрім мішечка з пшоном, батько більше нічого не одержував: землечерпалка без діла стояла посеред Дніпра, а покинути її батько не міг, адже був на військовій службі. Якось він вирвався до нас, сидів пригнічений, розгублений.

— Даремне я не послухався Дмитра. Треба було відразу їхати до Степанівки. А то сиджу без діла й не можу самовільно покинути своє місце. Бо то ж — дезертирство.

— А ти ж казав — «хто нам заборонить поїхати до Степанівки?»,— нагадала мама.

— Хіба ж знаття, що так уклепаюся...

Прийшов дядько Аркадій, він приходив тепер додому

все рідше та рідше, вислухав батькову розповідь і хмикнув:

— Рибу ловиш?

— Яку там рибу! Сиджу, мов дурень, лікті кусаю,— обурено вигукнув батько.— Безглуздя!

— Ну; тоді нема чого й сидіти. Я трохи знаю твоє начальство, доводилося відбудовувати мости на Дніпрі. Спробую тобі допомогти.

Начальство й справді знало дядька Аркадія: зустріло вельми привітно. Той без зайвих слів попросив аркушик паперу, намалював довгу хвилясту лінію — «воду». З води стирчить труба, на ній — скоцюрблена постать чоловіка. «Що йому робити?» — запитав дядько Аркадій. Наслідком цієї ілюстрації був папірець:

«24 октября 1922 г. Лекпому Чередниченко И. А. Ввиду прекращения работы на землечерпальном караване «Днепровский-10» и возвращения каравана в Киевскую гавань, Вы с сего числа откомандировываетесь на холерный барак Киевского 4-го Санучастка».

— По-моєму, вже і в холерному бараці робити нічого,— сказав дядько Аркадій, віддаючи батькові папірця.

— То нашо ж мене туди посилають? Чи не простіше було просто відпустити й не марнувати часу. Не розумію!

— Ну що ти, Ваню, формальність — мати... гм, біс її знає, чия вона мати. Та не журися, поки Оксанка видужає, тебе відпустять. Поїдеш у свою Степанівку, якщо ти так рвешся туди.

— Бо це ж ганьба — сидіти без діла! От вже ніколи не сподівався... Хіба для цього ми їхали з Липковатівки? Потрапити в таке ідіотське становище!

— Нічого, то не найгірше лихо. Зрештою — ти молодий, з Ніною у вас все так добре склалося...— Дядько Аркадій зітхнув.— Знаєш, аж заздрю тобі.

— Ви — мені? Жартуєте!

Дядько Аркадій засміявся. Незрозуміло було — жартує чи ні.

Одужувала я повільно, обсіли якісь ускладнення. Одного разу, вночі, прокинулася від рішучого голосу тітки Валентини з передпокою:

— Повертайся туди, звідки прийшов.

— Валю...— а це вже голос дядька Аркадія, розгублений і винуватий.— Валюшо, заради Асі...

— Ні! Я не хочу тебе ані бачити, ані чути. Досить!

— Що ж... до цього йшлося.

— Так, до цього вже давно йшлося. Я більше не хочу терпіти твої походеньки.

— А ти ні разу не подумала, що й мені важко терпіти...

— Що? — Тітчин голос ще дужче ствердів. — Ти мені можеш у чомусь непорядному дорікнути?

— Бувають речі гірші за те, що ти називаєш непорядністю. Я задихаюся в цій атмосфері... А її створила ти.

— Яка ще там атмосфера? Я тебе коли зраджувала?

— Ні. Але й другом ти ніколи не була. Й ніколи не будеш.

— Ну, годі. Йди, звідки прийшов.

— Піду. Дай мені тільки поглянути на Асю.

— Ні! — відрізала вона. Й повторила: — Ні!

Грюкнули двері. Запала тиша. Пролунали тітчині кроки — пішла до себе.

Вранці я не знала, чи то справді я все чула, а чи мені приснилося. Але дядько Аркадій більше не приходив.

Незабаром батько отримав новий наказ:

«Приказом по Водздраву от 14 сего ноября за № 677 Вы уволены за сокращением штата. Предлагается явиться в Водздрав для сдачи удостоверения личности и получения расписки на предмет производства расчета».

— Що ти написав Дмитрові про свою бурхливу діяльність у Києві? — запитала мама.

— Нічого, соромно було писати. Отак оскандалився!

* * *

В батькове рідне село ми приїхали в розпал сніговію. Хата під солом'яною стріхою і з глиняною долівкою, з величезною піччю — то було для мене нове, як було новим і незвичним справжнє село.

Батько нам часто розповідав про свою матір-красуню. Але баба Килина не видалася мені красунею. Київську бабусю — акуратненьку, не згорблену, з приємним обличчям і сріблясто-сивим волоссям — швидше можна було б назвати красунею. Баба ж Килина була навіть не згорблена, а якась переламана у попереку — так і ходила, зігнута. Вона пояснила, що на спину їй впала ляда з горища, мало не вбила, й тепер годі розігнутись. На

голові — темна хустина, з-під якої іноді вибивалося пасмечко чорного й досі волосся. Зате очі її сяяли такою добротою, що відразу забувалася і спотворена постать, і чорні від роботи вузлуваті руки. Вона була безмежно щаслива, що нарешті діждалася сина з сім'єю: ні мами, ні мене вона досі не бачила. До мами баба Килина ставилася з великою пошаною — городська ж! Зверталася тільки на «ви», ніяковіла, не знаючи, про що розмовляти з ученою невісткою. Отож здебільшого тільки лагідно всміхалася й запобігливо кивала головою.

Дядько Остап, старший батьків брат, зустрів наш приїзд без усяких емоцій, здається, навіть не сказав нічого, поздоровкався, та й годі. Мама здивовано розповідала батькові:

— Запитала в Остапа, чи був коли в Києві, — не відповів нічого. Вийшов із хати, повернувся, коли я вже й забула, про що питала, й тільки тоді сказав, що не був жодного разу.

Справді, дядько Остап завжди мовчав. Зате дячина Тодоська! От її голос запам'ятався — прискіпливий і недобрий. Такий і погляд. Посміхалася дячина завжди глумливо, баба Килина боялася невістки й завжди намагалася їй в усьому годити.

Оглянувши наші блаженські клуначки, дячина, проте, зацікавилася швацькою машинкою і відразу ж накинула мамі роботу — пошити для дітей одєжину. Видно, розраховувала, що мама обшиє всю сім'ю, бо краму в скрині не бракувало.

Мама, мовчки стиснувши губи, заходилася шити, щоб не їсти дармового хліба з першого дня нашого приїзду. Сусідки, зачувши, що мама шиє, і собі схотіли щось замовити, звісно, за плату. Але дячина їх миттю спровадила.

— Геть і не думайте, у нас самих роботи та й роботи. Й діти, і я, і Остап... — Блимнувши на бабу Килину, додала про людське око: — Та й свекрусі тра хоч щось пошити.

Сусідки пішли собі. Мама рвучко встала з-за машинки і так глянула на дячину, що та на мить сторопіла.

— Та нехай би трохи й собі заробила, — несміливо вступилася баба Килина.

— А на нас хіба задарма шиє? Чи ми їх усіх трьох не годуємо?

— Господь з тобою, та вони ж наші рідні!

— Як усіх рідних годуватимемо, то самі з торбами

підемо. А ви, мамо, краще не втручайтеся, не ваше діло. Чого ви, Ніно, так на мене дивитесь?

Мама мовчки вдягнулася й швидко вийшла з хати.

— Тю! І який її гедзь укусив? — глумливо пирхнула дядина.

Я шугнула на піч. В цій хаті нам було зле, ще гірше, ніж у Києві.

Батько саме організовував у селі хату-читальню. Він один із нас почувався мов риба у воді, бо з ранку й до вечора поринав у роботу. Того дня, коли мама демонстративно пішла з хати, він прийшов веселий, збуджений. Я миттю зіскочила з печі.

— Справи йдуть, Оксанко. Держи голову вище! А де ж мама?

Я не знала. Баба Килина теж. Дядина, криво посміхнувшись, сказала, що, мабуть, пішла на прогулянку, бо набридло дихати мужицьким духом у хаті. Відчувши недобре, батько кинувся шукати маму. Я побігла за ним.

— Оксанко, що сталося? — стривожено допитувався батько.

Я не зуміла гаразд пояснити, що сталося, бо наче нічого ж не сталося. Ми обійшли весь куток і повернулися назад. Мама ще не було. Ми знову пішли до тітки Явдохи й до тітки Оляни: мама до них не заходила. Прийшла вона, коли геть споночіло, тверда й рішуча і сказала, що ми зараз же перебираємося на квартиру, яку вона знайшла.

— Ой лишенько! — зойкнула баба Килина. — Це з рідної хати та йти у сусіди! Що це ви надумали, Ніночко?

Мама мовчки замкнула швацьку машинку, відсунувши незакінчене шитво, й почала збирати наше манаття. Батько пильно глянув на дядину — та відвернулася — і твердо сказав:

— Ну й правильно. Так воно буде краще. Шкода, що не відразу.

І ми переселилися в знайдену мамою «квартиру».

* * *

То була не кімнатка — швидше комірчина, але з вікном і окремим ходом через сіни. Зате нам одразу стало легше дихати.

Батько завідував хатою-читальнею, працював у комнезамі і, звичайно ж, лікував своїх земляків. Мама вела

лікнеп, читала лекції в хаті-читальні. Власне, то не були «лекції», швидше — розмови-пояснення, розмови-відповіді на всякі непрості питання тогочасного життя. Мабуть, це й була ота «справжня робота», про яку казав у Липковатівці дядько Дмитро, бо в листах, принагідно лайнувшись за київський «експеримент», похвалив батьків: «Тепер ви при ділі!»

Амбулаторії у Степанівці не було. Вся медицина досі уособлювалася в недовченому фельдшері Брикові, котрий зустрів появу батька дуже вороже. Конкуренція була йому не до шмиги, тим паче, що за лікування батько нічого не правив, хіба що інколи вдячний пацієнт сам приносив трохи збіжжя чи курку, — їсти щось нам все-таки треба було, бо за іншу — громадську — роботу платні не належало.

З ранньої юності батько писав вірші, оповідання, навіть друкувався в часописах. Знайомі казали, що в нього неабияке обдаровання, мабуть, так воно й було. Та медицина поволі відтісняла літературну працю, і хоча в Степанівці батько продовжував писати, але вже по-іншому й про інше: у ролі сількора дуже таки дошкуляв заможним землякам. Особливо їх обурювало те, що пише про них не якийсь там чужий чоловік, а свій, стефанівський. Свій мав би захищати хоча б од продподатку, допоміг, аби зменшили, а цей! І принесло ж його: заброду одуриш, свого — дзуськи. Незважаючи на м'яку, лагідну вдачу, батькові дописи відзначалися в'їдливим сарказмом, пропікаючи куркулів, самогонників та інших «негативних персонажів» до живих печінок. Хоча й підписувався легковажним псевдонімом — «Зінько Пустовар», ті дописи були крутенько заварені. Дуже перепадало й попові.

Біднота щодалі частіше зверталася до батька по лікування. Правда, ця клієнтура не дуже цікавила Брика: він любив лікувати заможних хазяїв, котрі добре платили. Турбувало його інше: хворі, що їх лікував батько, видужували набагато швидше й частіше, ніж Брикові. Багато бруду й наклепів виливав він на батька, та це вже мало чому допомагало. Тоді Брик розпустив найважче й найпідступніше «звинувачення»: мовляв, все одно добра з того не буде, бо ваш землячок безвірник і комуніст. Заганяє хворобу всередину, а дурні люди радіють. А загнати хворобу всередину — то приректи хворого на певну смерть!

Це на якийсь час таки подіяло. Але згодом і заможні селяни кидалися по допомогу до батька, якщо припікало, незважаючи на оте страшне для них слово — комуніст. Правда, батько ще не був тоді членом партії — ні в Липковатівці, ні в Степанівці ще не було не те що партосередку, а й жодного члена партії. Але й помилки тут не було: батько й тоді був справжнім комуністом. В найвищому, найчеснішому значенні цього слова. Це я стверджую зараз, бо тоді, звісно, була надто мала й мало що тямила.

Проте при зустрічі Брик дуже чемно вітався. Якось ми з батьком ішли засніженою вулицею. Нас перегнали гарні легенькі сани — не прості, селянські, а з високим м'яким сидінням, запряжені парою вгодованих коней. Сипонуло в лице сніговим вихором, але сани притишили біг, і чорненький чоловічок в короткому критому кошушку, оздобленому лисячим хутром, блиснув чорними очима й помахав шапкою з лисячого ж хутра.

— Здасьте, калега! — гукнув радо, ніби побачив рідного брата.

Сани рвонули далі, а я аж рота роззявила. Батько ж тільки засміявся, обтрушуючи сніг зі старого полатаного пальта.

Тепер медики вузької кваліфікації лікують у межах свого профілю. Гінеколог не стане рвати зуби, окуліст приймати пологи.

Батькові ж доводилося лікувати все. Тільки хірургічні операції, звісно, його землякам доводилося робити в міських лікарнях. І то треба було вчасно встановити правильний діагноз. Щоб у таких умовах не стати коновалом, треба було мати талант медика. А батько його мав.

Спогади тих часів уривчасті: надто багато сплигло років, та й не все я розуміла.

Тому хочу знову звернутися до поживклого папірця — документа.

«У.С.Р.Р. Степанівська сільська Рада
8/12 1924 року

ПОСВІДЧЕННЯ

Дане це лікпому Чередниченкові Івану Андрійовичу в тім, що він працював як лікпом в с. Степанівці з грудня 1922 р. до жовтня 1924 р. Крім цього, в той же час

працював на посаді зав. хат. чит. с. Степанівка: Редактором стінгазети при хаті-читальні. Т. Чередниченка було обрано за члена Степанівської сільради, де він працював як голова санітарної комісії при сільраді. На всіх перелічених посадах т. Чередниченко виявив з себе дійсно активного громадського працівника, користувався громадською хатою, худоби й реманенту не мав, що свідчється підписами та печаткою.

Голова сільради.
Секретар»

Треба сказати й про «громадську хату».

В найнятій комірчині ми прожили до весни. Хата стояла понад пологим ярмом, на дні якого в'юнилася тоненька річечка. Весною яр перетворювався на широчезну бурхливу ріку: незабутнє видовище! Отоді батько й розповів нам історію, як мандрували вони, троє хлоп'ят, на «пароплаві» з воріт та як довелося йому плавати у холодній воді. Навіть показав на старого явора: «Здається, той самий, на якому сиділи».

Коли спала вода, я рвала ряст, золотаве болотяне латаття, дісталася й до старого явора, ще й вилізла на нього. І вирішила вимостити на яворі собі хатку-схованку. Вже назносила хмизу й лози, але «оселитися» не встигла: нам віддали «громадську хату».

Ця хата була ще добряча, навіть у двох кімнатах не глиняна долівка, а справжня підлога. Росло на подвір'ї кілька хирлявих сливок, дяк, видно, не кохався у садівництві, стояла здоровецька клуня, а город простягся до глиняної кручі, що нависала над ставом, з якого витікала ота тоненька річечка. Огорожі навколо подвір'я вже не було, тому я завжди з дрючком чатувала на череду, відганяючи корів, що зазіхали на мої грядки з квітами.

Навпроти нас, за майданом, біліла церква: там володарював піп. А піп був людиною непростою, і його слово для людей багато важило. Батько ж, із своїми колючими дописами, застряг йому кісткою в горлі.

Для мене піп був мало не фантастичною істотою. В Липковатівці я взагалі не бачила попів, у Києві бабуся водила мене до церкви, але богослужіння я сприйняла як цікавий спектакль, ще й співали там надзвичайно гарно. У Степанівці все обернулося по-іншому: тут піп став нашим особистим ворогом, та ще й дуже агресив-

ним. Не раз приходила до нас баба Килина з хлібиною під полою (я знала, що вона ту хлібину взяла потай від дядини), розгублено хрестилася на портрет Шевченка й ридма ридала.

— Ой Івасю, синочку, та навіщо ти зачіпаєш батюшку? Краще б ти сюди й не приїздив, як мені слухати від людей такі речі. Хіба ти не чув, як нахваляються вас підпалити?

— Не плачте, мамо...— Батькові боляче було дивитися на ті сльози.— Не підпалять, не ті тепер часи.

— Батюшка казали, як ти на них писатимеш, то блискавкою вдарить у хату. Шукай тоді винних...

— То що, мамо, я повинен робити?

— Пішов би ти, Івасю, хоч про людське око, до церкви.

— Я ж інших відмовляю туди ходити, як же я піду, мамо? Піп же ваш — здирник: хіба не знаєте, скільки він лупить за хрестини, за вінчання, за похорон?

— Та знаю, хай йому грець... ой, прости господи за прегрішення! Ти вже піди, сину, хоч однісінький раз. Хоча б заради мене!

— Ні,— помовчавши, мовив батько.— Не можу.

— То хоч не пиши нічого лихого на батюшку.

— Хіба я, мамо, пишу неправду?

— Та я ж неписьменна, не знаю... Ой Івасю, оце ж так раділа, що додому вернувся, що дїждалася. Гадала собі — заживеш тут спокійно, а ти... Теперечки вже й сама не рада. Та ще кумпанію собі завів — люди сміються.

— Чим погана компанія? Хлопці хороші.

— Мо', й хороші, та не для тебе. Тобі ж тридцять минуло, вчений, жонатий. А вони — що? Вітер у голові віє.

— Свіжий вітер, мамо. Побільше б такого вітру в нашій Степанівці!

Та баба Килина була невтїшна.

В нашій хаті справді завжди гуртувалася молодь. Навіть зо троє студентів — коли приїздили на канікули. Батько жартома називав їх своєю «гвардією». Навіть мама, завжди така, як тепер кажуть — некомунікбельна, й вона близько здружилася з ними. Хлопці щиро шанували моїх батьків, і без них їм таки скрутно прийшлося б у Степанівці.

Бігла я до тітки Оляни по молоко. Аж зненацька чиесь тяжке ручисько схопило мене ззаду за плече й припхнуло до тину. Спершу я подумала, що зі мною жартують, але почула лиховісне сичання:

— Ти, більшовицьке щеня, коли вже твого батька-комуніста заб'ють? Не знаєш? То я тобі скажу — скоро. Й кубло ваше смердюче по вітру розвіють. Отак і скажи своєму сучому батькові.

Занімівши від жаху, я ще довго стояла, ніби ноги віднялися. На вулиці нікого не було, а той швидко зник, тільки й встигла побачити широку загрозливу спину. Потім помчала додому, забула й про молоко.

— Хто він такий? — знервовано випитувала мама.

— Не знаю.

— А який із себе?

Обличчя його я не бачила, лише спину. А як упізнаєш по спині?

Вечорами батьки часто залишали мене саму, замкнувши в хаті: в разі чого я могла б вискочити у вікно. Я звикла до того й не боялася. Але після цього випадку завжди хтось із хлопців батькової «гвардії» чатував на нашому подвір'ї: хату й справді могли підпалити, особливо після чергового тусу самогонних апаратів.

Несподівано піп вирішив піти на компроміс. Прийшов такий благоприсойний, красивий, ввічливо поздоровкався з мамою, — вона тільки широко розкрила очі, погладив по голові мене й невимушено посміхнувся до батька:

— Не виженете?

— Сідайте, — теж ввічливо сказав батько.

— Поговорити нам треба, Іване Андрійовичу. І бажано — віч-на-віч.

— Слухаю вас.

— Але ж... — Піп зам'явся. — Розмова не для сторонніх.

— А тут сторонніх немає. Що ви хотіли сказати?

Піп сумовито зітхнув і сів. Я з подивом дивилася на нього. В останній стіннівці пола намалювали справжнім опудалом, а бач — який він гарний і приємний. А може, це інший, не наш піп?

— Іване Андрійовичу, нам врешті пора порозумітися.

— Не заперечую, — посміхнувся батько.

— Давайте поговоримо широко, по-людськи. Зрештою, на все село тільки ми з вами,— піп доброзичливо глянув і в мамин бік,— інтелігентні люди. Я розумію: ви можете не сприймати релігії. Чесно кажучи, я й сам не в усьому згоден з її догмами, але це — ми з вами. А вони? Ці безграмотні напівдикуни?

— Ви маєте на увазі моїх родичів і земляків?

— О, перепрошую, я забув, що ви родом зі Степанівки. Та ви вже давно відірвалися од села, стали вище над своїми земляками. Для чого вам баламутити ці темні душі? Адже тільки релігія стримує їхні тваринні інстинкти.

— Сильно сказано! — похвалив попа батько.

— От бачите, ви, здається, згодні зі мною?

— То вам здається.

Піп ігнорував ці слова.

— В мене з вами більше спільного, аніж із ними у вас.

— Цікаво. А що ж у нас із вами спільного? Хіба протиріччя?

— Не поспішайте з висновками.— Піп красномовно оглянув нашу напівпусту хату, де на стінах, замість образів, висіли портрети Леніна та Шевченка. Скрушно похитав головою.— Ну, як ви живете? Я знаю, частенько й голодуєте, чи не так? Даруйте мені, але ви навіть не маєте в що зодягнутися і зодягнути сім'ю. Навіщо прирікати своїх рідних на таке убозтво?

— Моєму, як ви кажете, убозтву великою мірою сприяєте ви. Чи не ваші красномовні промови відлякують од мене селян?

— Можливо,— співчутливо, аж сумно погодився піп.— Та не пригадую, щоб і ви церемонилися з моєю особою і моїм саном.

— І то правда,— знову засміявся батько.— Що ні, то ні.

— Виходить, що наші... гм... непорозуміння на шкоду нам обом. А я цього не хочу. Бо мені жаль і вашої дитини, і вас самих. Повірте, я кажу цілком широко.

Можливо, мені здалося, але в лагідних і милосердних батюшчиних очах аж блиснули сльози. А може, й справді блиснули, піп був хорошим актором.

— До того ж у вашій волі зробити все... по-іншому.

— Як саме? Не розумію.

— Та що тут розуміти? Я ж не домагаюся, щоб ви відмовилися од свого атеїзму, це було б наївно. І в дискусії не збираюся з вами вступати, бо... Ну що там, бо сам у такій дискусії був би швидше вашим спільником, а не опонентом.

— Чудесно! — з веселою іронією гукнув батько. — Тож давайте діяти спільно, як належить по-справжньому «інтелігентним людям»!

— Діяти — ні. Погодитись — так. А головне — домовитись.

— Ага, цього я й чекав. Як же саме домовитись?

— Ви облишите підривати мій прістиж, перестанете малювати всяке неподобство у вашій стінній газеті — на неї ж бридко дивитись! Зрештою, цими... гм... примітивними заходами ви принижуете не тільки мене, а й себе. Навчайте своїх земляків грамоті — будь ласка! Лікуйте їх — святе діло! Але не торкайтеся одного — релігії.

— Ясно. І що ж тоді буде?

— Не розумієте? Досить мені у проповіді сказати про вас як про хорошого, тямущого медика... як про цілителя — і до вас посуне все село. Всі заможні люди лікуватимуться тільки у вас. Я дам зрозуміти, що за таке добро годиться платити добром, і ви забудете нестатки, матимете все потрібне і навіть більше. До Брика, отого пройдисвіта, враз дорого забудуть.

— Гм... Я знаю, що досі отой пройдисвіт, як ви кажете, жив з вами у добрій злагоді.

У відповідь батюшка тільки зневажливо махнув білою випещеною рукою.

— Так, так. А коли я відкину вашу мирну пропозицію?

Зігрітий доброзичливістю і навіть «любов'ю» погляд попа нараз закрижанів.

— Тоді нарікайте самі на себе. Якщо не жалієте свою сім'ю. Я сказав останнє слово.

— Чесно кажучи, мені шкода змарнованого вами красномовства! Невже ви не розумієте, яким має бути моє останнє слово? — вже серйозно відказав батько.

Того ж вечора — саме було якесь свято, піп з амвона прокляв «нечестивця і безбожника» й закликав на його голову найстрашнішу божу кару. Інтелігентний піп умів промовляти емоційно й пристрасно.

І знову пізно ввечері прибігла бідолашна баба Килина й, ридючи, благала виїхати мерщій зі Степанівки. Навіть мама стривожено запитала:

— Іване, а може, краще нам і справді виїхати?

Батькові гірко було від бабиних сліз, але він затявся:

— Ніно, сама подумай: виїхати зараз — означає поступитися тому патлатому. Та з мене Оксанчині кури сміятимуться!

Я сама доглядала курей — вони жили у порожній клуні. Кури і справді не сміялися: вони поздыхали від диму, бо хоча хату й не підпалили — хлопці стерегли, а клуні не вберегли. Пожежу встигли погасити, але кури пропали. Я гірко плакала над ними, найбільше шкодувала півня: він завжди був плохий і сусідні півні побивали його. Така вже сумна судилася йому доля.

І ще пам'ятаю: почали «обновлятися» ікони. І дуже активно, то була справжня пошесть! По Степанівці пішли чутки, що над криничкою за селом на хресті виступила кров — наближається страшний суд. У неділю до того кровоточивого хреста мали піти з корогами і, само собою, з «приношенням», — піп був не тільки добрий актор, а й добрий організатор. Село хвилювалося, аж гуло.

А вночі проти неділі хлопці з батькової «гвардії» втягли до нашої хати великого дерев'яного хреста з червоними плямами, — спіяли.

— Чи ви вчаділи? — обурився батько. — Правду кажуть старі люди — пошли дурного молитися, то він і лоба розіб'є. Як ми тепер доведемо, що це не кров, а звичайнісінька фарба?

Хлопці розгубилися: що й казати — перестаралися. Назад хреста не приставиш, а залишати його в нас було небезпечно. Вони забрали хреста й потарабанили протісінько до попа.

«Ось, батюшко, ваш хрест і ваш сурик на ньому. Забирайте та не зводьте людей з розуму».

Але піп був хитріший. Мабуть, він спокійнісінько спалив хреста, а в неділю таки відбувся похід з корогами та іконами. Коли ж надійшли до кринички — на місці спіяного хреста не лишилося й пенька: над криничкою зеленіла свіжа трава та ще й з квіточками.

— Християни! — заволав піп. — Не витерпів наш господь милосердний гріхів наших тяжких, забрав хреста на небо. Помолимося ж на це святе місце, принесімо подаяння! Віднині й прісно і во віки віків ця свята вода буде зіцляти всіх істинно віруючих і стане отрутою для маловірних!

Так, того разу піп здобув блискучу перемогу. Ні лекції в хаті-читальні, ні дописи в стіннівці чи навіть у газеті «Плуг і Молот» не змогли переконати людей, що ніякого чуда не було.

— Самі винні, передали куті меду,— дорікав батько хлопцям.

Ті мовчки чухали потилиці.

Викликали батька на виселок до породіллі. Він пішов туди ввечері, а на ранок не повернувся. Мама з хлопцями метнулися на виселок. Дізналися — ніхто батька до породіллі не викликав. Його знайшли в житі тяжко побитого, але, на щастя, живого. То вже було не попередження, а прямий напад. Примчала з містечка міліція, але винних не знайшли: напали ззаду й мовчки.

З того часу ми з мамою стали дуже за батька боятися. Та, одужавши, він не «розкався», навіть не втратив притаманного йому доброго гумору. Знову став веселий та жвавий. Веселість була його невід'ємна риса, він інакше жити не вмів. Лише один раз я запам'ятала його пригніченим і нещасним.

То був січневий день із лютим морозом. У нас зайнялася сажа в комині, й батько поліз на горище потрусити її: пожежа, нехай і погашена, була б ще одним програним боєм.

Рвонувши двері, аж зірвавши гачок, до хати вбіг один із «гвардійців», шапку він тримав у руках. Я вчула лише одне розпачливе слово — помер. Мама зойкнула, гукнула батька. Він зліз із горища з чорними від сажі руками, а потім, забувши їх помити, сів — опустивши в чорні долоні лице. Я злякалася і відірвала йому руки від обличчя. Воно було чорне не тільки від сажі, а якесь небачено вбите.

Один по одному до нас посходилися люди. Потім усі вони пішли до сільради, і я вже знала, що прийшло велике горе. Це було не в день смерті Леніна, а десь днів за два по тому: радіо тоді не було, газети приходили з запізненням...

* * *

Тим часом мені «стукнуло» десять років, і слід було подумати про навчання у школі. В Степанівці школа мала всього чотири групи, й мені там нічого було робити, бо мама не кидала щоденно навчати мене. Могла б

навчати й надалі, але батько хотів, аби я звикала до шкільного колективу, ще й тітка Віка наполягала: «Привозьте Оксанку до Києва!»

І от я знову опинилася в маминих родичів. У школі мені влаштували іспит і вирішили, що я можу піти до п'ятої групи, але за роками не доросла, то опинилася в четвертій. До цієї школи було далеко ходити — на Дорогожицьку (нині Мельникова), але я нізачо не хотіла йти до тієї, в якій пережила свою тяжку ганьбу з олівцем.

То було велике приміщення колишньої чоловічої гімназії, де гардероб по старій пам'яті й досі називали «шинельною». Неподалік од школи — круті, звивчасті яри, що в них під час Вітчизняної війни так багато пролилося крові... Але тоді ми в тих ярах весело гралися. І ще поталанило мені на керівницю нашої четвертої групи — вчительку української та російської мови Олену Костівну.

Була вона схожа на казкову королеву — і вродою, й поставою. І хоча завжди якось велично зводила свою гарну русяву голову з високою зачіскою, та була надзвичайно добра й лагідна. З теплотою, як до рідної, ставилася Олена Костівна до мене, а мені ж тоді так потрібна була ця теплота! Ми пишалися нею, бо знали, що вона не лише наша вчителька, а й поетеса. Перша справжня жива поетеса, яку я побачила. Всі ми були просто закохані в неї, Олену Костівну Журливу.

А в маминих родичів мені жилося незатишно. Тоді вже дядько Аркадій майже не приходив додому — здебільшого жив десь у від'їзді. Тітка Валентина стала ще твердішою та неприступнішою, мені вона явно не любила. Бабуся сумлінно годувала й доглядала мене, але була надто заклопотана домашніми справами і побалакати зі мною, розпитати про щось у неї просто не вистачало сили. Тітка Віка, стримана й холоднувата, хоча й добре до мене ставилася, та просто з природи своєї не вміла бути м'якою. А мені ж так бракувало доброго слова! Тому до школи я завжди поривалася: там не сама лише Олена Костівна, а й інші вчителі обдаровували мене добром і ласкою.

«Дикунка» — прозвала мене тітка Валентина. Ні, в школі я не була дикункою, а от у родичів якось стискалася, намагалася менше трапляти непривітній тітці на очі.

Зараз я намагаюся зрозуміти і якось виправдати жорстокість цієї людини. Вона була нещаслива — дядько Аркадій завів тоді собі вже іншу сім'ю і навідувався лише до дочки. І все ж... Цілковита зневага до мого існування не заважала їй перевіряти мої листи додому. Я повинна була давати на «цензуру» їх тітці, й вона сама вкидала їх до поштової скриньки. Тому доводилося писати тільки про школу, а на щось поскаржитися я не могла. Тоді ж таки впало на мене моє перше горе. Нехай дитяче, від того було ще пекучіше.

В моїй шухлядці з підручниками та зошитами лежав тюбик клею — «синдетикон». Звісно, шухляда не замикалася, клеєм міг користувати хто хотів. І от виявилось, що тітчина порцелянова пастушка, що стояла на полиці, розбита і склеєна. Хто це зробив — і досі не знаю, але вина впала на мене. Ася кричала: «Моя совість чиста!», я теж запевняла, що не торкалася тієї статуетки, пропала б вона, — скільки болю через неї зазнала! Асі повірили, мені — ні, я ж бо була «дитина безвірників», а родичі ревно дотримувалися віри. Страшно згадати, скільки мені дорікали, ганили, допитували. Навіть бабуся, навіть тітка Віка! Не забула тітка Валентина й злосчастного зеленого олівця: «Якщо ти посміла красти, то правди від тебе нема чого ждати».

Днів зо три я трималася, ходила мов нежива, і єдиною моєю мрією було дістати сім копійок на марку, щоб написати додому листа. Мені й на думку не спадало, що можна послати листа доплатним, я того просто не знала. Чому я тоді не розповіла про свою біду милій Олені Костівні? Вона б напевне щось зарядила. Я навіть зустріла її на Дмитрівській вулиці, де вона жила. Оминаючи калюжі, з калошами в руках я бігла до школи. Річ у тім, що мама залишила гроші на купівлю калош, а бабуся купила їх мені на виріст. У калюжу небезпечно було ступати, щоб не згубити калош, тому калюжі я пробігала, тримаючи в руках ті здоровецькі «мокроступи».

— Оце так спосіб носити калоші! — почула я веселий голос моєї вчительки. Озирнулася. Вона стояла в темно-синій чумарці, оздобленій сивими смушками, і в такій же смушковій папасі — розмовляла з якоюсь жінкою. Поманила мене рукою, я підійшла.

— Чому в тебе, дитинко, такі великі калоші?

Я, понурившись, влізла в калоші, а Олена Костівна лагідно обняла мене за плечі.

— Це Оксанка Чередниченко, моя перша учениця,— мовила до своєї співбесідниці.— А які вона вірші вміє писати!

Іншим разом я була б щаслива з тих слів, але зараз, змучена, тільки нижче схилила голову. Олена Костівна взяла мене за руку й повела до трамвайної зупинки. Отоді я — вперше й востаннє — поїхала трамваєм до школи.

— Та що з тобою, Оксанко? Ти нездужаєш? — стурбовано запитала моя вчителька.— Щось ти дуже змарніла.

Отут би мені й розповісти про свою біду! Але як розповісти, коли в трамваї певно людей? Поки я вагалася, ми доїхали до школи. Олена Костівна з сумнівом глянула на мене.

— Може, тобі сьогодні не варто йти до школи? Повертайся додому, полеж трохи.

— Ні! — аж сахнулася я.— Я хочу до школи!

А ввечері тітка Валентина — їй урвався терпець через мою «упертість» — холодним і зловісно-спокійним тоном сказала:

— Що ж, коли не хочеш добровільно признаватися, то доведеться розбиту статуетку віднести до лабораторії. Там зроблять аналіз клею. І коли виявиться, що то твій «синдетикон», батьки твої змушені будуть заплатити за той аналіз великі гроші.

Це мене остаточно добило. Я ж бо розуміла: то, мабуть, таки мій «синдетикон», але ж узяти його міг хто завгодно. Та як це довести? А в батьків завжди було так мало грошей, і ще — платити за аналіз...

І тоді я «призналася». Іншого виходу не бачила, а се ми копійок на марку в мене не було.

Якось у неділю приїхав, чи прийшов, дядько Аркадій. Навантажений пакунками, щедро обдарував усіх, не забув і про мене. Вмить усіх розвеселив, окрім тітки Валентини, яка поводитися з ним зі стриманою погордою, але цілком ввічливо.

Дядько Аркадій зчинив із нами — дітьми — справжню баталію: заганяв нас під столи, у шафи, підкидав угору й сам поводився мов пустотливий хлопчак. З дядьком Аркадієм я забула свою кривду.

Коли ж він пішов, усі примовкли. Бабуся з тіткою Вікою сховалися до своєї кімнати, а я забилася у крісло в кутку за роялем. Ася ж пішла з батьком: той дав слово за годину привести її додому.

Сидячи нишком в кутку, я бачила, як тітка Валентина підійшла до вікна і довго там стояла не обертаючися. Коли ж обернулася — я її не впізнала. Вона жмакала в руках хустинку, а гордовите обличчя «мармурової красуні» сіпалося, постаріло й було залите сльозами. Я аж скам'яніла від подиву: тітка Валентина плаче! Це було неймовірно! Я сиділа, затамувавши віддих, але не стрималася й кашлянула. Тітка здригнулася, вмить витерла сльози й знову стала собою — холодною і неприступною.

— Ти чого заповзла в куток? Що за дурна манера?

Вона глянула на мене зі зненавистю, і жалість, що була прокинулася в мені, відразу ж розтанула.

* * *

Що ж, ворогом цієї жінки був її власний характер. З юних літ і до глибокої старості вона працювала, жодного разу не поскаржившись, що їй важко. Вона не дозволяла іншим навіть подумати про це. Не вийшла вдруге заміж, хоча й могла те зробити: моложава й гарна, на неї багато хто задивлявся. Але ніхто з близьких її не любив. Навіть рідна дочка. Яке велике нещастя носити ворога в собі! Тільки тоді я цього ще, звісно, не розуміла.

* * *

Приїхала мама провідати мене. Й нарешті я могла їй про все розповісти. Мама слухала мовчки, бліда й знервована. Ми вийшли з квартири, й на площинці сходів вона припала обличчям до холодної стіни й заплакала. Худі, гострі плечі її здригалися, ніяк не могла вгамувати плачу. Врешті обернулася до мене й гнівно скрикнула:

— Як же вона сміла так знущатися з тебе? Ну ні я цього більше не дозволю!

В ту хвилину мама стала схожа на тітку Валентину. Не на ту, яка плакала, а на звичайну. Очі мамині були дуже недобрі.

— Тільки нічого не кажи їй, мамочко! Вона ж мене зовсім заїсть, — благала я. — Краще забери мене звідси.

— Заберу! Не бійся, Оксанко, більше такого не буде.

На другий день мама пішла до школи разом зі мною.

— Оксанці треба жити в сім'ї, — сказала Олена Костівна. — Дівча хворобливе, нервове. Можете й тепер

забирати її, не чекати до кінця навчального року. Вона і так знає більше, ніж вимагають у четвертій групі. Переведемо до п'ятої й так.

На прощання вона міцно обняла мене:

— Поправляйся, Оксанко. Щоб восени ти була в мене як лялечка.

Я раділа, що їду з Києва. Не знала тільки, що вже ніколи в житті не побачу своєї вчительки. Зустріч наша відбулася через багато-багато років, і не особисто, а листовно. І листи ті писала вже не вона: в своїх скалічених руках Олена Костівна не могла навіть втримати ручку. Писала її сестра — Катерина Костівна. Ще й зараз, по смерті цієї прекрасної людини, до мене надходять листи, писані тим знайомим — не її — почерком.

* * *

Повернулася я не в Степанівку. Батька білоцерківський окрздороввідділ забрав у село Насташку, Рокитнянського району, — працювати лікпомом в амбулаторії.

Насташка — таке ж село, як і Степанівка, але здавалося, що вони існували на зовсім різних планетах. Не кажучи вже, що тут була медична амбулаторія, гарна школа, дитячі ясла, в Насташці була, ще й комуна!

Ні, тут не доводилося боятися, що нас підпалять чи на батька нападуть. Правда, і в Степанівці після замаху на батька куркулі присмирніли й піп став набагато обережніший. Та й молоді активісти повбивалися в колодки: роки, прожиті батьками в Степанівці, не пішли намарне.

В Насташці нам дали хорошу квартиру — в приміщенні школи. У нас з'явилося відразу багато друзів — і селян, і вчителів, і — головне — комунарів. У комуні батько з перших же днів став своєю людиною. Пригадую, як ми обідали разом із комунарами. Довгий-довгий стіл, застелений кількома скатертками. Батько жартує, чоловіки сміються, жінки стримано пирхають у фартухи, позираючи крайком ока на батька. Та ба! Поруч сидить мама... Той буденний обід у комуні запам'ятався, немов радісне свято.

Поміж школою та амбулаторією пролягав витоптаний худобою вигін. Ранньою весною ми втрьох ішли вигоном. Нараз батько спинився.

— Що ви тут бачите?

— Де? — здивовано спитала я.

— Та отут, де ми зараз ідемо.

— Нічого...

— Отож-бо і є, що — нічого. А я скажу: тут має бути парк!

І справді, в першу ж неділю на вигін повиходили з лопатами й саджанцями комунари, вчителі, медики (лікар, лікпом і санітарка). За один день розкопали й засадили молоденькими деревцями вигін. Згодом нам переказували, що там таки розрісся гарний парк.

Ще пригадую маївку. Після святкового мітингу комунари запрягли коней і кількома підводами поїхали до лісу, запросивши також вчителів та медиків. Співали пісень, палили багаття, смачно пообідали, а далі й повечеряли, але — це точно! — не було жодних алкогольних напоїв. Назад поверталися — знову співали, але не п'яними, а чистими тверезими голосами.

Була в Насташці річка з дивною назвою — Хвоса. «Чому — Хвоса? Вона ж без хвоста», — допитувалася я.

— То від польського слова: канава — фоса, — пояснили мені.

Проте Хвоса не схожа була на канаву: хоча й замулена, та досить широка. Я заприятелювала зі стареньким рибалкою. Він дозволяв мені залазити в його човна-плоскодонку й, поволі тичкуючи, об'їжджав свої ятірці. Якось я хотіла зірвати білу лілею, потяглася за нею й шубовснула у воду. Плавала я добре, тому спокійнісінько попливла до берега. Та підсліпуватий бідолаха дідусь з переляку заволав щосили:

— Ряту-у-йте!!! Дитина втопилася! Ряту-у-йте!..

Назбігалися люди, якийсь дядько навіть кинувся в річку.

— Рятуйте! — не вгавав старий.

— Та хто втопився?

— Хвершалова Оксанка... Отутечки шукайте... Ой горенько!

— Та он же вона, на березі сидить. Ще й регоче, вража дитина.

Старого насилу заспокоїли.

— Ну, Оксанко, тебе тепер Настою треба назвати, — сказав батько.

— Чому Настою?

— Є така старовинна легенда. Давно колись жила дівка-красуня Наста, сотникова донька. Та набігли та-

тари, заарканили сотниківну. Не схотіла Наста терпіти наруги й утопилася у Хвосі. Отож і село Насташкою назвали.

— Але ж я не втопилася!

— Бо ти таки Оксана, а не Наста,— засміявся батько.— Та й дідусь, бідолаха,— не розбійник-татарин.

Після прийому хворих в амбулаторії батько любив виходити до комунарів на поле й працювати нарівні з ними. Часто брав і мене.

— Привчайся змалечку, Оксанко, на старість як знахідка буде.

— Та нащо ви себе так уморюєте? — казали йому.— Це ж не ваша робота.

— А чому ж це не моя? Вважайте й мене комунаром!

— Ми й так вважаємо. Та спочивати ж вам коли, Іване Андрійовичу?

— Ото диваки! Я ж отут, у полі, й спочиваю. Ви що, хочете, аби я зовсім струхлявів без праці на свіжому повітрі? Та я ж дбаю про себе: погляньте, які м'язи вже у вас нагуляв! Оксанко, чи бачила ти коли в свого батька такі могутні м'язи? — Він жартома закачував рукав сорочки й згинав руку, демонструючи біцепс.— Ось побачите, незабаром вашого жеребця зможу піднімати.

Пухирі на руках він, правда, старанно приховував.

— А покажіть-но долоні,— посміхався котрийсь із комунарів.

— Долоні як долоні,— відмахувався батько.— Чи мені в білих рукавичках накажете працювати? От же в'їдливі люди! Ну добре, заждіть: як захворіє хто з вас — то я вже його замордую. Довіку хворіти зарікатиметься.

А ввечері, повертаючися з поля, батько перший затягав веселої пісні, а комунари дружно підхоплювали.

— Івасю, боюся, що ти себе зовсім замучиш,— якось зауважила мама.— Хіба то жарти — отак вимотуватись?

Батько глянув на неї і вже серйозно сказав:

— Ні, не жарти, Ніно, які там жарти. Семен віддав життя за оцю спільну широку ниву, то хіба ж я не можу віддавати бодай свої вільні години? Невже ти не розумієш цього?

— Розумію, Іване.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Невеличку ділянку шкільного саду, куди виходили вікна нашої квартири, ми з мамою засадили квітами, батько приладнав там гамак, туди любили приходити наші насташські друзі. Найчастіше приходила молоденька вчителька Віра Іванівна. Чорнява, повновида, з гарячим рум'янцем на лицях і — романтично-сумна. Раніше співала в капелі «Думка», та захворіла на горло й співати їй заборонили. Віра Іванівна завжди тихенько наспівувала якоїсь журливої пісні, не доспівавши, вривала й скаржилася:

— Не можу, голос пропав.

— Не сумуйте, хіба це теж не прекрасно — працювати вчителькою, — втішала її мама. — З осені і я почну викладати в школі.

— Ах, Ніно Петрівно, що ж там прекрасного? До того ж навіть у школі мені працювати важко, на кінець уроків голос сідає — ледве шепчу. Ну чому я така нещасна?

Я слухала цю розмову, милуючися з Віри Іванівни, такої молодой, квітучої. Навіть у гамаку вона погойдувалася по-своєму: сумно.

Якось вона, отак сумно гойдаючися, скаржилася на свою долю. Аж раптом злетіла вгору, перевернулася і мало не впала додолу, якби не підхопив її батько. То він тихенько підкрався ззаду, підліз під гамак і підкинув. Віра Іванівна розгнівалася й кинулася його ловити. Та батько спритно перескакував через грядки з квітами й голосно реготав. Врешті розсміялася й Віра Іванівна й стала ще кращою. Мама теж сміялася, дивлячися на батькові витівки, а мені враз стало прикро... Надто хворобливою й непоказною була моя мама поряд із квітучою Вірою Іванівною та батьком.

Прийшов із Києва лист від Олени Костівни, а в ньому й повідомлення, що мене перевели до п'ятої групи.

Все в Насташці було добре, надто добре: жилося нам гарно, люди ставилися до нас приязно, мешкали ми в хорошому шкільному приміщенні. Але чомусь ніколи не буває надто добре: не вистачало одної «дрібниці» — у школі тоді не було п'ятої групи.

Про те, щоб їхати мені знову до Києва, не могло бути й мови. А що робити? — Віра Іванівна почала вмовляти батьків віддати мене до білоцерківської школи.

— Знову одривати від сім'ї? — хитав головою батько.

— Якщо в родичів було їй так... незатишно, то що ж буде в Білій Церкві? Де вона житиме? В чужих людей? — нервувала мама.

— Не в чужих. Оксанка житиме в моїх батьків, — умовляла Віра Іванівна. — Запевняю, їй там буде добре. До того ж Оксанка любить малювати, а мій батько — художник, він навчатиме її малювати.

Ми поїхали в Білу Церкву до батьків Віри Іванівни. На Заріччі вони мали власний затишний будиночок з буйним фруктовим садком. Батько Віри Іванівни — Іван Іванович — був надзвичайно колоритною фігурою. З довгим сивим волоссям, в оксамитовій блузі, що вільно спадала широкими складками, прихоплена біля коміра шовковим бантом, він відповідав класичним уявленням про справжнього художника. Та ще ж був такий лагідний і привітний, що я відразу прилипла до нього, так і ходила хвостиком. Ще б не ходити! Одна «студія» могла навіки приворожити! «Студія» — то була прибудова із суцільною скляною стіною, щільно завішана картинами. Та якими!

— Знаєш, мамо, Іван Іванович малює навіть краще за дядька Аркадія, — вирішила я.

— Дядько Аркадій ніколи не навчався живопису, він — інженер. А Іван Іванович закінчив академію, побував у Італії. Якби дядько Аркадій не був самоуком, то... — Мама урвала, не бажаючи охолоджувати мого захоплення.

Перша трудшкола, де викладав малювання Іван Іванович, була близько — треба тільки перейти греблю, трохи піднятися ліворуч — і вже. Зараз на тому місці сільськогосподарський інститут.

— Ну, як, Оксанко, залишишся тут? — спитав мене батько.

— Неодмінно залишишся! Та ми її просто не відпустимо, — вигукнув експансивний старий художник і міцно обняв мене.

Я радо з ним погодилася: Іван Іванович дуже припав до серця. До того ж він одразу ж заходився вчити мене малювати. Правда, не фарбами, що мене трохи знітило, а олівцем.

Але тільки-но почалися заняття, як школу перевели на Київську (нині — Горького) вулицю, і ходити туди треба було через усе місто. Проте в Києві я ходила набагато далі, і це не було перешкодою. Перешкодило те,

що господарі навідріз одмовилися брати платню за моє утримання. Мама ж не хотіла бути нічим зобов'язаною навіть таким милим людям, не в її то було характері. А тут саме трапилася дівчина з моєї групи, яка жила майже поряд із новим шкільним будинком. Вона гаряче запевняла маму, що я можу жити в її сім'ї. Мати моєї нової подруги — сахаринно-солодкава дама — також переконувала маму, що для мене краще жити біля школи та ще й ходити туди разом із її дочкою. Від платні вона не відмовлялася, навпаки, спокійно призначила суму — не дуже високу. Це й вирішило мою долю.

Десь через місяць хазяйка сказала, щоб я написала батькам, що платня за мене надто мала, треба набавити. А щоб я не забула, почала економити на моєму харчуванні. В Києві мені тяжко жилося морально, та мене там хоч добре годували, навіть часто силуючи їсти.

Одного разу батько у справах приїхав до Білої Церкви. Побачивши мене, злякався.

— Що з тобою, Оксанко? Ти хвора?

— Я, мабуть, трошки застудилася. Але ти, татусю, не турбуйся.

Батько приклав свою велику, завжди теплу долоню до мого лоба. Зараз його долоня видалася мені холодною.

— Та ти вся гориш! Ще й кашляєш як...

— То я набрала снігу в черевики... Вискочила на першій й набрала. Я не зумисне.

У стосунках з людьми батько завжди був гранично делікатний, але цього разу він спалахнув.

— Хіба ви не бачите, що вона ходить до школи зовсім хвора? — сердито спитав у хазяйки.

— Ви ще маєте до мене претензії? — обурилася «сахаринова дама». Щоправда, вона вже давно перетворилася із сахаринової в оцетово-гірчичну. — Підкинули мені хвору дитину, щоб вона й моїх дітей заразила?

Батько тільки з огидою глянув на неї.

— Все. Перейду до Білої Церкви хоч сторожем, хоч санітаром! Не хвилюйся, Оксаночко, зараз же піду до свого начальства й не відступлюся. Даю тобі слово — ми будемо знову всі разом.

Він і справді домігся свого. Хоч як добре жилося й працювалося в Насташці, батько перейшов до Білої Церкви в окртрубдиспансер на двадцять п'ять карбован-

ців зарплати. Безкоштовної квартири в Білій Церкві нам, звісно, ніхто не дав,— найняли на Ротку за десять карбованців. Отож на прожиття лишилося всього п'ятнадцять. Мама викручувалась як могла — працювати у школі чи в якійсь іншій установі я не давала: була така виснажена, боялися не те що за моє здоров'я, а й життя.

Батько повів мене до диспансера і попросив лікаря ретельно обстежити мене. Того лікаря я добре пам'ятаю: прізвище його було Шварц. І справді — чорний, з веселими чорними очима і приємною усмішкою на привітному обличчі. Проте, просвітивши мене рентгеном, він спомурнішав.

— Розумієте? — коротко запитав у батька.

— Розумію,— з гіркотою відказав батько.— Як не розуміти, мій старший брат помер від цієї хвороби, у дружини була така ж історія. Розумію. Тільки не розумію, що маю робити...

— Ну-ну, Іване Андрійовичу, не вішайте носа! У мене є геніальна ідея,— Шварц лукаво поглянув на мене, і я засміялася. Хіба ж я знала, що в мене почався туберкульоз? — Слухайте сюди: давайте пошлемо вашу красуню в Пущу-Водицю до дитячого санаторію.

— То було б порятунком. Але скільки це коштуватиме?

— Ні копійки! І триматимемо її там доти, доки вона не одужає. Ваше щастя, що ви пішли працювати до нас. Ну-с, непогана ідейка?

Не пригадую вже, скільки місяців я пробула в Пущі-Водиці. Знаю тільки, що відвезли мене туди взимку, а повернулася я чи то наприкінці весни, чи на початку літа. Й повернулася здоровою.

* * *

Поки я одужувала в санаторію, мама влаштувалася на роботу — рахівником в аптекоуправлінні на астрономічну, як на наш бюджет, зарплату: аж на 80 карбованців. Більше ніж утричі від батькового заробітку.

На честь мого щасливого повернення вона пошила мені ошатну сукенку, не перешиту зі старого, а з нового краму! Але я... не влізла у неї. Така сукенка, й от маєш тобі — тісна!

Я мало не плакала з горя, навіть мама розгубилася — вона ж так старалася, тільки батько, дивлячися на нас, зайшовся веселим сміхом.

— Ми, Ніно, гадали, що Оксанка така ж загнибіда, як була, а вона, поглянь, не дівка — богатир! Та лихий із нею, з тою сукенкою!

— А може, я ще схудну...

— Я тобі схудну.

Він так радів з мого порятунку! До того ж ми тепер позбулися нужди, навіть дивно було, що ми стали такі «заможні».

Але досі батько не мав змоги навчатися далі — піти до медінституту. На той час йому було 33 роки, до інституту ж приймали до 35-ти, отже, ще було не пізно, але й зволікати не можна. За два роки його вже не приймуть за віком, і тоді — прощавай, мріє...

— Готуйся! — наказувала мама. — Та мусиш вступити.

— А ти витримаєш із Оксанкою цілі шість років?

— Витримаю. Чого я не можу витримати, то докорів сумління, що через сім'ю ти залишишся на все життя недоуком. Готуйся, кажу тобі!

І тут саянула райдужна перспектива. Завідував білоцерківською окрінспектурою охорони здоров'я той самий, світлої пам'яті професор Буйко (певно, на той час він ще не був професором), про героїчну смерть якого у Фастові під час Вітчизняної війни тепер знає весь Радянський Союз. Буйко викликав батька до себе й сказав:

— Ми надсилаємо вас до Дніпропетровського медінституту на екстернатуру. За два роки одержите диплом лікаря, отже, вітаю вас!

Абітурієнтам ставили одну вимогу: середню медичну освіту та великий стаж роботи. А батьків стаж був дай боже!

— Є таки бог на світі, — бурхливо тріумфував батько. — От, їй-богу, є!

Проте якщо той бог був, то дуже підступний. Напередодні батькового від'їзду мама захворіла на тяжке запалення легенів. Вона була в розпачі, а той розпач ще дужче роздмухував хворобу.

Батько ні єдиним словом, ні найменшим натяком не показував, як важко було йому відмовитися од, мабуть, останньої можливості закінчити свою освіту. Він

тільки якось пригас, хоча й намагався жартувати, потішаючи маму.

— Нічого, Нінусю, не всім же бути лікарями, треба ж комусь і лікпомами. Головне — одужуй, якось і так проживемо. І не якось, а добре: ти поглянь, якою спортсменкою стала наша Оксанка!

А я стала не лише спортсменкою, а й великою егоїсткою. Мене не хвилювала батькова біда, я її просто не усвідомлювала. Про його ж прихований смуток навіть не підозрювала.

Мама одужала, але стала похмура й дуже дратівлива. Це мене сердило, бо знову ж таки не розуміла, чому вона зробилась така. Навіщо мене раз у раз дорікає, коли мені тепер так весело жилося?

— Оксанко, я тебе не впізнаю,— казав мені стурбований батько.— Чому ти так зчерствіла? Ти ж знаєш, яка хвороблива мама. Прошу тебе, стримуйся, не треба її нервувати.

Але я знала, що мама хворіє завжди, я до того звикла, а миритися з її дратівливістю не хотіла. Щодалі частіше відбувалися наші сутички. Й коли тепер я добре розумію, як тяжко вона мучилася, що батько через її хворобу не зміг вступити до екстернатури, то тоді я просто затялася в своєму егоїзмі. Це дуже пригнічувало батька.

Вересень 1928 року приніс для нас дві події. Першою була та, що я закінчила семирічку й збиралася вступати до педтехнікуму. Та мені було чотирнадцять років, а документи тоді приймали лише з п'ятнадцяти. Були в Білій Церкві, крім педтехнікуму, ще й інші заклади. Профшколи — медична, агрономічна, механічна і — до цієї я ставилася з презирством — торговельна. Ні в жодну з профшкіл моїх документів не прийняли — теж годилося мати 15 років, а от у торговельній, мов на сміх, не відмовили. З досади я вирішила провалити іспити, але була надто самолюбна для такого кроку й витримала. Це була неприємна подія.

Зате друга подія щаслива: батько нарешті вступив до екстернатури при Київському медінституті. Між іншим — то була *остання* екстернатура, отже, й *остання* можливість для батька здобути нарешті вищу освіту.

— Оксано, нам з тобою треба серйозно поговорити,— сказав тоді батько.— Дуже серйозно: Ти знаєш, що мама працює з останніх сил, і якщо ти не будеш їй допо-

магати, то моє навчання зірветься. Дуже прошу тебе, доню, перебери на себе всю домашню роботу й бережи маму. Зрозумій, тепер все залежатиме тільки від тебе.

— Добре, тату. Я все робитиму, не бійся.

— Тобі ще й навчатися доведеться.

— У торговельній профшколі? — зневажливо пирхнула я. — Нехай би вона згоріла!

— Перечекай рік, наступного підеш до педтехнікуму. Тоді й допомагати мамі тобі стане легше.

— Та ні, вдома я не хочу сидіти — нудно. Нічого, я впораюсь.

Тут зайшла мама, й ми змовкли. Вона, примружившись, підозріливо на нас глянула.

— Чому ви замовкли? Про що розмовляли?

— Та от Оксанка хвалиться, що через три роки стане бухгалтером і буде твоєю начальницею, — безтурботно відказав батько, непомітно підморгнувши мені. — Бо ти ж усього-на-всього — рахівник.

— Та вже ні, бухгалтером я нізащо в світі не стану! — не витримала я. — Ненавиджу це занудство.

— Про що зараз казати, — втомлено мовила мама. — Головне аби ти стала людиною.

Я найжачилась. Мама взяла кошика й вийшла — мабуть, до крамниці, бо я знову забула купити хліба.

— Оксано, мама теж колись мріяла про навчання, а от — не вийшло. А ти чула, щоб вона коли на те скаржилася? І... невже ти не помітила, що за останні роки вона зовсім посивіла? — стиха сказав батько. І тим тихим голосом ніби пронизав мене.

Я рвонула наздоганяти маму, ким тільки не лаючи себе. Щось у мені повернулося, я ніби вмить прозріла. Боже мій, яка ж вона худюща, самі кісточки... І справді — її попелясте м'яке волосся стало майже сивим. Коли вона посивіла? Чому я цього не помітила?

Налетіла на маму, вирвала кошика з її рук, обхопила й міцно притиснула до себе. Мама аж завмерла, певно, від подиву: останнім часом я була з нею така неласкава. Коли я винувато глянула в мамині очі, то побачила в них сльози.

З того дня я таки, мабуть, порозумнішала. Батько зі спокійною душею поїхав до Києва, він відчув ту зміну в мені.

Ось збереглося посвідчення:

«2.Х.29. Профком МСП Київського Мед. Ін-ту свідчить, що т. Чередниченко І. А. є студентом-екстерном Мед-Інституту, безробітний, одержує стипендії п'ятнадцять (15) карб. на місяць».

Тепер ми всі жили на мамину зарплату, бо й батькові доводилося досилати в Київ гроші. Й хоча мама все так само часто хворіла, я не писала про це батькові, не хотіла тривожити. Я чесно старалася виконувати свою обіцянку: взяла на себе всю домашню роботу й доглядала маму, коли та хворіла. Й навчалася в тій осоружній торговельній профшколі, назву котрої, правда, облагородили, нарікши «фінансовим технікумом». Терпіла рахівництво, діловодство, товарознавство, мріючи при першій же нагоді покинути все це. Мені хотілося писати вірші, і я їх писала багато — відводила душу. Для себе — ліричні, для технікумівської стіннівки — в'їдливі, ще й малювала карикатури — теж відводила душу. Та — головне — широко співчувала мамі, й сутички наші припинилися. Мама повеселішала: її не мучила вже думка, що через неї батько не має змоги навчатись. І, звичайно ж, її тишило те, що я, здається, таки стаю «людиною».

* І от наприкінці 1929 року батько нарешті досяг своєї заповітної мрії — одержав диплом лікаря. Йому щойно сповнилося тридцять сім років (аж тридцять сім! — жахалася я), правда, на вигляд він був такий молодий, що мама поряд із ним здавалася мало не бабусею.

— Дітки мої,— казав він радісно,— дітки мої, тепер нам з вами море по коліна, а небо по плечі!

Його призначили завідувачем білоцерківським Будинком санітарної освіти, але його вабила інша, лікувальна, робота. Згодом розформували округи, й батька послали до новоствореного району — Гребінок, великого села за вісімнадцять кілометрів од Білої Церкви, на посаду інспектора райздороввідділу й воднораз — головлікарем районної лікарні.

Збираючися на нове місце, батько голосно виспівував: «Я молодий, веселий птах!..»

— Хіба? — засміялася мама.

Батько змовк, його густі чорні брови високо злетіли. Далі він сам із себе зареготав:

— Ну звісно ж — молодий. Я ж, дітки мої, недавно інститут закінчив. Правда, мало не забув, що вже й дочка технікум кінчає.

На останню практику, перед випуском, технікум послав мене до гребінківської райспоживспілки. Я й поїхала туди, де вже працював батько. Мама ще лишилася в Білій Церкві — чекати, доки звільниться для нас квартира в Гребінках. І як би хороше все було, якби не ота, нелюба мені, робота в бухгалтерії.

Гребінчани прозвали батька — «отой молодий, гарний лікар». Незаміжні медсестри лікарні з надією поглядали на нього, батько звично віджартовувався: «Ото лихо, просто не знаю, до котрої насамперед старостів засилати!» Він і справді був ще молодий, не тільки з вигляду: молодим він був усе своє життя, крім останніх семи років. Не вмів повільно ходити — тільки швидко, коли аж бігцем. Хоч де б був — там завжди лунали жарти, найпохмуріші люди посміхалися. І тяжкохворих умів розвеселити й примусити повірити в своє одужання.

Мій несподіваний приїзд спантеличив жіноцтво. Як, така доросла дочка? Бути не може! Дружина? На дружину я була надто молода, на дочку — надто доросла. Вирішили — сестра, бо дуже схожа. Довелося їх розчарувати.

Наша квартира все ще не звільнялася, і я оселилася в так званій «діжурці». Там на стіні висів громіздкий дерев'яний агрегат — телефон. Щоби викликати когось, доводилося довго крутити ручку, прохати телефоністку з комутатора цукроварні, аби та з'єднала з ким треба, а поговоривши, знову крутити ручку на відбій. До того ж чортів телефон дзвонив не тільки тоді, коли викликали лікарню: він залюбки озивався на всі інші виклики, ї в «діжурці» майже безперервно заливався пронизливий телефонний дзвінок.

Спала я на дерев'яному, пофарбованому в біле, лікарняному тапчані: сон тоді мала міцний, навіть набридливий телефон не міг розбудити вночі. Прибігала чергова медсестра, з'ясовувала — куди й навіщо дзвонять, а я собі спала. Тепер аж не віриться...

Була осінь, заїдала гребінківська грязюка. Я не знаю, з чим можна було порівняти її — масну, тягучу — хіба що з загуслим дьогтем. До салівківської цукроварні саме возили буряки, й кожного, хто наважувався вибрюхатися на шосе, обливало каскадами липкої грязюки.

Саливінки — село, відокремлене од Гребінок греблею та цілою системою сполучених ставів. У тих ставах водилися тоді дивовижні коропи, завбільшки мало не з поросят. За вісім років, що батьки прожили в Гребінках, ті коропи мені так в'їлися, що я довго не могла навіть дивитися на них. Не знаю, чому цукроварня називалася саливінківською — стояла вона на території Гребінок, понад ставами. В центрі Гребінок містилася крамниця райспоживспілки, а трохи віддала й контора: до неї треба було переплисти підступну грязеву протоку. До тієї контори я й плавала щоранку, відбуваючи останню практику.

Батька ж цілковито поглинула робота. Ночував він поки в одного з лікарів, а ввечері забігав до мене в «діжурку» — погомоніти й перепочити трохи. Я з нетерпінням чекала на нього, бо в Гребінках страшенно нудилася, та й роботу в конторі мала за люту кару. Клацала рахівницею, виводила сальдо й писала глумливі вірші на оті «дебети-кредити» й на себе саму: висмієш, то ніби й полегшає.

Лікар ніколи цілком не звільняється від своїх турбот. Ото, було, тільки заскочить батько до мене увечері, а вже санітарка й біжить.

— Ой, Іване Андрійовичу, в третій палаті хворий сказився. Розірвав матрац і витягає з нього вату. Нікого не слухає, то, може, ви...

Батько біг у ту третю палату.

— Що там таке? — питала я. — Хтось і справді збожеволів?

— Та ні, просто марення від гарячки. Чолов'яга міцний, незабаром одужає. Але й справді розпатрав свій матрац. Я йому: «А то що ви робите?» — «Ви, докторе, робіть своє діло, а я буду робити своє». Хоч бери та зв'яжуй його, довелося вдатися до хитрощів. Кажу: «Ну й правильно. Тільки ви вже свою норму виконали». Він глянув на мене, подумав трохи й — повірив. Заспокоївся.

Тим часом звільнилася і квартира — дуже хороша. Будинок колись було призначено для квартири земського лікаря: водогін — кіньми воду качали, електрика — хоча й грайливо підморгувала, а все ж не гасові лампи, ванна кімната, навіть тепла вбиральня — повний комфорт! Правда, півбудинку тепер було віддано під квартири інших працівників лікарні, але й для нас залишилося три

кімнати з кухнею. І ще за будинком — хороший фруктовий сад. Влітку тут мало бути чудово.

Мама відразу влаштувалася в лікарні медсестрою, хоча й не мала медичної освіти. Та вона завжди вміла пристосовуватися до будь-якої роботи й працювала добре, особливо коли не дошкуляли хвороби.

Практика моя в конторі закінчилася, закінчилося навчання в технікумі. По щирості кажучи, я не збиралася працювати у бухгалтерії: нехай-но тільки одержу документи — почну готуватися до вступу в інститут. Але документи на руки не видали, а направили до сквирської райспоживспілки. Хоч-не-хоч, а мусила і я туди їхати.

— Чорти б ухопили той технікум разом зі мною! — аж плакала я. — Ну що за життя — працювати в занудливій конторі? Втоплюся, повішуся!

— Я знаю, доню, що в цьому й моя вина, — сказав засмучений батько. — Якби я не був такий заклопотаний своїм навчанням, то не допустив би цього. Розумію, важко працювати на нелюбій роботі. Ти пробач мені, що я, піклуючися про свою долю, занедбав твою. Не можна було так. Пробач, Оксанко...

Мені стиснуло серце від батькових слів, од його винуватого погляду. Та хіба ж завжди не думав він насамперед про нас? Уперше в житті він зробив для себе так, як мусив зробити, іншого виходу для нього не було. Закінчив за два роки медінститут, коли вже надія на це була втрачена. Чи міг він тоді думати про інше? А зараз — просить у мене пробачення. Ой татку...

— Ти ні в чому не винен. Могла б не вступати до того технікуму, рік посидіти вдома. Ніхто ж не гнав у шию, самій треба було думати. До Сквири я поїду і працюватиму добре, обіцяю тобі. Але працюватиму доти, доки не видеру свої документи. Та досить квилити, я не маленька.

На моє щастя, працювати у сквирській конторі мені довелося недовго: там документи мені відразу ж віддали.

Я почала ревно благати, аби мене відпустили, бо хочу вступити до інституту. Не знаю, чи то пожаліли мене, а чи я їм просто набридла своїм хлипанням, але, махнувши рукою, мене відпустили.

— Ну що з вами зробиш?, Ми гадали вас тут заміж віддати, вже й жениха підшукали, та коли таке діло... Ідьте, і нехай вам щастить.

Я мимоволі подумала, які справедливі слова докору сказала б на їхньому місці моя мама...

У Гребінках розкошувало літо. Я була вільна.

Батько працював день і ніч — у прямому розумінні слова. До району належало декілька сіл, а що батькові вірили хворі більше, ніж іншим лікарям, то й майже щоночі викликали в котресь село. Витримував він таку напружену роботу, мабуть, тому, що був дуже щасливий, а того щастя так довго чекав. Та й чи буває щастя легко здобути? Мабуть, ні — його ж не цінують.

Мама теж почувалася добре, майже не хворіла. Я ж ретельно готувалася до екзаменів у інститут.

Життя було прекрасне. Що ж, у сімнадцять років таке воно й повинне бути: все задумане — здійсниться, все лихе оmine. Та й що може бути лихого на цій рідній, добрій землі.

Отож готувалася я того літа до інституту, не вельми й замислюючися — до якого саме.

— Оксано, то куди ж ти все-таки збираєшся вступати? — запитав батько. — Гляди, не помилися вдруге. Може, до художнього?

— До художнього? Не знаю...

— Якщо не знаєш, то й не треба. Мені здається, що література — то для тебе певніший шлях. Он уже твої вірші в журналах друкують. Колись я відмовився од літератури заради медицини...

— І тепер шкодуєш?

— Ні. Бути нормальним лікарем краще, ніж поганеньким літератором.

— А може, ти б не був поганеньким? Адже й твої твори друкували.

— Ну, тепер пізно про те говорити. До медичного ти ж не хочеш?

— Боронь боже! Подаватиму в ІНО.

— Оце, мабуть, найкраще. Там повинен бути філологічний факультет. Ми з мамою будемо молитися, щоб тебе прийняли.

— Ой татку, краще не моліться! Господь бог ображений на вас. Хіба він забув про Степанівку?

— І то правда, — засміявся батько. — Приховаймо від нього твої наміри, щоб, бува, не нашкодив.

— Шкода, що ти не забобонний, тату. А то б сплюнув тричі через ліве плече.

— Ще чого вигадай! Тьху-тьху-тьху! — сплюнув батько. — Звісно, не забобонний.

Окрилена надіями, я поїхала до Києва. Зупинилася в маминих родичів, котрі мене не відразу впізнали. Пам'ятали ж малою, хворобливою, плаксивою. Ні, тепер я вже була зовсім інша, та ще й не «бідна родичка», як колись. Навпаки, становище наше різко змінилося.

Тітка Валентина все ще була моложава й ставна, але якась ніби законсервована. Вже без погорди розпитувала про батьків, зауважила, що рада за батька, бо «нарешті вибився в люди». Але не втрималася, аби не шпигнути про маму:

— Ні, я б не змогла отак все життя їздити за чоловіком по п'ятах. Вона ж його і на один день нікуди від себе не відпускала.

Я вже розуміла, що то в ній говорить звичайна жіноча заздрість, бо вона втратила останню надію на повернення дядька Аркадія. Я вірила, що вона його ніколи про це не просила, але, видно, довго сподівалася: повернеться якщо не до неї, то до дочки.

Бабуся всохла, але все так само без угаву клопоталася на кухні.

— Яка ж ти стала здорова, Оксаночко, ну — не повірити! Зовсім на себе не схожа, — раділа вона.

Тітка Віка постаріла і, здавалося, складалася з самих гострих кутів. Зараз це вже була класична «стара діва» в темному вбранні, з іронічно-гіркою посмішкою на пожовклім обличчі. Мене зустріла привітно, потеплішала й відтанула.

Що ж до моєї ровесниці Асі, то вона стала напрочуд гарненькою, пікантно-кокетливою дівчиною, яка добре знає собі ціну. Та і я вже не почувалася поряд із нею чимось недолугим і жалюгідним, як колись; навпаки, я була набагато спортивнішою. На якусь мить у душі озвалася давня образа за ту прокляту порцелянову пастушку, але швидко погасла. Надто гарно мені тепер жилося.

Насамперед я подалася в ІНО. Та, на моє превелике розчарування, документів у мене не прийняли: після технікуму належало мати трирічний стаж роботи. Обійшла всі інститути, крім медичного та економічного, — та ж сама відповідь. Я трохи прив'яла.

Що ж, доведеться попрацювати три роки. Але не в бухгалтерії. Дідька лисого, піду на цукроварню простою робітницею. Зрештою, в цьому є своя романтика.

Напередодні мого від'їзду Ася запропонувала прогулятися до Голосієва. І тут, у Голосіївському лісі, я несподівано побачила якийсь лебедино-білий корпус, окреслений хвилястою лінією покрівлі. Лісотехнічний інститут! Я не знала, що є такий... Ліс я любила завжди, ще з Липковатівки, і мене враз невтримно потягло: сюди!

Згадала, що знову вимагатимуть трирічного стажу... Ну — догнав не догнав, а побігти можна. Зрештою, що я втрачаю, зайшовши туди? Не з'їдять же мене. От якби! Такий інститут!

Ася лишилася чекати, а я побігла до секретаріату — довідатися про умови вступу. Казково симпатичний секретар усміхнувся мені й відповів: «На загальних умовах. Проте... нам треба набрати хоча б п'ять відсотків дівчат. Тому тих дівчат, що закінчили середню школу або технікум, ми приймаємо без іспитів». — «Які закінчили технікум?» — не вірячи собі, перепитала я. — «Так. Але тільки тих, які закінчили в 31-му році», — наголосив казковий секретар.

Невже він не сміється з мене? Документи були при мені, секретар уважно їх переглянув, знову всміхнувся, — чарівніше вже не міг усміхатися — нікуди! — й сховав мої документи у теку.

— Чекайте виклик на навчання.

Я вихором вилетіла з приміщення, обняла й поцілувала великий дуб під вікнами аудиторій. Може, то мені сниться?

— Що з тобою, Ксенько? Ти не збожеволіла часом? — здивувалась Ася.

Я й справді трохи збожеволіла від радості, але нічого не стала пояснювати: боялася сполохати своє щастя.

* * *

Від Гребінок до станції Устимівки ми дісталися «кушкою» — вона курсувала від цукроварні до станції. Батько поїхав мене проводити. Здавалось, усі люди раділи разом із нами.

— От бачиш, татку, як добре, що ти тричі сплюнув через ліве плече!

— Щось не пригадую. Ага, таки спльовував, але через праве.

Подаючи в поїзд мої речі, батько лукаво мені підморгнув:

— Ну, Оксанко, і що ж воно тепер буде?

— А тепер буде нам море по коліна і небо по плечі! — відказала я улюбленою його примовкою.

Почалося моє голодне, холодне, але таке прекрасне студентське життя.

Відстоявши чергу по хліб, ми часто з'їдали ту скупу пайку, не донісши й до гуртожитку. В студентській їдальні меню було незмінне: на перше — розсольник із квашених огірків та прицвілої сої, соя була тоді у великій пошані. На друге — котлети з капусти або — неймовірно смачні — з тюльки. Правда, в їдальні траплялися ще й так звані «порціонні» страви — з конини. Мало хто з нас міг розмахнутися на ту розкіш.

О благословенні «сидори», як вони рятували нас! По черзі ми їздили додому, в основному по картоплю, а коли щастило — привозили й щось до картоплі. Я тягала з Гребінок картопляні сидори, що тепер, либонь, і не підняла б.

Батько, приїжджаючи в справах до Києва, неодмінно заскакував у Голосієво, привозив, що міг, із харчів.

Перший його приїзд я добре запам'ятала через комічну пригоду. В кімнаті гуртожитку нас, дівчат, було шестеро.

Всі кудись порозбігалися, а кімнату на той час окупували хлопці з підручниками, скориставшись з тимчасової тиші. Коли я прийшла, хлопці зустріли мене дуже насторожено.

— Слухай, Оксано, тут до тебе притопав якийсь тип. Ми йому показали дорогу назад.

— Який тип?

— А біс його знає. Може, з іншого інституту, але не схоже. Чужий якийсь, і пика нахабна.

Їдальня була на три інституту одна, отож ми знали в обличчя майже всіх «цукровиків», «зоотехніків» і — звісно ж — наших «лісовиків». Я тільки рукою махнула, але хлопці не заспокоювались:

— Безсоромний! Ми виперли його з кімнати, то він у коридорі став тебе виглядати. Довелося і звідти прогнати. Одне слово — фрукт!

В цей час прочинилися двері, й до кімнати зазирнув батько. Я кинулася до нього.

— Тату!

Хлопці пороззявляли роти. Батько, сміючись, кивнув їм, і вони, присоромлені, рвонули з кімнати. Слово честі,

помилка сталася не через настороженість хлопців, а через батьків занадто молодий вигляд.

— Доброго здоров'я, Оксанко. А мені твої друзі мало по шиї не наклепали.

— Та чому ж ти їм не сказав — хто ти?

— Ну-у, вони й слухати нічого не схотіли, відразу пішли в атаку. Добре, хоч у вікно не викинули.

Батько, з притаманним йому гумором, безпорадно розвів руками. Але я розсердилася — тепер уже на нього.

— Ось не супся, Оксанко, не з'їли ж мене.

— Ну, я їм покажу!

— Та не треба їх лаяти. Слово честі, хороші хлопці.

— Тобі, тату, здається, сподобалося, що вони тебе так по-свинському вигнали?

— Ні, мені сподобалося, що вони тебе так активно оберігають. Особливо отой кремезний, йоршистий такий. Хто він?

— А, Сергій... Ну, так один... з четвертого курсу.

— Я й подумав, що не з твого. Старший.

— Е, на нашому курсі є ще старші за нього. Одному десь під сорок, зовсім старий.

— Такий, як я? — засміявся батько.

— Ну що ти, в нього ж отакезна лисина! А ти... якби ти був старий, хіба б хлопці вигнали тебе?

Тут хтось делікатно постукався в двері. Дуже делікатно, ніхто з наших так не стукався. Мабуть, приїхав якийсь родич до дівчат.

Але я помилилася: то стукався «йоршистий з четвертого курсу». Зайшов тихий, сумирний, немов ягня, й винувато сказав:

— Я прийшов делегатом од імені тих лобуряк, що повелися, мов останні хамлюги. Не гнівайтесь на нас, Іване Андрійовичу.

— Ого, а ви й моє ім'я вже знаєте?

Сергій почервонів. Я-то добре зрозуміла його: в моєму батькові він сподівався мати свого майбутнього тещя і сваритися було явно не вигідно. Бач, ім'я та по батькові відразу пригадав! До речі, немарно — згодом я таки вийшла за нього заміж.

— Ну, делегате, якщо ви від імені всіх, то гукайте їх сюди. Оксано, нагрій чаю, я тут тобі... вам дечого привіз.

Повторювати не довелося, хлопці миттю з'явилися всі як один. Швидко ум'яли майже всі мамині пиріжки і з

сором'язливою ніжністю поглянули на смаженого коро-
п'ягу.

Я сказала:

— Чого облизуєтеся? Беріть їжте.

І за кілька хвилин від коропа лишилися самі обсмок-
тані кісточки.

— Еге, такого батька пошукати — не знайдеш! —
дружно заявили на прощання. — Приїжджайте частіше.

Коли дівчата нарешті повернулися зі своїх походе-
ньок, вони повелися значно стриманіше: їм нічого не
залишили з батькової передачі — нахаби хлопці все стро-
щили.

Пригадуючи ті роки, я розумію: вони були прекрасні
нашою молодістю. Але було тоді й інше: щодалі частіше
почали говорити про загрозу війни. Однак та загроза
здавалася нам далекою, майже нереальною. Ми свято
вірили в могутність Батьківщини. Ні, фашисти не по-
сміють напасти, — наша країна розцвітає і міцнішає!

І відганяли од себе тривогу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Війна...

Хотілося прокинутися від кошмарного сну: здавалось,
досить стріпнути головою — і страшний привид розві-
ється. Не розвіявся.

На той час ми всі жили в Овручі. Там народився — за
рік до війни — Вовка. Сергій давно мріяв мати сина й не
міг натішитися малим. Недовго тішився.

23 червня я провела Сергія до вокзалу, попрощала-
ся, щоб ніколи більше не зустрітись. Але тоді я цього ще
не знала.

Овруч почали бомбити з шостої години ранку друго-
го дня війни і — щодня, з німецькою точністю — рівно
о шостій.

Під час бомбардування мене охоплювало якесь дивне
заціпеніння. Сусіди ховалися в підвали, жінки голосили,
я ж непорушно сиділа, притиснувши Вовку до себе, без
думок і, здається, без почуттів. А потім не відразу при-
ходила до тями.

Батька з першого ж дня призначили начальником ева-
когоспіталю 19-73. Мама теж взялася за роботу медста-

тистика в цьому ж госпіталі, — вона за всіх умов хотіла бути разом із батьком. А я? Я розгубилася.

— Дочко, люди евакуюються, — через декілька днів сказав мені батько. — Не можна тобі з Вовкою тут залишатися.

— А ви з мамою?

— Ми? — батько притишив голос. — Госпіталь теж тут довго не залишиться.

Вовчина нянька Ганя кликала поїхати до її села. Я сказала про це батькові.

— Село глухе, поміж лісами, там, певне, не бомбитимуть. Може, поїхати?

— Може, й не бомбитимуть, але що буде, як ви там трапите в пастку? Житомирська область — то не глибокий тил.

— Тоді дозволь мені бути при госпіталі. Звісно, з дитиною я небагато чого можу зробити, але дозволь!

— По ідеї наш госпіталь має бути в тилу. Та хто тепер скаже, де буде фронт, а де тил. Але... гаразд. Що буде нам, те буде й тобі з Вовкою.

Про мою евакуацію ми більше не згадували.

П'ятого липня вранці батько сказав мені:

— Збери найпотрібніші речі — свої й наші, мамі немає часу. Сьогодні ввечері вирушаємо. Є вже наказ.

— Куди вирушаємо?

Він стенив плечима.

— На війну. То гляди ж — нічого зайвого не бери.

В сутінках — а темніло пізно — почали перевозити до вагонів поранених і госпітальне майно. Вовчина нянька, Ганя, і собі упросилася поїхати з ешелоном, щоб десь у Малині злізти й пішки добутися до свого села: напевне ж, їхатимемо через Малин.

Вже в цілковитій темряві ми поринули в чорну задуху теплушки. Виїжджали й сім'ї інших працівників госпіталю: кого могли забрати — брали. Набилася повна теплушка — не повернутися.

А на заході гуркотіло, спалахували часті зірниці. Ми розуміли, що то не грім і не зірниці, а десь бомбардують або й гірше... Та про «гірше» не дозволяли собі думати. Яюсь розмістилися покотом на підлозі теплушки, й усі з полегшенням зітхнули, коли ешелон нарешті рушив.

Але ніхто не знав однієї «дрібниці»: в останню хвилину хтось до нашого санітарного ешелону потайки причепив смертоносного хвоста — тринадцять вагонів з авіа-

бомбами. В Овручі був великий аеродром, йому, видно, й призначено було ті бомби. Везти їх на схід, та ще й із санітарним ешелonom? Явна диверсія!

Було нестерпно душно. Мене здолав сон, важкий, мов олово. Прокинулася від раптової зупинки поїзда. Всі виразно почули близьке переривчасте завивання літака. Фашист! Наші не так гудуть. Ті, що сиділи на відкритих платформах, побачили: хтось — чи то з ешелону, чи поряд із ним — посигналив електричним ліхтариком. І в ту ж мить хряснула бомба — трапила у вагон з пораненими. Машиніст відчепив паровоз і втік, залишивши безпорадний ешелон. Друга бомба вцілила в один із тих тринадцяти, потай причеплених, вагонів. Вибух струсонув землю. Цього було досить, літак, зробивши коло, полетів геть.

Батько кричав, щоб зносили поранених у кювети і там лягали. За оглушливим грюкотом я не розчула його слів, а, схопивши Вовку, побігла, сама не знаючи куди. За мною кинулася й Ганя. Навколо вже сипалися осколки — вибухали один по одному вагони зі смертоносним вантажем. У виблисках полум'я ми побачили якусь прохідну з вартовим біля неї. Він заступив нам дорогу, щось закричав, слів не дочули, далі безнадійно махнув рукою й щосили гукнув мені на вухо: «Туди! Біжіть у бліндаж!» Під градом осколків ми добігли до бліндажа, вже переповненого людьми.

— Куди ж ви з дитиною? Тут же нафтобаза! — зустрів застережливий крик.

Нафтобаза? З вогню та в полум'я... Я вихопилася було з бліндажа, та де там... Пекло, світ перевертається. Метнулася назад, опустилася на землю попід чийсь ноги й заціпеніла. Єдина свідома думка: якщо засипле, то щоб відразу вбило, щоб не мучитись. Ганя жалібно плакала, інші, коли в бліндаж влучав осколок, теж злякано скрикували. Весь час на нас сипалася земля. А мені смертельно схотілося спати. Намацала рукою шмат дернини, припала до неї. Якби не Вовка — отут би й заснула. Але Вовка прокинувся — не од вибухів, на вибухи він ніколи не реагував, а став просити води.

Якийсь чоловік навпомацки торкнувся дитини і став примовляти: «Тихше, дівчинко, тихше... Скоро принесуть водички. Тихше, дівчинко...» Мабуть, він заспокоював самого себе.

Шість годин поспіль вибухали вагони — від 12-ї ночі

до 6-ї ранку. Шість століть ми просиділи в бліндажі, а коли вже не стало чому вибухати, запала така тиша, що здавалося — все навколо мертво.

Сталося це на станції Малин в ніч з п'ятого на шосте липня тисяча дев'ятсот сорок першого року.

Люди почали вилазити з бліндажа, обтрушуватися озиратися. Ми також вилізли. Що з ешелonom? З людьми? З моїми батьками? Вся земля навкруги була рясно всипана осколками, а нафтові цистерни стояли неушкоджені. Чудо? Не знаю, але це факт. Згоріло приміщення вокзалу й «Заготзерна», а нафтобаза лишилася цілою.

Поранених і вбитих вивозили підводами й машинами до міста — воно було за шість кілометрів од станції. Вокзал оточили й нас не пропустили туди. Я б, звісно, прорвалася, але мені сказали, що начальник санітарного ешелону загинув. Я помертвіла — тим начальником був батько. А мама? Дарма питати, цього ніхто не знав. Проте мене втішили, що начальника ешелону не вбито, тільки важко поранено.

— То де ж він?

— Вам треба їхати до міста, туди всіх звозять — і мертвих, і живих. Там і дізнаєтесь.

Ми сіли на якусь підводу, що привезла нас до військомату.

Вночі я вискочила з теплушки в самому легенькому сарафанчику, боса, без грошей і без жодних документів. На Вовці — куценька сорочина... Ганя була в кращому становищі: за тридцять кілометрів її рідне село, могла туди дістатися й пішки, зробила таки «зупинку» в Малині.

Військомом співчутливо вислухав мене, важко зітхнув і сказав:

— Єдине, що можу вам порадити, це — почекати. Зараз я їду на вокзал. Поки що мені самому нічого не відомо.

Він звелів принести для Вовки молока й поїхав.

Чекати? Скільки? А може, зараз батько чи мама, а то й обое, доживають свої останні хвилини, — я не можу чекати!

Вовку ми з Ганею несли по черзі. Босі, брудні, ми обходили всі пункти, куди звозили поранених і вбитих. Ні батька, ні мами, та й взагалі — нікого з госпіталю ми не знайшли. Де ж вони???

— Завозили ще в інфекційну лікарню, — сказали нам. — Але вона далеченько, за містом.

І ми подалися за місто — в протилежний бік од вокзалу.

У мене препогана зорова пам'ять: важко запам'ятовую обличчя. Але, на щастя, я запам'ятала колір гімнастерки комісара нашого ЕГ 19-73: вона була з тонкого сукна, не захисного, а швидше брунатного кольору. Коли повз нас промчала бричка, я угледіла спину чоловіка, що сидів поряд із візником. На чоловікові була саме така гімнастерка.

— Товаришу комісар! — про всяк випадок гукнула я.

То й справді був наш комісар. Він не одразу впізнав нас, хоча саме по нас і помчав. Та й важко було впізнати...

— Де ви поділися? — закричав він. — Сідайте швидше, ешелон от-от рушатиме!

Коли я ватяними ногами ступала по перону, який вже сяк-так розчистили, то, ніби крізь сон, чула вигуки: «Ведуть! Ведуть!» Мама кинулася до мене, батько вихопив Вовку.

— Де ви були?

— У Малині, — механічно відказала я, все ще не вірячи собі.

— Для чого?

— Ми шукали вас. Серед поранених і... — «вбитих», — тільки подумала.

— А вночі?

— На нафтобазі.

— Де???

Я махнула рукою в бік нафтобазі і знеможено опустилася просто на перон. Вже була дванадцята година дня, отже, минуло півдоби надлюдського напруження, і сили мої вичерпалися. Як же сталося, що всі лишилися живі в цьому пеклі, крім тих, які були у вагоні, що в нього вцілила перша бомба?

Та дуже просто: знесли поранених у кювети і самі там позалягали. Авіабомби ж вибухали по одній лінії — впродовж залізниці, а осколки пролітали понад кюветами. Поранені та вбиті — не з ешелону, а інші люди, що були на той час далі від нього. Дарма що батько був глибоко цивільною людиною, а не військовим: інтуїція підказала йому єдиний правильний вихід — ховатися в кювети поблизу залізниці.

Що ми всі троє живі — знали, хтось вранці бачив нас біля вокзалу, але куди ми потім поділися — не могли

увити. Поки ми блукали по Малину, залізничники лагодили колію, збирали вцілілі вагони, а нас не було. Комісар ухопив десь однокінну бричку й махнув у Малин — шукати нас. Таки вчасно знайшов, бо саме подали паровоз.

Ганя заходилася прощатися з нами, востаннє взяла Вовку на руки — вона його дуже любила, — заплакала і... залишилася. Поїхала з госпіталем далі — на війну.

Потім ми ще не раз трапляли під бомбардування, і з мене сміялися: «От лихо, немає нафтової цистерни! Куди ховатися?»

* * *

Закіптюжений ешелон загнали в Києві на Солом'янку — відремонтувати. Ніби для того, щоб умити обсмалені вагони, линув рясний дощ. Батькові треба було з'явитися по начальству, а шинелі не було. Обмундирування ще не встигли видати, тільки комісар, батько та ще дехто з господарників ходили у військовій формі, інші — хто в чому прибув. Шинелі ж не мав ніхто, тимчасово користувалися госпітальними смугастими халатами й мали підозрілий вигляд арештантів.

— Товариші, та знайдіть-бо мені хоч якуєь шинельку! — волав батько. — Не піду ж я під такою зливою до начальства у цьому халаті!

Нарешті знайшли шинель у когось із пораних. Батько пішов до начальства по наказ — куди вирушати госпіталю.

Дощ перейшов, засвітило щедре літнє сонце, і ми повивозали з теплушок. Серед обгорілих вагонів я помітила відкриту платформу з госпітальним майном: серед нього притулилися й наші чемодани. Як же вона не згоріла? А втім, не згоріла ж нафтобаза. Буває.

Солом'янка... Мимоволі спливають на думку «Солом'янські оповідання» Івана Сенченка. Маленькі будиночки, садки, затишні садибки з городцями — навіть не схоже, що ми стояли в Києві. Про війну нагадували тільки вікна, похрещені паперовими смужками, й щілини, викопані то тут, то там — на випадок повітряних нальотів. Я з Вовкою зайшла на зелене подвір'я, постукалася в двері чепурного домочка. Вийшла жінка — без ніг, культі значно вище колін, — видно, трапила колись під трам-

вайні чи залізничні колеса. Рухалася без милиць, вправно помагаючи собі руками.

— Добрий день. Чи не продасте огірків?

Жінка привітно всміхнулася, взяла в сінях горнятко та кошика й покликкала Вовку:

— Ходімо, дитинко, на город. Зараз повибираємо.

Вовка неохоче ішов до чужих, але за цією жінкою побіг без вагання. Хвилин за двадцять вони повернулися з повним кошиком: там були не самі огірки, а й ранні помідори, редиска і морква. Вовка поважно ніс горнятко з полуницями.

— Ой, спасибі ж! — Я дістала гаманця. — Скільки я вам винна?

— На добре здоров'я. А грошей мені не треба.

— Як же так? Тоді я не можу взяти...

— Можеш, можеш. А гроші з вас брати гріх. Ви ж з отого обсмаленого ешелону?

— То й що?

— А те. Тут залишишся чи далі поїдеш?

— Поїду.

— Куди.

— Не знаю.

— І правда, хто тепер що знає? — Добродушне обличчя жінки стемніло. — Бери, кажу! І кошика з горнятком. Вважай, на пам'ять про мене.

— Ну, спасибі. — Мене зворушив не так дарунок, як теплий голос цієї безногої жінки. — Вони не дійдуть до Києва.

Жінка тільки невесело махнула рукою.

Не знаю, чи жива вона залишилася, а чи вбила її війна. Якщо не лишилася в житті — залишилася в моїй пам'яті.

Батько ж мотався, крутився — «вибивав» обмундирування для штату, інвентар для госпіталю, підганяв залізничників із ремонтом ешелону. І все ж ми простояли на Солом'янці днів зо два.

Вовка мене просто замордував: він не вмів і хвилиночки посидіти спокійно, все кидався кудись бігти, стрибав у щілини. Не втерпівши, я його ляснула.

— Скільки вашому синові? — запитав якийсь чоловік, що, понурившись, дивився на нас.

— Рік і чотири місяці.

— А моему було б оце три... Ніколи не бийте дитину, завтра і ви її можете втратити.

— Ви не киянин?

— Ні, я з Луцька. Півроку, як перевіз туди сім'ю... І ховати нічого було... Мені б на фронт, може б, полегшало.

— То чому ж ви не на фронті?

— Та не беруть, залізничник я. А дитину не бийте.

— Не буду.

Госпіталь одержав наказ їхати й розгортатися для роботи під Бахмачем, у село Тиницю. Рушили з Києва; на мосту через Дніпро збилася сила ешелонів, а бомбардування — річ неприємна, та ще коли сидиш у поїзді, а той поїзд стоїть на мосту і вискочити нема куди... За ці дні до нас прилучилися ще кілька сімей працівників госпіталю: поранених залишили у Києві, отож сім'ї забирали без відмови.

Незважаючи на кілька обстрілів, які не завдали нам шкоди, ми благополучно прибули до Бахмача, а з нього і в Тиницю.

* * *

Мене весь час мучила думка про Сергія. Де він? Чи живий? Частина його прикордонна, отже... Намагалася відганяти лихі думки, але не могла.

Нестерпно дратувала одна випещена дама — дружина начмата Лясковського. Вона з батьком, матір'ю та малою дитиною з'явилася в ешелоні вже у Києві й малинського страхіття не пережила. Тепер при ній був чоловік, батьки, дитина — чого ще бажати у цей чорний час? Так ні, вона без угаву квиліла за своєю житомирською квартирою, за покинутими меблями та коштовними речами.

— Таж усі покинули й квартири, й майно, — казали їй.

— Усі? — дама, мабуть, розсміялася б, якби не так страждала. — Та ви навіть уявлення не маєте, що ми покинули! Які меблі, які килими, портвери... У нас навіть альбоми були обтягнуті оксамитом під колір меблів! Із золотими застібками! У нас... — Далі йшов детальний перелік втрачених розкошів. Якби вона була не з Житомира, а з Києва, то напхала б майном усі теплушки.

— Слухайте, якби мій чоловік був тут або хоч я знала, що він живий, я була б щаслива, — не стерпіла я. — Ну як ви можете скиглити за якимось бараклом?

— Барахлом? — Вона спалахнула від обурення і зміряла мене нищівним поглядом. — Ви-то, мабуть, ніколи добре не жили.

— Ні, ми добре жили. Правда, не мали чогось зайвого, іноді й незайвого, але... Змініть, будь ласка, тему.

Лясковська ображено звела куценькі підмальовані брови, але тему змінила.

— Та на біса ти з нею весь час заводишся? — питав мене батько.

— І правильно робить, — відказала за мене мама. Її теж дратувала ця дама.

* * *

Госпіталь розташувався в невеликих одноповерхових будиночках сільськогосподарського технікуму. Широке зелене подвір'я спускалося лугом до річки — невеликої, зате в мальовничих берегах. Щойно ми приїхали, як Вовка тут же утнув чергову свою штуку. Не встигла я озирнутися, як він, мов те кошеня, видряпався на височеньку дерев'яну вежу, споруджену, очевидно, для огляду учбових ділянок. Горішня площадка була обнесена поручнями, до яких мій син не сягав головою. Дзвінко вигукуючи щось своє, вреднюще хлоп'я гасало нагорі, а я боялася полізти по нього, щоб не став утікати й не беркицьнув униз. Це побачив батько.

— Вовчику, а хочеш, я теж до тебе полізу? — запитав лагідно внука.

Малий завагався: йому цікавіше бути самому. Але дід так ласкаво до нього посміхався, що Вовка погодився.

— Хочу діда!

— Тільки ти не бігай. Ляж спокійненько й дивися, як я стану до тебе лізти. Добре? Ну от, молодець!

Він швидко вихопився по драбині, взяв Вовку і зніс його вниз. Тут я порушила слово, дане на Солом'янци сумному чоловікові: «всипала гарячих». Вовка верещав, мов недорізане поросся: образився не так за ляпаси, як за підступність дорослих.

Бахмач дуже бомбили, над Тиницею ж тільки гули літаки. Якось над нами зав'язався повітряний бій: наш єдиний літак одбивався від трьох месерів. Закінчився той бій у нас на очах і — трагічно: наш літак упав десь

за річкою, полишивши по собі смугу диму, а на жіночих обличчях пекучі сльози.

З розбомблених ешелонів привозили до госпіталю поранених. Важко дивитися на поранених — забинтованих, що лежать на койках або шкутильгають на милицях. «Необроблені» ж поранені — то незрівняно страшніше. На все життя вривався у пам'ять молодий чорнявий лейтенант, що чимось нагадав мені Сергія. Він лежав на траві — до палати не встигли ще занести — зі смертельною раною в животі. Суцільне криваве місиво... Але його чомусь найбільше турбувало те, що заліпленими кров'ю руками він не може втерти піт з обличчя.

— Помийте мені руки... а, чорт. Руки помийте...

Я стала обмивати йому руки, намагаючись оминати поглядом страшну рану. І тут мене всю зсудомило, я забігла за куші й зіткнулася з молоденькою медсестрою. Вона голосно ридала, її теж нудило: вперше й вона побачила таке.

У Тиниці госпіталь працював недовго: ми вже знали, що фашисти захопили Гомель, точилися лихі чутки про Київ... Без відповідного наказу госпіталь не мав права кудись вирушати, а наказу все не було, навіть не знали, де зараз евакопункт. Наскочив у Тиницю якийсь капітан, не з медико-санітарної служби, й нагримав на батька:

— Що це у вас — евакогоспіталь чи гуртожиток для сімей працівників? Вони ж зв'язали вам руки! Про що ви думали?

— Не лишати ж їх було там, — похмуро мовив батько. — А зараз що маю робити? Не повиганяти ж...

— Негайно відвезіть до Конотопа й посадіть в ешелон з евакуйованими. Дійте оперативно! Ви знаєте, де зараз німці?

— А ви знаєте?

— Не точно. Знаю тільки, що ви з дня на день можете опинитися в оточенні. Отож робіть висновки самі. І ще радив би вам не чекати наказу, а негайно згортайте хазяйство. Щоб бути в похідній готовності. Оперативно!

— А як же бути з пораненими? Їх же не «згорнеш».

— Думайте самі. Головне — оперативно!

Оперативний капітан козирнув і зник.

Вирішили негайно відвезти до Конотопа всі сім'ї й

посадити до якогось ешелону. Мама категорично відмовилася їхати з нами.

— Іване, я не залишу тебе. І слухати нічого не хочу! Врешті ж і я працюю в госпіталі, нехай вільнонайманою.

— Ні,— твердо відказав батько.— Ти поїдеш з Оксаною та Вовкою.

— Як же я тебе покину в такий час? А коли госпіталь трапить в оточення? Я залишаюся.

Я мовчки зодягала Вовку під хлипання Гані — вона дуже боялася і вже каялася, що поїхала з нами. В суперечку я не втручалася, знала: мама понад усіх на світі любить батька, дужче, ніж нас із Вовкою. І справді — як їй залишити батька?

— Нінусю,— батько обняв маму і стомлено зітхнув.— Зрозумій, що ти їм потрібніша зараз. А для госпіталю краще, що менше буде людей. Легше буде виходити, якщо доведеться... Не сперечайся, друже мій, прошу тебе! Ну — для мого спокою.

Набралося нас повен кузов — сиділи мало не одне на одному. Разом із нами поїхала й вагітна медсестра Паша, дружина овруцького міліціонера. Вовка бурхливо радів новій мандрівці й усе кликав діда:

— Діду! Сідай сюди! Ну, дідусю!

Його ж дід, змарнілий, неголений, тільки відвертався — не міг дивитися на малого. Чи доведеться колись зустрітись?

Грузовик покотив по шляху, забитому людьми й худобою: всі рухалися на схід. Видно було віддаля, як горіли села. Багато хто просився на машину. Одна жінка з малям на руках стала на шляху й закричала: «Не пущу! Візьміть нас!» Шофер зупинив машину й похмуро сказав: «Якщо знайдеш місце — сідай». Жінка посадила дитину перед грузовиком, сама зіп'ялася на скат, подивилася, заплакала й зіскочила на землю.

Наблизилися до залізничної колії. Там стояв нерухомий санітарний ешелон, а його безборонно й безкарно обстрілювали фашистські літаки. Я не знаю, чому їх прозвали «стерв'ятниками»? Вони ж полювали на живих і вбивали живих!

У Конотопі сісти в ешелон вже й мови не могло бути. Супроводжував нас начмат Лясковський, він і вирішив їхати далі.

Запис про ці дні зберігся поміж батьковими листами.

«23.VIII.41. Тиниця, Бахмацького р-ну. Відправили сім'ї. Ех, Вовко, Вовчику, невчасно ти народився на світ... А Паша, бідолашка, ще й не народила своє дитя, чи й пощастить народити? Хворих вивозили обережно, вночі. З пліч звалилася важка гора, сподіваюся, що вони тепер у безпеці. Зі своїм начальством не маю зв'язку й не знаю, що робити. Діяти на свій розсуд?»

24.VIII. На диво, ніч пройшла спокійно, вперше за цей тиждень ми заснули. Послав у Конотоп — там, здається, є представник нашого ЕП-26, і в Прилуки — наче там штаб фронту. Ввечері повернувся посланець із Конотопа: представник там справді є, але сам нічого не знає. Наказав: «Ждіть». Що ж, наказ є наказ, хоча...

25.VIII. Спати не міг, хоча літаки враз зовсім перестали турбувати. *Що це означає?* Мое особисте становище мене не хвилює, буде так, як буде, — покажуть обставини, які можуть змінитися у кращий чи гірший бік. Але ж я відповідаю за своїх людей!

28.VIII. Розумію, що наказу не діждуся. Що ж, будемо виходити без нього — чекати далі не можна. Вже знаю, що Лясковський не зміг посадити сім'ї в ешелон — повіз кудись далі. Ну, цей не кине людей напризволяще, хоча б тому, точніше — тому, що вивозить власну сім'ю. Домовилися з колгоспом, щоб нам дали підводи — вивезти бодай найпотрібніший інвентар, все громіздке здали тому ж колгоспові під розписку. Будемо вибиратися підводами, якщо не трапили вже в оточення. А може, вже трапили? Що ж, тоді — пішки. Легкома, гадаю, прослизнемо...»

* * *

Ми поїхали далі на схід: видно, начмат вирішив завести нас у безпечне місце. Над нами гули літаки, часто доводилося зупинятися й переховуватися десь під деревами. Але сталася непередбачена подія: якась військова частина вирішила забрати наш грузовик собі. Лясковський захищався залізною, пред'явив документи, що машина належить ЕГ 19-73. Але йому відказали, що документи ці вже застаріли, а треба мати інші, за формою №...

— За якою формою? — недбало спитав Лясковський. — Ану покажіть, у мене, здається, щось таке є.

Простодушний боєць показав документ. Лясковський ледь кинув оком, засміявся і ляснув себе по лобі.

— Зовсім забув! Є в мене такий папірець, зараз пред'явлю.

Він поліз у кабінку шукати папірець у портфелі. Хвилини за дві спокійнісінько подав документ, написаний за належною формою. Машину відпустили. Потім начмат пояснив, що він моментально зафіксував у пам'яті потрібний текст і швидко написав на чистому бланку з госпітальною печаткою все, що було треба. Проте далі везти нас побоявся — надто часто мінялися тоді документи і «форми». Заїхали у Воронезьку область у село Ливенку, неподалік од станції Ліски (нині станція Георгіу-Деж), після чого Лясковський повернувся розшукувати госпіталь.

Я бачила, як катувалася мама, що не лишилася з батьком. А тут все ближче та ближче бомбардували: ще трохи, й ми не зможемо виїхати звідси.

— А може, Лясковський і не стане розшукувати госпіталь? — нервувала мама. — Нащо він йому, сам же вирвався... А вони, може, погинули. Ох, навіщо я тільки послухалася, чому не лишилася!

Ні, мама даремно боялася: Лясковський аж ніяк не збирався трапити до якоїсь стройової військової частини, його цілком влаштувала праця при госпіталі, та ще й начматом. Добренько покружлявши, він знайшов госпіталь, весь особовий склад якого благополучно вислизнув з-під Бахмача, прихопивши й частину майна, — колгосп дав підводи. За цей час госпіталь переформували. І наказ про маршрут госпіталю цього разу був цілком певний і — несподіваний: Новосибірськ. Лясковський землю рив, а домігся маршруту через станцію Ліски, — то було дуже непросто, адже ешелон був уже не «наш», а збірний, для нашого госпіталю виділили щось три чи чотири теплушки. Але де треба було — наш начмат був всемогутній. У Лісках зумів домовитися про годинну стб'янку, десь одірвав дві підводи й гайнув по нас у Ливенку.

Я саме була на базарі. Базар ще мав цілком мирний вигляд, продуктів було повно. Нараз почула якийсь невиразний жіночий крик. Спершу не звернула уваги, а далі зрозуміла, що то — вже хором — вигукують моє ім'я. Я вискочила з базарної штурханини й побачила Ляскового з гуртом наших попутниць.

— Ви приїхали?!

— А як ви думали — покину вас тут пропадати?

— Що з госпіталем?

— Потім, потім. І що у вас за звичка — зникати саме тоді, коли треба поспішати, — напівжартома, напівсердито кинув начмат. — Та не розсипайте яблука, в дорозі згодяться.

Отямилася я вже в теплушці. Батько — худий, змарнілий, але чисто виголений — схопив Вовку на руки і схвильовано примовляв:

— Ну от... ну от, дітки мої, ми знову всі разом.

— Не всі... — з бодем вирвалося в мене.

— Так, не всі... Та будемо сподіватися, що Сергій живий. Він же не знає, куди нам писати.

* * *

Україна залишилася далеко позаду. Де зараз проходить довжелезна лінія фронту?.. Та, власне, ніякої «лінії» не було.

Болісні звістки про захоплення Смоленська, Києва, інших міст вже не стали для нас несподіванками. Вбивали чутки, що ворог рветься до Москви. На одній зупинці нам казали, що столиця оточена, на другій — що німців наче зупинили, на третій — що фашисти у Москві... В ешелоні радіо, звісно, не було, газет також.

А ми все їхали у глиб країни. Ешелон не було пристосовано для транспортування поранених, там їхали лише такі господарства, як наше, але без хворих.

Пригадую, батько сидів у дверях теплушки, звівшись ноги й про щось похмуро думаючи. До нього запросився Вовка.

Ось кому весело жилося на світі! Мандрі його надзвичайно тішили, голоду поки що не зазнав, а що війна щомиті нищила людей, що, може, і його батька вже немає на світі — цього він ще не розумів. Отож, осідлавши дідову шию, малий весело закричав: «По вагонах!» Цьому навчився, бо ешелон ішов, звісно, без графіка й на кожній зупинці лунала така команда.

Та дідові не хотілося бавити внука. Він мовчки тицьнув Вовці червоного одівця й притримував за ноги, аби той не дав сторчка з теплушки. Вовка хвилинку поміркував, а далі кинув олівця під укіс.

— Дістань! Діду!

— Е, дурне! Оксано, забери його.

Батько дедалі ставав похмуріший. На одній тривалій зупинці я розшукала його за штабелем шпал: він стояв

непорушно, ніби до чогось дослухаючися. Не ззовні, а в собі самому. А може, просто схотілося хоч кілька хвилин побути на самоті.

— Чого тобі, Оксано?

— Тату, я не розумію. Зараз точиться така страшна війна, то чому ж наші госпіталі їдуть аж у Сибір? Хіба вони не потрібні на фронті?

— Наказ обговоренню не підлягає,— помовчавши, відказав батько.— Та я певен, ми там недовго затримаємось.

— Та хоча б радіо почути! Он знову казали, що німці вже у Москві... Невже це можливо?

— Нічого я, дочко, не знаю, крім одного: де б вони зараз не були, все одно — перемогти не зможуть.

— По вагонах! — пролунала команда.

Батько махнув рукою й пішов до сусідньої теплушки. Видно, розмова роз'ятрила душу.

За Уралом ми вперше від початку війни побачили станцію без світломаскування. Дивилися, мов на диво,— одвикли.

Тим часом у ешелоні вже склався своєрідний вагонний побут. Знаменитий начмат зумів оточити свою сім'ю такими вигодами, що всі дивувалися. Його дружина квітла, хоча й не забувала зітхати за покинутим у Житомирі добром. Йї жодного разу не доводилося вискакувати на зупинках, як усім нам, у пошуках продуктів, Лясковський для своєї сім'ї організував цілком нормальне харчування. Жіноцтво навіть «викинуло гасло»: міняємо всіх чоловіків за одного Лясковського! Начмат тільки вдоволено посміювався.

* * *

Нарешті ми доїхали до Новосибірська. Вже вдарили міцні морози, в теплушках не було опалення, отож усі понатягали на себе хто що міг. Працівники госпіталю вже були по-зимовому екіпіровані. На наше щастя, платформа з речами не згоріла тоді, в Малині, отже, в нас були зимові пальта.

Батько пішов до санвідділу СибВо, ми ж подалися оглядати велике незнайоме місто. Проїхалися навіть трамваєм — тепер не боялися відбитися од ешелону. Місто сподобалося.

Але нас не залишили в Новосибірську, а направили

в районне місто — Орженку. Під госпіталь вивільнили велике приміщення школи, люди розселилися по приватних квартирах. Ми уп'ятох — разом із Ганею — отаборилися у великій, але страшенно холодній кімнаті. Хазяйка із сином тулилися на кухні — там було тепло.

Здається, сірішого міста ми ще не бачили. Сірі дерев'яні доми — без жодної деревини в садибах. Сірий сніг: Орженка — шахтарське місто — й чорний вугільний пил припорошував усе навкруги. Вулички безладно покручені — підземні виробітки визначали їхнє «планування». Над місцем одної вугільної виробки навіть провалилася земля і утворилося глибоке озерце. Була й річечка, точніше — рівчачок — Орженуха. Та навіть у літню спеку в ній ніхто не купався — вода надто холодна й брудна.

А за містом — тайга.

Наша Ганя, несподівано для себе опинившись в Сибіру, нарешті заспокоїлася й перестала хлипати. До того ж одразу влаштувалася працювати на госпітальній кухні. Мама знову приступила до своєї роботи медстатистика, тільки я нічого не могла надумати через Вовку, бо аж падала від утоми з його вибриків.

— Якби ваш синок був хоч трохи спокійніший, я погодилася б за ним доглядати, — казала хазяйка. — А так — крий боже!

Що з Сергієм? Я писала всюди, де нині мені змогли б відповісти, але нічого не могла довідатися. Лишилося єдине — сподіватись.

Розгром німців під Москвою — перша величезна радість. Вона подала надію, що війна не затягнеться. «Не той тепер німець!» — казали навіть песимісти.

Для хазяйок-сибірячок справою честі була чисто вишкреблена ножем підлога — «до білого воску». Зате в дерев'яних шпарах у стінах водилася рясна фауна, з якою ми повели завзяту боротьбу. Місцеві ж люди сприймали ту фауну як цілком нормальне явище.

А поранені з фронтів усе прибували. В Орженці вже розгорнули роботу два госпіталі, але місць не вистачало. Для нашого ЕГ 19-73 виділили ще додатковий будинок, і то часто доводилося класти поранених у коридорах.

Я намагалася, наскільки це давав Вовка, хоч щось робити для поранених: читала вголос книжки, писала за них листи. Багатьом не було куди писати — їхні родини опинилися на окупованій території, і все ж вони просили: «Напишіть. А може...» Адже відігнали фашистів од Мос-

кви, може, скоро буде Гітлерові капут. До речі, ніколи не називали німецькі армії арміями, тільки — «Гітлер», «фашист», та й годі. В одне це слово вкладали стільки зненависті й така вона була концентрована, що не потребувала додаткових слів.

Найулюбленіший мій письменник Чехов, порівнюючи Волгу з Єнісеєм, писав: «Не на кривду будь сказано ревним прихильникам Волги, в своєму житті я не бачив ріки, величнішої за Єнісей. Нехай Волга чепурна, скромна, сумовита красуня, зате Єнісей могутній, шалений богатир, який не знає, куди подіти свої сили й молодість. На Волзі людина почала з завзяття, а скінчила стогоном... на Єнісеї ж життя почалося стогоном, а закінчиться завзяттям, яке нам уві сні не снилося». Проте щодо жінок геніальний Чехов дуже помилився: «Жінка тут... не колоритна, не вмє зодягатися, не співає, не сміється, не миловида і, як висловився один старожил у розмові зі мною: «Кострубата на дотик». Коли в Сибіру з часом народяться свої власні романісти й поети, то в їхніх поемах жінка не буде героїнею; вона не буде надихати, закликає до високих діянь, рятувати, іти «на край світу». («Із Сибіру»).

Якщо життя повністю ствердило пророцтво про майбуття Єнісею, то спростувало слова про жінок. Ні, сибірчачки й красиві, й веселі, й співучі. Ніде мені не доводилося чути таких дзвінких і задержуваних частівок, як у Сибіру.

Виявилось, що наше тепле взуття не годиться для сибірських морозів: довелося ходити в «пімах» (валянках). У пімах ми ходили й у театр. Сюди евакуювався лєнінградський театр із хорошими акторами. Пам'ятаю, як Павло Кадочников, тоді ще зовсім молодий, худий і красивий, ішов вулицею з торбинкою картоплі за плечима... Квитки на вистави були зовсім дешеві в порівнянні з цінами на продукти, котрі зростали з неймовірною швидкістю. За продукти на базарі охочіше брали натурою, тобто якоюсь одежиною — гроші знецінювалися. Спершу дивно було приносити молоко в авоськах, заморожене в круглі диски — по півлітра й по літру. І взагалі, багато до чого довелося звикати. Неможливо було тільки звикнути до думки про війну.

— Оксано,— сказав одного разу батько.— Добре було б тобі одвідати одного хворого.

— Ось припхну кудись Вовку й піду.

— Ні, ти піди з ним. Тільки поведься...—гм... дуже тактовно: в цього хворого в перші дні війни загинула вся сім'я.

— А йому не боляче буде бачити Вовку?

— Бачити його він не зможе — осліп. Але й сам ще того не знає. Дуже тяжкий стан — чи й виживе. Та якщо навіть виживе...— Батько стемнів.— Словом, швидше піди.

Я поспішила з Вовкою до госпіталю. В одній з палат сестра мовчки кивнула на ліжко й вийшла. Лежали в палаті й інші поранені, але вигляд цього вдарив у серце. Лежав він горілиць, голова і обличчя — забинтовані, лише темніли губи — мов рана. Під ковдрою окреслювалося надто коротке тіло: без ніг.

Знає, що загинула сім'я. І до того ж сліпий. Як же з ним завести розмову? З чого почати? Про що?

Я обережно опустила на табуретку біля його ліжка.

— Хто це? — глухо озвався.— Сестра?

— Сестра... Вам нічого не треба?

— Нова сестра? Я не знаю твій голос.

— Дядю, для чого ти собі замотав голову? — цвірінькнув Вовка.— У тебе вава?

Хворий простяг на голос руку, намацав малого й легенько притягнув до себе.

— Вава, дитинко, вава. Та нічого, скоро вава загоїться, очі мені розмотають і я тебе побачу. А тепер скажи — хто ти?

— Я Вовка. А ти хто?

— А я дядя Петя.— Хворий погладив Вовчину голову й коротко не то схлипнув, не то засміявся.— Ого, який ти чубатий! Чий будеш?

— Дідусів, мамин і бабин. А татко на флоті Гітлела б'є!

— Скажи, нехай дужче б'є.

— Сказу, як побацу.

Отак вони вдвох розмовляли, а я мовчки сиділа, тамуючи сльози. Як добре, що батько порадив привести малого! Згадала, що принесла хворому жменьку цукерків, і тицьнула Вовці маленького пакетика.

— Дай дяді.

— Дядь Петю, я дам тобі кліккі. І ти мені дай, добле?

«Кліклями» Вовка називав цукерки, те слово підхопили собі й дорослі. «Ото б дістати чогось солодкого. Чого завгодно, аби кліккю»,— любили жартувати.

— Як-як? — запитав хворий. Обмацав пакуночок, висипав той дрібок цукерків собі на груди.— Та це ж цукерки?

— Це кліклі,— вперто повторив Вовка.— І я хочу кліклю.

Хворий засміявся, за ним засміялися й інші поранені: вони уважно прислухалися до розмови.

— Ну кліклі, то й кліклі. Бери половину.

Я мовчки погрозила синові пальцем. Той завагався.

— Мамо, дядя ж дає... Ну, ма-амо...

Хворий навпомацки розділив «кліклі»: більшу частину Вовці, меншу собі.

— Бери, бери! — Він раптом міцно пригорнув Вовку до себе.— Приходь до мене... синку. Я чекатиму. Прийдеш? — схлипнув.

Та ми не змогли прийти: газова гангрена не схотіла відступити. Хворий помер, так і не дізнавшись, що осліп.

* * *

Дванадцятого березня сорок другого року наш госпіталь полишив Орженку. Інші госпіталі теж вирушили назустріч війні.

Мама рвалася їхати з госпіталем, батько протестував.

— Ніно, я б дуже хотів, щоб ти поїхала зі мною, але є суворий наказ — нікого не брати з членів сім'ї.

— Хіба я тільки член сім'ї? — обурювалася мама.— Госпіталь же забирає і вільнонайманых. Он наша Ганя навіть їде!

— Справді, цей наказ тебе не обходить. Але що буде, коли ти там захворієш? Ти ж розумієш — куди ми їдемо.

— А коли я захворію тут? Яка різниця?

— Величезна! З тобою буде Оксана. Якщо ж вона чи Вовка похворіють — з ними будеш ти. Ні, вам тепер треба триматися разом.

— Та не на курорт же я прошуся!

— Вам тут також не курорт буде. Ні, ти зостанешся, Нінусю, зостанешся, друже мій.

Мама вибігла з хати, й довго її не було. Повернулася зовні спокійна... ні, «спокійна» не те слово. Закрижаніла.

— Та нехай мама їде з госпіталем,— сказала я.— Що тут з нами станеться?

— Замовкни! — різко крикнула на мене мама.

— Але ж...

— Замовкни! Замовкни!

І знову ми попросилися, не знаючи — може, й навіки. Госпіталь повернув нашу швацьку машинку, й вона стала у великій пригоді. На 900 карбованців, що мама одержувала у військкоматі по атестату, та на мої 200 грошової допомоги за чоловіка (атестата я, звісно, не мала) не можна було прожити. Грошовою мірою на той час стало відро картоплі. Правда, воно еволюціонувало, поступово перетворившись у невеликий казанок у формі відра, віддавати ж за нього довелося останню шматину. Мама стала шити на замовлення — то був таки приробіток, бо звичайно платили продуктами.

* * *

Подальше батькове життя, а з ним і перебіг подій на фронті мов у дзеркалі відбилися в його листах. Як добре, що мама їх усі зберегла! Чесно кажучи, маючи в руках такий матеріал, нелегко було відігнати спокусу вдатися до канонів класичного роману, уникаючи майже мемуарної розповіді. Але в цьому творі для мене є найдорожчою *правда*, і нею я не поступлюся й заради найспокусливіших сюжетних поворотів. Війну, окрім першого її літа, я з мамою та Вовкою прожила в евакуації. Це життя я знаю не з літературних чи інших джерел, а довелося самій скуштувати його гіркого смаку, і за кожне слово, за кожную описану мною подію можу нести беззастережну відповідь.

Хоча війна й розлучила нас із батьком, та з нашого життя не забрала. Навпаки, він став ще ріднішим і ближчим.

Далі буду наводити деякі уривки батькових листів, вони були важливим змістом нашого життя в евакуації. Ось найперший уривок.

«17.III.42. Мої рідні! Переїхали вже Урал, а мороз наче полютішав. Усі добрим словом згадують Орженку, бачите — як все на світі відносно. Не ми одні після спокійної зими повертаємося ближче до свого дому. Слідом за нами їде таке ж господарство, як наше, і попереду — теж. Але серце щемить від думки: як же тепер далеко той наш дім..

18.III. ...Учора раптом помер начальник сусіднього господарства (10-33). Занадто хвилювався через адміністративні нелади. Бідолаха, така прикра смерть! Мені, дітки мої, така «цивільна» смерть не загрожує, ви ж знаєте мою спокійну вдачу.

Поминувши Урал, стали їхати дуже повільно, стоїмо цілими годинами, до Уфи ще не доїхали. А назустріч — санітарні поїзди, переповнені людським стражданням...»

Батькові листи — це невеличкі щоденнички. Він надсилав їх нам щотижня — ці щільно списані дрібнісінькими літерами аркушики.

8.IV.42. Ярославль. Весна. Гріє сонце, біжать струмки, парує земля. А війна кладе свою печать навколо. Здалеку нещастя не так вражає, зблизька — приголомшує. Весь час проходять поїзди з Ленінграда — вивозять населення. Будь проклятий Гітлер і вся його банда людожерів! За годину з такого ешелону винесли більше десяти мертвих. Люди вже не плачуть, не жахаються — мовчки обходять... Отак могли б винести й нашого Вовку... Добре, хоч ви там у безпеці.

11.IV. Ще стоїмо. Вже місяць у дорозі, а коли-то доїдемо? Швидше б узятися до роботи — душа запеклася. Зненавидів ці вагони: просто ганьба — нічого не робити, коли наша робота так потрібна зараз!

23.IV. Нарешті надумав, де мені оселитися: Боровичі. Ще не маю адреси, але незабаром матиму, тоді з нетерпінням чекатиму вісточки од вас. Люди дорвалися до роботи: працюють, поки не впадуть, а впавши... знову зводяться і хапаються до роботи. Людям легше працювати, ніж пасивно чекати на ту роботу, як це було в дорозі сюди. Навіть ті, котрих раніше доводилося підганяти, — переродилися. Тепер якщо й приходитьесь робити зауваження, то лише тому, аби не надірвалися «Ми ж не для вас устатковуємо це господарство. Чи вам охота першими отут полягти й завдати нам зайвої мороки?» Не знаю, чи довго проживемо тут, але влаштуватися треба капітально. Добре, що часу немає багато думати, бо які зараз можуть бути ті думки — самі розумієте...»

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Із усіх сімей, котрі приїхали з госпіталем в Орженку, через якихось півтора-два роки залишилися тільки ми та ще медсестра Паша з немовлям: народила сина в Орженці. Паші хоч пощастило якось довідатися, що її чоловік живий (поки що), десь партизанить. Я ж і цього не знала: Сергій ніби у воду впав...

Решту сімей настрахали події на фронті, набридлі морози. По деяких приїхали й допомогли перебраться до тепліших країв. Дехто вмовляв і нас переїхати — хоча б до Середньої Азії: «Тепло, фрукти, а тут що?» Але саме тут, на цій спершу суворій, а далі й гостинній, добрій сибірській землі, я міцно пустила коріння. Так, саме в Орженці, яка спочатку вразила своїм непривабливим і незвичним для нас виглядом.

Викликали мене до військкомату. Господи, прийшло повідомлення про Сергія? Яке???

Військком Зибін — високий, худий, середніх літ чоловік із хворим серцем — тому й залишився в тилу, якось прискіпливо почав оглядати мене, хоча й до цього добре знав — я працювала в жінраді при військкоматі, й, мені здалося, вагався: казати те, для чого викликав, чи ні.

— Товаришу підполковник... що? Звістка про чоловіка? Так?

— На жаль — ні. А може, на щастя? Адже звістки різні бувають, будемо сподіватися на краще. Я хотів про інше з вами поговорити. Скажіть, Оксано Іванівно, вас задовольняє робота в жінраді?

— Ну... чесно кажучи, не зовсім. І не тому, що за неї не платять, не думайте.

— Не думаю. А якби вам таку роботу, щоб із головою в неї влізти? Щоб повністю віддати і час і сили, га?

— Якби ж то! Але син ще зовсім малий, а мати моя так часто хворіє. Не можу на неї покинути...

— А якби вам запропонували таку роботу, на яку б ви ходили разом із сином?

— Тобто — як?

Зибін дістав папери. Я їх знала — то були списки дітей військовослужбовців, евакуйованих в Орженку. Навпроти багатьох прізвищ стояли позначки червоним олівцем. І про зловісні позначки я теж добре знала: їх ми ставили біля прізвищ дітей, яким від недоїдання загрожував туберкульоз.

— Що ви скажете про ці списки?

— Годувати їх треба краще. Але — звідки взяти? Ми й так на жінраді розподіляємо кожен грам.

— Звідки взяти? Вихід є. Санвідділ СибВо дозволив відкрити у нас дитячий садок для дітей фронтовиків. Кожен офіцер СибВо буде відраховувати щомісяця одинденний продуктовий пайок на користь дитсадка. А це — не мало.

— Прекрасно! За чим зупинка?

— За дитсадком. Треба його організувати. От саме це я вам і вирішив запропонувати.

— Мені? Жодного разу не була в дитсадку, не знаю, що і як. Напевне ж, в Орженці є кваліфіковані працівники.

— Звісно, є. Але є ще й наказ: в нашому дитсадку всі — від завідуючої до сторожихи — мають бути евакуйовані дружини офіцерів. Таким чином ми зможемо не лише підтримати дітвору, а й дати роботу їхнім матерям. На жаль, нікого з «дошкільною освітою» у нас немає.

— Але ж і в мене немає такої освіти!

— Зачекайте. Де ви навчались?

— У лісотехнічному інституті.

— Справді — не те. А де ще?

— Дурниця, закінчила фінансовий технікум.

— Е, це вже не дурниця, а дуже потрібні знання. Отже — зумієте скласти звіт, вести бухгалтерський облік?

— Але іншого не зумію.

— Навчіться. негайно підіть у міські дитсадки, розберіться — що й до чого. Скільки вам дати часу? Тиждень, два?

— Страшно... Чому ви обрали саме мене?

— Якщо вже ми змушені брати на роботу виключно дружин офіцерів, тут вже не моя воля, то я й подумав... Бачте, у ваших руках будуть продукти, а це тепер велика спокуса. Вас же я знаю по роботі в жінраді: ви жодного разу не виписали собі того, що виписували іншим. Хоча... гм... і могли це зробити. Словом, не будемо марнувати часу — починайте.

— З чого ж починати?

— З самого початку. У нас поки що немає нічого, крім дозволу. Треба підшукати приміщення, замовити найпотрібніші меблі, посуд, підібрати штат. Цим займеться вся жінрада, так що не бійтеся. Все. Завтра ж підіть у краший дитсадок, ознайомтеся з роботою. Ясно?

— Товаришу підполковник, це вже наказ, а не пропозиція.

— Правильно зрозуміли,— засміявся Зибін.— Зараз військовий час.

* * *

І закрутило ж мене! Бігала по дитячих садках, приглядалась, розпитувала, читала потрібні посібники, «вибивала» приміщення. Голова артїлі, яка посідала те приміщення, навіть поскаржився на мене Зибіну: «Ну й заполошна ж та завідувачка! Жити не дала клята баба, поки не випхала». Дихнути не було коли, але я відчула — саме дихати стало легше: клопоти розганяли тугу. Та ж таки артіль, котру ми вижили в гірше приміщення, не пам'ятаючи зла, змайструвала розкладушки, столики, стільчики. Дуже допомагала в роботі одеситка Ольга Соломонівна: вона була набагато в'їдливішою за мене. Мало не довела до інфаркту директора цегельного заводу, і нас забезпечили посудом — не дуже-то й вишуканим, зате вкрай потрібним. Пішли в діло й порожні бляшанки з-під консервів: з них поробили чашки, які мали ту перевагу, що не розбивалися. Цілими днями ми, члени жінради, моталися по Орженці, а прибігаючи ввечері додому, я тільки й мала сили спитати: «Листа не було?»

Одного такого вечора мама подала мені листівку від батька.

«Мої дорогі, що це ви про мене зовсім забули? Начмат одержує листи щодня, комісар теж частенько, а мені немає. Що таке? Чи не похворіли? Попросив начмата, аби той написав своїй дружині — нехай хоч вона повідомить про вас. Дуже хвилююся...»

— Не розумію, куди пропадають наші листи? Майже ж щодня пишемо! Може, ти, Оксано, за своєю біганиною забуваєш надсилати, а то й просто губиш?

— Ну що ти, мамо. Хіба не знаєш, що начматові у всьому щастить. Зараз я піду до Лясковської, може, з її легкої руки швидше й наш лист дійде. Пиши, а я повечеряю.

Я нашвидку посьорбала картопляної юшки зі скибкою пайкового гіркуватого хліба. Чомусь в Орженці хліб випікали завжди гіркуватий, а то й просто гіркий. Не знаю, що в нього домішували. І поспішила до Лясковської.

Досі я туди не заходила — не любила її. Тепер, переступивши поріг затишної кімнати, здивовано озирнулася. На стінах — килими, на столі — білі пиріжки... Сама дама в шовковому халаті, якого в неї раніше не бачила. Дивно. Яким чином зуміли придбати все це? Адже ми всі тільки збували, якщо було що збувати. І сама вона сита, аж лиснюча, й дитина вгодована.

— А ви добре влаштувались, — зауважила я.

— Ну що ви! Як можна добре влаштуватись у такій халупі? Самій доводиться цілий день топити в плиті, всі руки почорніли від вугілля. Ми вже забули смак свіжих фруктів, а в мене ж дитина! Ах, якби ви побачили нашу житомирську квартиру...

І завела свою звичну пісню.

— Не розумію, як можна... Зараз, коли щодня гине стільки людей!

— На те війна, — спокійно відказала начматиха. — Зрештою, не тільки ваш, а й мій чоловік на фронті.

— Але ж не в танковому розвідбатальйоні.

— Ну-у, моя люба, все ще може статися. Мій Лясковський не медик, завжди можуть відкликати з госпіталю. До речі, у вас ще залишилося борошно?

— Яке борошно? — здивувалася я.

Начматиха прикусила язик. Я глянула на пшеничні пиріжки: звісно, борошно було з госпітальної комори.

— Може, повечеряєте? Правда, нічим особливим не можу пригостити — важкі часи.

— Спасибі, я вечеряла. — («Часи важкі, та, видно, не для тебе!»)

— Ну, то я Вовочці загорну пару пиріжків.

— Не треба. Він не голодний.

— А ви, Оксано, ще дужче схудли. І вигляд у вас хворий.

— Не хворий, а втомлений.

— Ах, ми ніколи не вміємо берегти свого здоров'я! — (Дивлячись на неї, аж ніяк не можна було сказати, що вона не вміє берегти здоров'я). — Ви не збираєтеся виїжджати з Орженки?

— А ви?

— Звісно, збираємось. Ах, боже мій, такі жахливі люди! Хамлюги! Ні, ні, треба швидше виїжджати з цієї діри. Вам також раджу.

— Куди нам їхати? Та я вже й на роботу оформилась.

— На яку? — Лясковська спитала просто так, задля ввічливості: видно, лаяла себе в душі, що пробовкнулася про борошно.

— При військкоматі ми організуємо дитсадок.

— Справді? І ким же ви там працюватимете?

— Завідуватиму.

— О! — Її очі аж засвітилися. — Чудово, це ж таке хлібне місце!

— Яке?

— Хлібне. Не вдавайте з себе таку наївну. Справді, тепер вам не варто їхати з Орженки.

— Бувайте здорові, — я швидко вийшла з затишної і — такої нечистої — хати. Листа я сама вкинула до поштової скриньки — якось та дійде.

* * *

«21.IV.42. Боровичі. Живемо порівнюючи спокійно. Змінюємо штат. З колишніх лікарів та медсестер тепер вже нікого немає — поїхали ближче до своїх домівок. І профіль госпіталю вже суто хірургічний, це теж нормально. От приміщення б збільшили! Моя робота зараз в основному адміністративна, тобто така, до якої я зроду не мав хисту. Намагаюся уривати час і для медичної: довелося терміново робити гемотранфузії, навіть накладати штучний пневмоторакс — вициганив апарат. Начальник ПЕПу тепер надсилає мені хворих, «відробляти» за той апарат. Бракує часу, бракує... Ех, працювати б мені просто лікарем — наскільки більше було б з мене користі!.. Англійці обіцяють, що будуть наступати. Казав пан — кожух дам... Побачимо...»

А що ж, і побачили. Німці самі кидалися до них у полон. Шкода тільки, що сталося це дуже нескоро.

А нам треба було швидше рятувати виснажену дітвору, бо червоних позначок у списках з'являлося щодалі більше.

СибВО прислав трохи мануфактури, з неї пошили простирадла, наволочки — і на дві зміни не стало. А ще ми отримали великі вузли списаної на фронті білизни і обмундирування.

Закривавлене, брудне. На ватянках — дірки, на багатьох сорочках та гімнастерках не вистачало рукавів.

Не відразу зважилися ми торкнутися цього одягу, а далі

взяли себе в руки. Повипирали, повиварювали, з цілих шматків викроювали, зшивали, комбінували. Весь штат дитсадка (завідувачка, дві виховательки, рахівник, кухарка, дві технічки та сторожиха — всі дружини вбо вже удови фронтовиків) узявся до роботи. Треба було вимудрувати хоча б по дві зміни халатів, правда, ті куці халати більше скидалися на кухарські куртки, та нас це не бентежило. З гімнастерок пошили дитячі костюмчики — багатьом дітям не було в чому ходити до дитсадка. Реставрували три ватянки — для технічок та сторожихи... Словом, шмаття нас дуже виручило. Ще й Ольга Соломонівна десь видерла здоровезного кожуха: в морози ми загортали в нього дівчурі й розвозили на санчатах — з домівок і назад. Іграшки позбирали по людях — хто що дав, таким же чином зібрали й маленьку бібліотечку.

Часу на все це витратили значно більше, ніж хотілося.

І нарешті у чисто вимитому, вибіленому приміщенні, прикрашеному піхтовими лапами, ми приготувалися до відкриття нашого дитсадка.

Яке то було свято! Набилося повнісінько матерів — евакуйованих, які з таким нетерпінням чекали, що їхні діти нарешті будуть нагодовані й доглянуті. Зазирнула було й інспектор з міськвню, та, угледівши Зибіна, подалася геть.

В кінці першого ж місяця я запанікувала. Переважуючи продукти (щомісячна операція), я з жахом переконалася, що не вистачає шести кілограмів борошна і трьох кілограмів цукру. До того ж борошно принесли з бази напередодні переважування, я прийняла його точно по вазі й ще не виписувала на кухню.

Куди за одну ніч воно могло подітися, не кажучи вже про цукор?!

Кинулася до Зибіна, вдерлася поза чергою до його кабінету й закричала:

— Знімайте мене швидше, поки я ще зможу оплатити нестачу! Знімайте негайно, бо мене посадять у тюрму!

— Вийдіть, будь ласка, на кілька хвилин,— звернувся Зибін до відвідувача.— Ну кажіть, що там у вас таке стряслося?

Я розказала.

— Гм... Хто вночі був у приміщенні?

— Сторожиха, адже вона повинна там ночувати. Але ж...

— Що там — «але ж»? Ви опечатуєте комору?

— Ні, просто замикаю. Я не знала, що треба опечатувати. Ні, ви краще зніміть мене, поки не пізно. Я ж казала — не впораюся.

— Та не гарячкуйте. Покличте до мене начфіна.

Ну от, зараз буду кліпати ще й перед начфіном, підстаркуватим ехидним дядьком.

— Знайдіть для дитсадка сургучну печатку,— звелів начфінові Зибін.— І негайно!

Той кивнув головою і вийшов.

— От що, Оксано Іванівно: щовечора опечатууйте комору, а через місяць побачимо. Що ж до сторожихи — раджу підшукати іншу.

— Та мені соромно навіть сказати про це! Відразу підуть розмови... В очі, може, й не звинуватять, але позаочі називатимуть мене злодійкою. Що завгодно, тільки не це!

— Ну гаразд, цей місяць поки нічого їй не кажіть. Я взяла у начфіна сургучну печатку. До речі, з цією печаткою згодом вийшов конфуз: виявилось, що ехидний начфін узяв її в 1-му відділі військкомату, не сказавши про це нічого. Десь через рік начальник того відділу побачив у мене печатку й мало не з кулаками накинувся на мене.

— Де ви взяли мою печатку? Я собі мало голови не скрутив, шукаючи її. Що за неподобство!

— Мені дав начфін...

Він побіг до начфіна з'ясовувати стосунки, не забувши відняти в мене печатку.

Довелося потім опечатувати комору маминим різьбленим гудзиком: такого гудзика не мав ніхто — він був старовинний.

Я з великим хвилюванням чекала кінця наступного місяця: що покаже переважування опечатуваних продуктів?

На щастя, все було гаразд.

— Ну як? — запитав Зибін.

— Нестачі немає. Ну — по п'ятдесят, по сто грамів...

— Це нормально. Що вирішили зі сторожихою?

— Жалко... діти в неї...

— Дивачка ви! Але можу вас заспокоїти: вона вже й сама подала заяву на звільнення.

— Але... що ж мені робити з тією нестачею? Вона ж висить на мені...

— Та розпишіть потроху по меню і все.

— А хіба так можна?

— Звісно, не можна, та що робити? Віддавати під суд сторожиху? А як ви доведете, що то вона, а не ви... Ну, скажімо,— доведете. Та навіщо нам така пляма на наш дитсадок?

Плями я не хотіла, судити сторожиху — теж. Довелося розписувати нестачу по меню.

Це була єдина прикра подія за весь час роботи в тому дитсадку.

* * *

Болісний плин часу тепер для мене ніби прискорився. Вовку я брала з собою на роботу, мама ж нудгувала й старішала на очах. Листи від батька приходили все так само часто, але й вони якось немов усихали. А тут ще — нависла чорна загроза над Сталінградом. Нашу «колонію евакуйованих» поповнили сім'ї військових зі Сходу. Правда, ті евакуйовані не схожі були на нас, їм не довелося вириватися з пекла війни, мали змогу взяти весь потрібний одяг. Проте в більшості вже чоловіки були перекинуті на західні фронти, а в деяких і вбиті. Тому й тривога й горе в нас були однакові.

Тоді, напровесні 1942 року, як госпіталь виїжджав із Орженки, з ним поїхало чимало вільнонайманих, переважно жінок, Поїхала й знайома нам бібліотекарка — чи то незаміжня, чи розлучена. Мені вона дуже подобалась і привітною вдачею і характерною красою сибірячки. Ясно-русе волосся, сірі очі, трохи випнуті вилиці з матовим рум'янцем. Дужа й по-своєму граційна: широкі плечі й пластичні рухи. «Марина викликатиме у хворих позитивні емоції,— жартував батько.— Швидше одужуватимуть». Спершу він майже завжди передавав нам од Марини привіти, а далі й перестав. Я не звернула на те уваги: батько міг просто забути або й Марині не до нас — поїхала ж санітаркою, робота така, що не до привітів.

А мама ставала все пригніченішою.

Якось я застала її зовсім сірою, з припухлими повіками — мабуть, плакала.

— Що з тобою? — стривожилась я.— Невже якийсь недобрий лист?

— Ні, лист звичайний. Занадто звичайний.

Я прочитала листа. Перелік фронтових подій, що вже задавнилися, поки лист дійшов.

— Чому він нічого не пише про своє життя? — з болем вирвалося в мами.— Адже все це ми і так знаємо, по радіо передавали. А про себе — жодного словечка...

— Мамо, ти ж знаєш — батькове життя все в його роботі. Я розумію, як тобі тоскно сидіти цілими днями самій. То моя вина, що ти тут залишилася, тобі треба було їхати. Але ж батько хотів краще.

— Для тебе, а не для мене.

— Якби я вже тоді працювала в дитсадку і Вовку не треба було б лишати вдома, батько нізащо не залишив би тебе, я певна. Знаєш, давай напишемо, щоб він прислав тобі виклик. Боровичі хоч і близько від фронту, а все ж не фронт. Якось та доїдеш.

— Ні,— сухо відказала мама.— Тепер я проситися не стану.

— Чому? Правда, поки ти туди дістанешся, госпіталь можеш і не застати... Та й важко тобі самій рушати в таку далеку дорогу.

— Не дорога мене лякає. Та годі про це. Вовка знову не слухався виховательки?

— А кого він слухається?

— Сама винна, надто ти його розбестила. Він прекрасно розуміє, що завжди доможеться від тебе всього, чого хоче. Суворіше треба з ним, бо потім наплачешся.

Я знала, що то правда, й усе ж ніколи не могла наполягти на своєму, і Вовка завжди тим користувався. Але шкода було сина, що не пам'ятає свого батька. А може, ніколи й не побачить.

* * *

Захворіли ми всі троє разом. Власне, мама раніше — не для її слабких легенів сибірський мороз, а ми з Вовкою застудилися.

Хрипіли, кашляли: натопити кімнату було неможливо — звечора плита до червоного розпечена, а на ранок вода замерзає.

— Тільки-но одужаю, негайно ж підшукаю іншу квартиру! В цій тільки тарганів виморожувати. Скільки вугілля вгатили, а не зігрієшся ніяк.

— Таргани залишаться живі, а от ми... Та й нелегко підшукати кращу квартиру — з дитиною, та ще такою крученою, як наш Вовка, — безнадійно відказувала мама.

Останнім часом вона занепала не тільки здоров'ям, а якось надломилася душею. Здавалось, їй було байдуже — одужувати чи помирати.

— Не можу сказати нічого втішного, — похитала головою лікарка, яка одвідувала нас. — В такому стані... — Вона тільки махнула рукою. — Може, покласти до лікарні?

— Не піду я в лікарню, — ми розмовляли тихо, але мама почула. — Не віддавай мене, Оксано, туди.

— Не віддам, мамо, не бійся. Ти тільки... менше думай. Не думай про лихе.

— А про що добре я можу думати? Може, ти мені підкажеш?

— Ну, я піду. Якщо надумаете, місце в лікарні для вас буде, — сказала на прощання лікарка. — Не раджу відмовлятися.

Я намагалася розрадити маму, але справді — чим? Сталінград... Він був тоді для всіх нас мов глибока (чи й не смертельна?) рана. Про те, що може статися, — боялися й подумки...

На ніч ми не роздягалися, навпаки — одягалися. Я ще накидала на маму наші зимові пальта. Вовка спав у одному ліжку зі мною, тому вдвох нам було трохи тепліше.

* * *

— Оксано, прокинься!

— Що? — я з зусиллям розплющила очі. Голова важка, в горлі болить, під боком кашляє Вовка. — Чого тобі, мамо?

— Радіо!.. Послухай!

— Радіо? Справді, як незвично лунає голос диктора. Що це?

«...Сталінград, перейшли в наступ...»

Як?! Я віддерла примерзлу ковдру від стіни, схопила й перескочила до маминого ліжка.

«Прорвавши оборонну лінію ворога на протязі 30 кілометрів на північному сході — в районі Серафимовича, а на півдні від Сталінграда — на протязі 20 кілометрів...»

— Мамо, мамочко, рідна!

— Ч-ш... Слухай!

«...Обидві залізниці, розташовані на схід від Дону, які постачали ворожі війська, перервано...»

— Оксано... господи, Оксано!

«...повністю розгромлені шість піхотних і одна танкова дивізія ворога...»

Я з хрустом стиснула мамині худі руки, й ми обидві заплакали. Бо прийшов порятунок.

Цілий день ми слухали це незабутнє повідомлення Радінформбюро. І холодний день вже не здавався нам таким студеним.

Від того дня мама почала одужувати: їй знову захотілося жити. Та ще й військкомат допоміг одержати ордер на комунальну кімнату. Дарма що в тій квартирі жило ще дві сім'ї, зате в нас не стало хазяйки. А кімната була велика й тепла, на кухні навіть водогін. Мама вже потроху зводилася, але й лежачи швидко-швидко мелькала в'язальними дротиками: в'язала якусь кофтину — заробляла. Знову вона не могла навіть лежати без діла, і я заспокоїлася за неї.

Якось я припізналася на роботі. Вовку послала додому з сусідкою. Сірий злежаний сніг ковзко порипував, бадьоро пружинив під ногами. Незважаючи на втому, а може, завдяки їй, на душі було затишно й мирно. Біля нашого будинку якась молода жіночка запитала мене, де живуть Чередниченки. Я придивилася: ні, незнайома. Проте ніби й знайома, тільки впізнати не можу. Мабуть, хоче влаштувати дитину в садок.

— Я — Чередниченко. А що ви хотіли?

— Ох, таж ви дочка нашого начальника госпіталю! Не впізнали? Я — Катя, оце приїхала з Боровичів...

— З Боровичів?! Та що ви кажете! Як там батько?

— А нічого. Живе. Навіть дуже добре живе, якби не бомбьожки.

Щось в її тоні мені не сподобалось, і я не запросила зайти, зупинилася на ганку. Тепер пригадала: ця Катя, орженська дівчина, вийшла заміж за котрогось із господарників та й поїхала разом із госпіталем, влаштувалася, здається, працювати на кухні.

— Ви, певне, листа привезли?

— Ні, не привезла. Одначе, нащо вам той лист? І так розповім про все чисто, без листа, — й захихотіла.

Ні, не стану її запрошувати. Чого вона хихоче?

— Скажіть, за батьком хоч Ганя доглядає? Він же зовсім не вміє подбати про себе.

— Доглядає! Тільки не Ганя, а Марина.

Слова ті прикро вразили мене. А який тон!

— Ну то спасибі їй. Ви надовго приїхали?

— А то вже як вийде. Чортяка мене поплутав — не вбереглася. Тепер треба звільнитися. Одначе, думаю, викручуся — є в мене знайома лікарка, допоможе. Розумієте?

— Ви хочете позбутися дитини? А як ваш чоловік...

— Ха! Що чоловік? Він і радий мене до батьків зіпхнути. Та я не така дурна.

— Як ви можете так про свого чоловіка...

— А що? Всі мужики гади, це вже точно. Надивилася. Ваш батечко людина добра, але й він не святий, не думайте.

— От що, Катю, не торкайтеся мого батька. Ви що, прийшли зіпсувати настрій?

— Ото немає мені чого робити! Черевички малому треба передати, адресу ж десь загубила.

— Які черевички?

— Марина передала. А чого ж? З дідом живе, то й онукові треба щось передати.

— Яка ж ви зла! — Мене ніби зненацька облили поміями.

— Будеш злою! Одначе який ваш Іван Андрійович «дід»? Йому ж немає й п'ятдесяти, а на вигляд і сорок не даси. Красивий, симпатичний, недаремно ж Марина за ним сохне.

— Мене не цікавить Марина. Черевички можете лишити собі. Й прошу вас про єдине: не зустрічайтеся з мамою. Не треба їй слухати цей підлий наклеп.

— Наклеп? Ну, знаєте... А з вашою матір'ю мені не дуже цікаво зустрічатися: стара, суха, сердита. Не дивно, що...

— Годі! Я вам не вірю. Ви просто озлобилися на свого чоловіка, то й інших обливаєте грязюкою. Не вірю! Бувайте здорові.

Не оглядаючись, я швидко вскочила до будинку. Довго стояла перед дверима, чекала, поки перекалатає серце. Не вірю! — повторювала про себе, але відчувала, що повірила. Бо знала Марину. Бо розуміла: таку жінку можна полюбити. Зараз я її ненавиділа, як найлютішого ворога. Душа обливалася кров'ю від жалю до мами. Тре-

ба було їй тоді поїхати, треба! Це я винна, що батько побоявся залишити мене тут із Вовкою. А батько... як він може? Ой, та що ж це таке?

Ну що ж, батько теж жива людина, а зараз війна й невідомо, що чекає на них усіх далі. По-людському його можна зрозуміти, не з каменю ж він. Та ще така чудесна жінка, як Марина... Якби вона була пустою, легковажною кокеткою — тоді справді б не повірила.

Вийшов сусід по квартирі й здивовано глипнув на мене. Далі так стовбичити під дверима не можна. Мама, звісно, ні слова! Проте... вона вже й сама відчуває недобре: листи не приносять їй втіхи, тільки засмучують, хоча й так само часто надходять. Але — знати їй не треба.

— Що з тобою, Оксано? Якись неприємності?

— Нічого, мамо, просто страшенно втомилася. Вовка, певно, тебе вже замордував?

Того разу я не спитала, як завжди, чи одержала мама листа.

* * *

Довго я думала. Дуже довго. Зрештою, яке маю право втручатися в батькове особисте життя? Яке право маю звинувачувати людину, котра все життя завжди віддавала нам? І — чи не зроблю його нещасливим, якщо напишу про те, що думаю?

Ні, не маю права. Є певна межа, яку ніхто не може переступати. Чи завжди батько був щасливий із мамою? Над тим я ніколи не замислювалась. У мами характер нелегкий, але жили вони добре, жодного разу я не чула, що хоча б посварилися. Чи не тому, що батько, добрий та лагідний, завжди поступався? Треба бути об'єктивною: інша людина, з іншим характером навряд чи змогла б ужитися з мамою. Та чи змогла б інша жінка так безмежно й самовіддано любити батька, як любить вона?

Я знала, що втрата батька для мами означає кінець усьому. Ні я, ні Вовка її не втішать, бо все її життя зосередилося в батькові. Тільки в ньому одному. Що робити? Гострий жаль до мами боровся в мені з іншими думками, бо я намагалася бути справедливою. До того ж батька я завжди дужче любила, ніж маму, і завдавати йому удару?..

І все ж жаль до мами поборов вагання. Не могла я дивитися, як вона мучиться, читаючи батькові сухуваті листи, чекаючи на інші слова й не знаходячи їх. Як вона, не знаючи, відчуває.

Зважилась. Писала дуже стримано про те, що Катя розповіла мені якусь дурницю про Марину, але я тому не вірю. Зате не змовчала, як мама тужить, марніє, все частіше плаче, читаючи його листи. Адже він розуміє, що тяжко бути їй самій у чотирьох стінах: я ж цілі дні на роботі, навіть Вовку забираю з собою. І чи не можна її викликати в Боровичі?

Довго носила того листа, не наслідуючися надіслати. А далі таки вкинула його в поштову скриньку. Хай буде що буде.

А що буде? Я знала, листи тепер часто затримуються, а то й зовсім пропадають. Може, нехай і цей лист десь загубиться?

Весніло. Хоча сніг ще лежав сірими латками у затінках, але з тайги вже нанесли пучки соковитої черемші — дикого часнику з листям конвалії. В Орженці його називали «колбою», від його пронизливого запаху аж паморочилася голова. Вовка залюбки хрупав ту колбу з сіллю — вітаміни!

Це вже друга наша весна в Сибіру. Веселіша за першу: наші краї звільняють! Харків переходив то до фашистів, то до наших, а... Київ? Коли звільнять Київ? От зараз би та Другий фронт! Але союзники не квапилися... Завмираючи, ми слухали повідомлення Радінформбюро: чекали на врочистий, такий відомий усім голос Левітана. Навіть серце, здавалося, переставало битися: який населений пункт звільнено? Час в Орженці різнився від московського на чотири години, — ми з нетерпінням чекали ранку. І коли знайомий, найкращий у світі голос урочисто оголошував: «В последний час!..» — то... Та що казати, хто це пережив, той ніколи не зможе забути.

І ще я чекала листа від батька. Поки що приходили звичайні листи, мого він, мабуть, ще не одержав. Писав про вісті з фронтів (їх ми вже давно знали), радів, що б'ють фашистів, писав про справи у госпіталі, про себе ж особисто — нічого. Між іншим, написав, що Лясковського забрали з госпіталю на фронт, але він чомусь опинився не на фронті, а в Боровичах, на тій же посаді, тільки в іншому госпіталі. На той час сім'я Лясковського вже виїхала з Орженки, — от уже за ким я не тужила!

Ще раніше нам батько писав: «Я зробив 10% розчин білого стрептоциду з метою економії цього цінного препарату. В розчин входить уротропін і спирт, його можна застосовувати внутрівнено і у м'язи: це набагато зручніше, ніж обробляти рани порошком стрептоциду. ПЕП наказав надіслати мій розчин до лабораторії для дослідження. Може, ще й провалюся зі своїм розчином, стану схожим на того професора, що виводив безкрилого метелика». Згодом сповістив, що розчин буде застосовано: «ПЕП окремими листками друкуватиме (в типографії) мою скромну працю під назвою: «Економія сульфамідних препаратів». Отже, метелик не зовсім безкрилий! Я радію, що хоч дрібнісінька краплина і моєї роботи піде на користь».

Ось ще уривки: «До нас прислали лікаря з тих районів, де стріляють, а не тільки обстрілюють. Самі розумієте — нам тепер дають так званих обмежено здатних, у цього скалічена нога, кульгає. Він розповів нам такий епізод. Зима. Мороз. Під деревом — перев'язувальний пункт: перев'язують дні й ночі, без покрівлі над головою, не те, що в нас. І от під тим деревом, схиливши голову, стоїть молода дівчина-фельдшер. «Ну, як справи?» — «Умираю, товаришу начальник, нутрощі замерзають». Сама байдужа до всього, стоїть і не ворухиться. Той лікар струсував її, бачить — майже непритомна. Посадили в сани, в сусідньому селі знайшли якусь хату — хоч без вікон, зате з піччю. Заткнули вікна, натопили піч, дівча ожило. Отак — «нутрощі замерзають», виразніше не скажеш. Ну, а ми ще справжнього лиха не зазнали, нехай воно фашистам буде. Тепер багато їх — завошвлених, обморожених, з дизентерією — привезли в Боровичі в окремий госпіталь. Лікують...»

«Замість Лясковського дали було в начмати епілептика, а той такого наплутав, що сам чорт ногу зломить. До речі, то Лясковський і рекомендував його, боюся, що вигідна для нього ця плутанина... А новий начмат не хоче працювати, проситься на фронт, катає мені щодня істерики. «Краще у штрафний батальйон!» — «Ну то й що? — відказую. — Може, й для мене було б краще у штрафний батальйон, але ж я не кричу...»

А я все чекала, якою буде реакція на мого листа. І дочекалася. Ні, батько жодним словом не озвався до мене, навіть потім ми ніколи нічого не згадували, але тон у листах відразу змінився. Став теплий, ласкавий, хоча

про фронтіві події писав і далі — не міг не писати, ми ними жили, але ж не тільки про них, а й про інше й по-іншому. Мама повеселішала, ожила, до неї знову повернулася втрачена енергія. І, вже не чекаючи мого запитання, сама поспішала показати мені листа. Виходить, добре зробила, що тоді написала. І все ж у глибині душі відчувала вину перед батьком...

* * *

Нам виділяли ділянки під городи. Копати доводилося самим, а восени військкомат давав підводу — звозити додому свій урожай.

Якось у вихідний я взяла торбинку картопляних лушпайок, лопату й подалася на свою ділянку — кілометрів за п'ять од міста. Доводилося копати й відразу засаджувати: помагати нема кому, мама надто квола, Вовка надто малий.

За мною ішла якась жінка. Ну — ішла то й ішла, мабуть, на свою ділянку, хоча ні лопати, ні «посівного матеріалу» вона не несла. Я звернула до свого городу, жінка звернула за мною й зупинилася віддала. Здавалось — боялася підійти. Хто вона й чого?

Я вже чимало розкопала й засадила, а жінка все так само непорушно стояла. Врешті я кинула лопату й сама підійшла до неї. Впізнала й зупинилась, ніби громом уражена.

— Марина?..

— Я...

Полохливо стріпнулися густі вії. На гостро випнутих вилицях вже немає густого рум'янцю. Як же страшенно вона змарніла...

Але вороже почуття ризонуло — ніби ножа хто мені встромив, і я вже повернулася, щоб піти від цієї жінки, та вона була така нещасна й пририта, що я мимоволі спинилася.

— Чого ви прийшли до мене? Вам не здається, що це недоречно?

— Так... недоречно... але... Я хотіла, Оксано, я тільки хотіла... А! Сама вже не знаю, чого я хотіла.

— Ви хотіли поговорити про мого листа до батька. Так?

— Ні, не тільки. Оксано, не дивіться так вороже на

мене! Ви така схожа на Івана... Андрійовича, а погляд у вас, як у Ніни Петрівни...

— О ні! Мама взагалі не стала б на вас дивитися. Якби знала.

— Вона не знає?

— Ще б чого бракувало!

Марина безсило опустилася на землю й заридала. Гірко, невтримно, як тяжко скривджена дитина.

— Не плачте, Марино. Інакше я не могла.

— Так, мабуть, не могли. Але ж і я... Іван Андрійович для мене... мені без нього... Господи, як же хочеться померти!

— Чого ви приїхали?

— Я хотіла поговорити... Ну, просто по-людському поговорити. До Ніни Петрівни не наважилася зайти, вирішила з вами.

— Про що зі мною говорити?

Вона мовчки плакала.

— То чому ж ви приїхали? Невже сподівалися, що мама відмовиться од батька?

— Ох, нічого я не знаю...

— А я знаю. Мама й справді могла б це зробити. З гордошів. І сама наклала б руки на себе. А може, й просто померла.

— Ви... певні?

— Певна! Якби не була певна, не стала б втручатися. І все-таки чому ви приїхали сюди? Не розумію.

— Я в госпіталі більше не працюю. Іван Андрійович попросив... власне, наказав мені звільнитись і виїхати з Боровичів.

Я промовчала.

— Ви довідалися щось про свого чоловіка, Оксано?

— Ні. Ви залишаєтеся в Орженці?

— Ви б цього не хотіли?

— Ні.

— Добре, я виїду. Піду на фронт... Господи, хоча б мене вбили, не мордувалася б так! Скажіть... ви давно одержували від Івана Андрійовича листа?

— Вчора.

— Що він пише?

— Нічого, що б вас зацікавило. Але все, що заспокоїло маму.

— Заспокоїло? Вона ж нічого не знала?

— Вона відчувала. Марино, я завжди мала вас за

хорошу і добру людину. Ви ще молода, гарна, у вас усе попереду, а в мамі...

— Нічого вже в мене не буде попереду!.. Нічого... Ніколи й нікого! І я не добра, не думайте: то не моя воля, що довелося... То — тільки воля Івана Андрійовича. Та якби Ніна Петрівна була молода, здорова, хіба б я поступилася? Нізачо в світі! Боролася б за своє. Але боротися проти неї справді нечесно. Що ж, Оксано, як випало, так випало — ви пожаліли не батька, а матір. Не бійтеся, Іван Андрійович ніколи більше про мене не почує. Можете мені повірити.

Я мовчала.

— Не вірите... Невже ви думаете, що то — банальний фронтовий романчик?

— А що я можу тепер знати? Ви не уявляєте, Марино, що ви накоїли. Досі я мала свого батька за найчеснішу людину в світі. А ви все скаламутили... Хіба це не злочин? Як і кому тепер вірити?

— Оксано, ви ж не дитина, ви сама жінка й мати. Чому ви все так спрощуєте, принижуйте? Ваш батько справді найчесніша людина, він довго змагався з собою, мучився. Те, що ви розбили, — зневажати не можна!

— А те, що ви розбили?

— Та нічого я не розбила, зрозумійте!

— Чи вам не однаково — зрозумію я чи не зрозумію? Хіба в мені річ?

— Для мене немає різниці, але для Івана Андрійовича — величезна. Добре, не будемо про Ніну Петрівну, вона нічого не знає, але знаєте ви і судите свого батька. І це його мучить.

— А то вже наша справа.

— Та не можна його судити! — поранено крикнула Марина. — Не можна! — Вона майже зі зненавистю глянула на мене. Мій погляд був не тепліший.

— Добре... — Вона довго вагалася, врешті зважилася. — Хоч я не маю права цього робити, але треба, щоб ви зрозуміли свого батька. Не мене, а його.

Вона дістала з кишені жакетки конверта, з нього — листа. Лист був пом'ятий — видно, читаний-перечитаний.

— Ось... візьміть.

— Я не стану нічого читати! Самі ж кажете, що не маєте права...

— Що ж, доведеться узяти на себе те право заради Івана Андрійовича. Дуже прошу вас — прочитайте.

Я взяла листа. Глянула, й відразу ж мені стислося серце.

«Марино, болю мій!

Краще нам не прощатися. Документи твої оформлені — виїжджай негайно. Пожалій і мене, і себе. Спасибі за гірке коротке щастя. Ох, яке ж воно гірке, як дорого оплачене! Ти знала, що я ніколи не залишу сім'ю, і навіть не з обов'язку. Ми з дружиною пройшли все життя разом як одна душа, і відтяти сім'ю — то живцем розтяти себе самого. З тобою у нас було більше горя, ніж радості, ти сама це казала. Далі стане ще гірше. Не людський осуд мене спонукає діяти так, а не по-іншому. Те, що до нас прийшло, — надто високе й чисте, воно понад пересудами й плітками. Ні, я сам собі суддя і сам себе засуджую. Себе й тебе: нічого не вдієш, якщо наші долі перетнулися, щоб розійтися назавжди.

Прощай. Живи щасливо. Живи дуже щасливо».

Підпису не було, але я й так добре впізнала дрібний батьків почерк. Не дивлячися на Марину, я повернула їй листа.

— Так, я жорстоко повелася. Простіть, якщо можете... Мабуть, я й справді не мала права писати батькові.

— Та ні, Оксано, і без вашого листа... Він тільки прискорив.. От кинула вам, що ви «розбили», — то з болю, бо все одно б... — уврала. — Добре, що ви тепер все зрозуміли. Прощайте.

Я ще довго стояла й дивилася на її гарну, ладну поstatь. Правда, зараз вона була зовсім іншою: широкі плечі опущені, йшла, мов підбита. Мене пройняв такий гострий жаль до цієї жінки, що я аж застогнала. Не судила ні її, ні батька. Судила зараз себе.

Навіщо ти таке жорстоке, життя?

* * *

Однієї ночі до нас постукали.

— Мабуть, знову сусіди посварилися, — мовила мама. — Не відчиняй краще, ну їх.

Але стукали все настирливіше. Врешті я підійшла до дверей.

— Хто там?

— Тут живуть Чередниченки? — почула незнайомий чоловічий голос. Похапцем накинула на себе якусь одержину й одчинила. До кімнати ступив солдат із речовим мішком у руці.

— Здрастуйте. Мені треба сім'ю начальника госпіталю Чередниченка.

Мама, яка теж встигла накинути на себе халат, глянула на тугий речовий мішок і зблідла.

— Що з ним? Він...

Мені теж стало моторошно. Що в тому мішку? Може, останні батькові речі? Який удар упав на нас?

— Та чого ви злякалися? Сказано — жінчини! Живий-здоровий начальник, посилочку вам передав, — заспокоїв солдат.

Камінь із душі. Ми засипали його питаннями, а далі й схаменулися. Чоловік із далекої дороги, стомлений, а ми... Треба ж спершу нагодувати.

Поки солдат умивався, я швиденько поставила на стіл усе, що в нас було. Ех, налити б йому чарчину, але чого нема, того нема.

Наш несподіваний гість залюбки уминав пізню вечерю, а ми залюблено дивилися, як він їсть — на добре здоров'я! І — слухали.

— Я тут проїздом, додому на місяць відпустили після поранення. Попросив мене начальник до вас по дорозі заїхати. Я, конешно, поспішаю; однак такій людині не відмовиш. Та я для нього й гаку дав би, не те що по дорозі! Душа-чоловік!

— Там дуже бомбардують? — спитала я.

— Буває, не без того — війна ж! Та ми звикли.

— А ви довго лікувалися в госпіталі?

— Два місяці, зрешетило на фронті. Належався, однак, мабуть, і досі лежав би, якби не начальник, право слово! Роботи ж у нього, самі розумієте, вище голови, та про нас, хворих, ніколи не забуває. Вдень часу не має, то ввечері неодмінно заскочить, сам огляне, як треба, то й лікування нове призначить. Дуже його поважають у госпіталі: простий, не гордий, з усяким поговорить, втішить. Хоча й начальник, а наш, з простецьких. Ой, це ж я вас об'їдаю...

— Іжте, їжте. І розповідайте, — просила мама.

— Ото розкажу вам — був такий випадок: упала бомба, правда, не вцілила в будинок, а — поряд. Так гахну-

ла — аж одна стіна в палаті затріщала й осіла, от-от завалиться. Сестри — сказано, жінщини — полякалися, а начальник перший кинувся витягати з палати хворих. Йому кричать: «Обережно, придушити!»,— а він тільки руками махає. «А як хворих придушити? Ану, беріться всі, та швидше! Чого мнетесь?»

— Не завалило?

— Могло б завалити. А ще я вам скажу — добрий-добрый, однак боягузів не терпить. Побачить, як хто з персоналу тремтить, то так його висміє, що той радий крізь землю провалитися. «Чого це ви,— каже,— так труситесь і зуби у вас цокотять? Мабуть, у вас малярія. Гайда мені зараз до лабораторії, кров на аналіз здавати!» — Солдат схвально зареготав.

— Батько і справді зовсім здоровий? — обережно запитала я.

— Ну, не знаю, чи зовсім, але працює за двох здорових. Змарнів, правда, дуже, може, щось і болить, та хіба ж він признається?

— Дуже змарнів? — стурбовано глянула мама.

— А що ж, так працювати, то й здорового скрутить. Я оце, як виписувався, питаю його: чого ви, товаришу начальник, так пожовкли та схудли? А він: «То щоб мені легше бігалося, зайві кілограми заважають. Треба ж усюди поспіти, а ноги одні!» На фронт усе проситься, та не відпускають.

Я придушила зітханья.

— Однак у Новосибірську трапилася мені біда: відлучився на хвилиночку з вагона, а поїзд — тю-тю! Поїхав із моїми речами та з вашою посилочкою. Повірите — мало не заплакав. Чорт із ними, з моїми речами, але ж начальник може подумати, що я вкрав його посилочку! Переживав — страх! Побіг на вокзал, так, мовляв, і так... Ну — телефоном подзвонили на наступну станцію, аби черговий забрав мої речі з вагона. Право слово, на фронті так не трусився. Украдуть — як я доведу, що не я злодій? На щастя, не вкрали, поцупили одну буханку хліба. Але то юринда, мій хліб, а ваша посилочка ціла!

Попоївши, солдат подякував і підвівся з-за столу.

— Це ваш малий? — поглянув на Вовку, що солодко спав. — Начальник часто згадує онука. Славний пацан, тількикий худенький. Та тепер — аби живий, перевелися вгодовані з тою гадською війною. Однак мені пора, піду на станцію ловити якийсь поїзд.

— Ні, ні,— заперечила я.— Ви втомилися, переночуйте.

Видно, що солдатів хотілося швидше поїхати до своєї сім'ї, але він і справді дуже стомився. З сумнівом оглянув нашу кімнату.

— Куди ж ви мене покладете? Краще піду.

Я швиденько вимостила посеред кімнати постіль з наших пальт, під голову — Вовчину шубку. Наш гість більше не відмовлявся: ліг, укритися шинелею і відразу ж заснув. Хропів він знаменито, але нам не заважав: все одно не спали від радості.

Вранці прокинувся Вовка, побачив посеред кімнати постіль, на ній чоловіка, накритого військовою шинелею, і радісно заверещав:

— Дідусь приїхав!

Кинувся до приїжджого, зрозумів, що то не дід, і голосно заплакав. Навіть передані дідом у посилці «кліклі» не порадували.

* * *

Листи від батька приходили добрі, турботливі за нас. Але я вбачала в надто детальному описі про його життя підозрілу старанність, а від жартів одгонило сумом. Можливо, то мені тільки здавалось, бо довго не могла забути самотню постать Марини. Все стояло перед очима, як вона, спотикаючися, брела поміж нашими, ще голими городами.

«2.VII.43. З мене знято зайві емоції на хвилювання. Замполітом у мене зараз жінка, ото вже вона кипить-хвилюється і за себе, й за мене, тому маю змогу осявати себе олімпійським спокоєм. З медперсоналу ви вже нікого не знаєте, всі нові, багато медсестер із України, котрі встигли побувати в окупації і зазнати всіх її «радощів». Дві сестри — прекрасні працівниці — тяжко хворі: одна на септичний ендокардит, друга на туберкульоз легенів. Зараз обидві не працюють, одна лежить у нас, друга, з туберкульозом, у іншому госпіталі. Всіх без винятку більш-менш здатних до фронтової служби забирають — доводиться працювати з напівінвалідами, а то й інвалідами — війна, війна, нічого не вдієш. Який я радий, що хоч ви, мої рідні, живете в безпеці!

20.VII. Сьогодні на моєму об'єкті стався трагічний випадок: один старенький робітник-інвалід повисився. В його

кишені знайшли записку, в якій він звинувачує в своєму самогубстві начпрода. Звинувачення тяжке, але безпідставне. Бо то я дав наказ, щоб м'ясо видавали з комори вранці, а не звечора, як це робили раніше. Наказав — щоб уникнути зловживань, а покійний вирішив, що начпрод запідозрив його в злочинстві, й от — вкоротив собі віку. Начпрод ходить ні живий ні мертвий, мені теж тяжко. Ніхто не винен у цій безглуздій смерті, крім війни, що порушує психіку. Та питатимуть, звісно, з мене.

22.VII. Ну — вчора був день! У ФЕПі мене пісочили-пісочили, доки я остаточно не очманів і перестав реагувати. «Ви мене доконали! — кричав начальник ФЕПу, — як ви дійшли до життя такого?» Вчора провадили слідство. Мене слідчий, правда, не допитував, обмежився інформацією та характеристикою на начпрода. Сьогодні грянула комісія перевіряти, як ми використовуємо на роботі тих, хто одужує. Нам же треба заготовляти сіно, дрова, ягоди, гриби, городину — все своїми силами. Користуємося і допомогою видужуючих, офіційно є такий дозвіл — «трудотерапія». Але й затримати бодай на один день тих, кого треба виписати на фронт, не можна, за це суворо карають. Крутилися ми, мов ті в'юни на сковороді, бо комісія була дуже прискіплива. Порушень, правда, не знайшла.

26.VII. Все-таки мого начпрода віддають під суд, а мені — «за виключну безвідповідальність» — винесено догану. Що ж, я і справді не зумів попередити самогубство, не здогадався вчасно заспокоїти людину. Не догана мене тривожить, а сумління: що то мав пережити бідолаха, накидаючи на шию зашморг... Як завбачливо і обережно треба поводитися з людьми, скаліченими війною! Рідні мої, як часто думаю: а чи все зумів зробити, щоб полегшити і ваше життя? Певне, не зумів... Якщо завдав болю — простіть! (Це — єдиний натяк про Марину, який зрозуміла я й, можливо, не зрозуміла мама). Та годі квилити: події на фронті — ось найголовніше, що підтримує всіх нас. Тріщить і ламається фашистська «вісь». Сам не чув, але кажуть — передавали по радіо, що скинули Муссоліні. Ех, скинули б ще головного гада — скільки людей залишилося б жити!

Цими днями був у нас переполох: зникло двоє недолікованих хворих. Вони вже давно вимагали виписати їх із госпіталю. «Чого нам тут вилежуватися? Чи ви фріців од нас бережете?» — «Рано, — кажу, — ще вистачить

на вас фріців, не турбуйтеся». Кинулися їх шукати й знайшли... під матрацами їхні піжами. Отже, примудрилися дістати десь обмундирування. Надвечір привели обох втікачів: затримав патруль, адже документів не мали. «Ну, хлопці, що тепер з вами роботи?» — «Оформити документи, товаришу начальник». Я подумав-подумав і, знаєте, оформив їм документи. Все одно — й самі тут мордуватимуться й лікарів замордують. Так, зненависть до фашистів примушує забути про недогоєні рани. Жодна техніка, мабуть, не спроможна так нищити ворога, як ця свята зненависть наших людей! На прощання дав кожному по легенькому стусану: «Болить?» — «Ні!» — «Брешете, вражі діти, не може не болить». — «Нічого, сміються, злішими будемо!» Ось так, рідні мої...»

26. VII. Померла наша медсестра, та, що хворіла на септичний ендокардит. Хороша була людина, прекрасний працівник, та нічого не пощастило зробити — хвороба подолала. Колектив її дуже любив, усі плакали: така млада, вродлива! Заквітчали її могилку, ще раз згадали теплим словом і розійшлися: робота не жде, тужити немає коли, забуття приходить занадто швидко, і цьому теж виною клята війна. От бідолашні батьки — ті довіку не забудуть своєї дитини.

30. VII. Прислали вже нового начмата (попередній таки вирвався на фронт), але такого несміливого, що й кози голову обскубуть. І все ж він мені набагато симпатичніший за бойовитого Лясковського. Пам'ятаєте, як усі жінки його вихваляли? Здається, в новому госпіталі він ускочив у біду. Поїхав супроводжувати хворих до Новосибірська, справжньою ж метою мав заїхати до Челябінська чи Чкалова, не знаю точно, словом туди, куди перевіз свою сім'ю з Орженки. На відрядження мав 20 днів, а проїздив 29. Гадаю, не поздоровиться ні йому, ні його теперішньому начальнику. В нас, як завжди, як у всіх госпіталях, чергова комісія. Цих комісій так рясно, що в мене вже виробився до них імунітет. Зустрічаю, мов родичів, навіть нудно, коли не приходять. Пишіть, мої рідні, частіше й про все...

1. VIII. Сів вам писати, а рука труситься. Цією рукою я сьогодні вперше в своєму житті вдарив людину. І в мене нерви не витримали. Є в нас один хворий, власне — він уже не хворий, давно можна було б виписати на фронт, але він весь час чомусь падав. Я вже придивлявся-придивлявся: причин немає, отже, симулює? Сьогодні уваж-

но обстежив його і сказав, що він цілком здоровий і я пишу його на фронт. Глянули б ви в його очі: скільки тваринного жаху! Сам — молодий, мускулястий, на півголови вищий за мене. Почув, затремтів і упав. «Вставайте», — спокійно кажу. Лежить. «Вставайте!» — вже кричу. Він таки встав. «Боягуз! Ви ж здоровий! Ідіть». Бачу — скося позирнув назад себе — знову приміряється впасти. «Тільки спробуйте впасти! Геть!» Вискочив із кабінету. За хвилину прибігає сестра — «хворий» знову лежить у коридорі. Не знаю, що зі мною сталося, кажуть — весь побілів, затрусився, мало сам не впав. Побіг до нього, схопив за плечі, підвів і... вдарив в обличчя. Він мовчки пішов і більше не падав: пройняло. Зате й мене пройняло, досі руки тремтять: все відчуваю кулаком його шоку. Гидко...»

* * *

2.VIII.43. Вчора бачив Лясковського, він не журиться. Каже, що його зазізнання закінчилося для нього партійною доганою. Гадає, що її швидко знімуть. Можливо... Верткий чолов'яга, з води сухий вийде, з вогню необсмалений. Очевидно, сподівається на заступництво начальства, котре — сам сказав — «дуже цінне його».

Як живу, рідні мої? Як умію. От, наприклад, кілька днів тому оглянув літне обмундирування і вирішив його випрати. Тільки приладнав ночви з водою, аж мені принесли на квартиру нове обмундирування. Тепер ви мене не впізнали б: гудзики блищать сліпуче, чоботи теж — видали нові, хороші. Голюся щодня — треба ж показувати приклад підлеглим! Ось, дітки мої, що означає бути офіцером, нехай і не на передовій. Все прошуся на лікувальну роботу, і мов горохом об стіну. Якби швидше Гітлер подався за Муссоліні до пекла, якби швидше припинилася литися кров наших людей! Тоді б ми всі повернулися (кому пощастить взагалі повернутися) до своєї мирної праці.

4.VIII. А наші війська йдуть уперед! Вуличні бої в Орлі. Коли передають повідомлення Інформбюро, про все забуваємо, всіх об'єднує спільна радість. Якими красивими стають тоді люди — немолоді, покалічені війною інваліди! А відстань між нами, рідні мої, ті кілька тисяч кілометрів, з кожним радісним повідомленням, здається коротшою. А ви цього не відчуваєте?

6.VIII. Учора ввечері оповістили, що від 23-ї до 23-ї год. 30 хвилин передадуть важливе повідомлення. Стали чекати. А близько 23-ї години завили сирени. Не чуємо радіо... Загадуємо: звільнили Орел? Вийшла з війни Італія? А клята сирена вие й вие собі. Та, незважаючи на повітряну тривогу, все ж повідомлення послухали: Орел і Белгород! Що тепер на черзі? Брянськ? Харків? Гомель? Якби можна було б упрягтися в колісницю історії й підігнати її. Очищається рідна земля від фашистської нечисті, а кожен кілометр — то ж рани, смерті, долі людські. «Військові операції...» Вони ж відбуваються без наркозу!

7.VIII. Спасибі за хорошого листа, дорогі мої. Ось він — мій наркоз проти болю, хоча біль не хоче вщухати й на хвилину. Мої товариші іноді кажуть: «Не розуміємо, як ви можете завжди жартувати? Навіть власні неприємності ви обертаєте на жарти. Вам, видно, легко живеться». Ні, нелегко мені живеться, але знаю: іншим легше живеться, коли не скиглю, а жартую. Ото розсмішиш хворого, і він — слово честі — швидше одужує. А хочете, я зараз і вас насмішу? Я і досі не навчився і не навчуся ніколи вимагати щось для себе особисто. Сьогодні дійшло до анекдоту: пряжка від пояса, необхідного, щоб мої галіфе трималися на достойному рівні, зламалася. Часу не було дістати новий ремінець, я і підперезався нашвидку бинтом, під гімнастеркою все одно не видно. Пішов митися в наш санпропускник. Туди ж зайшов і начальник ВВП. Подивився, схопився за голову. «Що це таке?» — «Хіба не бачите — бинт», — відказую спокійно. Мій постачальник вискочив, мов ошпарений, ще й замкнув мене в санпропускнику. Прибіг, правда, скоро — тицяє мені до рук новий ремінець і дорікає: «Ви мене, товаришу начальник, до розриву серця доведете!» А що такого страшного, якби я походив трохи з бинтом замість ремінця? Не з Черчіллем же мені зустрічатися, та й той під гімнастеркою не помітив би.

Це я вам у відповідь на Оксаниного листа про мандрівку до Боготола.

Читав і сміявся. Ні, ти, Оксанко, все-таки дочка свого батька!»

Була така мандрівка до Боготола, була. Спокусила мене одна знайома — з евакуйованих. Вона бралася дістати в міліції перепустку до Красноярська: без перепусток навіть у такому глибокому тилу не продавали залізничних квитків.

— Там усе втричі дешевше, ніж в Орженці, — запевняла мене Фрося. — Шмотки просто з рук видирають. Озолотимося!

Ми з мамою обривізували наші ресурси. Мама дещо перелицювала, перешила, шмаття помолодшало й набуло всіх шансів, щоб його «вирвали з рук». Словом, у повній бойовій готовності я вирушила з Фросею, котра й справді дістала перепустку. Поїхали в суботу, щоб у неділю озолотитися на базарі й на понеділок повернутися назад. Фрося — в'юнка жіночка з пронозуватими очіцями й гострим носиком, що, здавалось, весь час принохується, в поїзді все розпитувала попутників: де найдешевші продукти. І з'ясувала: в Боготолі, не доїжджаючи до Красноярська, бо в Красноярську евакуйованих навалом, отже, не варто туди й потикатися.

Перепустка в нас була одна на двох, і без Фросі я не могла ні туди, ні назад їхати. Вночі вона мене розбудила: «Прокидайся, під'їжджаємо до Боготола». Ми злізли на невеликій станції, полягали на дерев'яних лавах, та ледь почало світати, Фрося мене безжалісно штурхонула:

— Вставай, ми сюди не спати приїхали!

Потюпали на базар. Народу там ще не було — рано. Проте одна жінка продавала четверо курей. Спитали ціну — ціна й справді була казково низька.

— Беру! — радісно вигукнула моя супутниця, навіть не торгуючися. Я несміливо натякнула, що годилося б купити на двох, але Фрося відразу поставила мене на місце:

— Хто діставав перепустку? Хто випитав про Боготол? Беру всіх чотирьох.

Пов'язані кури лежали під довгою лавою, на якій ми спокусливо розіклали своє шмаття. Та чомусь ніхто й не думав налітати і рвати його з рук: Так ми простояли годину, аж несподівано таки налетіли, та ще як!

— Ось вони, мої кури! Люди, дивіться. А ось і злодійки!

Люди миттю назбігалися, над нами нависла загроза лінчування. Фрося боронилася, немов левиця, в якій однімають левенят. Та що вдієш проти розлюченого натовпу? Ми потрясли своїми документами. «Так і є, нетутешні!» Доводили, що приїхали сюди нічним поїздом. «Ага, нічним! Був час красти курей!» Присягалися, що купили на базарі у якоїсь жінки. «А як ви доведете, що купили?»

— Та послушайте ж, якби ми їх покрали, то не тримали б на очах у всіх, а заховали,— доводила я, бо Фрося вже тільки й могла, що хлипати.

Останній аргумент подіяв. Але куряча хазяйка вимагала йти до міліції, там, мовляв, розберуться. Під цю колотнечу Фрося спробувала зіпхнути мені дві курки, та я не погодилася. Треба було раніше ділитися.

Всі гуртом пішли до міліції, я ж залишилася стерегти наше шмаття і вислуховувати ущипливі репліки. Мовляв, приїжджають усякі пройдисвітки... Повернулася Фрося дуже нескоро: з представником влади вона змушена була піти до подвір'я, де покрали курей. Там їх випустили, й вони побігли просто до курника, беззастережно довівши, що вони й справді вилупилися на цьому подвір'ї. Та хазяйка цим не вдовольнилася: вона прагнула помсти злодійці. А скупенька Фрося хотіла відняти назад свої гроші. Врешті міліціонер махнув рукою: «розбирайтеся самі», та й пішов геть.

— То моя сусідка,— запевняла куряча хазяйка.— Я вже давненько примічаю, як вона зирить на моїх курей. Її треба зловити! Зараз ця... на роботі, повернеться ввечері. Впізнаєте?

— Авжеж впізнаю! — запевнила Фрося.— Ще й по морді вріжу!

Вони аж поріднилися спільним мстивим почуттям. Коли Фрося нарешті повернулася, я все ще стояла над чортовим барахлом, до якого ніхто навіть не прицінювався. Та й ціни тут були такі ж самі, як в Орженці.

— Ми залишаємося тут ночувати,— категорично заявила моя супутниця.— Відніму свої гроші.

— Але в понеділок мені треба на роботу. Я не можу!

— Як собі хочеш, а я залишаюся.

Що було діяти? Без перепустки я не могла поїхати. Проклинаючи себе, що погодилася на цю авантюру, проклинаючи Фросю за її пожадливість, я мусила скоритися.

Добре, хоч здогадалася видати куховарці продукти на понеділок.

Аби не везти назад шмаття, я пішла з ним по базару, може, щось таки виміняю. З величезними труднощами розжилася на три кілограми свинини, березового туеса і трохи солі: склала м'ясо в туес і присолила. Крім того, для Вовки я виміняла іграшку — заводного слоника. Ключа до нього не було, повірила на слово, що слоник уміє ходити. І ще за свою найкоштовнішу (!) сукню здобула електричного праса. Теж довелося повірити на слово, що прас не зіпсований, перевірити тут не мала де. В Орженці в нас була електрика, то й прас для нас був дуже цінною річчю. Не пригадую, що вже там виміняла Фрося, я була сердита на неї, що примусила ночувати в Боготолі.

Увечері, за всіма законами стратегії і тактики, куряча хазяйка з Фросею залягли за огорожею, чекаючи на сусідку. А дочекавшись, обидві розчарувалися: сусідка аж ніяк не була схожа на ту жінку, що продавала вдо-світа курей. Я злорадно посміювалася, Фрося квилала, що пропали гроші, а куряча хазяйка сердилася, що прийняла «приблуд» на ночівлю до себе. До хати нас не впустила, а постелила в сараї блаженське ряденце — «якщо й поцуплять — не шкода».

За дерев'яною перегородкою, замкнені надійним замком, мешкали кури, чорти б їх ухопили! Неймовірно горластий півень, не півень — потужний репродуктор! — не давав спати всю ніч, видно радіючи, що частина його «гарему» благополучно повернулася.

Нарешті ми сіли в поїзд десь по обіді (хоча ми й не обідали). Вмостились обидві на нижній полиці.

— Будемо спати по черзі, — вирішила Фрося, — бо ще обкрадуть. Чергуй зараз ти, а потім збудиш мене.

У вагоні було неймовірно душно: сибірське літо таке ж несамовите, як і сибірська зима. Сонце вже хилило на захід, якесь дуже червоне й тривожне. Я лежала скраю, дивилася у вікно, далі глянула вниз. І тут...

Це справді було страшно: з-під нашої лави поволі витікав тонкий кривавий струмочок. Я похолола: що це? Може, там заховали вбиту людину? Мало не закричала зі страху, але спершу таки зважилася зазирнути під лаву. Ніякого трупа там не було, просто потік мій туес із свининою.

І тоді на мене напав нестримний сміх, я ніяк не могла вгамувати його. Фрося, прокинувшись, лаяла мене божевільною, сусіди по вагону теж поглядали на мене з острахом, а я все сміялася. Ну — якого дідька пертися аж у Боготол, щоб привезти, мабуть, зіпсуту свинину, зіпсутого слоника й зіпсутого праса?!

Мої прогнози справдилися на дві третини. Свинина притхнулася, слоник уперто відмовлявся ходити, хоч ключа я до іграшки знайшла, тільки електричний прас повівся чесно: він був справний. Та чи варто було їхати по нього аж у Красноярську область, де нам на базарі мало не повидирали очі? Озолотилися!

* * *

«12.VIII.43. Надсилаю вирізку з «Правды» за 6 липня зі статтею про Другий фронт. Не стаття — обвинувачувальний акт на наших союзників. Але — що їм? Вони тепер спокійні: німці вже на них піти не в силі, отже — нехай знекровлюються обидві сторони, а там легше буде...

Сьогодні знову дві комісії. Одна перевіряє, чи не затримуємо хворих, — минула благополучно, а от від другої матиму дуже великі неприємності. Річ у тім, що кілька днів тому захворіла наша сестра — вільнонаймана. Вона не місцева, доглядати за нею нема кому, от і поклали її в госпіталь. Харчувати офіційно не маємо права, тому й не виписали на неї історії хвороби. Комісія виявила цей «злочин», і грянув грім на мою голову. Совість мене не тривожить, по-іншому вчинити було б жорстоко — жінка тяжко хвора, але покарають суворо. Болюча проблема — прохарчувати вільнонайманий персонал. Послав п'ятнадцятеро сестер і санітарок у колгосп на роботу, домовився одержати плату натурою. Тоді роздам зароблені продукти. Без п'ятнадцяти працівників нам доводиться скрутно, але нічого іншого не можу придумати. І з цього приводу мене можуть покарати: і тут гаряче, і там боляче...

20.VIII. Звільнили Лебедін! Фашист клішем уп'явся в Харків, напевне, самі руїни... А пам'ятаєте Харківщину, сонячну Липковатівку? Що там тепер? Липковатівку згадую з болючою ніжністю. І тоді насакували німці, теж окупанти, але ж не фашисти. Не розумію, як можна і невже справді таки можна отак змінити душу німець-

кого народу! Знаю, кращих людей Німеччини понищено, і все ж... Ні, це не армія, це збіговисько бандитів. Вони не люди. Навіть не звірі,— називати їх звірами — то ображати звірів.

23.VIII. Харків наш! Вже вночі почули про цю радість. Звісно, поки дійде мій лист до вас, будуть нові повідомлення, нові перемоги. Та якою ціною, якою ціною... Іноді боюся збожеволіти, бо здається, що весь світ тепер — самі поранені та каліки. Ми вже приладнали нари — в два і в три «поверхи».

26.VIII. Ми вже позивкали до повітряних тривог, вони мене не хвилюють. А от хвилює «Сумісна декларація Рузвельта й Черчілля», ви, напевне, про неї читали. «Було вирішено скликати до кінця (!) поточного року (!) ще одну нараду (!!!)». Подумати тільки. Звісно, коли власний дім не горить, можна спокійно обмірковувати становище на пожежі свого сусіда...

29.VIII. Ведемо допоміжне господарство, заготовлюємо дрова, сіно, силос... Я завжди був готовий до передової, до інвалідності, до смерті, бо це ж війна. Не сподівався тільки «воювати» адміністратором. І справді — хіба ж то праця медика? На це здатен не гірше, а то й значно краще за мене перший-ліпший господарник! Та всі мої рапорти залишаються без наслідків. Що вдієш? Знову ж таки — війна: віддавай усі сили дорученій справі. Якщо ж бракує уміння — навчайся, воюй. Отже, і «воюю», діти мої, грию свого сивого чуба, проте намагаюся, бодай уривками, не забувати й медицини.

Мої «ури» (стрептоури й сульфідинури) застосовують у госпіталях, і я навіть деякий час походжав із яскраво «надраеним» німбом навколо голови. Тепер дуже шкодую, що я не хірург.

...Вирішив трохи пройтися провітрити голову. На вулиці мене оточила юрба дитинчат. Одне — чорняве — схоже на нашого Вовчика. Я взяв його на руки... «Дядю, дядю, і мене! Й мене!» Довелося кожного потримати на руках. Худенькі — самі реберця... Не схотіли відпускати мене,— отак, побравшись за руки, я й марширував з ними по Боровичах. Коли прощалися, малята кинулися мене цілувати. Тільки одне — найменше, що ледве дибало в хвості, не зважилося. Так я й пішов без одного поцілунку. Ой Вовко, Вовчику...

Оксана скаржиться, що від його розпитувань можна одуріти. Дочко, тут мені трапив до рук роман Шон

О'Фаолейна — «Гніздо простих людей». Виписую спеціально для тебе характерний діалог:

«— Мамо, що зі мною буде, коли виросту великий?

— Ти одержиш гарну посаду,— відповіла вона.

— Ну, а далі?

— Одержиш ще кращу посаду.

— А далі?

— Я гадаю, ти одружишся.

— А потім?

— У тебе, господи благослови, підуть діти.

— А потім?

— Ти помреш, борони нас господи.

— А потім? Потім? — питав він збуджено.

— Тебе поховають,— сказала вона холодно.

— Ну а потім? Що потім?

— Ти підеш на небо з божою поміччю, якщо будеш гарним хлопцем.

— ...Ну а далі, мамо?

Вона ляснула його по вислому вуху.

— Роби своє діло, хлопче».

Як бачиш, Оксанко, всім матерям на світі доводиться отак морочитися, Вовка не виняток. Як же я хочу швидше побачити його!

Хотів одіслати цього листа, аж одержав вашого. Уваляю собі, як ви полякалися, коли Вовка «втік до діда». Невже воно саме до вокзалу добігло? Це ж далеко. Перекажіть йому, що дід без мами й баби його не прийме. Мандрівник кирпатий!

4.IX. Душа радіє: звільняється Донбас, Харківщина, Чернігівщина. А союзники наші? В журналі «Война и рабочий класс», № 7 ц. р., є стаття з приводу міркувань Болдуїна — «Яке ж справжнє становище?». Пан Болдуїн вважає, що союзники давно вже воюють не лише на Другому фронті, відкрили ще й більше фронтів: другий фронт — Сіцилія, третій — бомбардування і т. д. У статті є цікаві відомості. Союзники пропонували восени 1942 року розмістити свою авіацію в Баку і Тбілісі. На пропозицію ж нашого командування підійти їм ближче до фронту й рішучіше діяти, автори цих підозрілих планів одразу відмовилися. Також мали союзники бажання — ввести свої війська в Закавказзя натомість наших. Та не піднесли їм на тарілочці Кавказ із бакинською нафтою... Ой, знову вдарився в політику, пробачте. А що написати про своє життя? Працюємо. Хворих, самі розумієте, не

меншає... Не дивує, що люди працюють понад силу, за-раз це нормально. Дивує незрозуміле поєднання в одній людині самовідданості в роботі й... не знаю навіть, як на-звати, безглуздя, чи що. Є в нас медсестра — бойова дів-чина, кмітлива й похватна до роботи. По-справжньому са-мовіддано працює — всі поважають її. Та ось вона почала худнути, слабшати, марніє дівчина просто на очах, тане, мов свічка. «Ви не хворі?» — «Ні, я здоровісінька, це не-забаром мине». — «Що — мине?» Мовчить.

Я вже зганяв її на рентген, може, щось із легенями. Але ні, легені в нормі. І — послухайте тільки! — сьогодні заходить до мого кабінету, сяючи — в прямому розумінні слова — усмішкою, бо поставила собі на здоровий зуб золоту коронку. Платила хлібом, голодувала, зате при-дбала собі «окрасу». Я обурився: «Що за дурниця?» У від-повідь вона ще ширше посміхнулася. Тепер ходить усміх-нена весь час: сяє своїм золотим зубом — тішитися.

А за харчування в госпіталі тяжко хворої сестри, я вам вже писав про це, з мене будуть вираховувати. І це вже не безглуздя, а — порядок. Який я знову порушу, коли треба буде. Ну, рідні мої, то все дрібниці, а головне й прекрасне — трощать нелюдів, наближається і наша зу-стріч!»

* * *

І в далекій од фронту, безпечній Орженці люди раді-ли. Звільнили Полтаву, Смоленськ і — вже під самим Києвом! — Бровари.

Але все частіше надходили «похоронки» — страшна ціна перемог. Радість та горе сплелися так міцно, що не знати було — чого більше. Про Сергія не знала нічого й, чесно кажучи, вже боялася дізнатися.

Наш маленький колектив дитсадка жив своїм буден-ним життям. Я вже згадувала, що з перших же днів не пощастило на сторожиху — трапилася нечесна людина. Наказ СибВО — брати на роботу виключно дружин офі-церів — ставив мене в дуже скрутне становище. Мій чо-ловік пішов на війну у званні лейтенанта, сторожихою ж узяли дружину майора. Пішла вона сторожувати ви-ключно тому, щоб мати спокійну ночівлю з дитиною, бо на квартирі її турбувало хазяйчине немовля. Але й слу-хатися мене не хотіла, кожне зауваження сприймала як особисту образу.

— Сил моїх вже немає з цією майоршею, — скаржи-

лася куховарка.— Хоча б після себе поприбирала. Вранці мені доводиться спершу прибирати за нею, а потім братися готувати сніданок.

Я сказала про це майорші. Вона спалахнула:

— Мій чоловік майор, а ваш лейтенант. Ви що, не розумієте?

— Я не знаю, хто зараз мій чоловік: лейтенант, майор, чи... покійник. Але...

— А може, десь у полоні відсиджується? Такого не припускаєте?

Цього я вже не витримала. Помчала до Зибіна. В очах рябіло — чи то від фіолетової луски кедрових шишок, схожої на соковиті пелюстки півоній; вона рясно всівала дерев'яні хідники, чи то від образи. Бо в той час слово «полон» означало ганьбу.

— Дозвольте знайти якусь роботяшу, просту жінку, товаришу підполковник! Не можу я з цією майоршею. Ну чому сторожиха неодмінно повинна бути дружиною офіцера?

— Установа СибВО. Але розумію, вам справді не легко,— зітхнув Зибін.— Ну гаразд, підшукайте когось із місцевих, але з фронтовичок.

— З рядових.

— Нехай із рядових.

Так у нас з'явилася Маша, присадкувата, міцна сибірячка, працююча, мов віл. Після нічного чергування вона не йшла додому, а допомагала технікам у роботі. Не те що безвідмовно, а й сама хапалася за все: прання, прибирання, носила з бази продукти й тягла на собі більше за обох технічок разом. Я просто закохалася в цю Машу, в її кругле добродушне обличчя з вузькими очима, в її веселу посмішку — від вуха до вуха. Оце то робітниця!

Треба було відрядити когось до колгоспу по картоплю. Маша зголосилася поїхати й побігла додому — перевдягнутися. Й не повернулася. Куди вона запропала?

Жила вона недалеко, я й побігла до неї. Ще з вулиці почула розпачливе голосіння. Похололо в душі: похоронка. Зайшла до хати.

Маша — долі, б'ється головою об підлогу. Її свекруха рве на собі коси. Голосять обидві. Від того страшного плачу мені стало зле.

— Що скоїлося? — Я розуміла що.— Машенько, рідна, заспокойся. Ну... не треба...

Спробувала підвести — марно, ще дужче затіпалася.
— Дайте їм викричатися, — понуро озвався свекор, тремтячими руками подаючи мені скорботного папірця. — Другий син... другий! Краще б мені самому в яму лягти... — й, перемагаючи сльози, страшно вилаявся, видаючи чорні прокляття на голову Гітлера. — Машка що — молода, переплаче... А ми зі старою? Два сина... Хоча б каліками, та живі повернулися... Ех...

Зчорніле лице старого сіпнулося, та він опанував себе, тільки стиснув кулаки й одвернувся.

— Та покиньте вже вити! Душу вимотують...

Я мовчки стояла, не знаючи, як утішити. Власне, знаючи, що ніяк не можна втішити. Немає таких слів.

Увечері Маша прийшла сторожувати. Зблідла, зів'яла, не схожа на себе.

— Ти чого прийшла, Машенько? — зустріли ми її. — Побудь удома, за тебе хтось посторожує.

— Ні. Мені тут легше.

Вже майже вночі до мене прибігли якісь жінки, дуже перелякані.

— Щось у вашому дитсадку сталося, — сторожиха кричить, мов не в собі. Ми стукалися — не відчиняє... Може, міліцію викликати?

— Не треба міліції. Вона похоронку одержала.

Жінки тільки тужливо зітхнули й пішли собі.

А тут ще навалилася на нас медицина. Зробили якісь комбіновані щеплення — проти черевного тифу, холери, дизентерії та ще чогось, і одним махом вивели з ладу всіх працівників дитсадка. Я накинута на провинниць того лиха — лікарку та медсестру:

— Тепер — тільки через мій труп! Ви ж зірвали роботу!

— Хіба ми винні? Нам наказано.

— Собі ж не зробили тих клятих щеплень? І що за пекельна вакцина?

Лікарка презирнулася з медсестрою і примирливо сказала:

— Наступного разу щеплення робитимемо не всім одразу, а по черзі.

— Наступного разу не буде! Сказала ж — тільки через мій труп!

У мене тріщала голова, ломило все тіло, тому я і тіпалася. Хоча знала — буде й наступний раз, нікуди не подінешся.

Не встигла відголосити Маша, як ось нове горе: прийшла похоронка на чоловіка однієї з виховательок.

Ця — не голосила, не кляла, мовчала як мертва, немов скам'яніла: Всі наші слова розради були марні. Вона годинами могла сидіти непорушно, забившись десь у куток, і мені довелося перебрати на себе роботу з її групою.

Відпускати з роботи боялася — ще заподіє щось лихе над собою, нехай краще перебуде серед нас — близьких друзів. Але для неї зараз не існувало ні роботи, ні друзів — нічого, крім горя, тим страшнішого, що воно було мовчазне.

— Не плаче, — з острахом шепотіла мені Антоніна — куховарка. — Оксано, вона ж збожеволіти може! Мовчить і мовчить.

— Маріє Степанівно, — вмовляла я виховательку, — буває, що помиляються. Поранить людину, а там не розберуться, от і надсилають повідомлення про смерть. Буває таке, ну повірте, буває!

Лице виховательки зсудомила зненависть.

— Буває чи не буває — хіба не однаково? Всіх їх власними руками вбивала б. Від старого до малого.

— Ну, малі то не винні...

— З вовченят вовки виростають. — І знову замовкла, замкнулась у собі.

А тут саме стався прикрий інцидент: наші діти напали на малих німченят.

До Орженки евакуювали дитсадок поволзьких німців. І от, коли цих дітей, у строгому порядку — парами, проводили на прогулянку повз подвір'я нашого дитсадка, хтось із старших хлопчаків гукнув:

— Німці! От ми їм зараз покажемо!

З подвір'я повискакували не лише хлопчак, а й дівчатка. Похапали грудки, паліччя й почали шпурляти в «німців». Їхня вихователька-німкеня страшенно перелякалася, але кричати не посміла, тільки намагалася затулити собою своїх вихованців. На той лемент вибігла я і стала заганяти своїх назад у подвір'я. Та вони не слухалися.

— Який жах! — бурмотіла німкеня. — Який жах!..

— Не дивуйте, вони ще діти.

— А це хіба не діти? В чому вони винні?

— Те ми з вами розуміємо, а як пояснити це малюкам, у більшості яких батьки вже загинули на фронті? Ану, вгамуйтеся зараз же мені! — прикрикнула я на своїх.— Негайно припиніть неподобство!

Виривала з дитячих рук цурпалки, але вони хапали нові. Я аж розгубилася.

— Бий німців! Бий німців!

І тут — я очам своїм не повірила: до нас швидко ви-йшла Марія Степанівна й мовчки стала поміж німченятами й нашими дітьми. Не сказала ні слова, тільки стала й захистила собою. Дітлахи спочатку отетеріли, далі покидали «зброю» й покірно позадкували на своє подвір'я.

— Спасибі, спасибі,— жебоніла німкенья.

Марія Степанівна не відповіла, навіть не глянула. Переждала, доки тих дітей одведуть подалі, і так само мовчки повернулася в приміщення. І — вперше — заплакала.

І знову прийшла осінь. Третя сибірська осінь, що холодами дорівнює нашій українській зимі. Щодня чекали радіоповідомлень: Кременчук, Дарниця, Труханів острів... Це ж майже Київ! Майже...

Жили, працювали, клопоталися паливом та теплим одягом, але зараз все те було ніби в якомусь тумані: пам'ятаю тільки відчуття гострого, до болю, чекання. Отак і летіли дні — від одного радіоповідомлення до другого. Важливішого не було.

* * *

«1.XI.43. ...Ну от, маю ще одну штатну, точніше — позаштатну одиницю. Кілька днів тому заходжу до палати — там давно вже турбував мене один тяжкохворий: з госпіталю вийде «по чистій», якщо виживе, в чому я мав великий сумнів. Сам він селянин із Сумщини. Дивлюся — біля нього хлоп'я, на перший погляд років 8—9-ти (насправді — 12-ти, але таке заморене, худе, мале, що аж глянути страшно). «Що це таке?» — питаю, а в самого в горлі зсудомило.

— Синок прибув, — шепоче мій хворий, — тепер не помру, — і плаче. Хлоп'я боязко глянуло на мене:

— Не проганяйте, дядечку! Я вам помагати буду, геть усе робитиму, тільки не проганяйте...

— Та як же ти сюди прибилося??

— А тато листа додому написали, що вони тутечки, я й поїхав сюди.

— І мама відпустила?

— Немає вже мами і брата немає. Один я тепер...

— Чому ж один? А батько?

— Еге, еге, тепер тата знайшов. Тепер ми удвох.

— Та як же ти сюди доїхав?

— А так: де на машину впрошувався, де трохи поїздом, поки не зганяли, а де й пішки... Не проганяйте!

Ну що з ним робити? Насамперед у санпропускник, звісно. Жити до себе взяла одна тутешня санітарка, а от з харчуванням... Порушуватиму закон, не пропадати ж малому з голоду: Тільки наказав суворо: як прийде яка комісія, щоб ховався, куди бачить, аби не застукали. Ховається тепер, як миша. Проте, щось здається мені, одна комісія таки «засікла» хлопчину, але промовчала. А хворий пішов на поправку, одужає — вдвох із сином у рідне село поїдуть. Тепер то вже напевне одужає!

А хлоп'я таки старається, допомагає. Гадали ми його до кухні приставити — тоді й прогодувати легше, але ні, не хоче: «За хворими буду доглядати». Й доглядає. Ну — батько, звісно, батьком, але й про інших піклується. Він схожий на мале деревце, що його привалило було важкою кам'яною брилою. А вивільнили — то підломане, зжовкле, випростує гілля й тішить душу, бо знову живе. Он подружився із літнім похмурим узбеком, не знаю тільки, як вони поміж собою розмовляють. Солдат кепсько знає російську, а українську то й поготів, малий розмовляє українською, але уяв'їть собі — розмовляють і, видно, розуміють одне одного. До речі, вчора вперше побачив, як наш солдат-узбек усміхається. Хороша в нього усмішка.

6.XI.43. Рідні мої, дорогі! О 16-й годині 20 хвилин ми почули, що звільнено Київ!!! Вітаю вас, цілую міцно, радію з вами одною великою радістю. Всі чекали цього й... боялися вірити. Яка ж то могутня сила нашого нарбду, щоб після кривавих поразок у перші часи війни не ослабнути, а ще дужче зміцніти! Ось воно — справжнє чудо, наша доля і наше щастя.

А що робить зараз біснுவатий Гітлер? Певне, стікає піною, скажений собака. Скоро кров'ю стікатиме.

На зборах я виступив українською мовою. Не уявляєте, яка була буря оплесків після моєї промови! Згодом спитав одну лікарку-росіянку, чи зрозуміла вона щось.

«Я не все поняла, правда, зато з насладженням слухала українську речь. Як она прекрасна!»

Наші хворі торжествують, не зважаючи, хто вони: росіяни чи українці, узбеки чи білоруси. Свято — *спільне!*»

* * *

Ми в Орженці дізналися про визволення Києва на чотири години пізніше, ніж батько, тобто — по восьмій вечора.

Егоїстично покинувши Вовку на маму, я пішла на святкові урочисті збори, присвячені річниці Жовтня. Вони відбувалися в приміщенні міського театру. За трибуною доповідач Зибін, строгий, підтягнутий як завжди. Під час його доповіді на сцену вибіг якийсь чоловік і гукнув:

— Наші взяли Київ!

Що тут сталося! Всі повскакували з місць, закричали, заплескали в долоні. А Зибін! Немов хлопчисько, сам щось вигукував, аплодував — куди поділася його стриманість.

Незнайома масивна жінка, що була поряд мене, схопила мене в обійми й ридала на моїх грудях. Мало не задушила в своїх обіймах.

— Ви, певне, киянка? — спромоглася видихнути я.

— Да нет, я сибирячка, но ведь Киев-то! Киев!

На художню частину я не залишилася, побігла додому — швидше порадувати маму. Але вона й сама вже чула по радіо, навіть Вовка переможно вигарцьовував по кімнаті, хоча слово «Київ» було для нього ще категорією цілком абстрактною.

— Ти чула?! — водночас спитали ми одна в одної, обнялися і заплакали, на превеликий Вовчин подив: він тоді ще не вмів плакати з радості. З горя, правда, теж не вмів і тому ніколи не оплакував свого батька. Бо не пам'ятав його.

«8.XI.43. Написав до Києва, може, хто з твоїх, Ніно, рідних відгукнеться... Бачите, не встиг сісти за листа, а вже повідомлення про визволення Фастова. Швидко буде й про Білу Церкву. А Степанівка... чи живі там мої? Чи не спалили фашисти село? ...Пишу пізно ввечері, щось не спиться. Сьогодні наші зібралися на квартирі в одного лікаря і влаштували бучну вечерю. «Бучну» не в наїдках та напоях, а в радості людей, стомлених страждан-

ням та роботою. Побув трохи і я, та раптом відчув себе дуже самотнім, то й пішов до своїх хворих. Люди, відокремлені хворобою від здорових, гостріше реагують і на радість, і на горе. Самотність, як і хвороба, теж гостріше відчувається у хвилини нервового збудження. Одному хворому — не киянину, але навчався в Києві — навіть стало кепсько з серцем, довелося робити «святкові» ін'єкції...

9.XI. Хворі все прибувають, не знаємо, де розміщувати, вже не допомагають і нари... Одержав листа з Вовчиними кривульками. Спасибі, Вовчику, я все зрозумів. Ну — ще остання ваша зима в Сибіру, а там знову будемо разом! І на мирній роботі. «На мирній» — які ж бо слова хороші! Але поки що в рідних місцях ще точаться запеклі бої. З якою радістю я опинився б зараз там.

У «Правде» за 8 листопада є вірш Тичини — «Київ»:

...Ти — наша честь, і гордість, і краса,
Як голуб — ніжний, гострий, як коса.
Ти — наша слава, помста за руїни.
Ти — невмируще серце України!

За цей вірш — низький уклін йому і дяка».

* * *

Всі евакуйовані вірили, що це вже остання зима війни і остання нашої розлуки з рідними домівками. Здогадувалися, звісно, що, певне, й домівок тих не лишилося — згариська, руїни, і все ж...

Правда, більшість москвичів уже поверталася додому, нам ще було рано. Тішили себе: недовго чекати.

Від батька листи приходили так само часто, вони стали невід'ємною складовою частиною нашого життя в евакуації.

«4.XII.43. Почув про скандальні справи Лясковського. Його заарештували за продукти, знайдені в нього на квартирі. Може, ще й викрутиться, слизький, мов той в'юн. Проте занадто вже він зарвався. Розповідають, заводив у себе на квартирі п'ятики з жінками та «друзями». І продуктів витрусили багато: консервів, цукру, згущеного молока тощо. Гадаю, не минути нашому знаменитому Лясковському штрафної роти. Видно, і я свого часу був сліпий, але не зумисне сліпий... Зустрічав і начальника того

госпіталю, в якому зараз працює (точніше — працював) Лясковський. Дуже пригнічений і, по-моєму, навіть переляканий. «То як воно там з вашим начматом?» — питаю. — «Крав й інших підвів», — буркнув у відповідь і більше нічого не схотів казати.

11.XII. Ага, вже й до Малина підійшли! Врізався в пам'ять цей Малин: яке чудо нас тоді врятувало? Коли я розповідаю товаришам, як Оксана з Вовкою просиділи ту пекельну ніч мало не під нафтовою цистерною, мені відмовляються вірити. Зустрів на вулиці лікарку К. — ви її знаєте, працювала раніше в нашому госпіталі, і не впізнав: аж постаріла. Дуже бідкається долею Лясковського, звинувачує в усьому його дружину. Мовляв, безперервно засипала його листами із вимогами та скаргами, що важко живеться. Я вже раніше вам писав, що начмат одвозив сам хворих і заїздив до своїх (а може, й не тільки до своїх). Звісно, тих продуктів уже забракло, його ж сім'я не звикла до нестатків. Тепер, певно, збирав чергову партію консервів, ну й попався. Мене суворо покарали за те, що дозволив харчувати тяжко хвору й самотню медсестру в госпіталі, а тут... Зараз сидить під арештом, може, ще якось і зуміє викрутитися, коли почне тягти за собою інших, бо сам-один не зумів би отак орудувати. Чи шкода мені його? Ні. В той час, коли гинуть сотні й сотні людей, він спокійнісінько обкрадав поранених. Мене завжди муляло моє невміння переслати вам свій чесний пайок, зате ви можете бути спокійними: такого зі мною ніколи не бувало й не буде. А скільки ж то він накрив, поки не схопили за руку?! Ні, мені цього злодія не шкода.

11.I.44. Завтра відбудеться показовий суд над Лясковським. Є наказ прибути всім господарникам. На душі каламутно. Знаю, вини моєї немає, і все ж треба було мені свого часу пильніше придивлятися до «діяльності» начматта. Звісно, крав і тоді, у нас, тільки в менших масштабах. Навіть переказували, що прозивав мене «собакою на сні».

Нехай.

Гірше було б, якби хвалив.

12.I. Був на суді. Лясковський викручувався як міг, перевершував себе самого — та пізно. Суд був показовий. Присуд — розстріл, оскарженню не підлягає. Правда,

дано право просити Президію Верховної Ради про помилування. Якщо помилують — направлять до штрафної роти. На суді читали уривки з листів од дружини: «Продукти кінчаються, потурбуйся!» Ні, навіть смерть не зможе змити ганьби з цього злодуги! Видно, трибунал дійшов висновку, що з мародерами треба розправлятися жорстоко, аби відбити в інших охоту до крадіжок».

* * *

А похоронки сипалися — одна за одною. Горе не зменшувалося від співчуття, але хоч не поглиблювалося ганьбою. Не знаю, як почувала себе дружина Лясковського... Може, виїхала десь, може, вийшла заміж і змінила прізвище.

Я й тут не називаю справжнього прізвища начмата: адже залишилася дитина, а вона ж не винна, що мала таких батьків.

Мені розповідали про одну директорку дитбудинку для сиріт, вивезених із Ленінграда. Ця особа пофарбувала в своїй квартирі підлогу, «економлячи» олію, яку випишувала на харчування цих сиріт.

А чим вона краща за Лясковського? І якої карі заслужувала?

Кара, покарання... Не слід удавати, що все забулося. Забувати — звикати. Бо ж хіба й у наші дні ми не зустрічаємося з лясковськими, з їхніми крадіжками, хабарництвом, кар'єризмом? Обурюємося? Так. Але — найгірше — дехто *звикає*. «Що ж, справа, на жаль, звичайна». Для кого звичайна? Для нас? Для людей держави, побудованої на найвищих ідеалах людства? То як же можна звикати?!

«17.1.44. Почалося і в нас — третій день. Стежте за радіо.

18.1. Нарешті й офіційно почули про операції на Волховському фронті й на Ленінградському. Наші фронти — важкі, болотяні, за теплої години непрохідні для танків, але зараз допомагає матінка зима. З нашого госпіталю забирають усіх — навіть обмежено здатних, вони потрібніші — там.

Так треба, якось упораємося.

Нінусю, від твоїх сестер із Києва одержав листа: Мама твоя померла ще в перші дні війни — земля їй пухом, свята була людина. Не плач, друже мій, для неї так було краще: не довелося поневірятися в окупації. Повір, мені було б набагато важче на душі, якби я і свою матір не поховав ще за мирного часу. Сестри обидві живі, хоча довелося зазнати всякого. Вікторію вивозили з міста разом із іншими цивільними, але ж вона вперта і якось зуміла в дорозі втекти й пішки добутись додому. Ася з чоловіком та сином в евакуації. Будинок уцілів — пощастило.

Напиши їм — адреса стара.

28.1. Учора ми слухали по радіо наказ по Ленінградському фронту — вже з Ленінграда! — *про остаточне й повне зняття блокади*. Згадали про ешелони з ленінградцями, котрі зустрічали по дорозі з Сибіру до Боровичів. Невже це коли-небудь простять?! А що ж витерпіли в блокаді люди, як настраждалися. Діждалися нарешті! А скільки ж то не діждалося...

В Орженці було чимало ленінградців, і хочеться пригадати, як ми відсвяткували звільнення Ленінграда від блокади.

З Галиною Рибаквою ми здружилися не швидко. Цю жінку з маленьким хлоп'ятком напівживими вивезли з Ленінграда. Чоловік, двоє діток, рідні — всі загинули чи на фронті, чи від голоду і обстрілу. Про це я довідалася згодом, а вперше побачила її під час сутички з військомом.

— Що ви бачили? Що ви знаєте? Поховалися в тилу од війни, од фронту, а за вас інші гинуть. Щури тиліві! Це ви, ви будете винні, якщо загине моя остання дитина... Остання, чуєте?

Зибін, блідий, мов стіна, намагався їй щось доводити, але жінка не слухала, істерично кричала все дужче.

Я знала про важку серцеву хворобу Зибіна, знала і те, як часто доводиться йому зносити гіркі й незаслужені образи від прибитих горем дружин загиблих фронтівиків.

— Отямтеся, — втрутилася. — Як ви можете?

— Отямитесь? Для чого? Щоб бачити, як гине мій син... Краще й мені разом із ним... А-а-а...

Я підхопила безтямну жінку й вивела її з кабінету. Не зуміла заспокоїти, так вона, ридаючи, й пішла.

— Ви розумієте, Оксано Іванівно, як нам треба

поспішати з дитсадком? — нервово сказав Зибін. — Розкачуйтеся швидше, доладновувати будете на ходу. І до Рибаків сьгодні ж зайдіть.

— Може, воєнторг хоч трохи чогось відпустить? Щоб не з порожніми піти руками.

— Спробуємо. — Зибін почав дзвонити у воєнторг. Вибив банку консервів та трохи цукру.

Я пішла до Рибаків і тоді побачила її хлопчика... ні, не хлопчика — крихітного збайдужілого дідка з величезними пригаслими очима. Він покірно лежав і мовчки дивився на нас — без усякого виразу. Зовсім не схожий на дитину, й це було найстрашніше. Й у дитсадку не відразу оклигав і дуже не скоро став нормальним, здоровим дитям.

От у цієї жінки ми й зібралися відсвяткувати ленінградську перемогу. Поприносили хто що міг: пироги з черемхою, картопляники, квашену капусту. Одна принесла навіть глечик бражки. Та бражка — варена на меду з хмелем — вдарила в голови, нас загойдало на веселій, гарячій хвилі. Загомніли, заспівали, дерев'яна підлога застогнала від «циганочки» — здорово її вміли вибивати каблуками сибірячки. Набилася повна хата, із шпар у стінах здивовано поводили довгими вусами таргани. А посеред нас витанцьовував Женька — малий синок Рибаків.

— Ех, бабоньки, бабоньки, — зітхнула хазяйка квартири, дивлячися на розпашілих «бабоньок». — Однок мужика б вам сюди, хоча б завалашенькбго, та де його взяти? Добре, як котра діждеться свого — хоч безногого, хоч безрукого, а скільки вдовами посохнуть? Баб зараз як того сміття, прости господи.

Не виклацували вже каблуки «циганочку». Притихли ми, похнюпились.

Хтось завів було пісню — вийшла така тужлива, що тільки більше душу роз'ятрила. Розійшлися, сумно при-топтуючи пімами сірий сніг.

* * *

«8.V.44. Як не дивно, але, живучи й працюючи на одному місці, Вовчин дід примудрився за два роки побувати аж на трьох фронтах: спершу на Волховському, далі на Ленінградському, а оце потрапив і на Прибалтійський. Незабаром, рідні мої, переміститься той «непосидючий» дід

ще на якийсь інший фронт, тільки для цього вже доведеться справді їхати... Пішов Боровичами: два роки прожив, а й міста до ладу не роздивився. Чую — з розчиненого вікна одного з госпіталів лине така щемливо-рідна пісня. То два солдата-земляки посідали на підвіконні й співають: «Посіяла огірочки в чотири рядочки, не бачила миленького чотири годочки...» Доспівали, помітили, що я слухаю, та як ужарили: «Розпрягайте, хлопці, коні». Тут вже й інші перехожі поспинялися. «Ну й солов'ї» — аж крекнув у захваті якийсь дідок. На жаль, «солов'їв» зігнала з підвіконня сестра, а шкода. Почвалав я до свого госпіталю. Там роботи — хто шкандибаючи, хто стиха підойкуючи — метушаться, працюють. Працюють, не жаліючи сил, хоч за цю тиху роботу ні орденів, ні медалей ніхто з них не одержить. Та вони й не сподіваються на якусь відзнаку — радіють просто із праці своєї, що й вони можуть бути корисні. Одна старенька санітарка, з місцевих, її хворі називають матусею, незважаючи, її то зміна чи ні, приходить і тупцяє, тупцяє. Коли вибивається з сили, то просто сідає біля котрогось із пораних і розмовляє з ним. Ніхто не вміє так розрадити нервових хворих, як ця старенька. Рідних у неї вже нікого не лишилось, але вона справжня мати солдатська. От дати б їй ну хоча б медаль! Я їй про це якось сказав. Здивувалась: «Мені? За що?»

Здивувалася щиро. І не вона одна тут така, на цій «тихій роботі».

16.VI. Була в мене аудієнція з начальником сануправління фронту — генералом Ш. Я наполягав перемістити мене нарешті на лікувальну роботу, де з мене буде більше пуття. Здається, генерал таки зрозумів, що я не шукаю собі легшого місця, й пообіцяв подумати про мою заміну. Що ж, буду сподіватися, поки ще не розучився лікувати, що й моє «молоде життя» стане повноцінним. «Молоде життя» — то з листа дніпропетровської дівчини Марусі до начальника нашого госпіталю: «Вітаю вас з ділами вашого молодого життя!» Чому в начальника госпіталю повинне бути молоде життя, для мене не ясно, але Марусі з Дніпропетровська видніше. Я не став її розчаровувати, просто від імені нашої в/ч подякував і поздоровив із Першим травнем.

Як хочеться вірити, що Вовчине покоління ніколи не знатиме війни. Це добре, що він зараз малий, душа його

ще нічим не захмарена. Але невже він колись байдуже пройде мимо могили того, хто загинув, проливши кров і за його життя?»

Може, сьогодні комусь і здасться це збитими словесними штампами, мовляв, занадто багато казали й писали, тепер уже не хвилює. Але тоді так думали, цим жили. І в наші дні, коли я бачу табунці безтурботної молоді, обвішані фотоапаратами й транзисторами, якоїсь підкреслено бездумної, мимоволі стає тривожно. Ні, ні, то тільки зовнішнє, в душі ж вони, мабуть, інші. Може, то тільки мода на бездумність? І все ж... Пригадую, якось побачила: прийшов гурт молоді в парк Слави, почали фотографуватися в недбалих позах, а то й з усмішкою — «на фоні». Не стерпіла й гукнула, що то блюзнірство — фотографуватися з безглуздою усмішечкою в такому місці. Вони *навіть не образились*, тільки з подивом стєнули плечима і глянули на мене без всякого інтересу, мов на якийсь дрімучий, не потрібний їм пережиток. Не всі такі, звісно, але ж є й такі! І тепер, переписуючи з пожовклїх, старих листів схвильовані й щирі слова свого батька, мене пече думка: а як же мій син, його онук? Не знаю... Він не стане по-блюзнірському фотографуватися біля могили Невідомого солдата, але як озивається в його душі думка про загиблих?

«16.VIII.44. Є вже наказ — виїжджаємо, передаємо хворих іншому госпіталю. Куди? Гм... А знаєте, є в мене настрої помандрувати по Естонії, подивитися, як живуть люди в наших молодих республіках. Після оглядин Прибалтики, мабуть, ще кудись майну — світ широкий... Ото тільки шкода, дітки мої, що тепер не скоро листи ваші отримаю. Та ви пишiть, деь вони та наздоженуть мене.

5.IX. Сидимо у вагонах, їдемо, але так повільно. Он уже сіє дрібний осінній дощ... Мої рідні, поживіть ще цю — вже, напевне, останню — зиму в Орженці, не зривайтеся з місця! Оксані ж подобається її робота, й квартира у вас там пристойна, а що ви застанете вдома? Та ще й на зиму? Я розумію, як вас тягне в рідні краї, але дуже прошу: переждіть, а вже весною разом поїдемо на Україну. Війна ж кінчається, я — живий і здоровий, а може — будемо вірити! — ще й Сергій повернеться. Повідомлення ж про його смерть не надходило.

Нещасні, що були загнані в полон фашистами, повер-

таються з Прибалтики. Обдерті, виснажені, завошивлені, серце болить дивитись. У двадцятому сторіччі людей продавали й купували, мов рабів. «Культурні» німці одинаків забирали в Німеччину, а з дітьми — продавали в Прибалтику. Проходять переповнені ешелони, на відкритих платформах туляться бідолашні діти. Що накоїли, нелюди!

8.IX. Перша залізнична станція Естонії — Ізбоска — мало зачеплена війною. Разючий контраст зі станціями на схід од Естонії, там — суцільні руїни. Поблизу (в Псковській області) старовинне руське місто Ізборськ. Як це сказано в літопису? Здається: «Рюрик княжив у Києві, Синеус у Новгороді, а Трувор в Ізборську». Колись били й там псів-рицарів!

Хутори, хутірці, незвично... Німці тут менше лютували, як на старих радянських землях, мабуть, радянський устрій ще не встиг міцно вкорінитися. Ну — мандруємо далі.

13.X. Поздоровте мене. Нарешті, вирвавшись з-під руки боровичанського ПЕПу, ФЕПу, МЕПу*, який тримав мене на посаді адміністратора, я здав свій госпіталь і *знову стану лікарем!* Одержав призначення начмедом до ТППГ (терапевтичного польового пересувного госпіталю). Кинувся його шукати, це не так і просто — знайти зараз свою частину: безперервно рухається. А на душі так легко! Одне слово, моє «молоде життя» знову розцвітає. Ішов пішки лісом і співав, аж пташки лякалися. Потім пощастило здібати й машину. Охочих пасажирів на цю машину не було — вона перевозила ящики з боєприпасами. Отож з цілою колоною машин і з таким веселим вантажем і рушили на захід. На ніч колона замаскувалася в лісі, переночували добре. Далі пішло сутужніше — ще двічі міняв машини, десь погубив речі (та лихий із ними!) й нарешті приїхав на те місце, де повинен був стояти санвідділ моєї армії. Але... два дні тому виїхав. «Куди?» — «Шукайте». Впросився знову на якусь аварійну машину, поїхав, не знаючи, де шукати санвідділ. Пам'ятаєте, дітки мої, як улітку сорок першого, під Бахмачем, я теж ніяк не міг знайти своє начальство, бо

* ПЕП — польовий евакопункт, ФЕП — фронтовий, МЕП — місцевий.

тоді надто швидко відступали. А тепер ніяк не міг наздогнати — так швидко наступають. Мені пощастило, що сів на аварійну машину: вона зупинилася посеред поля.

— Приїхали, — сказав шофер. — Передайте привіт моїй тітоньці.

Та замість тітоньки до нас підійшов військовий і спитав документи. Виявилось, що я і справді приїхав: недалеко в лісі санвідділ. Подякувавши шоферові й подумки машині, що так вчасно спинилась, я пішов до лісу шукати санвідділ. Знав, що мушу поспішати, але ноги мої застрайкували. Добрів до маленької річечки, умився, напився — з учорашнього дня не пив, трохи перекусив і махнув далі. Та... Замість санвідділу застав тільки тепле місце. Лише через день таки зловив начальство, яке вже знову збирається виїжджати. З моєї розповіді ви можете уявити темпи нашого наступу. Ну — як?!

20.X. Рідні мої, якби ви знали, як мені тепер прекрасно працюється: ніби душу з клітки випустили. До речі, мої колеги жахаються, довідавшись, як я сам-один ішов лісом ще й голосно виспівував. «Та в лісі ж іще повно всяких банд, вас за виграшки могли б убити!» Таке мені й на думку не спадало, я просто радів своїй волі... Збираємося їхати далі, тому сьогодні з товаришами пішли оглянути трохи Ригу. Понтонним мостом перейшли річку й потрапили до самого центру. Самі руїни, з підвалів деяких будинків ще димить. Місто не прибране, тротуари завалені цеглою, друзками скла з вітрин... Характерні дуже вузьенькі вулиці. Хороше, чисте місто (було). Але темний, подекуди цілком чорний колір будинків — незвичний для нас. Ці будинки нагадують чепурних удів, котрі хочуть, щоб і жалоба була їм до лиця. В центрі Риги незруйнований монумент: жіноча постать, у піднесених руках — три зірки. На постаменті латиською мовою напис: «Батьківщина і Свобода». Святі слова, тільки шкода, що їх так часто беруть на озброєння гнобителі.

Листів од вас ще немає — десь шукають-блукають, а я ж так хвилююся: хоча б не виїхали з Орженки проти зими! З твоїм, Ніно, кволим здоров'ям і з малою дитиною — то було б зараз безумством. Мені відразу стане спокійніше на душі, як довідаюся, що ви не виїхали. Хоча б швидше одержати звісточку!

23. X. Земля вкрилася інеєм — осінь. Зараз ми ще працюємо в теплих, хороших будинках, але знову збираємося в дорогу. Можливо, працюватимемо в наметах — дарма! Чекаю, чекаю вашого листа.

24. X. Наша армія перейшла на землю заклятого ворога! До госпіталю прибувають хворі — й зовсім літні люди, й такі ще юні! Ця війна застала ще дітьми й примусила рано змужніти, віднявши дитинство. Працюю на повну силу — відпала колишня адміністраторська морока. Скільки ж часу в мене забрала вона, а головне — скільки нездійсненої допомоги мною для хворих! Зараз намагаюся надолужувати.

По Ризькому взмор'ї багато німецьких протитанкових споруд: німці чекали наших зі сходу, а діждалися з протилежного боку й трапили в пастку разом зі своїми спорудами.

5. XI. Сьогодні вперше одержав вашого листа на нову п/п. Лист давній — за 23 вересня, але який він мені дорогий! Страшенно радий, що ви на зиму залишаєтеся в Орженці. Отже — ще одна зима... скільки разів писав — «остання», але ви вже й самі це пишете.

А знаєте, я ще не зовсім розучився лікувати. Оце привезли молоду дівчину-лейтенанта з менінгітом. Я вчасно, слава тобі господи, діагностував і зробив їй промивання спинно-мозкового каналу розчином стрептоциду («своїм» стрептоуром). Спочатку хвора знепритомніла, і я перелякався. Аж сьогодні мій лейтенантик уперше заговорила, попросила їсти. Привезли одного хворого — майже мертве тіло. Я почав вливати у вену соду (6%), і коли влив 200 кубиків, хворий раптом почав непокоїтися, його схопили корчі, далі він навіть сів і закричав: «Води». Напився води, знову впав, і знову корчі. Я стежив за пульсом і диханням, але все було гаразд. Мої сестри навіть не знали, що цей чоловік уже побував на тому світі. Далі він заснув, а вранці вже почувався задовільно. Проявилися, правда, ознаки зниження зору, але й зір, здається, починає кращати. «То як, будете пити всяку гидоту?» — питаю. «Заречуся довіку!» А знаєте, дітки мої, що таке — вдячність? Це почуття до хворого, який одужує.

А чого це вас хвилює, що госпіталь польовий? Та ми навіть не встигаємо наздоганяти фронт! Це ж не перший

рік війни, коли наш евакогоспіталь мало не зав'яз в оточенні. Зараз усе навпаки!

Тут до нас звертаються багато місцевих. Розпускали тут фашисти про Радянський Союз огидні брехні. Сам бачив у їхніх журналах — тут багато валяється цього мотлоху — «фотографії» зі звільнених територій: шибениці, порубані трупи та інші «звірства більшовиків». Багато з тих, хто боявся приходу наших, тепер кажуть: «Самі бачимо, як підло брехали на вас німці».

* * *

З часом змінювалися не тільки події, описувані батьком у листах, а й малюнки та заклики на листівках та бланках для листів. У перші часи війни приходили листівки з малюнком художника Корецького: змучена жінка пригорнула до себе перелякану дитину, а на них спрямований фашистський багнет. І напис: «Воин Красной Армии, *спаси!*» Коли почався наш наступ, змінилися й малюнки, наприклад: вершник стрімливо скаче на коні й напис: «Казак на Запад держит путь, казак не хочет отдохнуть!» Ще згодом — на малюнках атака наших бійців і напис: «Вперед, за полный разгром немецко-фашистских захватчиков». Були й інші варіанти, такого ж змісту.

Все менше залишалося нашого евакуйованого брата, точніше — сестри, в Орженці: роз'їздилися по домівках. У дитсадку працювали вже самі сибірячки, з евакуйованих одна я. Вирішили таки перезимувати в Орженці, котра стала справжнім рідним домом. Вовка вмів розмовляти українською мовою, але в дитсадку й поза домом він розмовляв, приміром, так:

Вовка (*до ровесників*): Эй, огольцы, айдайте на улку!

«Огольцы»: Че, заполошный, орешь?

Вовка. А чё сидите? Айдайте!

«Огольцы»: Не-а, исть хоцца...

Та як не міцно ми прижилися в Орженці, усе ж тягло додому. На Україну. Нехай і на згарисько.

* * *

«19.1.45. Якщо в Орженці крутитимуть американський фільм (виробництва 1944 р.) — «Пісня про Росію», то підіть подивіться. Загалом фільм доброзичливий, хоча на кожному кроці подибується «розвесистая клюква». Сцена вінчання у церкві радянської дівчини, на шиї в одного партизана — величезний хрест тощо. Гадаю, це навмис-

не, щоб розвіяти страх союзників перед «безбожними більшовиками». То ж нехай собі задля добрих стосунків. А труднощі в питанні стосовно Європи, здається, будуть немалі. Це саме те, на що може ще сподіватися біснுவатий Гітлер. Он і англійські реакціонери щось дуже заворушилися: кволі дії на Західному фронті чи не наслідок їхнього впливу. Наша армія підходить до Берліна — та якою кров'ю! Німці чинять шалений опір, звісно, — не союзникам.

Дітки мої, порадьте, як удвічі або краще втричі подовжити добу? Хоч як ми всі намагаємося швидше працювати, та розуміємо: життя поранених залежить не те від годин, а часто й од хвилин надання допомоги. Ви ж уявляєте — чим оплачуються такі темпи наступу.

Сили можна й потроїти, а час, на жаль, нам не підвладний...

1.IV. Чуємо гуркіт гармат... Поміж американською 3-ю армією і фронтом маршала Конєва — 400 кілометрів, а до ставки Гітлера то й зовсім близько. Та ні, не перед союзниками підійме криваві лапи катюга! Так має бути й так буде. Люди від радісного хвилювання не можуть розмовляти спокійно — то сміються, то плачуть. Не кажу вже про ці емоційні створіння — жіноцтво, їм сам бог велів. А от є в нас літній лікар-флегматик, його то вже, здавалося, нічим не проймеш. Сьогодні вночі його чергування. Я вирішив навідатися до однієї з палат — там безнадійно хворий юнак, хлоп'я сімнадцяти років. Дивлюся: стоїть мій колега-флегматик під дверима тієї палати, припав лицем до одвірка, плечі трусяться: плаче.

— Що, помер? — обережно питаю.

Він глянув на мене, наче не зрозумів питання, і знову — вже не заплакав, зарідав.

— Ну заспокойтеся. Що там таке?

— Жи... жи... жи... — Нарешті спромігся: — Живий! Житиме!

От вам і «флегматик»!

Але... ще ж лишається війна на Сході. Правда, там воюють наші союзники, і все ж, можливо, що Вовчиному дідові заманеться познайомитися з якоюсь японською гейшею й гуляти з нею по гаоляновому полі. Щось закортіло старому податися на край світу. І ще йому здається, що він по вас заїде назад, вертаючися з побачення з тією підступною гейшею...

1 травня 1945 р. Вітаю вас, рідні мої, з великим і радісним святом. *Берлін наш!* Немає слів передати, що ми всі відчуваємо... Та нащо мої слова, досить голосу Левітана: «*Війська 1-го Білоруського фронту, при підтримці військ 1-го Українського фронту, після запеклих вуличних боїв завершили розгром берлінської групи німецьких військ і сьогодні, 1 Травня, повністю оволоділи столицею Німеччини — містом Берліном, центром німецького імперіалізму і вогнищем німецької агресії*». Наші жінки понаносили синіх пролісків для кожного хворого. А проліски й тут такі ж сині, як на нашій рідній Україні. Звільненій!!! Багато розмов про Гітлера: ніби вкоротив собі віку, інші запевняють «з вірогідних джерел», що той катюга зробив собі пластичну операцію і втік. Ну — так чи так, а Гітлер закінчився.

А що в Берлін Вовчин дід запізнився, то поїде в протилежному напрямку. Чекаємо наказу.

9 травня 1945 року. (Червоним олівцем через усю сторінку): *Свято Перемоги!!!* Діждалися. Боюся прокинутися — може, то тільки прекрасний сон? Ні! Ні! Дітки мої рідні, цілую вас міцно, вітаю! Боже мій, дожили, дочекалися: *перемога!*

* * *

У нас саме зіпсувалася трансляційна точка — репродуктор захрипів і замовк. Вранці 9 травня, ще нічого не знаючи, я з Вовкою пішла в дитсадок. Щось на вулицях коїлося: люди кудись бігли, вигукували, обнімалися, плакали... Невже?! Так — Перемога!

Я помчала й собі, підхопивши Вовку на руки, й, задихаючися, добігла до нашого дитсадка. Мене кинулися гуртом обнімати, мало не повалили, всі вголос ридали... Ні, не тому, що більшість із нас уже були вдовами, а від щасливого потрясіння. Чекали ж, з дня на день чекали, а тепер, приголомшені радістю, тільки могли ридати.

Дитсадок того дня не працював, не працювали й інші установи. Стихійно — ніхто не скликав — позбігалися люди до центру міста, стихійно ж відбувся мітинг. За все своє життя — і до того, й по тому — я такого не бачила. Всі — старі, молоді, такі різні, несхожі — ніби злилися в єдину людину, і та людина плакала і сміялася водночас. Та хіба про те можна оповісти блідими й немічними словами?

І враз невтримно потягло: додому! Похапливо виїжджали останні з евакуйованих, а ми не знали, що робити. Батько з госпіталем десь поїхав на Схід, а де він зараз? Війна закінчилася, може, він сам ось-ось приїде в Орженку? Тоді разом і рушимо додому.

Та після останнього радісного листа, написаного в День Перемоги, мовчання. Чому раптом замовк? Що сталося?

— Це певна прикмета, що батько скоро сам приїде сюди, — заспокоювала маму, але в самої щеміло серце від тривоги. Справді, як зрозуміти те дивне мовчання? Якщо госпіталь залишився й не поїхав на Схід, то чому ж батько того не написав? Якщо ж поїхав — листи мали б надходити швидше, адже госпіталь наближався до Орженки...

Мама від тривоги зовсім перевелася. Ну що могло скоїтися?!

Громом із ясного неба впала на наші голови листівка, написана чужою рукою: «Іван Андрійович Чередниченко в м. Новосибірську. Воєнний госпіталь — 333. З привітом (нерозбірливий підпис)». Навіть без дати.

Чому в Новосибірському госпіталі? Залишили там працювати? То де ж батьків лист про це? Збожеволіти можна...

Того ж вечора прийшов нарешті довгожданий лист, написаний рваним, стрибучим почерком.

25.VII.45. Новосибірск. Мої дорогі, не лякайтеся, мені вже краще. Сталася велика дурниця: ми вже рушили на Схід, а через день, на зупинці, наскочила якась недорізана банда. На щастя, ніхто не постраждав, тільки мене (рикошетом) контузило в голову осколком гранати. Довелося їхати вже не як лікареві, а як хворому — товариші не захотіли залишати мене в якомусь іншому госпіталі, сподівалися довести до Орженки. Всю дорогу про мене піклувалися, мов про рідного, але далі Новосибірська везти побоялися. Нетерпляче жду побачення з вами. Правда, дорога важка, та, може, хоч Оксанка добереться? Їхати треба до воєнного містечка: окружний госпіталь 333. Цілую, чекаю...»

Та як же так? Після перемоги? По закінченні війни?.. Контузія голови — вона буває всяка, але батько вже сам зміг написати, отже? Тепер я вже злякалася за маму, за

її хворе серце. Але мама — то мама: саме в найтяжчі години вона завжди вмiла відразу внутрішньо зібратися і стати рішучою.

— Оксано, допоможи дістати перепустку. Я негайно їду.

Я розуміла, що, незважаючи на тяжку дорогу й на те, що мама сама недавно оклигала від чергової хвороби, — їхати має саме вона, а мій обов'язок — допомогти. Я дістала перепустку до Новосибірська й увечері посадила маму в поїзд. А втім посадила — не те слово. Сісти було неможливо, вагони такі переповнені, що й у тамбур не влізеш. Ми кидалися від одного вагона до іншого, й раптом натрапили на майже порожній вагон: чомусь люди його оминали. Часу не було розпитувати — чому, поїзд вже рушив, і я підсадила маму туди.

— Чого ж ти пхнула бабку в той вагон? — гукнув мені черговий по вокзалу. — Там же везуть божевільних!

Наздогнати поїзд і витягти маму я вже не могла. Довелося сподіватися, що все минеться без лиха. І справді минулося: ті бідолахи до Новосибірська спали.

Через два дні мама повернулася. З Новосибірська значно легше було сісти на ті поїзди, що йшли на схід, аніж на ті, що на захід, куди валом валили реєвакуйовані.

— Ну що? — скрикнула я, коли мама пізно ввечері зайшла до кімнати. — Бачилися?

— Так. — Вона стомлено впала на стілець. — Бачилися, — голос був зосереджено-спокійний і строгий.

— Що з батьком?

— Контузія в голову.

— Тяжка?

— Лікарі заспокоюють. Але при його перевтомі... та й не молоденький уже, п'ятдесят третій пішов.

— А що кажуть лікарі?

— По-всякому. Але ніби протримають у госпіталі недовго, а далі, по комісії, демобілізують.

— Правда? Мамо, то це ж... просто щастя! Могло б і вбити. А тепер батько так близько від нас. І додому разом поїдемо!

— Дай мені чаю, — попросила мама, і я тільки тепер спохопилася, що в неї немає сили й ворухнутися.

Напоїла маму чаєм, допомогла роздягнутися, лягти.

— Хоч який у нього вигляд? Сто років не бачила ж його!

— Змарнів. Посивів. Але — ти ж його знаєш — і зараз жартує: «Бачиш, як мене сконфузило-контузило, та ще й по війні!»

— Ну, якщо жартує...

— Е, він, і вмираючи, жартуватиме.

* * *

Літо минало, а батька все ще не виписували з госпіталю. Проте він наполягав, щоб ми готувалися до від'їзду, бо його незабаром демобілізують. А тут трапилася зручна нагода: реєвакуювався харківський завод власним ешеленом, мені запропонували їхати разом. Зате леграфували батькові. Він відповів телеграмою:

«Неодмінно їдьте скоро демобілізують зв'язок харківська вокзальна пошта до запитання».

Справді, втрачати можливість — спокійно, без пересадок доїхати до самого Харкова — було б нерозумно. Та й батькові без нас, одному, легше буде їхати. Може, раніше за нас приїде?

Я здала дитсадок новій завідувачці — аж сум узяв, звикла, зріднилася... Військкомат видав нам літери до Києва (мали звітти виклик). Попрощалися з усіма, угніздилися в теплущі з іншими харків'янами, поїхали. Чолом тобі, гостинна Орженко, спасибі за все!

Іхали ми більше місяця. Нарешті прохолодного жовтневого ранку доповзли до Харкова. Суцільні руїни... Зупинилися на Харкові-Товарнім. Вовка відразу ж утік — шукати діда, а поки я ловила це вреднюче хлоп'я, мама невдало вистригнула з теплушки й підвернула ногу. Харків'яни понаймали «тачечників» — їх тут гуртувалася ціла корпорація — і пороз'їжджалися. Ми приєдналися до одного з тачечників, аби перевезти наші манатки з товарного перону до станції. Станція містилася неподалік од руїн.

Потім я помчала на вокзальну пошту, знайшла її й запитала листа. Їх було аж три.

«9.IX.45. Новосибірськ. Мої рідні, дорогі! Наші плани рушилися: мене комісували, визнали обмеження другого ступеня й не демобілізували... Але більше як на два-три місяці, гадаю, не затримають: зараз скрізь демобілізують лікарів із таким станом здоров'я і віком, як мій. Це тільки СибВО не додержується цього наказу — гостро не вистачає лікарів. Краще б мене товариші за-

лишили в Прибалтиці або ж вам не виїжджати з Орженки — вже були б разом. Моя вина — наполягав, щоб виїхали з Сибіру... Та хто міг знати? Тепер вся надія на Оксану: де знайде роботу, туди я і приїду, адже лікарі потрібні скрізь. Виручай, доню. Знаю, цей лист буде для вас ударом.

От ми й помінялися місцями: ви мандруєте, а я засів там, де ви стільки років прожили... Пожартувало з нас життя.

10. IX. Вже одержав документи для виїзду на місце нової служби — начмедом у гарнізонний лазарет до м. Татарська. Що ж, поїду в Татарськ, коли вже така зрадлива моя доля: якби ви були в Орженці, послали б туди. Мене не можуть довго затримати, підберуть когось молодшого й здоровшого, тоді поїду до вас — хоч де б ви були. Я згоден на всяку роботу — в амбулаторії чи поліклініці, аби тільки не завлікарнею. Кар'єри мені не робити, я хочу спокійно дожити біля вас віку. Єдине, що мене страшить, то смерть вдалині від вас. Це свідчить про втому: під час війни я ніколи не думав про смерть.

12. IX. Татарськ. Приїхав. Убоге, брудне місто. Надзвичайно вогко, всі вулиці залиті рідкою гряззю. Багато хаток вкрито дерниною — такого я ще не бачив! Є, зрідка, й під бляхою. Мені не до жартів. Мої рідні, я трохи розгубився... Ну нащо наполягав на вашому виїзді?..»

Прочитала я батькові листи, сіла на купі битої цегли й задумалась. Як сказати мамі? І що робити далі? У Харкові спинитися ніде, треба їхати до Києва, все-таки там мамині сестри. Невикористані літери були при мені — вони нам досі не знадобилися — їхали заводським ешелоном.

Мабуть, маємо право використати їх хоча б на дорогу від Харкова до Києва? Треба знайти військового коменданта.

Щоб віддалити тяжку розмову з мамою, подалася до коменданта. Той відразу ж відмітив літери — на два місця у офіцерський вагон (Вовці ще не треба було брати квитка).

Поїзд на Київ відходив увечері, отже, нічого страшного! До своїх я повернулася з таким веселим виглядом, що

мама, яка цупко сиділа на складених чемоданах, відразу скрикнула:

— Батько вже приїхав? Де він?

— Поки ще ні. Бачиш, його тимчасово затримали в Сибіру працювати, але він теж скоро приїде.

Мама схопилася, зойкнула й упала на чемодани.

— Ти чого? Все ж гаразд, у мене вже є квитки до Києва. Чого ти ойкаєш?

— Нога дуже болить, тому й ойкаю.— Мамин голос усох.— Не розумію тільки, для чого ми виїжджали з Орженки, якщо його залишили працювати в тих краях? Як це безглуздо...

— І даремне не розумієш. Якби й ми залишилися в Сибіру, то й батька не відпустили б сюди. Так ми б там і залишилися.

— Ну то й що? Чим тобі погано було в Орженці?

— Добре, але вдома — краще! Та все одно тепер не виправиш!

— Де дід? Де мій дід? — вчепився в мене реп'яшком Вовка.

— Немає поки діда. Замовкни! Не рюмсай! Мужчини ніколи не рюмсають.

Увечері знайомий вже нам тачечник, він же й носій, здійснив з нами відчайдушну спробу сісти до «офіцерського» вагона. Та спроба була на грані фантастики: вояки завзято штурмували вагон — і через двері, й через вікна. Вовку мало не прибили важким чемоданом, а тут ще мама з хворою ногою... Нічого не вийшло.

Ночували ми в «кімнаті матері й дитини» — скоцюрбившись на підлозі, кімната була напхана людьми вщерть. Другого вечора, знову відмітившись у коменданта, повторили таку ж безнадійну спробу.

— Ні, вам сюди не сісти,— махнув рукою носій.— Треба щось інше придумати.

А що придумати? Мама зовсім розхворілась, Вовка кивив. Уранці я пішла на станцію: може, домовлюся з провідником якогось товарного поїзда? При мамі я бадьорилася, але тепер так облянула, що якийсь добрий чоловік в обшарпаному залізничному кітелі підійшов до мене і став дуже співчутливо розпитувати, що зі мною. Я розповіла.

— Ну, це дурниця, я вам допоможу. Я ж бо провідник поїзда «Харків — Київ», тільки треба все вміло зробити.

— Правда?! А як?

— Повантажити речі заздалегідь, до посадки. Це ми зробимо просто в депо.

Я ожила, побожно глянула на свого визволителя й забурмотіла:

— Я вам віддячу всім, чим тільки зможу! Коли відходить ваш поїзд?

— Удень. Почекайте трохи, зараз я знайду свого напарника.

Я чекала, завмираючи від страху, щоб мій рятівник не передумав. Та ні, він повернувся з напарником — здоровезним дядьком. Напарник не мав залізничного кітеля, зате на його качанистій голові сидів цілком пристойний залізничний кашкет. По війні, мабуть, сутужно з формою.

— Не волнуйтеся, дамочко, все буде зроблено чисто, — прогук могутній напарник. — Де ваші речі?

Я повела їх до мами з Вовкою й порадувала, що за допомогою цих добрих людей ми сьогодні виїдемо до Києва. В чемодані лежало дві пачки тютюну (батько віддав мамі в Новосибірську, він не курив) — на той час валюта! Я вручила кожному по пачці — аванс.

— Ну, ми зараз підемо пообідаємо, а тоді прийдемо по вас.

Я боялася відпускати рятівників і сама повела їх обідати до ресторану, він був поряд. Ціни в ресторані — астрономічні, та хіба можна шкодувати гроші в такому випадку?

Рятівники уминали обід, собі ж я взяла лише склянку компоту. І тут пришкандибала мама й запитала, о котрій годині відходить їхній поїзд та який його номер. Рятівники презирнулися, один з них муркнув якісь цифри, і в прискороному темпі налягли на трапезу. Мама покульгала з ресторану, рятівники ж, дожовуючи на ходу, кудись подалися, не сказавши мені й слова. Що таке? Розплатившись (ну і обдерли ж мене!), я стривожено побігла з ресторану, а в дверях зіткнулася з мамою.

— Мамо, вони кудись зникли...

— То й добре, що зникли. Я подивилася розклад: ні такого номера поїзда, ні такого часу відбуття на Київ немає. Пройдисвіти! Вони просто б одняли наші речі, якби ми пішли з ними в «депо», та ще й нас могли б пристукнути.

Мама таки була розумніша за мене. Добре, хоч відбулися двома пачками тютюну і обідом у ресторані. Та що далі? Який сенс утретє штурмувати вагон?

Я катастрофічно швидко втрачала енергію і тужила в душі за милою Орженкою. Ми трапили в пастку: мама вже майже зовсім не могла рухатися, Вовку ніщо не могло примусити змовкнути, й він рюмсав на повну силу.

— Додому хо-о-чу...

— Куди — додому?

— В Орже-е-нку-у...

— Слухайте сюди, — сказав старий мудрий єврей з сухим пергаментним лицем і скорботними біблійськими очима. Він сидів біля нас на підлозі й досі мовчки слухав наші розмови. — Вам треба дістати плацкарти, розумієте? Тільки з плацкартами ви зможете сісти на поїзд. Вам ясно?

— А де ж їх дістати?

— Ну, якби я знав, де їх дістати, то не сидів би отут, а давно вже виїхав. У вас є знакомі на вокзалі чи в управлінні?

— Немає в нас ніяких знайомих. А про яке управління ви кажете?

— Що значить — про яке? Управління Південно-Західної залізниці. Воно тут, близько, але що з того? — Він тоскно зітхнув. — Треба мати руку, розумієте?

Не знаю, на що я сподівалася, коли пішла до того залізничного управління, просто повів туди розпач. Наразилася на грізного вахтера, який вимагав перепустки. Я просила, благала, а далі й рвонула нагору широкими сходами, не зважаючи на його обурений крик. Втекла від того цербера, він не міг погнатися за мною, бо тоді проскочили б інші без перепусток. Відхекалась. Вирішила піти до найголовнішого начальника: падати, то вже з доброго коня. Знайшла відповідну табличку на дверях і вломилася до кабінету, розуміючи, що втрачати нема чого — гірше не буде. Управляючий сидів один і здивовано глянув на мене, бо я... впала на стілець і заголосила. Високе начальство не випроведило мене, а терпляче стало розпитувати. А я тільки плакала. Тоді управляючий ввічливо попросив документи. На щастя, вони були при мені: довідка з орженського військкомату — хто ми такі, та два пом'яті літери на поїзд.

— Так. А чого ви хочете від мене?

— Плацкарти, — прохлипала я. — Ми ніяк не можемо сісти на поїзд... Хвора мати, мала дитина... Третій день... більше місяця їхали...

— Ви зверталися з цим питанням до воєнного коменданта?

У відповідь я рясніше линула сльозами.

— Ну годі, годі. Одну плацкарту я вам дам, а другу нехай дає він. Так і скажіть йому, а потім прийдете до мене.

— Не пропустить вахтер до вас... Я й так силоміць прорвалася...

— Пропустить, я йому подзвоню.

— Подзвоніть зараз,— вже знахабніла я.

Він засміявся, глянув на прізвище в довідці й подзвонив. Окрилена, я помчала до коменданта, проскочила без черги — нахабство моє все зростало — й передала комендантові слова управляючого залізницею.

— Якщо не вірите, подзвоніть йому самі!

Комендант змучено глянув на мене й мовчки кивнув на двох інвалідів, що сиділи в його кімнатці.

— У вас немає плацкарт?

— Немає. Ось вони вже давно чекають, а що я можу зробити?

Знову побігла в управління, вахтер уже мене не затримував. Цього разу в кабінеті сиділи відвідувачі, я зупинилася на порозі.

— То як? Дістали плацкарту?

— Там інваліди сидять. Навіть для них немає.

Управляючий зітхнув, висунув шухляду й подав мені дві плацкарти.

— Беріть. Тільки їх ще треба закомпостувати на міській залізничній станції. Поспішайте, за сорок хвилин її зачиняють.

Вахтер, угледівши в моїй руці плацкарти, дуже люб'язно пояснив, якою «маркою» трамвая треба їхати. Я вскочила в ту «марку» — виявилось, що вона йшла в протилежному напрямку, вискочила на ходу, знову вскочила в зустрічний трамвай. Якась добра доля вберегла мене, що не трапила під колеса. За десять хвилин до закінчення роботи станції я влетіла в її приміщення.

— Закриваємо,— сердито кинула мені дівчина з-за віконця каси.— І взагалі, ніяких квитків немає.

Я тицьнула їй свої плацкарти. Вона миттю змінила тон, усміхнулася приязно (не знаю, чому завжди всміхаються до щасливих? Ім же і так добре!), взяла з мене 14 карбованців і закомпостувала на той самий поїзд, але в плацкартний вагон. Все!

Назад я поволі тупала зруйнованими вулицями Харкова — поспішати вже сили не мала. І, в міру того, як приходила до тями, все дужче дивувалася: звідки у мене взялася така пробивна сила? Як я змогла?

Мама, змучена, скулившись, лежала на чемоданах, Вовка скиглив, навколо тісно гуртувалися люди, які теж ніяк не могли виїхати з Харкова. Спотикаючися об їхні ноги, я пробралася до мами й мовчки віддала їй плацкарти. Мама навіть не відразу зрозуміла, що це таке.

— Мамо, хіба не бачиш? То ж плацкарти! Сьогодні ввечері ми вже неодмінно сядемо на поїзд.

На мить навколо нас запала мертва тиша. Всі були вражені — ніби я принесла перепустки до раю. Далі враз загомоніли, стали розпитувати, просили показати. Я показувала, але з рук не випускала.

Старий мудрий єврей попросив мене вийти з ним із кімнати. Ми вибралися, переступаючи через людей.

— Ну, бачите, я допоміг вам порадою. Тепер допоможіть мені: скільки це діло коштує?

— Чотирнадцять карбованців;— чесно відповіла я.

— Ну, не хочете признаватися, то ваше діло. Але скажіть — через кого ви їх купили? — Чорні біблійські очі з благанням втупилися в мене.

Хоч як не клялася, як не запевняла, що дістала плацкарти саме так, як дістала, він все одно не повірив.

— Я ще не божевільний, ні, я ще не божевільний...

Докірливо похитав головою, згорбився і відійшов од мене. Такий старий і безмежно самотній.

Увечері ми сіли на поїзд. Носій — все той же самий, він став для нас ніби родичем, відмовився взяти плату: «Вже й так двічі платили. Щасливої вам дороги».

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Ми розуміли — то невеселий подарунок для наших київських родичів — ще трійця бездомних на їхню голову. Хоча тітка Валентина дуже змінилася, — чи то поневіряння в окупації, чи роки (перейшло ж за шістдесят) далися взнаки. Але, постарівши, не втратила зовнішньої принадності, навпаки — стала приємніша, й очі, степлішавши, ніби ще посиншали, і рум'янци не зникли на схудлім обличчі. Колишню крижану відчуженість змінило

явне бажання спілкуватись, навіть дивувала її балакучість. Правда, мене насторожувало: задавши якесь запитання і, здавалося б, із цікавістю вислухавши відповідь, за короткий час вона знову повторювала те ж саме запитання. «Склероз», — тихенько зітхала мама. Тітка Віка також дуже змінилася, але — на гірше. Вона щиро зраділа нам, та жити з нею було важко. Видно, окупація прищепила їй якусь дивовижну скупість: відмовляючи собі, вона ховала кожен шмат хліба, не помічаючи, що він пліснявіє. Прикро було дивитися й на інші дивацтва цієї доброї і щирої колись людини... І з Асею у мене було тепер зовсім різне становище: вона мала житло, її чоловік провів усю війну з нею та сином в евакуації (через короткозорість його не взяли до армії), та й зараз працював на добрій посаді. У нас же не було нікого, крім чоловіка для мамі, батька для мене й діда для Вовки, — але поки такого недосяжного!.. Тому негайно ж я метнулася шукати роботи, насамперед надіславши, звісно, телеграму батькові про благополучне прибуття до Києва.

Взялася на облік у санвідділі КВО (працювала ж у системі СибВО), не оминула і облвно — скрізь зустрічали з розкритими обіймами. Адже в той час надзвичайно важили документи — де й що людина робила під час війни. У мене ж були залізні документи: блискучі характеристики з санвідділу СибВО і з Орженського міськвнво. Та ще й тепер — спеціальна «дошкільна» освіта! Словом, я була кум королю, не вистачало тільки прописки та квартири. Роботи ж було скільки завгодно, а от житла ніде не було. І в Києві, і в області — руїни, руїни...

Приголомшив знищений Хрещатик. І тоді ж уперше побачила живих німців — полонених: вони розбирали руїни. Похмурі, жалюгідні. Навіть зненависті до себе не викликали, лише якесь змішане почуття презирства й відрази.

Попоїздила я тоді по Київській області! Рейсові продуктові картки закінчилися, а буханець хліба на базарі коштував 150 карбованців. Щоб одержати продуктові картки, потрібна була прописка, а її то в нас не було. Не стану описувати своїх мандрів у пошуках роботи, а точніше — житла, то довго й нудно. Між іншим, лягла мені дорога й до Гребінок, де на цукроварні треба було організувати дитячий садок. Ну — Гребінки то свої, рідні! Там пам'ятали нашу сім'ю, в селі міцно трималася

добра слава про батька. Люди були певні, що він загинув під час малинської катастрофи — чутки про неї дійшли й сюди. Коли ж дізнавалися, що живий, — раділи: «Ну, тепер житиме довго! Нехай приїздить сюди, напишіть, що ми всі його чекаємо». Все те добре, але квартири поки не було. Обіцяли незабаром знайти, а я, в свою чергу, обіцяла приїхати, як тільки ту квартиру знайдуть.

Пішла оглядати Гребінки. Два корпуси лікарні більш-менш уціліли, решта — згарисько. Оголені яблуні, холодна непривітна осінь навiali таку тугу, що захотілося швидше звідси поїхати. До того ж я розуміла, що нескоро дочекаюся обіцяної квартири — звідки вона візьметься?

«17.X.45. Татарськ. Мої рідні, дорогі! Одержав сьогодні аж дві ваші телеграми. Першу — що благополучно доїхали, й мені враз засвітило сонце, хоча й було воно за мокрими хмарами. Друга телеграма — ребус із «Китва» — такого змісту: «Черникчу-не терпением ждем оса нашет работы хохочет картиной здоровы телеграфирует сово здоровье непресно целуем-Нина». (Зміст «оригіналу»: «Чередниченку-нетерпением ждем Оксана ишет работы хочет с квартирой здоровы телеграфируй свое здоровье непременно целуем-Нина»). Ну добре, хоч так передали — найголовніше — здорові! У нас уже почали демобілізувати лікарів, але насамперед — жінок, швидко й моя черга. Отоді й справді стану «хохотать картиной», як у ребусі-телеграмі. Пишіть, як справи в Оксани. Не хотілося б розлучатися з нею та Вовкою. Але це не означає якоїсь моєї вимоги, нехай робить, як для неї краще. Їй жити, а нам з тобою, Ніно, друже мій вірний, доживати. Довгенько ж ви їхали! Я бачу тут, як проходять переповнені поїзди, на вокзалі люди з малими дітьми живуть таборами по кілька днів — дуже важко сісти на поїзд. Добре, хоч вас таке лихо оминуло».

Ми не писали, що те лихо не цілком оминуло й нас, навіщо марно хвилювати, все ж позаду. Ото тільки погано, що насувалася зима, а я й досі моталася в пошуках роботи з якимось кутком, щоб не обтяжувати родичів. Та й без продуктових карток — хоч пробі кричи!

«16.XI.45. Як же я зрадів, що Оксана працюватиме в Гребінках! Звичайно, і я туди поїду — до рідних людей. З величезним нетерпінням чекаю телеграми, що ви вже там. А Вовчикові скажіть, що його дід не міф, він справді існує і незабаром буде з ним».

6.XII. Квартури в Гребінках немає? Бідні ви мої... А мене ніяк не відпускають, так недоладно склалося... Це мене страшенно пригночує: коли точилася війна, наша розлука була нормальною, але зараз! Ніколи не сподівався, що так безглуздо вийде. Тільки Оксана трохи заспокоїла своїм: «Не хвилюйся, тату, вивезу!» Вивозь, доню, бо я зараз безсилий вам чимось зарадити. Слухайте, а чи не поїхати вам до Степанівки? Подумайте над цим, там хоч зиму в теплі перебудете. Не в Остапа, звісно, Тодоську ніяка війна не виправила, а в Оляни або в Явдохи,— вони вам будуть раді.

12.XII. Щойно одержав листа, де ти, Ніно, пишеш, що Оксана поїхала до Богуслава разом із завідуючим райвно і що квартира там є. Чудесно! Це набагато краще за Гребінки — гарне місто, там і я з радістю працюватиму. Повеселішав, уперше за ці місяці аж заспівав, чим немало здивував своїх хворих. Тепер все мрію, як ми всі разом заживемо в цьому чарівному куточку України...

11.1.46. Нарешті! Сьогодні одержав вашу першу листівочку вже з Богуслава. Ходжу іменинником, навіть гудзики начистив до сонячного блиску! Поки ще затримують у Татарську, та це вже ненадовго. Зараз мені легше й дихати, й працювати. Напишіть же докладніше про все!»

* * *

А що ж, можна написати й докладніше. Я вже зневірилася в можливості знайти роботу з квартирою. Пішла до облвно просто так, хоч душу в розмові одвести. І там мене познайомили з завідувачем Богуславського райвно — Лиходідом.

Симпатяга! Привітний! Усміхається — ніби золотом тебе обсипає.

— Мені саме потрібна завідувачка дитсадком. Чому б вам не поїхати до Богуслава? То ж не місто, а рай земний!

— А квартира? Я ж не сама, а з сином і з матір'ю.

— Є квартира! Та про що мова, давайте сьогодні ж поїдемо.

Працівники облвно зраділи за мене: вони добре знали, як я набідувалася, наїздилася та нащукалася.

— Звичайно, їдьте! Зараз ми оформимо на вас документи.

А наступного ранку в Богуславі я побачила зруйнований будиночок. Одна кімната з напівзамурованими вікнами та маленька кухонька — то було все, що сяк-так годилося для роботи карликового дитсадка. Була й кухарка, дві виховательки, дві технічки — маленький штат і — декілька дітей.

— Здається, ви мені казали, що моя квартира в будинку дитсадка. То де ж вона?

Лиходід дипломатично промовчав і повів мене на другий бік зруйнованого будинку. Там справді колись була квартира — кімната з кухнею і окремим виходом. Зараз пуста зяяла проломами вікон та дверей. Я ошелешено закліпала. Лиходід дивився на мене ясними, прозорими, мов чисто промиті шибки, очима.

— А ви не хвилюйтеся, — оптимістично порадив мені. — Поки напитаєте собі приватну квартиру, а далі відремонтуйте й цю. Все буде чудесно: влітку кращого місця за Богуслав не знайдете.

— Влітку — напевне, але зараз же початок зими...

— То й що? Сьогодні знайдіть квартиру, я вам туди відразу пришлю дров. А з дровами й зима не зима.

Переконаливий тон мого нового шефа безапеляційно гасив усі мої сумніви. До того ж я страшенно втомилася і вимоталася. Досить швидко знайшла невеличку окрему кімнатку — хазяйка недорого правила, здала до військкомату мамин грошовий атестат та своє посвідчення для надання грошової допомоги за чоловіка — про його долю я й досі нічого не знала, — й поїхала по своїх. Розуміла — буде нелегко, а де тепер легко? Я ж не каліка, вже занудьгувала за роботою, а жити в приймах у Києві надто обтяжливо. Е, якось воно та буде!

Перевезла маму з Вовкою — симпатяга-шеф і справді прислав на квартиру чималу підводу сучкуватих колод. Та на цьому його добрі діяння як почалися, так і скінчилися. Щойно я приступила до роботи, він з блискавичною швидкістю втратив до мене всякий інтерес. Тепер, мовляв, впливай сама. Я й справді плавала — і в прямому й у переносному розумінні. В прямому — бо того року випала якась дивна зима: занадто тепло, дороги порозкисали, на Новий рік крига на Росі скресла. Скрізь дзюркотіли потоки води, яку раз у раз доводилося виливати зі старих гумових чобітків. У переносному — склалося ще гірше: хоч яка тепла була зима, та опалювати дитсадок треба було. Дрова скінчилися, а привезти — ніяк: не

човном же до лісу плисти. Ми по-варварському обрубували гілляки на старих осокорах, що росли навколо нашої руїни. Вони вогкі, сичали, мов змії, і не давали тепла. Треба було негайно ремонтуватися — дах протікав, надломлені балки зловісно потріскували, але коштів на ремонт не було. Мені дали зрозуміти, що доведеться робити ремонт «господарчим способом», просто кажучи, розплачуватися продуктами, які я повинна була провести по меню, але — боронь боже — не вклепатися! Відривати харчі, й так скупі, від дітей я не хотіла, та й не здатна була до таких махінацій. А тут ще вночі з льоху покрали картоплю. За це мене спершу викликали до міліції, погрожуючи найстрашнішими карами, а потім геть обскубли пір'я на засіданні виконкому.

В Орженці я звикла до довір'я й поваги, а тут на мене мало не щодня кидалися з погрозами і образами. Добре, хоч я тямилася на бухгалтерії, хоч у цьому не змогли дорікати.

— Чому мені все підбивають ноги? — обурено запитала я в Лиходіда. — Треба ж дати якийсь час, щоб витягти дитсадок з руїн й наладнати нормальну роботу. А мене лають та лають!

— Лають усіх, мене також, — сонячно посміхнувся Лиходід. — Хто звертає увагу на ту лайку? Смішно!

— А мені не смішно.

— Ви ще просто не звикли.

— І не хочу звикати. Якщо так працювати, то краще відпустіть мене звідси.

— Дурниці, — засміявся Лиходід. — Нікуди я вас не відпушу: звикайте.

Не знаю, очевидно, і справді звикла б, але набігла біда: тяжко захворіла мама, застудилася. І хоча я старанно пиляла й рубала колоди, але наша хазяйка топила тими дровами, що я нарубала, в себе в печі, ми ж мерзли в своїй кімнатці. Я дуже боялася, що в мамі знову почнеться запалення легенів. Якось, прибігши з роботи, я побачила маму на підвір'ї: вона, задихаючися, намагалася врубати дров.

— Ти чого встала з постелі? — закричала я. — Звечора ж я нарубала!

— Їх спалила хазяйка, — мама безсило намагалася вирвати сокиру, що засіла в колоді. — До останньої тріски.

Мені треба було відразу ж забрати маму з двору й покласти до ліжка, але я розлютувалася на хазяйку.

— Як вам не соромно? — кинулася я на неї. Ця жінка, виснажена, з лицем кольору прозорих картопляних ростків у льоху, тільки глянула на мене сонними очима й нічого не відказала.

— Я ж не забороняю вам палити наші дрова. Але хоч нарубайте самі!

— В мене сили немає, — безбарвним, як сама, голо- сом прошелестіла хазяйка.

— Хіба в моєї мами більше сили?

— А хто їй велів? Схопилася з ліжка й кинулася рубати. Я заступила було дорогу, але вона так зиркнула на мене, що я злякалася.

Я тільки рукою махнула й вибігла з хати. Мама сиділа на землі, судомливо хапаючи ротом повітря, мов риба на піску.

— Господи, що з тобою, мамо?

— Серце... — прохрипіла. — Ой... не зітхнути...

Ми вдвох із переляканою хазяйкою внесли маму до хати й поклали у ліжко.

— Ну от, Оксано, тут я й помру, — з зусиллям, але моторошно-спокійно й упевнено сказала мама й замовкла. Я зрозуміла, що вона зараз прирекла себе на смерть.

А батька й не думали відпускати з Татарська: тамтешнє начальство цілком влаштовувало мати в себе сумлінного й кваліфікованого лікаря. Тоді я в розпачі сама, від маминого імені, надіслала листа до санвідділу СибВо з проханням дати їй змогу хоча б перед смертю побачити свого чоловіка. Мамі, звісно, про це не сказала.

Березень. Рось широко розлилася — от-от знесе тимчасовий дерев'яний місток, — від капітального мосту залишилися самі бики. Через недогляд богуславського начальства, яке так охоче роздавало ляпаси підлеглим за провини й без провин, на місці зірваного мосту сталася трагедія. Дорогу навіть не потурбувалися перегородити бодай рейкою, й уночі грузовик поїхав старою дорогою до річки і звалився із стрімкого кам'яного берега вниз. Я сама бачила мертвого чоловіка у військовій шинелі з цієї машини. Можливо, повертався додому, переживши війну і поранення, й так безглуздо загинув! Не знаю, чи покарали винних.

Мама не вмирала, але й не одужувала. Збайдужіла до всього, непорушно лежала в ліжку, заплющивши очі, і я часто лякала: чи жива вона ще? Хазяйка, як виявилось, була доброю, тільки дуже замордованою лю-

диною. Вона тепер допомагала доглядати за мамою, поки мене не було вдома. Нарубувала я тепер подвійну пайку дров: і для нас, і для неї.

Треба було поїхати до Києва у відрядження. Перед поїздкою я цілісінький день рубала ті тверді сучкуваті колоди, аж поки сокира сама не випала з рук. Зате палива мало стати днів на три.

В Києві, як завжди, зупинилася в родичів. На розпитування про наше богуславське життя відмовчувалася — що вони допоможуть? Вранці вже зібралася йти у свої справи, аж хтось подзвонив у двері. Тітка Віка пішла відчиняти... охнула, вигукнула щось...

Голос! До болю рідний голос батька... Вчулося? Я вискочила в передпокій. Ні, не вчулося: там стояв батько, якого я не бачила рівно чотири роки.

* * *

— Що з мамою? Вона... жива? — були перші слова його.

— Жива, тільки дуже хворіє.

— Ох... як же мене налякали в санвідділі! Ти знаєш, що вона написала?

— Я то знаю, бо сама те писала. Мама не знає. Тебе демобілізували?

— Ні, поки що відпустили на місяць для влаштування родинних справ. Вчепилися в мене намертво, навіть виклик дали на вас, аби перевіз у Татарськ.

— Ти справді збираєшся забрати нас у Татарськ?

— І сам вже не знаю, що робити... Не відпускають же!

— Тату, а ти не здогадався по дорозі заїхати в Москву? Може, там дали б наказ перевести тебе на Україну?

— Ні, я дуже поспішав. Чому ти мене хоча б не попередила?

— Чому? Не думай, що я написала в санвідділ неправду. Мама й зараз на грані...

— Тоді треба швидше їхати до Богуслава.

— Зачекай, ми зараз дамо їй телеграму. Я певна — радість відразу надасть мамі сили. А ти піди до санвідділу КВО, може, щось і зарадять?

— Тільки Москва може наказувати СибВО, а не Київ, — батько безнадійно махнув рукою. — Якби ж ти мене попередила, я б неодмінно заїхав. А тепер...

— Як ти могла, Оксано, так по-ідіотському вчинити? — сердито сказала тітка Віка. — Он і батька до смерті налякала! Подивися на нього!

Справді, вигляд у батька був украй замучений. Як же він змарнів!

— І все-таки давай, тату, підемо до санвідділу. Ну — а може? Догнав не догнав — побігти можна. Треба спробувати. Ходімо!

Я мало не за руку потягла батька до санвідділу. За останній час мене так здорово відлущувало життя, що я таки змінилася: затвердшав характер. Батько тільки здивовано поглядав на мене.

— Я тебе просто не впізнаю, Оксанко. Видно, Орженка пішла тобі на користь.

— Так, Орженка пішла на користь, а от у наших краях понабивали на душі мозолі. Й за короткий час!

— Що ж, мозолі теж бувають корисні. А я, — батько невесело посміхнувся, — я такий, яким був. Несміливий, нерішучий. Таким, видно, й помру.

— Тату, хіба тобі мозолів на душі бракує?

— Та не бракує... Ну, чого ти тягнеш мене, мов теля на мотузці? Я все одно ж не вмю просити начальство.

— Не просити треба, татусю, благати! Ну зломи себе, постарайся!

— Спробую. Про Сергія нічого не було?

— Анічогісінько. Я вже й надію втратила...

У санвідділі КВО до батька поставилися дуже людяно й відразу ж надіслали клопотання до СибВО, щоб він одпустив батька в зв'язку з тяжкими сімейними обставинами в розпорядження Київського військового округу. Гарантії, звісно, не було, що на те клопотання зважать, а все ж нам стало веселіше: що там не кажи, а клопотання не від приватної особи. За місяць справа могла бути залагоджена.

* * *

Я не помилилася, що телеграма надасть мамі сили. Вона зустріла нас не лежачи, а на ногах. Я бачила, як болісно вразив батька її вигляд: мама так постаріла, так страшенно змарніла, що батько аж застогнав з жалю. Поглянув би він на маму раніше... Тепер хоч очі на її безкровному обличчі засвітилися живою радістю.

Вовка — той просто ходив на голові од щастя, що

нарешті побачив «живого» діда, бо вже встиг забути, який він із себе. Малий то осідлував дідусеві коліна, то накладав на свою голову його кашкет, то просив подарувати хоча б один погон.

— Ну, тепер то вже я не залишуся,— рішуче мовила мама.— Якщо тебе не відпустять, поїду в Татарськ.

— А ти, Оксано? Залишишся у Богуславі? — спитав батько.

Я задумалася. В Богуславі не солодко, та я вже по-троху почала звикати до тутешнього «стилю» роботи.

— Не знаю..? Якщо тебе відпустять, ти ж можеш сюди приїхати?

— А якщо не відпустять? Справа ж стоїть не про демобілізацію, а про переведення до Київського округу. В Богуславі ж немає військової частини, отже, коли й переведуть, сюди я поки не зможу приїхати.

Вовка ж учепився в діда й верещав, що поїде тільки з ним. Дід, міцно притиснувши до себе онука, й собі мало не плакав. Ні, не треба їх розлучати.

— Що ж, і я поїду з Богуслава. Тепер, на підставі виклику до Татарська, мене не затримають. А що далі — побачимо.

Відповіді з СибВО ще, звісно, не могло бути: рано. Треба чекати, а залишилося вже менше ніж місяць.

Тільки тепер ми зрозуміли, що батько не писав нам усієї правди про наслідки своєї контузії: часто йому паморочилася голова, й тоді він ставав безпорадний, мов мала дитина, хоча й намагався бадьоритися.

— То ж просто від зміни клімату! І взагалі це дурниця, головне, залишилася на плечах голова, а плечі ще міцні, нівроку.

Кожен день наближав кінець батькової відпустки, а СибВО не відгукувався. Залишилося всього два дні. Запізнюватися батько не мав права, й мама почала лаштуватися в дорогу — назад до Сибіру. Мені ж, хоч як боляче було знову розлучатися з батьком і, головне, відривати Вовку від діда, їхати в Татарськ не хотілося. Я вирішила залишитися на Україні. Треба навідатися в Гребінки — може, там уже знайшли якусь кімнатку? Зрештою, ми з Вовкою могли б перебути якийсь час і в приміщенні дитсадка.

— Оксана без мене швидше влаштується,— казала мама.— Я ж їй тільки руки зв'язую.

Все було правильно: з-поміж нас і батька мама обра-ла його. Війна скінчилася, я — доросла людина, повинна сама влаштувати своє життя. Але Вовка плакав і ні-защо не хотів залишатися без діда. Врешті я розгубилася й завагалася: може, й справді поїхати в Татарськ? Бать-ко нічого не хотів мені радити, тільки тужливо пестив Вовку. Я знала, що батько завжди мріяв мати сина, але й сина, либонь, він не міг би любити дужче за онука. Ну що його робити?..

В найостанніший перед від'їздом день у санвідділі батькові сказали, що, на жаль, і досі немає відповіді з СибВО. Чекати далі не було чого, я допомагала мамі збирати її речі, гримала на Вовку, щоб не рюмсає, а са-ма найбільше боялася, щоб знову не озвалася батькова контузія: вигляд у нього був хворобливий.

Десь близько десятої вечора, коли Вовці вже годи-лося спати, але він не спав — сидів у діда на руках і квивив, хтось подзвонив. То прийшов янгол-визволитель у формі майора медслужби. Він променисто сявав, як і годиться янголові, а замість маслинової гілочки в руці його маяв папірець. То була згода СибВО на відкоман-дирування батька в розпорядження КВО. Ми гуртом ки-нулися обнімати янгола.

— Сьогодні я чергую і от, розумієте, одержую з ве-чірньою поштою цього папірця. Ну, думаю, чого чекати до ранку, треба швидше людину порадувати. Добре, хоч ви залишили київську адресу.

Телефону на квартирі не було, трамваї ходили дуже нерегулярно, особливо у вечірні години, крик у нашого янгола теж не було — прийшов пішки, подолавши ту неблизьку дорогу, якою я колись бігала до школи — на Дорогожицьку, нині Мельникова.

Є добрі люди на світі!

Другого дня батько сам поїхав до СибВО — оформи-ти, як належить, своє повернення на Україну.

— Ну, то як? — переможно сказала я до тітки Віки, — по-ідіотському я вчинила?

— Е, Оксано, не хвались. Хіба не знаєш — кому щастить? — добродушно засміялася вона.

Тільки Вовка скиглив, що дід знову зник. А що, як не повернеться?

Весна.

Широко розлився Дніпро, щедро світить сонце, а душа словнена по вінця радістю: перша наша весна на звільненій Україні!

Ми з батьком пливемо пароплавом до Черкас: його відрядили туди працювати у військовому госпіталі, мене — організувати гарнізонний дитячий садок.

У каюті нас четверо. На нижній полиці лежить батько, хоч і втомлений, але знову веселий, щасливий, жартівливий, як і раніше. Я з горішньої полиці милуюся в ілюмінатор рідними дніпровськими просторами. Ще з нами їде льотчик та якийсь верткий чоловічок. Льотчик святкує: їде додому, здається, у відпустку, бо для демобілізації занадто молодий. Святкує активно, й, слово честі, не варто йому дорікати. Адже на війні, мабуть, часто зазирає у вічі смерті, то тепер дав собі волю. Для такого активного святкування, видно, вже не лишилося грошей, і верткий чоловічок, сам не п'ючи, ще активніше збуває з льотчиковаго чемодана всякі речі. Льотчик не перевіряє, за скільки той продає, він просто радіє, просто святкує, а верткий наживається собі без усякого сорому.

— Слухайте, ви не дуже той...— врешті не стерплює мій лагідний батько, коли до каюти впурхнув верткий і вихопив із чемодана пару нових черевиків.— Ану, покладіть зараз же назад.

— А що я? Що я? Я ж не для себе! Хіба не бачите — я ж зовсім не п'ю!

— В тому-то й річ, що не п'єте. Цікаво, скільки комісійних ви на цьому гребете?

Верткий зам'явся, проте не став сперечатися й таки поклав назад черевики. Клає з таким виразом, ніби відривав їх од серця. Незабаром до каюти повернувся льотчик.

— Баста! Треба виспатися, бо ще й додому не втраплю. Рідну маму не впізнаю.

Та йому не спалося. Він знову схопився на ноги, обіперся ліктями об горішні полиці й задивився на Дніпро.

— Чорт, як же гарно! Мама очі виплакала, а я живий. От здорово!

Він засміявся щасливо, потім несподівано схлипнув, далі знову засміявся.

— Пацаном проводжала... А я — живий! Ви теж до-

дому їдете? — поглянув на мене. Білявий, сіроокий і такий молодий.

Я мовчки кивнула головою.

— Здорово, правда? Здорово — додому їхати. Вас хтось жде?

Я стинула плечима.

— Чи, може, ви... на війні тут були? Де ви були на війні? Ви що, глухо... — язик йому трохи заплітався, — глухоніма?

— У Сибіру була.

— О! В Сибіру! Далеко... Моя старша сестра теж у Сибіру була. Вже повернулася, мене чекають. А я живий, їду додому! Ех... Слухайте, а ви гостинці додому везете?

Я промовчала.

— От дурень, які з евакуації гостинці... Але треба привезти хоч щось, треба! Це ми зараз органі... організуємо. Зараз!

Він похапцем витяг з-під полиці свого, вже напівпорожнього чемодана. Я злякалася.

— Облиште! Довезіть краще гостинці своїм.

— Облиште, — озвався з нижньої полиці батько.

Льотчик задержувато поглянув на батька, але при-смирнів — із старшим не посмів сперечатись. І все ж не стерпів: він був такий щасливий, що не міг не поділитися щастям з іншими. Схопив коробку цукерок і кинув мені на полицю.

— Якщо не візьмете, я їх... я їх у Дніпро викину! Треба додому привезти гостинця. От люди, не розуміють!

Батько підвівся. Льотчик оторопіло позадкував.

— Товаришу підполковник... та я ж нічого лихого...

Я й собі побоювалася, щоби батько не дорікав льотчикові за горілку: він зроду її не зносив. Але батько замкнув чемодан, вкинув ключик льотчикові в кишеню, взяв його за плечі й силоміць попхнув на полицю.

— Лягай спати, хлопче. Та з отим жучком більше справ не заводь.

— А що я? Що я? — ображено вереснув верткий, зазираючи до каюти. Зайти він побоявся. Льотчик миттю заснув, ніби у воду впав, а батько сказав мені посміючись:

— Ти ж, Оксано, не з'їж сама цукерки, привези Вовці.

Перед світанком ми зійшли з пароплава в Черкасах. Тепер на місці колишньої пристані хлюпоче Кремен-

чуцьке водосховище. Але тоді, в травні 1946 року, Дніпро ще був Дніпром. Зійшло сонце, почервонило хвилі, й здавалося, що то спливає остання кров, пролита за нього нашими людьми...

Пішли спочатку Митницею — ми ще ніколи не бували в Черкасах. То тут, то там, немов свіжі рубці, траплялися невеличкі пагорки — могили невідомих солдат. Їх згодом перенесли до центру міста, впорядкувавши спільну братську могилу. То — згодом, а зараз вони мовчки волали: «Ви — живі, а ми — бачите?!» Отак, мабуть, десь і Сергієва могилка. Хоча... в танкістів не завжди бувають могили.

Далі ми подалися вузьенькою стежиною на глинисту кручу, вийшли на вулицю Леніна й, зачаровані, зупинилися. Квітували яблуні. Цілі шереги біло-рожевих яблунь вишикувалися по обидва боки вулиці. Казка! Я вже забула, як цвітуть яблуні... Черкаси відразу заповнили нас красою. Спасибі, доле, що ти привела нас сюди!

— Ну от... що скажеш, Оксано? — зворушено мовив батько.

— Скажу, тату, що тепер нам — море по коліно, а небо по плечі, — відповіла я тією примовкою, якої вже сто років не згадувала.

* * *

Завжди й скрізь, хоч де б працював батько, він легко здружувався з людьми, завойовував їх прихильність своєю природною добротою та веселим характером. Не стали винятком і Черкаси.

Батько помолодшав, поздоровшав, навіть головні болі та паморочення після контузії (тепер признався, що вони його весь час мучили) ніби минули. І в мамі здоров'я покращало, її енергія та властивість «командувати» знову повернулися до неї.

— Ну от, слава тобі господи, тепер не стану сушити собі голову, бразди правління в надійних руках! — жартома виголошував батько.

Мені ж не хотілося склавши руки чекати, доки виділять приміщення під гарнізонний садок. Коли то ще буде? Хотілося працювати, а не чекати.

— Оксано, а може, ти не відмахувалася б од своєї бухгалтерської професії? — запитав якимось батько. — Сама ж признавалася, як вона тобі стала в пригоді.

— То правда, дуже стала в пригоді. І все ж я її не люблю. Мені подобається праця з дітьми, й змінювати цю професію я не збираюся.

— Хіба ти не знаєш, що мені довелося все життя працювати не там, де хотіла, а там, де потрібно було? — гостро зауважила мама.— Замолоду я зовсім про інше мріяла.

— І це твоя біда, мамо. А я так не хочу! Завтра ж... ні, сьогодні піду в міськвнво. Може, там мені щось запропонують.

Мені пощастило: в дитсадок деревообробного комбінату саме потрібна була завідувачка.

— Ми вже туди послали, але директор комбінату щось крутить носом. Може, з вашими документами не відмовить?

Я пішла в той садок на оглядини. Матінко моя, що за розкіш! Незруйнований затишний будинок у зеленому саду, майже понад самим Дніпром. Є електрика, водогін, каналізація, окрема канцелярія, приміщення просторе — мрія!

Завідувачка мене зустріла привітно, вона збиралася виїжджати до чоловіка за кордон. Порадила негайно ж піти до директора комбінату.

Прихопивши Вовку, я подалася довгою, звичастою дамбою-шосейкою понад Дніпром до комбінату, що містився поряд із пристанню.

Директором комбінату був літній відставник-полковник з крутеньким характером, підлеглі казали: під гарячу руку йому краще не трапляти! Прискіпливо прочитавши мої документи, він кивнув головою.

— Нарешті прислали когось путнього. З першого червня приступите до роботи.

До першого червня лишалося десять днів. Я панічно боялася, щоб нічого не змінилося: або завідувачка не виїде, або строгий директор передумає мене брати... Нарешті прийняла той дитячий садок. В Орженці я любила цю роботу, в Черкасах же — здається, не мислила свого життя без неї. Працювалося легко, радісно. Прискіпливий директор чомусь ставився до мене дуже прихильно й запропонував оселитися в одній із вільних кімнат у приміщенні дитсадка. Таким чином, ми з Вовкою перейшли на власну квартиру — то був справжній триумф.

Батькові госпіталь незабаром теж дав двокімнатну

квартиру — розкішну, як на той час, ще й недалеко від нашого дитсадка. Доля стала щедрою, ніби хотіла надолужити за все, що пережили раніше. Єдине, що гнітило, — то думка про Сергія.

Нарешті черкаський військкомат вручив мені офіційне повідомлення, що мій чоловік пропав безвісти в перші дні війни.

«Це ще не похоронка!» — намагалася боронитися я, але вже остаточно зрозуміла: «Ні, це вже кінець. Не чекай, надії немає».

* * *

Черкаси порівняно були не дуже зруйновані. Зате понад Дніпром, по правому його березі, темніли руїни, котрі, наче магнітом, притягали до себе хлопчаків і Вовку, звичайно. Ще б пак, хіба не цікаво поназбирати справжніх патронів, а потім розпалити вогнище й, одбігши, слухати, як вони там бабахкають! Я не мала часу ганятися за сином, від виховательки він просто втік — адже дитсадок був близько Дніпра, й мене завжди аж тіпало від страху, чи не скоїлося з ним нещастя. Хіба мало було випадків, коли підривалися на якійсь невиявленій міні? І ляяла, й лупцювала — нічого не допомагало. Паливода навіть діда не слухався, хоча й міцно любив його.

— Не пускай, Оксано, його самого до Дніпра, — застерігав раз у раз батько. — Там же вирви від авіабомб, крутоверті, дорослому небезпечно купатися, а воно ж і плавати не вміє.

— Та де! Плаває, та ще як!

— Коли ж він навчився?

— Сама не розумію. Ніколи ж не купався у річці. Це вже, видно, в нього природжене, немов у того звіряти. Ой, краще б Черкаси посеред степу стояли!

— Ти ніколи не вміла примушувати його слухатися, — дорікала мама. — Я тебе попереджала — матимеш клопіт. Добре, завтра я сама піду з ним гуляти, побачимо, чи полізе він у воду без мого дозволу.

— Ну-ну, мамо, спробуй. Хоч вихователька-бідаха трохи відпочине од Вовки.

Справді, вихователька відпочила, зате мама... Після роботи я побігла на квартиру до батьків і застала Вовку в кутку, а маму в ліжку. Гостро пахло валер'янкою.

— Ага,— сказала я.— Все ясно.

— Ні, ти тільки подумай! — Мама підхопилася з ліжка й метнула грізним поглядом в онука. Але той стояв і дивився найневиннішим ягнятком.— Я не встигла зогледітися, аж він, поганець, вже доплив до того бика з висадженого мосту й видряпується по ньому вгору. Мені й серце зайшлося. Вертайся, кричу, негайно ж мені вертайся!

— А я й вернувся,— прогук з кутка Вовка.

— Ану помовч! Оксано, він стрибнув з бика сторч головою, а там же залізні гостряки від зруйнованого мосту — уявляєш?! Ні, роби з ним що хочеш, а я йому більше не наглядачка.

— Ну що з тобою, Вовко, робити? Давно слід було б з дитсадка виключити.

— Ага,— радісно погодився Вовка,— виключайте.

— А поки... де дідів ремінець? Зараз матимеш, що заробив,— розсердилася я.

Від справедливої розправи врятував малого дід, що саме повернувся з госпіталю. Вовка кинувся до нього по захист.

— Про що сльози? — Дід скоса позирнув на внука, далі на нас.— Бачу — суд іде. Що нового накоїв?

— Тату, треба Вовку кудись на день замикати. В тебе у госпіталі немає такої кімнатки?

— Звісно є — ізолятор.

— То із завтрашнього дня забирай його й замикай там, бо вже сили немає...

— Я не бу-у-у-у-ду...

— Гм... та воно, звісно, можна було б, але, на лихо, госпіталь згортається. Я в ньому більше не працюватиму.

— Це ти що, серйозно? — здивувалася мама.

— Так. Нові поранені не прибувають, слава тобі господи, старі в основному повибували. Для гарнізону вистачить і невеликого лазарету.

— А нам знову кудись їхати? — Мама вже захвилювалася.

— Та ні, не поїдемо, Ніно. Мене переводять до Соснівки у військовий санаторій.

— Це ж за шість кілометрів од міста.

— Що ж, доведеться кататися автобусом. Так що, Вовко, тобі цього разу пощастило: ізолятора поки не буде.

Вовка звільнено підстрибнув, проте озирнувся на бабу — чи не зажене знову в куток? Та їй було не до того.

— У Соснівці, здається, всі санаторії туберкульозні. Цей також?

— Так, для хворих на відкриту форму. Але ж, дитки мої, це прекрасний, відомий на весь Радянський Союз клінічний санаторій! Мені самому цікаво там попрацювати. Ото тільки,— лукаво глянув на внука,— Вовку туди не зможу загнати, якщо бешкетуватиме.

Вовка остаточно заспокоївся й чкурнув на вулицю.

* * *

І на новій роботі — фтизіатра — батько легко ввійшов у колектив санаторію й захопився своєю роботою. Залишилася велика папка з фотографіями та листами його колишніх хворих,— і всі з щирими словами подяки. Навіть до самої батькової смерті деякі хворі не забували його й писала про своє життя.

Йї часто питали поради не тільки про здоров'я, а й про свої сімейні справи.

Вовці стукнуло сім років, і він урочисто пішов до першого класу. В новому костюмчику і — як годиться — з квітами. Більшість дітей, як і Вовку, привели матері. Діти ж, котрих привели батьки, гордовито озиралися, пишаючися батьками. Якщо в Орженці всі діти не мали батьків — у кого воювали, у кого загинули, то в Черкасах відбулася природна зміна. Живі поверталися до своїх родин, а посиротілі діти гостріше відчули своє сирітство.

— Не можу,— якимось не витримала я.— Вовка такими очима поглядає на чужих батьків... Він підріс і лише тепер відчув... Не можу...

— Не ти одна,— цілком слушно зауважила мама, але мені від того не полегшало. Батько ж із жалем глянув на мене.

— Так, доню, овдовіти в двадцять сім років — велике горе.

— Не я одна,— закинула мамі гіркі й жорстокі слова.

— Скажи, а ти... мені здалося... Ти нікого не мала на увазі, кажучи про Вовчине сирітство?

— Ну... є одна людина...

— Хто він?

— Майор юстиції. Зараз заступає прокурора гарнізону. Та ти його, напевне, знаєш.

— З прокуратурою, на щастя, не зазнайомився. А де його сім'я?

— Його дружина загинула. Я сама бачила повідомлення.

— Він показував тобі повідомлення? — примружила-ся мама. — Отже?

— Так, він просить стати його дружиною. Дуже просить.

— А ти цього хочеш?

— Він, безумовно, порядна людина. Вовка бігає за ним мов прив'язаний...

— То добре, але ти, Оксано, хочеш стати йому дружиною? — наполягала мама.

— Не знаю... Вовка хоче мати батька, вони вдвох на риболовлю ходять. Та й не в мені річ.

— Які — не в тобі? Зважитися на такий рішучий крок...

— Я ще не зважилася. Ох, не всім же так пощастило в заміжжі, як тобі, мамо. Якби не Вовка, то б я... Що ж, коли війна забрала рідного, то нехай хоч так...

* * *

Тепер батькові довелося працювати з хворими, не схожими ні на тих, кого лікував за мирних часів, ні на тих, кого лікував під час війни. Люди, хворі на відкриту форму туберкульозу, бувають особливо дратівливі. Траплялося й таке, що бойовий, заслужений генерал відмовлявся коритися режимові й на прохання лікарів відповідав коротким: «Відставити!» Лікувалися там і дружини офіцерів та генералів, з ними було ще важче, ті здебільшого вимагали до себе посиленої уваги.

Батько ніколи в житті не вмів командувати та наказувати. Зате вмів поводитися з хворими так просто й невимушено, що ті його залюбки слухалися. Він міг «нагримати» не ображаючи, міг назвати «сатаною безрогою», і «сатана безрога» — дратівливий, похмурий вояка — тільки посміхався. Як правило, на свята доводилося чергувати по санаторію батькові, бо інші лікарі аж за голови хапалися: «Ну що з ними зробиш, вони відмовляються слухатися...» А що вже на свята Радянської

Армії! Хворі ставали непокірливі й бунтівливі. З потайних схованок здобувався заборонений коньячок, і тоді бідолахи лікарі втрачали всяку владу над своїми підопічними. Ото збереться дружна компанія: фронтові спогади, розмови, пісні... А вже — відбій, пора лягати спати.

— Іване Андрійовичу, виручайте! Ви з ними якось умієте.

— А що там уміти? Зараз розжену, — поспішає батько до веселої компанії.

— Ви ще довго будете бешкетувати, баламути? — гримне удавано грізно.

— Таж, Іване Андрійовичу, сьогодні день який! Свято!

— А в мене не свято? Чи я в бога теля з'їв?

— То й святкуйте разом із нами.

— Ось зараз посвятуємо! Ану, негайно марш по палатах! Не слухатися? Ну — стережіться!

Батько скидає ремінь з гімнастерки і, погрожуючи ним, розганяє по палатах неслухняних. І бувалі фронтовики, немов пустотливі школярі, регочуть, ухиляючися від помахів ременяки, й розходяться спати.

До речі, один із соснівських лікарів захотів, на свою голову, перейняти батьків «метод». Боже ти мій, що було! Бідолаху мало не побили, обурені хворі навіть хотіли подати на нього в суд.

— Не розумію, як вони вас слухаються? — питав потім у батька переляканий лікар. — Я ж зробив тільки так, як ви, так самісінько... Я ж на власні очі бачив, як ви полковника ляснули ременем, і він реготав, а тут... Не розумію! Ну чому, чому?

— Не знаю, — широко відказував батько. — Я над цим якось не замислювався.

Так і не збагнув той лікар, в чому полягав секрет батькового «методу». А секрету ніякого не було: просто він любив своїх хворих. А ті, відчуваючи це, в свою чергу любили його й дуже йому вірили. Цього, видно, не можна навчитися, з цим треба народитись. З талантом лікаря.

Прийшов тривожний лист зі Степанівки: батькова старша сестра Оляна помирала. Проте рідні сподівалися, що батько приїде і, бог дасть, порятує. Я повезла того листа в Соснівку.

Перед входом до санаторію серед великої групи хво-

рих — в білому халаті й білій шапочці — стояв батько: фотографувалися. Багато хто із хворих приїздив туди з фотоапаратом, і зараз такий «фотограф» ревно благав:

— Згляньтеся, Іване Андрійовичу, я ж ніяк не можу сфотографувати. Ну — одну хвилиночку спокійно по-стійте.

Йому й справді важко було фотографувати, бо хворі навколо батька аж лягали від сміху. Тоді батько виструнчився, мов аршина проковтнув, і зробив таке «люте» обличчя, що вже й сам фотограф застогнав од сміху. Далі махнув рукою і клацнув. Ця фотографія збереглася: батько стоїть з грізним виглядом, а навколо нього — хворі: хто схопився за живіт, хто присів, хто затулив рота рукою... Навіть не віриться, що то були тяжко хворі люди, з відкритою формою туберкульозу.

Перечекавши, доки закінчиться цей «сеанс сміхотерапії», я відклікала батька вбік і віддала йому листа. Вмить обличчя його стемніло, але, щоб не помітили хворі, він пішов зі мною в глиб санаторного парку.

— Ех, сестро... Так і не урвав часу провідати. Хоча б написали до ладу — що за хвороба.

— Ти поїдеш туди?

— Так, відпрошуся на декілька днів. Може, щось і допоможу, коли не пізно. Олянко, Олянко, моя бідолахо...

Назустріч нам ішов молодий чорнявий хворий. Батько відразу прибрав безтурботного вигляду, хоч я знала, як йому зараз боліло. Зупинився, запитав про самопочуття. Далі сказав:

— Знайомтеся, це моя дочка.

Я здивувалася: батько ніколи мене не знайомив із хворими. А зараз то поготів не до знайомства.

— Арутюнянц, — недбало кинув хворий, знехотя схилиючи голову.

— Як — Арутюнянц? — мимоволі вихопилося в мене. — Той самий?

— Ну — той самий.

— З «Молодої Гвардії»? — все ще не вірила я. — Жоро Арутюнянц?

— Був Жорою, тепер називають Георгієм. Ото лихо, кожен задає мені це питання, чи я «той самий». Хоч бери та етикетку на лоба наліплюй.

Батько навіть у найтяжчі години свого власного болю ніколи не виказував його іншим: завжди поводився так,

ніби на світі не існувало ні хвороб, ні біди. Вже перед смертю сміявся зі своєї кволості та хвороби — з того, з чого, здавалося б, неможливо сміятися. Ото й зараз, стривожений звісткою про сестру, він пожартував:

— Нащо вам етикетка? Я краще придумав: поставимо скляний павільйон, засадимо в нього вас і запустимо екскурсії. З кожного екскурсанта лупитимемо грошики, а на зібрані кошти устаткуємо розкішний солярій.

— І ви гадаєте багато зібрати грошей? — примружився Арутюнянц.

— З нас вистачить. Отож, якщо не будете дотримуватися режиму — засадимо. Стережіться, я знаю за вами чимало грішків. Ну, Оксано, ти мене тут почекай, а я піду до начальства відпрошуватись.

— Хороший у вас батько, — потеплішав Георгій. — Я разом з вами його почекаю, хочу дещо запитати. Посидьмо отут, на лаві.

— Знаєте, і я хотіла б у вас запитати. Розкажіть хоч трохи...

— Ні, згляньтеся, будь ласка! Я краще розповім вам про одного тутешнього мого... гм... приятеля. Знаєте, деяких людей бог наділяє замість розуму надмірним гонором. От і зараз в санаторію...

— Та я б хотіла не про санаторій, а...

— А про те все вже написано. Ну... може, й не зовсім так, як було, та на те ж і художня література. Так от послушайте. Цей мій приятель тероризував увесь штат — все йому не до ладу. От прийшов він до Івана Андрійовича й засипав його скаргами: й не поважають його, й не цінують, і не лікують як слід, а в нього ж заслуги! І це не санаторій, а справжня душогубка. Він не дозволить! Не допустить! Він у Москву буде скаржитись!.. А я прочинив трохи двері кабінету та й слухаю.

— І що ж йому на те батько?

— Ваш батько сказав: «Жахливо!» Той — ще дужче парі розводити. А Іван Андрійович дивиться на нього з жалем, головою хитає і знову: «Жахливо!» — «Ото і я кажу — жахливо. Неподобство!» — «Так, це справжнє неподобство, — вже серйозно каже Іван Андрійович. — Я сподівався, що ви поїдете від нас здоровий, а він не дає вам одужати». — «Хто він? Не він, а вони!» — «Ні, він, саме — він. Ваш тяжкий характер, що не жаліє ні вас, ні вашого здоров'я. Дайте руку. Так і є — пульс прискорений. І вигляд у вас став не кращий, а гірший. Для чого ж

ви допомагаєте своїй хворобі? А що ми зробимо з людиною, яка з ранку й до вечора тільки те й робить, що себе гризе?»

«Приятьель» закліпав, розкрив було рота й замовк.

«А тепер слухайте мого наказу. Хоч ви й старший по званню, але тут начальник над вами я. Щоденна прогулянка до Дніпра, й не просто, а з піснюю. Неодмінно з веселою». — «Як?» — «А так, не дуже голосно — то шкідливо, а тихенько, але весело. Анекдоти знаєте?» — «Які?» — «Дотепні, звичайно. Щодня — по два-три анекдоти як правило. Ви вмієте усміхатися?» — «Докторе, ви з мене знущаетесь!» — «Боронь боже, то ви з себе знущаетесь. Отже — по десять усмішок вранці, вдень і ввечері. Ну-бо, усміхніться зараз. Невже не вмієте? Ага, зуміли трохи! З часом у вас виробиться рефлекс. Листи додому часто пишете?» — «Не до листів тут...» — «Через день писати листи. Й хороші, без усяких там нарікань. А тепер почнемо курс лікування: ходімо зараз до лісу, а вас навчу веселої пісні».

Я швиденько відскочив од дверей. Вони обоє вийшли — ну й фізіономія була в мого «приятеля»! От його — хоч за гроші показуй. І знаєте — справді вгамувався.

Я побачила батька: він не підходив до нас, дивився віддала, як про щось жваво розповідає Арутюнянц.

— Ну як, відпустили? — запитала я, коли батько, погломонівши про щось із Георгієм, пішов зі мною до автобуса.

— Відпустили. А ти, видно, про «Молоду Гвардію» з нього висотувала? Аж дивно, он як він розговорився.

— Ні, — я помовчала. — Не про «Молоду» розповідав, а про «стару».

Батько не став допитуватися, думками він був у Степанівці.

За кілька днів він повернувся зі Степанівки заспокоєний: тітці Оляні полегшало.

— Чим ти її лікував? — запитала мама.

— Та нічим особливим. Просто примусив повірити, що вона не помирає.

— А на що вона хвора?

— На старість, — зітхнув батько.

— Як живе Явдоха? Остап?

— У Явдохи двоє синів загинуло, це ви знаєте, а ось третій, що повернувся, — сліпий. Красень парубок, і от...

Остап постарів, зігнувся, як і завжди — мовчун мовчун. Добре, хоч Степанівку не спалили. А взагалі — трудно живуть. Та й у інших селах зараз...

— Ну, а Тодоська?

— О, цю ніщо не бере, сама з'їсть кого схоче. Зав'язав собі світ Остап, ото й карається.

— А хто ж його неволив? Сам захотів.

Батько тільки зітхнув:

— Що його винуватити? Життя таке було.

* * *

Хвороба сама собою пригнічує людину. Якщо до неї долучається й інша біда, то... Пригадую один випадок.

Увечері, по роботі, батько не повернувся додому. Я саме прийшла по Вовку, котрий у Черкасах жив «на два фронти»: то в нашій кімнаті в дитсадку, то в діда з бабою — як йому заманеться. Цим він безсоромно користувався, щоб гайнути до Дніпра. Я гадала, що він у батьків, вони — що він у мене. Того разу я таки застала сина, але мамин вигляд мене стурбував: вона знервовано никала по кімнаті й хрускотіла пальцями.

— Ти чого хвилюєшся, мамо?

— Батько кудись подівся. Вже питала співробітників — службовим автобусом він не повертався.

— То, певне, приїде міським. Міг же затриматися з хворими, а може, лишився чергувати?

— Ні, сьогодні чергує інший лікар, я вже довідалася. Хоча б переказав що!..

Я побігла на пошту — подзвонити в санаторій, — мені відказали, що нічого не знають, певне, він давно поїхав додому... Щоб не лишати маму на самоті, я залишилася ночувати. Та й сама не на жарт затривожилася. О третій ночі батько повернувся з Соснівки — пішки, бо автобуси вже не ходили. Вигляд у нього був дуже пригнічений.

— Що скоїлося, Іване? — перелякано спитала мама.

— Мало не скоїлося. Добре, що пристеріг: одна хвора хотіла вкоротити собі віку.

— Як? Що? Чому?

— Довго розповідати, потім. Зараз мені треба хоч трохи поспати, бо поїду раненько в санаторій. Розбудіть мене о пів на шосту.

А скоїлося таке. Одна хвора, молода жінка, раптом стала почуватися все гірше та гірше. Сусідки по палаті

казали, що чують ночами, як вона плаче. Схудла, змарніла, але ні на що не скаржилась. У той день, коли батько так налякав нас запізненням, він мав накласти їй пневмоторакс, тобто великим шприцем проколоти плевру і в порожнину ввести повітря. Повітря стискає легеню, й туберкульозні каверни швидше загоюються. Але хвора навідріз одмовилася:

— Для чого? Краще швидше померти.

Як уже її не вмовляли — не погодилася. Це насторожило батька. А що хвора не хотіла відповідати на жодні запитання, він став за нею стежити. По обіді ця жінка пішла до лісу «прогулятися», він тихцем пішов за нею. Хвора довго блукала лісом, далі лягла на землю й заплакала. Батько вже хотів підійти, але жінка нараз підхопилася, і він угледів у її руках широкий бинт. Десь за два дні до цього вона поскаржилася, що підвернула ногу, і ту ногу їй забинтували. Отже — ще тоді задумала, а зараз зважилася: зробила з бинта зашморг, почала прив'язувати до гілляки. Тут батько швидко підбіг до неї.

— Чого ви за мною шпигуєте? — зі зненавистю закричала хвора. — Це моє діло й більше нічیه. Що, боїтеся НП? Нічого, переживете. Дайте мені спокій!

— Дитино моя, — стиха мовив батько й легенько обняв хвору за плечі. — Я розумію, буває в житті всякого, іноді й справді хочеться в зашморг полізти. Та давайте спокійно порадимось, може, знайдемо якийсь інший вихід?

— Не може бути для мене іншого виходу! Залиште мене!

Вона шарпнулася, але батько не відпустив. Він мовчки гладив хвору по голові, мов малу скривджену дитину. Спочатку вона пручалася, а далі й притихла.

— Дайте мені цю поворозочку. Вона все одно б вас не витримала — увірвалася б.

Бинт був широкий і міцний, жінка — легенька, витримав би. Та вже хвороблива рішучість у ній надломилася. Заридала голосно.

— Поплачте, поплачте, вам трохи полегшає, — лагідно примовляв батько.

Коли хвора виплакалась і затихла, він сказав:

— А зараз давайте вдвох подумаємо, як бути. Розкажіть мені про свою біду.

Слово за словом — й жінка призналася, що одержала

листа від знайомих про те, що чоловік її зраджує. І взагалі не стане жити з сухотницею: навколо багато здорових жінок, тільки свисни — вмить прибіжать. Навіть більше того, він уже знайшов собі...

— Я знаю її. Молода, красива, здорова... А я? Що — я?

— Та й тільки? — «здивувався» батько.— Ну, це не страшно, я боявся гіршого. «Молода, здорова» — то й що? Ви теж молода, теж станете здорова. Ви писали чоловікові?

— Написала. Він мовчить...

— Які дурниці, хіба не знаєте, скільки листів затримується, пропадає? Я певен, що й цей лист просто загубився. Давайте домовимось: як тільки одержите листа, повикидаєте з голови всякі дурні думки. Ми з вами разом так візьмемося за лікування, що — запевняю вас: повернетесь додому не тільки молодою та здоровою, а й красивою. Хіба самі не знаєте, яка ви красива?

— Була,— схлипнула жінка.

— Будете! Приїдете додому такою царівною, що ваш чоловік аж осліпне. Ото тільки,— батько заклопотано наморщив лоба,— боюся одного.

— Чого? — з острахом видихнула хвора.

— Ревнуватиме вас, чортяка. Таку жінку не можна не ревнувати. А ваших милих знайомих я сам залюбки повісив би на оцій гілляці.

Вони ще довго розмовляли, блукаючи лісом. На вечерю батько одвів хвору до санаторію, а потім сам порушив режим, бо до півночі знову розмовляв, розважав, доводив, і тільки впевнившись, що хвора полишила думку про самогубство, погнав її спати. Та ще й нагримав за порушення режиму.

— Тільки благаю вас, Іване Андрійовичу, нікому ні слова про мою дурну витівку. Дайте слово!

— Даю! Та я вже й сам про це забув.

Забути він, звісно, не міг. Хто ж його знає, що там задумав чоловік хворої? Тому, наказавши санітарці пильно назирати за жінкою, потюпав пішки з Соснівки — автобуси вже не ходили. В Черкасах ще зайшов на телеграф й надіслав телеграму до того чоловіка. Зміст телеграми, очевидно, був такий красномовний і рішучий, що хвора через день прибігла до батька і, щаслива, показала йому телеграму від чоловіка: «Люблю скучаю нетерпінням жду приїзду-твій...»

— От бачите, я що казав? Бити вас нікому! А тепер — гайда, накладемо пневмоторакс, і щоб, від'їжджаючи, ви в мене цвіли, немов калина, сатана ви безрога! — і засміявся.

* * *

Весною 1949 року Вовчиного вітчима перевели до Білої Церкви. Як же не хотілося залишати дитячий садок, розлучатися з батьками, та що вдієш?

Ось і вдруге привело мене життя до Білої Церкви. Але й вона була вже зовсім іншою. Дуже зруйнована і взагалі — якась зчужіла. Повела Вовку на Замкову вулицю — показати залишки гетьманських воріт на кручі понад Россю, але їх уже не було. Пішли берегом до Олександрійського парку — в ньому я знала кожен куточок, кожне озерце, кожну старовинну альтанку та... надибали на огорожу. До парку тепер був один вхід — із Олександрії. Згадавши юність, перелізла з Вовкою через огорожу й потрапила до зцивілізованого заповідника. На деревах — таблички, на галявинах — теж, із застереженням: «Не ходити по траві!» На центральній галявині побачила свого старого друга — унікального каштана з багатьма стовбурами. Раніше його крона утворювала густу тінисту альтанку. Скільки незабутніх пригод пов'язано з цим каштаном-велетнем! Востаннє я тут була шістнадцятирічним дівчиськом: усе життя попереду! Каштан постарів, облісів, напівусох... Я підійшла до нього й ніжно погладила шкарубку кору. Як же ти, друже, змінився!.. Якби каштан умів розмовляти, то, напевно б, сказав: «А як змінилася ти! Тридцять п'ять років — то не шістнадцять». Справді, тридцять п'ять — не шістнадцять, але в мене була тепер і одна перевага: замість колишньої віршованої лірики я саме тоді, в цей приїзд до Білої Церкви, взялася до прози. Бо тепер мені було що сказати людям. Знайомі дивувалися: «І як це у вас так виходить — одразу й друкують?» Ні, то було не відразу, а після довгої перерви, коли навчалася жити й — розуміти. Де там — «одразу»!

Найпершим моїм читачем і вимогливим критиком був батько: йому насамперед надсилала я свої оповідання. Він їх нещадно критикував і — я знала — щиро радів, що я знову взялася до літератури.

Взаємини Вовки з вітчимом поступово спадали на гірше. Ні, не став вітчим йому за батька, марні були мої сподівання...

* * *

По демобілізації чоловіка ми знову повернулися до Черкас. Радість захмарило лихо: батькові зненацька стало погано. Його непритомного забрали до лікарні.

— Здається, інсульт,— сказала схвильована лікарка.— Погані справи.

— У нього контузія в голову...

— Тоді — ще гірші.

Два тижні батько пробув між життям і смертю. Мама чергувала при ньому, ніякі вмовляння не примусили її піти відпочити. Не плакала, не метушилася, зробилася мов кам'яна. Побачивши, що вона не заважає, а навпаки — дуже дбайливо й уміло доглядає за хворим, їй поставили в тій палаті ліжко, щоб могла поспати. Та навряд чи вона спала. Нам сказали: «Надії майже немає», думали ж без «майже». Мама з таким вироком не хотіла й не могла погодитися, зятятю й упевнено знаючи, що смерті коритися не можна.

З лікарні вона лише один раз прийшла — переодягнутись і взяти свої домашні капці. Сухенька, зовсім сива, але якась суворо-спокійна. Я знала, що батькова смерть для неї найстрашніша за все: за смерть її самої, мою, Вовчину...

— Як тато? — спитала, хоч за декілька хвилин перед цим дзвонила в лікарню по телефону й почула вже лаконічне: «Надії немає».

— Погано,— стримано відказала мама.— Буду весь час біля нього чергувати.

І все. Ні розгубленості, ні розпачу, ні скарг. Я провела її, а потім довго стояла й дивилася на неї — таку маленьку, в сірій в'язаній кофтинці (вона сама її зв'язала) й, тамуючи сльози, дивувалася: яка ж надлюдська сила прихована в цій людині, завжди такій хворобливій, часто дратівливій і нетерплячій! Чи не саме ця прихована, глибинна сила була причиною того, що батько довгі-довгі роки подружнього життя любив маму і високо її цінував. Тому ніякі красиві та зовні ефектні жінки не стали їй суперницями. Навіть Марина. Так, батько знав маму краще, ніж я.

Батька вона відстояла, відбила од смерті. Але ця боротьба забрала в неї останні сили: мама злягла на другий же день по тому, як батько повернувся з лікарні. Сили вичерпались, та вона не дозволила їм вичерпатися до того, поки не одужав батько. Такою вже вона була.

Батька комісували, демобілізували, призначили хорошу пенсію. Та йому не хотілося сидіти без улюбленої праці, хоча восени мало сповнитися шістдесят. Старість? Ні, старість для нього ще не наступила: він влаштувався в лікарню на півставки, водночас доглядаючи за мамою. Я мало в чому могла допомогти, бо тоді завідувала гарнізонним дитсадком. Але вже для мене на перший план вийшла інша робота — літературна, і я залишила роботу в дитсадку. Забрало порошу розриватися поміж працею в дитсадку, літературою та сім'єю.

В лікарні батькові недовго пощастило працювати: зношене мамине серце вже ледь-ледь тягло. Йому довелося залишити роботу, й відтоді його життя звузилося до тісного кола обов'язків: лікувати, доглядати і обслуговувати маму. Він ніколи не виказував, що важко було йому відмовитися од праці лікаря, завжди був веселий та лагідний. Ходив до магазинів, прибирав у квартирі, готував їжу і, головне, тримав маму в житті. До самої її смерті не полишав і на годину.

Безрадісне існування? Ні, це було не так. Вовка став дорослий, вже кінчав інститут — радість. Виходили друком мої нові книжки — батько чекав на них з нетерпінням, і в цьому теж була його велика радість.

* * *

В старому портфелі з батьковими документами та фотографіями — велика пачка листів та телеграм: поздоровлення моїм батькам із золотим весіллям. Їх справді можна було щиро поздоровити, дай боже всім так добре прожити спільне життя, як прожили вони його. Ось, поміж іншими, й Вовчин лист — тоді він уже навчався на п'ятому курсі будівельного інституту.

«Любі дідусю й бабусю! Гаряче вітаю вас із чудовим днем вашого золотого весілля! Ваш шалапутний онук щиро пишається вами. Ви завжди були радістю одне для одного, завжди ділили щастя і горе порівну. Не можу вас уявити нарізно, і все моє, ще не дуже довге життя, пов'язане з вами.

Прекрасні мої! Я зараз пригадую, як у тисяча дев'ятсот сорок шостому році ми, малеча, зустрічали Новий рік, бавилися навколо ялинки. Ми пили з «келиків» своє ситро, а потім співали й танцювали з дідусем цілий вечір. І ти, дідусю, веселився найдужче за всіх, і так витанцював, що дорослі аж плакали від сміху, а ми верещали, спотикаючися об твої величезні валянки. Завжди, завжди бабуся клопоталася про мене, а дідусь часто, після моїх вибриків, безпорадно всміхався і, напевне, гадав: «І що то воно росте — таке вредне й кирпате?»

Як часто я вас лякав, пропадаючи на Дніпрі, та хіба ж не приносив вам о-о-такезну рибу?! Ти, бабуся, смажила її на старій керосинці, а ти, дідусю, запевняв, що смачнішої риби немає в цілому світі. А пам'ятаєте нашу «царську їжу» — картопляні деруни? Ними не поласуєш у студентській їдальні, та й взагалі, вже, мабуть, ніколи в житті я не їстиму нічого смачнішого...

Я не пам'ятаю свого батька. Але хіба ж ти, дідусю, не замінив мені рідного батька? Та що — рідного, не всі й рідні батьки так ніжно люблять своїх синів, як ти мене.

Знаю, своїм егоїзмом і неслухнянством частенько замучував вас. Пробачте. Ви ж завжди мені пробачали, бо любили й любите. Тепер я вже виходжу на свою дорослу дорогу, скоро захищатиму диплом інженера, але... мрію швидше приїхати до вас на останні канікули. Я ж бо, свиня, звик об'їдати вас, і не даю обіцянки, що надалі од цього відмовлюся. Ну, а в цей знаменний день ваш паливод-онук бажає вам від щирого серця здоров'я, довгих літ і — щастя, щастя!»

* * *

Помер Вовчин вітчим. Мене гнітила нудьга. Все вдома мене лякало, все дихало смертю.

— Оксано, мені здається, що тобі треба змінити оточення, — зауважив батько.

— Можливо. Але тут до мене всі так добре ставляться, а як воно буде в іншому місці? Та й не хочу я кидати вас.

— Чи ми малі діти? Квартира хороша, пенсія теж, чого тобі сушити про нас голову? І Вовка інститут кінчає. Думай про себе, про своє життя, дочко.

— Мое життя — то моя робота. Хіба цього з мене не досить? Адже й ти, тату, жив своєю роботою...

Я знітилась, урвала, «Жив». Зловісне слово, якщо воно сказане в минулому часі.

Зрозумівши мене, батько посміхнувся:

— І зараз живу. Твоїм життям, маминим, Вовчиним. І ще: ти ж не написала поки свого головного, а я мушу того дочекатися. І дійдуся! Так і знай — я ще довго житиму на білому світі.

— Тоді я не поспішатиму писати своє головне.

— Е, ні, будемо поводитися чесно. Та й хіба ти не знаєш, що найголовніша книжка завжди попереду?

— Отже, ти приречений на безсмертя, тату.

— А ти як гадала? Адже й у Вовчиному житті теж частина мого безсмертя. Ось так! А тобі, повторюю, треба змінити оточення. Щось ти мені дуже не подобається.

— Мабуть, мені й справді краще було б кудись виїхати. Я сама себе почала боятися, зовсім утратила сон...

— В іншому місці, дочко, тобі стане важче з побутом, але легше морально. Таж, Оксанко, зрозумій, що саме тобі зараз потрібно. Покластися на власні сили, а не чинити так, як підказують обставини.

— Поки не зовсім пізно?

— Зовсім пізно буває тільки по смерті. Знаю, зараз ти виснажена фізично й морально. Та спробуй подолати саму себе.

— Спробую, тату. Ви не залишитеся самі: на Вовку є вже заявка в Черкаси, отже, він житиме біля вас. А якщо мені дуже пощастить, я заберу вас до себе.

— А чому б і ні? — весело підморгнув батько. — Чому тобі не може дуже пощастити? Я, наприклад, абсолютно впевнений у цьому!

— Ти навіть не знаєш, тату, як ти мені зараз допоміг...

— Ні, Оксано, допомогти собі зможеш лише ти сама. Щастя тобі!

За кілька днів по тій розмові мене викликали до Києва на якісь збори. Поїхала охоче — хоча б трохи розвіюся, а може, й пораджуся з товаришами-літераторами.

Несподівано мене запросив зайти до нього в Спілку

один вельми шановний товариш. Мабуть, хоче розпитати про черкаське життя?

Він і справді почав розпитувати про Черкаси. Потім сказав:

— У вас помер чоловік. Як ви дивитеся на те, щоб перебраться до Києва?

То було так несподівано, що я на мить утратила мову.

— Не хочете?

— Мені здається, що це неможливо. Адже, щоб прописатися, треба десь працювати, а щоб працювати — треба мати київську прописку. Замкнене коло.

— Розімкнемо. Вам справді треба буде попрацювати у видавництві, ми хочемо зміцнити кадри письменників. Що ви на це скажете?

— Я з радістю. А... квартира?

— Ми будуємо житловий кооператив. За рік-два матимете й квартиру, а до того часу можна прожити... ну, хоча б в Ірпені. То як — згода?

Господи, він ще питає моєї згоди! Я з радістю приступила до роботи у видавництві, а що в кооперативі для мене виділили трикімнатну квартиру, то вийшло, що мені й справді дуже пощастило: незабаром я могла забрати до себе своїх рідних.

...І ось, нарешті, будинок готовий — можна заселятись.

Мов на гріх, я саме захворіла, лежала з високою температурою, проклинаючи хворобу, що так невчасно зв'язала мені руки.

Пізньої осені, коли я, бухикаючи, намагалася всякими антибіотиками збити температуру, неждано переді мною з'явився Вовка.

Усміхнений, бадьорий і — господи — такий же схожий на покійного Сергія!

Тоді, в інституті, Сергієві було стільки ж років... Мені аж серце зайшлося, ніби то Сергій зненацька прийшов із нашої молодості.

— Ти що, у відрядження?

— Та ні, мамцю, мене переводять у Київ до проектного інституту: квартира ж є! Домовлюся, щоб дали вільний тиждень — обладнати квартиру й перевезти з Черкас бабу з дідом.

Я зітхнула з легкістю.

На нову, київську, квартиру ми перевезли маму вже тяжко хворою. Прожила вона менше двох років, і до останку при ній був батько. Взагалі, тільки завдяки йому мама, котру безліч разів протягом її життя прирікали на смерть, — дожила майже до 78 років. Останні десять років — у ліжкові, батько був прикутий до неї, а про те, що їй самому годилося б полікуватися, він жодного разу їй не згадав. Навпаки — приховував од нас, що йому зле:

— Оце трохи вирішив полежати, лінощі заїли.

Була саме у відрядженні й занадто затрималася. Аж раптом одержала листівку від батька:

«Доню, мамі дуже погіршало. Ти, звичайно, не переривай своєї роботи, працєю, бо все, що треба, зробимо й без тебе. Будемо сподіватися, Оксанко, що й цього разу нас омине лихо...»

Я негайно помчала додому. Мама вже не впізнавала нікого, на батька страшно було дивитися. Останні ночі він зовсім не спав.

— Чому ж ти мене раніше не викликав, тату?

— А що б ти зарадила? Я ще вірив — минеться...

Батько опустився на ліжко й заховав у долонях обличчя.

— Та ні... Ні, дочко, тепер не минеться. Не стану обманювати ні себе, ні тебе.

Як бути? Взагалі — як бути, коли приходить смерть?

Насамперед — запросила нічну сиділку, а батька перевела до Вовчиної кімнати й примусила ковтнути чималу дозу снодійного, щоб одіспався і хоч на якийсь час забувся. Він трохи посперечався; але послухав таки мене. Та їй не міг не послухатися, бо вже їй на ногах не тримався.

Чотири ночі ми з сиділкою чергували біля неприємної мами. Батько сидів біля неї вдень, заглиблений у щось своє, тільки йому одному відоме й зрозуміле. Іноді механічно, не дивлячись, гортав сторінки медичного довідника, ніби перебирав згадки про роки, місяці, дні... може, й хвилини — ті далекі, що вже ніколи-ніколи...

На ніч я силоміць одводила його до Вовчиної кімнати й примушувала ковтати снодійне. Він мовчки випручався і все ж змушений був підкоритися.

На п'яту ніч, не приходячи до тями, мама тихо згасла. Вперше в своєму житті покинула батька, і тепер — назавжди.

Батько ніби відчув: оглушений снодійним, похитуючися, вийшов з Вовчиної кімнати.

— Як мама?

— Без змін. Лягай, татусю, спати, лягай. Ковтни ще одну таблетку.

Я хотіла, щоб він був ще кілька годин *відсутній*. Не треба йому дивитися, як ми з сиділкою обмивали й прибирали маму, як склали її, колись такі неспокійні, напружені руки на грудях. Тільки нишком викликали Вовку, щоб допоміг підняти й потримати легеньке й усохле тіло бабусі, поки ми перестеляли постіль. Вовка тремтів і хлипав.

— Иди й, боронь боже, не розбуди діда,— наказала йому.— Не випускай до ранку, якщо прокинеться. Нехай уже вранці...

— Ідіть і ви, приляжте,— сказала мені сиділка.— Я посиджу, мені не звикати. А ви відпочиньте.

— Ні. Я сидітиму з мамою, поки не прийде батько.

Вранці батько зайшов до кімнати, глянув на маму й сказав мертвим голосом:

— Я знав... Чому ти мене не пустила?

Він опустився на коліна біля мами. Ніжно, бережно, мовби боявся завдати болю, поцілував її холодні руки і — плакав гірко, невтримно.

Я не втішала.

Чим могла втішити...

* * *

Як ото заплакав уранці, побачивши маму мертвою, то більше не зронив ні сльозинки. Краще б плакав, краще б побивався. Батькова незвична мовчазність просто лякала: таким він ще ніколи не був. Майже не виходив із кімнати, нічого не читав, нічим не цікавився, всіх сторонився.

Якось уночі я почула — скрипнули двері його кімнати... Важкі, непевні кроки... і — щось м'яко гупнуло. Я вибігла: батько лежав у коридорі непритомний.

— Два місяці лікарні.

— Він житиме? — допитувалася в лікарів.— Не приховуйте від мене нічого!

— На щастя, серце в нього здорове, але — другий інсульт. І не забувайте — контузія. Та ще й сімдесят три роки — старість.

Старість? Досі ці два слова — батько й старість — я не могла поєднати. Він ніколи не був старим. Правда, вже зовсім сивий, але обличчя молоде й гарне, ясний розум — нічого в ньому досі не було старечого. Ні, не старість! А смерть? Смерть — можливо...

І все ж, поволі, дуже поволі батько одужував. Сили скупі поновлювались, і коли вперше — там, у лікарні, — я побачила його знайому, хоч і кволу усмішку, то повірила: житиме!

Поки батько лежав у лікарні, ми винесли з його кімнати мамине ліжко, переставили по-іншому всі речі, — мені здавалося, що так буде краще. Нехай ніщо не нагадує про мамину смерть. Залишили на видноті лише фотографії молодої мами, скатертини та рушники, вишиті її руками. Залишили на місці й стареньку машинку «Зінгер», — вона вірно пройшла через усе їхнє спільне життя.

На видноті ж акуратно склали медичні журнали й газети — батько їх передплачував до кінця своїх днів: нехай бачить, що вони на нього чекають. І ще поклала на столі рукопис своєї нової повісті: вона також чекала на свого найпершого читача й вимогливого, суворого критика.

Нарешті ми з Вовкою привезли батька додому. Йому майже паралізувало ліву половину тіла, але голова була світла, як і раніше, й — головне — він знову почав жартувати. Здавалося, тяжка хвороба всотала в себе горе й тугу за мамою... принаймні примирила з її смертю.

— Нічого, я ще з цією немітчю повоюю, — заспокоював нас. — Звісно, на милицях вже не до далеких мандрів, та по квартирі я незабаром вільно ходитиму, ось побачите!

На порозі своєї кімнати батько на мить зупинився. Ми з Вовкою підтримували його попід руки й стривожено Perezиралися. Чи не було помилкою змінити все у кімнаті?

— Дивно... нічого не впізнаю... Все тут по-іншому.

Батько глянув на те місце, де раніше стояло мамине ліжко, а тепер — книжкова шафа. Дошкандибав до старенької швацької машинки і обережно торкнувся її

рукою. Ми всі троє мовчали. Мабуть, не треба було нічого чіпати...

— Дідусю, тобі краще лягти,— винувато промимрив Вовка.

— Е, належався в лікарні. Дайте трохи посидіти.

Батько сів до столу й одразу помітив мій рукопис. Присунув до себе— ліва рука майже не слухалася— й почав повільно гортати сторінки.

— Давно закінчила?

— Та з місяць.— То була неправда, закінчила напередодні.

— Умгу. Треба швидше прочитати?

— Якнайшвидше, тату! Я вже й так запізнююся з подачею до видавництва. Без тебе не хотіла здавати, бо знаю— наскубеш ще з мене пір'я.

— Ну от, а ви кажете— лягати!

* * *

Дарма що відтепер батькове життя замкнулося в межах нашої квартири. Напівпаралізований, він не схотів коритися хворобі, вперто вчився ходити. І справді, за якийсь час відкинув милиці й човгав із ціпком. Знову повернувся інтерес до всього, що відбувалося в світі, повернулася і притаманна йому життєрадісність. Коли ж із Вовкою скоїлося те страшне лихо... От коли я усвідомила— яка може таїтися сила волі в немічній старій людині!

Батько забув про свою слабкість, просто— знехтував нею, став *дужий*, невідступний у вимогах до внука, бо тому треба було жити.

Сину, сину, щастя і горе моє! Я мало не збожеволіла, коли він, у повному розквіті літ і здоров'я, так безглуздо трапив під машину. Стан клінічної смерті, п'ять діб у відділі реанімації... П'ять діб— то для інших, для мене ж то було ціле життя. Раніш я не вірила, що чудеса бувають, тоді переконалася— бувають! Ніколи не забути тих осінніх днів, коли ходила попід лікарнею, оминаючи байдужих перехожих, котрі не знали, що гине, а може, й загинув уже мій єдиний син. Ходила й молилася: «Господи, якого немає, зроби чудо!» Мені ж бо сказали, що надії немає, хіба що станеться чудо. Так-от, стверджую: чудеса бувають. Бо тоді сталося справжнє велике чудо: синові повернули життя. А з ним і мені.

Життя-то повернули, але попередили, що лишилася дуже серйозна загроза тяжких ускладнень, котрі можуть призвести до цілковитого паралічу. І найгірше, що Вовка про це знав, бо підслухав розмову необережних лікарів.

— Якщо я буду калікою, на все життя прикутим до ліжка, то жити не хочу! — розпачливо казав він. — Хіба це життя? Краще б мені дали померти. Чи я просив, щоб мене «рятавали»?

— Е, дурне! Ти не будеш калікою, — впевнено відказував йому дід. — Молодий, здоровий організм мусить подолати всі наслідки травми. Зрозумій — це норма життя.

— А що таке — норма життя? — зі злістю сіпався Вовка.

— Хіба ти сам не розумієш? Суцільні радощі — не норма, як і суцільне горе. Норма, Вовчику, коли те й інше переплітається, чергується. Коли втрачає рівновагу й знову врівноважується.

— Щоб знову втратити ту рівновагу.

— Так. Нічого не вдієш. От сам подумай: після довгої кривавої війни країна оживає, багатіє, хоча... хоча над нею й нависають хмари. Ніхто не певен, що взавтра не загримить нова, ще страшніша гроза.

— Ох, дідусю, чи не занадто ти звик виступати на партзборах і з доповідями?

— І зовсім не звик: мені завжди бувало дуже важко — доповідач з мене поганенький.

— Зате тепер легше: єдина аудиторія — то навіки скалічений онук.

— Ох, Вовко, боюся, що ти й справді — навіки впертий віслук. Котрий, окрім свого тимчасового лиха, нічого іншого знати не хоче.

— Та я все прекрасно знаю. Що точиться війна в інших країнах, що змінюються взаємини між державами. Знаю й те, що ти скажеш: тому, що існує на світі ворожнеча між класами, народами, окремими діячами і просто людьми. Все знаю, досить.

— Просто людьми, — замислено повторив дід, ігноруючи кінцівку Вовчиного протесту. — Ці «просто люди» бувають страшніші за звірів, а бувають і героїчніші за славетних героїв. Немає на світі, мій хлопче, просто людей.

— Знаєш, діду, зараз мене не турбують високі матерії. Мене турбує одне: зможу я повністю одужати чи ні?

— Ну, саме це мене аж ніяк не турбує, бо певен — одужаєш повністю. Зараз я теж каліка і вже ніколи не одужаю, бо це нормально — старість. І все ж, навіть у такому стані, в якому я зараз, не можу спокійно думати над тим, що коїться в світі.

— Благаю: не наводь прикладів, що на поверхні!

— Друже мій, тільки історія, якщо вона існуватиме разом із нашою планетою, через багато років оцінить усю глибину цієї поверхні. Ану, спробуй повернутися на другий бік.

— Боляче...

— Звісно, боляче, так воно має бути. Ти що ж, надумав лізти під машину — й хочеш, щоб не боліло? Ну-ну, повертайся, хлопче, я ж тебе не поверну.

Він примушував Вовку долати біль, не залежуватися непорушно і поступово змусив сісти на ліжку.

— Ти мене замучив, діду, — квилів Вовка. — Дай передихнути!

— Не дам. Нема чого чекати, поки всякі ін'єкції та ліки приведуть тебе до ладу. Сам приходи!

— Ну хоч собі дай відпочити.

— Відпочину, коли ти одужаєш. І не сперечайся зі мною. Ось послухай краще, що я тобі прочитаю.

Він читав. Не просто цікаву статтю в газеті чи журналі, а вишукував неодмінно дискусійну й таки домагався: Вовка заводився і вступав у суперечку:

— І що ж, це погано, по-твоєму, що люди тепер живуть заможнo, дбають про те, аби гарно й по моді зодягнутись?

— Дуже добре! Але не зовсім і не у всьому. Для багатьох — речі, скажімо просто — барахло, стають метою життя. А це вже страшно.

— Дурниці.

— Ні, не дурниці! Це — загроза, зрозумій. А пияцтво? Теж дурниця?

— Ти занадто багато читаєш газет, дідусю.

— А хіба вони марно забили тривогу? Мені, Вовчику, страшно, що розквіт добробуту «врівноважується», якщо так можна сказати, духовним зубожінням багатьох і багатьох.

— Стривай, діду, ловлю тебе на слові про норму життя. Хіба ті люди не вважають це для себе — нормою? — Вовка іронічно поглянув на діда й опустив ноги з ліжка, забувши, що вони йому майже нерухомі.

— Очевидно, вважають. Та як же не хочеться миритися з такою «нормою»!

— А хіба ж усі такі? Хіба мало інших?

— Багато. На щастя, дуже багато. Але хіба ж ти не бачиш, як поряд із хорошою, чесною людиною приховуються й мерзотники? Не треба цим нехтувати.

— А що допоможуть тут твої думки й тривоги?

— Мої — вже нічому не допоможуть. Допоможуть твої і таких, як ти — молодих.

* * *

Нестерпно-тягучі нічні години безсоння...

У Вовки — темно, певно, спить. А з прочинених дверей батькової кімнати падає смуга світла. Я тихенько заходжу.

Батько лежить, заплющивши очі. Яке р нього постаріле, безмежно стомлене обличчя! То вдень — біля Вовки, не дає собі розслаблюватися, а зараз бачу: взяв на себе надмірний тягар. Нехай спочине, треба вимкнути світло.

— Оксано?

— Я тебе збудила, тату? Пробач, хотіла вимкнути світло.

— А ти чому не спиш?

— Не спиться. Жодні таблетки не беруть. Все думаю, думаю...

— Про що, дочко?

Я сіла поряд із батьковим ліжком.

— Скажи мені, тату... мені ж то ти можеш сказати: чи ти справді віриш, що Вовка повністю одужає? Правда, він уже зводиться на милицях, але ж лікар вчора казав...

— Кому — казав? — насторожився батько.

— Мені, не Вовці, звісно. Він має великі сумніви...

— Ось що, Оксано: нехай лікар ті сумніви тримає при собі. Так і порадь йому.

— А ти — віриш? Ти — певен?

Батько довго мовчав.

Я затамувала віддих.

— Певен — видужає, якщо сам твердо повірить у це. Тільки так.

— Знаєш, я сьогодні перебирала одягу... Трапив до

рук вузол з Вовчиними речами... отими — з лікарні. Мало не зомліла: подерте, закрававлене...

Батько враз оживився.

— Ага, добре, що нагадала. Неодмінно купи йому новий хороший костюм. І нове пальто.

— Пальто в нього нове, ще й разу не брав.

— Він у плащі був... тоді?

— Так.

— Неодмінно купи плащ. Спитай його — який він хоче, принеси з магазину, нехай приміряє. Головне — роби все впевнено та весело. Ти мене розумієш?

— Розумію. Але він став такий неможливо дратівливий...

— І добре. Було б гірше, якби в апатію впав.

* * *

Я купила синові костюм і напирала плаща. Вдома застала звичну вже картину — гаряче сперечалися. Дід під'юджував, Вовка їжачився.

— Який тобі купити плащ, Вовко? Є непогані, на підкладці.

— У смужечку.

— Тобто?

— Ну — просто піжаму. Хіба ти не розумієш, мамо?

— Не мама, а ти не розумієш, — втрутився дід. — Он уже весна!

— Не для мене. Я вже не чекаю милості від природи.

— Он як? Що ж, бачу, такі, як ти, вже давно не чекають милості від природи. А вона жорстоко мстить за те. Й мститиме що далі, то дужче. — Дід непомітно посунув під ліжку Вовчині милиці. — Шкода, що тобі до всього байдуже.

— Ну чого ти мене з самого ранку скубеш? — Вовка спересердя підвівся і встав. — У мене вже голова йде обертом од твоїх проблем... Мамо, а що то ти принесла?

— Купила тобі костюм. Тільки не знаю, чи сподобається.

— Таж він тепер, мабуть, висітиме на мені, мов на жердині.

— А ти спершу приміряй, а тоді вже й гризи матір, буркотун! — прикрикнув дід.

— Станеш буркотуном... Ну, звісно, піджак надто широкий, я ж казав... Ой діду, ти мене зовсім заговорив...

Вовка схаменувся, що вперше пішов без милиць, і злякано схопився за шафу, щоб не впасти.

— Де мої милиці?

— Ну, по-перше, то не твої, а мої милиці, я тобі їх тимчасово позичив. А по-друге, вони тобі вже не потрібні. Ось візьми мого ціпка.

— Впаду...

— Тому, що знову думаєш про це. А от — забув і зумів піти навіть без ціпка. Ач, який... симулянт!

— Ну діду! Ох, діду! Ти — найхитріша людина на світі,— врешті зареготав Вовка.

А й справді, мій батько — найпростодушніша, здавалось, людина, вмів бути надзвичайно хитрим. Звісно — по-доброму: то була ще одна з граней його таланту — Людини.

Таких «сеансів психотерапії» було буже багато, й минув тривалий час, поки Вовка зумів сам підвестися й піти без сторонньої допомоги.

* * *

Вовка знову почав працювати. Спочатку ходив на роботу з дідовим ціпком, а далі й без ціпка. Про свою біду забув і думати: в молодого швидко гояться і тіло, й душа.

Батько щодалі глибше вживався в мою літературну працю і широко ображався, коли я називала її «писаниною».

— В ній зміст твого життя, Оксано. Ніколи не принижуй його!

І все прискіпливіше намагався критикувати мене, допомагати порадою. Та не могла я не бачити, як батько все слабшає. Тепер наступила для нього вже справжня старість, та він боровся з нею, намагався, в чому міг, підтримувати й нас. Бо по-іншому жити не вмів.

Була в нас хатня робітниця — Марія. Вона буркотіла, та знімала з мене весь домашній клопіт, тому давала змогу мені часто виїжджати з дому — туди, де я могла спокійно працювати й спілкуватися з цікавими для мене людьми. Але совість моя була неспокоїна.

Як часто хотілося спитати: «Тату мій, про що ти тепер думаєш довгими-довгими самотніми днями? Ну — за тобою є догляд, ти ні в чому не терпиш нестатків, дивишся телевізор, слухаєш радіо, читаєш книжки, газети, зрештою — мої рукописи. І все ж — довгі дні й ночі на самоті... Про що ти тоді думаєш?»

Так і не спитала. Не вибрала часу? Чи егоїстично охороняла свій спокій? Боялася зайвого болю? А знала ж — яким він буває самотнім. Покірливо-самотнім і таким терплячим. Не спитала, а тепер вже пізно питати.

Якщо згадувати, то згадувати все. Полегшити душу бодай запізнілим каяттям. Хіба я не бувала іноді й жорстока? Часом, виведена з терпіння черговою істерикою Марії, Вовчиною непокорою, неприємностями у видавництві, я не думала над тим, що повинна приховати від батька свій настрій, не додавати ще й свого тягаря. Гірше того, я при цьому могла розкричатися й розплакатися.

— Заспокойся, — просив мене батько. — Якби ж я міг тобі в чомусь допомогти... Якби ж то міг! Але зараз я вже нічого не можу.

— А що можу я? — якимось вирвалось в мене, бо саме зазнала тяжкої кривди від інших, чужих людей. — Мені зараз жити не хочеться, а я не маю права навіть нікуди подітися!

Ні, треба було, щоб бог таки існував і вбив мене за цей тяжкий гріх! Бог не вбив, приголомшили слова батька, — вони мене й зараз печуть:

— Прости мене, дочко, за те, що досі живу... Що зв'язав тобі руки.

Я отямилася. Егоїстка! Нелюд! Як я могла? Як сміла? І — кому дорікаю? За що?

Кинулася до батька, обняла, цілувала бідну скалічену руку, а в очі соромилася глянути. А він мене умовляв і втішав: він — мене.

Тату мій, чи простив ти мені мої злі, мерзенні слова?

Знаю, простив. Ти завжди прощав. Та я собі не простила й ніколи того не прошу.

Одружився Вовка, взяв молоду хорошу дівчину. Батько ще встиг порадіти й правнукові, але бавити його вже не стало сили.

Ти поволі-поволі згасав. І, згасаючи, ніколи нічим не обтяжував, ніколи не скаржився, кепкував із свого слабосилля... Я вже помічала, що газети лежать не розгорнені, що книжок ти не торкаєшся. Настав день, коли ти повернув мені вперше непрочитаний рукопис і винувато сказав:

— Пробач, Оксано, клятї очі підводять — не бачу. Та й голова, мов тирсою напхана, зовсім дурною стала... Ні, це було не скаргою, це було вибачення за свою безвинну вину.

Та голова була світла до останнього дня, до того страшного, коли ти почав зриватися на марення — перед смертю. Але навіть тоді, в годину прояснення, ти не скаржився, не стогнав, тільки сказав мені із суворим спокоєм:

— Психоз... А це — найгірше. Коли людина зникає, не можна далі тягнути. Не будь же жорстокою, дочко... Зневажаючи смерть, ти стверджував себе у житті.

Ні, то не тебе поховали, то не ти помер: пішла у безвість твоя старість і твоя хвороба, то їм не стало місця в житті. А ти — знову зі мною — живий, веселий і безмірно добрий.

Я зараз пройшла довгими стежками твого, а разом із твоїм — і свого життя. Може, читач закине заслужений докір, що надто багато місця відвела своєму особистому, але все моє життя було так тісно пов'язане з твоїм, що я їх не змогла розділити. І тепер, кінчаючи писати те, що написалося — роман, хроніку, спогади, мемуари? — нехай читач дарує мені це сум'яття форм, я повністю зрозуміла те, чого не розуміла раніше.

Якою ж щасливою людиною, мій тату, ти був на нашому — доброму й жорстокому — світі!

1973 — 1977 рр.

ПАЛАЦ БЕЗ СТІН

ПОВІСТЬ

Галина постукала, але ніхто не обізвався. Постукала ще раз. Тиша. Напевне, Ванда ще спить, і краще її не будити, бо зійме лемент. «Якого дідька? Щойно засну, неодмінно когось принесе!»

Про всяк випадок Галина штовхнула двері, і вони, скрипнувши, відчинилися. В темному передпокої перечепилася об звалисько старого взуття, мало не впала і зайшла до кімнати. Нікого. Тільки розкидано одержу, на стільцях рябують якісь шарфики, навіть упоперек ліжка лежить зимове пальто, безпорадно відкинувши рукава. На столі, до кухля з букетом прив'ялої білої акації придулено відривний календар. Галина глянула й механічно простягнула руку, щоб зірвати кілька листків, бо, хоча календар правдиво показував, що тепер 1962 рік і травень місяць, проте там було інше число й інший день — середа, а не понеділок. У понеділок вони вихідні, — в інший день, мабуть, просто б не звернула увагу.

— Не займай! — крикнула Ванда з балкона.

Галина відсмикнула руку, пройшла на балкон і, здивовано кліпнувши, втупилась у Ванду. Видовисько справді було незвичне: страдницьки мружачись, на самому осонні сиділа її подруга — голонога, в купальних трусах. Зате її пишні груди щільно облягала оксамитова блуза, а на плечах розляглася горжетка зі скуйовдженої чорнобурки. Різкий грим на обличчі та модна зачіска довершували картину.

— Ти збожеволіла? Що з тобою, Вандо?

— І збожеволієш у таку спеку... Андрійку, ти ще довго мене мордуватимеш?

— Та от заїло... — глухо, немов з-під подушки, прогук з кімнати хлоп'ячий голос.

— Заїло б тебе самого... У-ух...

— Що це за маскарад? — не могла збагнути Галина.

— Фотографуюсь. Андрійко сидить у шафі і заряд-

жає касету. Сьогодні ж мені тридцять дев'ять, останній день народження, який я ще святкую. Далі стукне сорок... Ох-ох, розпливуся від спеки!

— Сьогодні твій день народження! Як же я про це забула...

Галина хотіла обняти подругу, але та злякано відхилилася.

— Не лізь, грим розмажеш. Я й сама з радістю забула б, та проклятий Натальченко нагадав. Хіба ж він прогавить привід вихилити чарку? По правді кажучи, день народження був ще в середу, але я перенесла на сьогодні: гуляти у вихідний зручніше.

— Ага, ось чому ти календар... Ну, поздоровляю...

— Поздоровлятимеш увечері.

— Я не знаю, чи ввечері...

— Спробуй тільки не прийти!

— Ти розумієш, з Федором знову...

— Коли?

— Позавчора.

— Та що в нього таке? Епілепсія?

— Не зовсім. Це зветься травматична енцефалопатія... та, зрештою, не в назві справа. Головне — надії немає на одужання. Хіба що...

— Хіба — що?

— Ну, зміна умов життя, повний спокій і втримуватись від алкоголю. Боюсь, що він не зможе. Вже не зможе...

— То приходь сама. Зрештою... не ображайся, так буде навіть краще: не зіпсуєш собі настрою.

— Не знаю, — нерішуче сказала Галина. — Не знаю...

— Андрійку, іроде, умира-аю! — сердито крикнула Ванда.

— Та заіло...

— А бодай тобі... Ух... От сьогодні востаннє ще відсвяткую день народження, а далі вже в цей день оголошуватиму траур і прийматиму співчуття. З подарунками, звичайно. Чорт його знає, як швидко летить час! Тобі що, ти молодша на вісім років і цього ще не відчула.

— Ну, тридцять один — це теж не двадцять.

— Подумаєш — тридцять один! Мене в тридцять уже рознесло, а ти — мов дівчисько. І взагалі, Галко, ти щаслива.

— Так, щаслива. Не знаю — куди щастя подіти.

— Якщо ти про Федора, то... Що ж, хіба мало таких, у кого не склалося подружнє життя? Я про інше.

— Та і я про інше. Ну добре, увечері спробую прийти.

З шафи нарешті виліз червоний і спітнілий «фотограф» Андрійко, і Галина, ще раз пообіцявши увечері прийти, полишила Ванду позувати перед Андрійковим фотоапаратом, бо, як енергійно заявила та, «тридцять дев'ять — це ще не сорок!».

* * *

Зібралися у Петровських — у них простора квартира та й посуд є, хоча й збірний: поряд з тонкою порцеляною — звичайні глиняні миски, а з кришталевими келихами — безпретензійні гранчасті чарки. Гостей прийшло багато, мало не всі актори, — ледве розмістилися за двома столами. «Пальне», як і годиться, приніс кожен своє.

Вікторія Павлівна, господиня дому, єдина заслужена артистка в старогірському театрі, привітно зустрічала гостей. Срібно-сиві кучері, що трохи нагадували пудровану перуку часів Катерини Другої, темні окуляри (останнім часом слабувала на очі) і строга чорна сукня явно імпонували акторам — цьому гомінкому, дещо баламутному народові. З Вандою, іменинницею, всі віталися спроста й невимушено: хто обнімаючи, хто дружньо плеснувши по пухкій оголеній руці. До Петровської ж підходили чемно, всі чоловіки неодмінно цілували руку. Ні, не тому, що мала звання «заслуженої», її по-справжньому шанували в театрі.

Сам Петровський — невеличкий, худорлявий, гостроносий, вічно чимось заклопотаний, з тих акторів, без яких, здається, не обходиться жоден театр, і в яких цінують не акторський талант, а вміння швидко зорієнтуватися за найнесприятливіших для театру умов. Йому частенько доводилося підміняти хворого актора (звісно, в другорядній ролі), але для директора театру він був незамінний. Зараз Петровський діловито відкорковував пляшки, розставляв немудрячі закуски, натхненно декорував стіл звичайною зеленою цибулею з кропом — та як! То таки була справжня художня робота.

— Натюрморт! — захоплено виголосив Натальченко, постійний тамада. — Лихий тебе знає, але ти з клоччя умієш зробити батога!

Натальченко ніколи не сміявся, проте, глянувши на

його невблаганно-серйозне обличчя з ледь помітною хитринкою в маленьких, темних — ніби з перестиглих ягідок черемхи — очах, слухаючи, як він щось розповідає своїм неквапливим баском, мимоволі хотілося сміятися. Глядачі любили Натальченка, і якби ж то іноді на нього не «накочувало»! Тоді він на сцені дерев'янів, його природний гумор ніби вивітрувався, а натомість виширало таке натужне намагання будь-що розсмішити, аж ставало сумно. Він добре знав свою біду, боявся її, і, очевидно, саме цей страх завадив йому стати по-справжньому хорошим комічним актором.

— Ну що з вами знову таке? — співчутливо питала Вікторія Павлівна.

— Просто згадую, що я на сцені. Ну і... самі бачите...

— А ви забудьте. Бога ради, забудьте про сцену. Ви ж можете!

— Ех, Вікторіє Павлівно, я й сам це знаю, — безнадійно махав рукою Натальченко. — Та порадьте хворому на безсоння, щоб він забув про нього, то спатиме. Не вийде.

В кутку, біля радіоли, сором'язливо кліпав довгими дівочими віями Васько Стоян, сьогорічний випускник театрального інституту. Його кругле рум'яне обличчя віддзеркалювало палке бажання не привертати до себе уваги. Поруч із Василем — «прем'єр» Володька, стрункий, красивий, манірно звівши тонкі підщипані брови, відбирав для радіоли пластинки. Поводився Володька, мов щедрий вельможа, бо щойно від імені театральної молоді підніс іменинниці куплений ускладчину сувій якогось прозорого блискучого синтетичного матеріалу.

Розкішний подарунок приголомшив Ванду.

— Як ти гадаєш, — шепнула вона Галині, — на кого я буду схожа в такому оформленні? Чи не на вгодовану дзеркальну коропаху?

Галина розгублено знизала плечима. Справді, високій, надміру опасистій Ванді з товстими руками й ногами — не личитиме-таки ця сліпучо-рожева хімічна «обгортка».

— Тобі до лица темно-синій колір...

— Ручуся, це штучки Жанни. Але нехай завчасно не радіє, я посьміховиськом не стану. — Щось зміркувавши, Ванда лукаво підморгнула Галині: — Зажену в комісійному.

Гості вже нетерпляче видзвонювали виделками по тарілках і красномовно позирали на відкриті пляшки. Та ще не було Гусаченка, чи Гусачка, як його позаочі прозивали актори.

— Це вже свинство,— обурювалася Ванда.— Знає ж, що його чекають!

— То він після вчорашнього Васькового дебюту ніяк не очуняє,— ніби між іншим кинув Натальченко.

Всі дружно пирхнули, а Васько так спалахнув, що навіть руки почервоніли.

— Не травмуйте малого, він уже й так, бідолаха, сам не свій,— заступилася Жанна і розрахованим на ефект жестом поклала на Василеве плече свою красиву руку.

— Хто ж його травмує? Навпаки, я заздрю: якби ж то мені такий шалений успіх!

І Натальченко ревним поглядом зиркнув на сконфуженого хлопця.

— А що сталося? — спитала Вікторія Павлівна.

— Як? Хіба ви не знаєте, що вчора Василь довів Гусачкові свою безмежну покору? — звів брови Натальченко.

— Мене ж учора не було. Та що таке?

Васько благально глянув на Натальченка:

— Та звідки ж я знав, чого він хоче? Сидить за лаштунками, сіпає себе за чуба...

— Дитинко, у Гусачка чуба немає. Він лисий, як... кхм...

— Ну, не зовсім лисий, трохи кучерів лишилося,— уточнив Петровський.

— Ви розкажете нарешті що сталося? — Стримуючи мимовільну посмішку, Вікторія Павлівна сіла, бо розуміла — Натальченко зараз «видасть» черговий номер. Інші також притихли — чекали.

Натальченко спроквола відхилився на спинку стільця й сумовито повів:

— Я не знаю, чия то злочинна рука встромила куряче перо у Васькову перуку. Можливо, нічия, таких лиходіїв у нас наче немає. Я думаю, просто він брав перуку додому і на ніч клав її під подушку, щоб краще увійти в роль. Кажуть, це допомагає.

— Не брав я!

— Ну от, кажу ж: невідомо. То слухайте ж, Вікторіє Павлівно, виходить наш Вася на сцену,— а роль у ньо-

го, скажемо широко, гірко, батрацька роль. А тут ще в перуці перо! Вже дехто з глядачів починає посміюватися, а сміятися не повинні, саме патетична сценка: оця, що на будові елеватора. Гусачок відчуває — не той реактаж... Що таке? Придивився — ой матінко рідна! Забіг за лаштунки, Васькові руками махає: вискуби, мовляв, кляту пір'їну з голови. А той тільки очима кліпає, ось як зараз.

— Так мені ж її не видно! — аж схлипнув Василь.

— Тихше, Васю, не заважай старшим. Гусачок за лаштунками докипає, зал від реготу качається, а Василько мало не плаче: ніяк не добере, що має робити. Тоді з розпачу Гусачок хап себе за останні кучері й рвонув. Вася ще з більшою емоцією повторив його рух і зірвав з себе к бісу перуку.

Натальченко трагічним поглядом обвів товариство, що гучно реготало. Ніхто й не почув, як Андрійко, син Петровських, відчинив двері й впустив Гусаченка.

— Смієтесь! — ображено мовив головреж, заходячи до кімнати. — Від такої ганьби згоріти треба!

— Горимо, — зітхнув Натальченко. — І не Васько тому причиною. Навпаки, якби він щоразу влаштовував такий атракціон, то всі спектаклі йшли б із аншлагом. І не горіли б.

— Е, мелеш... Де іменинниця?

Гусаченко підбіг до Ванди, обняв її і, ставши навшпиньки, цмокнув кудись у підборіддя.

— Здорова рости. Володька передав подарунок?

— Передав. Але ж то — від молоді, а ви вже з цього амплуа...

— Ну-ну, не дуже! Я завжди молодий. Проте подарунок я тобі приніс. Власне, не тобі одній, а всьому нашому колективові.

— А може, я не хочу ділитися з усім колективом? Я не така щедра.

— Нічого, подлишся, коли довідаєшся — що тут!

Головреж урочисто вийняв з папки рукопис.

— Що це? П'єса? Оце-то королівський дарунок! — пирхнула Ванда.

— Та ти знаєш, чия це п'єса?

— Ну чия ж?

— Мороза!

— Михайла Мороза? — враз насторожився Петровський, ніби мисливський сетер, що зачув дичину.

— А то ж якого? Хо-хо, ви гадаєте, що ваш режисер такий собі невдаха, здатний тільки воду в ступі товкти... Це твої, Вандусю, слова? Ану, налейте мені... ні, ні, горілки не треба,— печінка клята замучила,— боржомчику краще...

— За мене — боржомчику? Ну вже ні, першу чарку — горілки! — І Ванда рішуче налила Гусаченкові повну чарку горілки.— Пийте!

— Ой, Вандусю, ти мене хочеш на той світ загнати! Ну хіба що за твоє здоров'я...— Гусаченко ковтнув півчарки й скося глянув на іменинницю.— За те, щоб ти поменше бунтувала! — і випив до дна.

— Цілий тиждень буду сумирна, мов ягнятко,— пообіцяла Ванда.

— Ну дай бог, хоч тиждень. З тобою ж... ох... Я пам'ятаю, коли ми ще з покійним Амвросієм Бучмою...

— То яка ж п'еса? — Петровський спробував узяти в Гусаченка рукопис, але той не віддав.— Де її ставили?

— Де ставили? Хо-хо, ваш режисер знає, що робить. В тім-то й справа, любі мої, що ніде не ставили. Нова п'еса! Рукопис ще тепленький, щойно з письмового столу. Сьогодні спеціально до Києва їздив.— Гусаченко витримав вагому паузу.— Наш театр одержав право першої постановки!

Ці слова справили належне враження. Прем'єр Володька стріпнув хвилястим чубом і багатозначно присвиснув. Жанна звично набрала ефектної пози (безумовно, найкраща роль припадає їй!). Вікторія Павлівна радісно сплеснула руками; Петровський схвильовано забігав по кімнаті з пляшкою боржому в руці, якого так і не налив Гусаченкові. Тільки Ванда хмикнула і скептично примружилась.

— Щось не віриться. Хіба на Мороза вже мода минула, щоб він став зв'язуватися з нашим театром на певний провал?

— А чому на провал? — скинувся Гусаченко.— Ти не здумай тільки йому щось таке тельнювати, коли він приїде... Від тебе всього можна чекати! На провал... Укусися за язик, хоч ти сьогодні й іменинниця! — І він тричі сплюнув через ліве плече.

— Та як же вам пощастило загарбати цю п'есу?

— Він давно мені обіцяв. Ще торік, як я був у Києві на нараді. А сьогодні я спеціально їздив до нього...

— Уявляю! Коли людину взяти за горло, то вона не лише п'єсу...

— І зовсім не за горло, а віддав по-доброму. Я ж тоді, на нараді, виступив з промовою і так пропісочив маститих драматургів, що гребують периферією...

— А-а-а, розумію: зацькували нещасного...

— Ну, годі! Перший тост за новонароджену! — урвав Вандине в'їдання Натальченко.— Твоє здоров'я, Вандусю!

— Це вже другий, перший тост був головрежів...

— Тим краще,— сказав Петровський і спритно налив Гусаченкові боржому.

Зацокалися чарками, запрацювали виделками. Всі пожвавішали.

— Не люблю його його п'єс, занадто вже вони...— Володька поворушив пальцями і, ніби вколовши їх, скрипився.— По-справжньому грати в них нічого.

— Чому нічого? — заперечила Вікторія Павлівна.— Розумні п'єси, глибокі. І головне — не кон'юктурні.

— Розумні? Занадто. Швидше — заувні. До нашого глядача не дійдуть, всі розбіжяться.

— Треба раніше мати цього глядача,— скептично хмикнув Натальченко.

— Припустимо, що глядач буде. А п'єса не дійде!

— Звичайно, не дійде, коли головну роль віддадуть Володьці,— кинула Ванда.— Тут же самою статурою не візьмеш, душею треба. А де в тебе, Володько, душа?

— Не тобі казати. Спробуй-но своєю статурою взяти,— огризнувся Володька.— Я б з такою статурою повісився.

— Та замовкніть нарешті! — замахав руками Гусаченко.— Ну й колективчик, справді повіситись можна... Даремно сперечаєтесь, головна роль у цій п'єсі — жіноча.

— Ясно! Провалить не Володька, а Жанна?

— Вона зовсім п'яна...

— Вандо, ми зараз тебе гуртом поб'ємо!

— Не давайте їй більше пити...

— Дідька лисого, я іменинниця!

Галина не втручалася в розмову. Правда, звістка, що театр працюватиме над новою п'єсою Михайла Мороза, її зацікавила. Та що ж то за п'єса? Чому всі сперечаються, навіть сваряться, а ніхто й не подумає зазирнути в рукопис... Звичайно, читати новий твір на імени-

нах... А втім, Ванда, мабуть, має рацію: якою б не була та п'еса, навряд чи вони витягнуть щось вагоміше за звичайний їхній спектакль. Занадто в'їлися штампи

— А про що п'еса? — нерішуче спитала Галина.

— Не розумію, що в нас — засідання худради чи мій день народження? Чому я сьогодні не почула від вас жодного, бодай нещирого, комплімента? Це — неподобство! — Ванда брязнула виделкою. — Іменинниця я чи ні?

Відчувши, що Ванді кортить побешкетувати, Гусаченко похапцем підвівся.

— Ну, любі мої, гуляйте тут, а я ще повинен подзвонити Морозові, уточнити, коли він зможе приїхати.

Йому не треба було дзвонити Морозові, але хотілось уникнути сварки. А сварка могла вибухнути будь-якої хвилини. Та й чому дивувати: останнім часом напівбезлюдний, а то й майже зовсім безлюдний зал для глядачів впливав і на нерви, і на бюджет акторів.

— Гадаєте, справді приїде? То хоч попередьте: запобігати перед тією славною персоною ми не станемо! — гукнула навздогін Ванда.

— Добре, добре, — пробурмотів Гусаченко й швиденько вискочив за двері. — Ох, язичок!..

Ванда демонстративно замкнула двері на ключ. Далі витягла з-за шафи дві пляшки коньяку, відсунула вбік таріль з рештками вінегрету й поставила пляшки на стіл.

— А тепер — гуляти! Володько, запуская радіолу!

* * *

— Щось наш Гусачок сьогодні занадто бадьориться, — зауважив Натальченко. — І як людині не лінь? Гляньте на нього, ач як бігає на своїх гумових ніжках!

Галина глянула на Гусаченка й посміхнулася. Справді, і з чого б то він?

Ванда, заспана, з припухлим обличчям після вчорашнього бенкету, солодко позіхнула. Єдине, що цікавило її зараз, — де б урвати часину-другу для сну. Та хіба ж урвеш? Зараз — репетиція, по обіді — виїзд на село.

— Почали! — постукав Гусаченко олівцем по столі. — Сашко, вмикай магнітофон.

Галину пересмикнуло від різкого завивання джазо-

вої музики. Репетирували епізод, який мав починатись її виходом, і вона розгубилася.

— Ну чого ж ти? — нетерпляче закричав Гусаченко. — Чому в тебе тут завжди затирає?

— Музика... Цей магнітофон мене глушить.

— А ти його глуши. Ну, давай, давай!

Репетиція відбувалася у фойє. Із темного залу долинали голоси: там на сцені «генералка», і бушував свій магнітофон. Це також заважало зосередитися. А тут ще Ванда відчинила до залу двері — як воно йдеться? Гусаченко сердито зачинив двері й енергійним рухом керівника повісив на ручці дверей свій приношений піджачок: опустил шлагбаум.

Галина вже знала, що не зможе вільно рухатись, природно говорити, бо відразу спіткнулась на якомусь невидимому порозі. Тепер Гусачок стане її шарпати, і вона остаточно втратить відчуття ролі.

Невидимий поріг — це те, що найдужче мучило. Іноді бували хвилини, коли вірила: ще крок, і вона зуміє переступити його. Зуміє і... не могла. І тому на сцені існувало дві жінки, що нічого спільного поміж собою не мали: вона сама і та, в яку не змогла перетілитись. Вони заважали одна одній. Галина, мов тяжке ярмо, тягла свою роль, ненавидячи себе за фальш. І найгірше, що інші чомусь не помічали цього фальшу. Чи не тому, що притерпілися до нього й самі?

Ось і зараз: за ходом дії її, хазяйці рестораника у Польщі за часів німецької окупації, треба покликати служницю. Галині здавалося, що кликати слід неголосно, втомлено, з роздратуванням. Замучили ж повітряні тривоги, набридли нахабні есесівці.

— Ти що, захрипла? — сіпнувся Гусаченко. — Хто ж так кличе? Тебе не тільки служниця, а й глядач не почує.

— Я гадаю...

— А ти не гадай, ти грай!

Тому й сьогодні, як і позавчора, як і завжди, німіючи від сорому, Галина вибігла на невеличку площинку фойє, обгороджену чотирма стільцями, і покійрно повторила те, що вимагав від неї головреж: неприродно по-ривчасто рухалась, неприродно голосно вигукувала ті слова, які треба було вимовляти звичайним голосом, неприродно сміялася...

П'єса була не погана й не хороша, так — середня

І роль Галині випала середня. Зрештою, Галині все це набридло і все стало байдуже.

— Глянь,— лукаво шепнув їй Натальченко,— он за-
для кого старається сьогодні Гусачок.— Він моргнув у
той бік, де, зіпершись на столик, сидів якийсь чоловік
з блокнотом.— То кореспондент обласної газети.

Галина машинально подала свою репліку. Що їй до
того, хто там сидить? Вона ж знає: її ніколи не поміча-
ють, не помітять і в цьому спектаклі. Байдуже. А може,
навіть і краще.

— Вжж-і! — зненацька завив Гусаченко, імітуючи
свист авіабомби, що мала вибухнути біля ресторану.—
Б-бах!!!

Галина від несподіванки здригнулася, впустила тацю
з порожніми пляшками, яку тримала в руках. Ну от,
зараз матиме...

— Стоп! — несподівано радісним голосом скрикнув
Гусаченко.— Здорово! І головне, цілком натурально.
Аби ти знову зуміла так природно злякатися. Ану, спро-
буємо ще!

Кореспондент теж схвально кивав головою. Ану
його... Бо вдруге так природно злякатися Галина вже не
змогла, і кореспондент розчаровано щось черкнув у сво-
єму блокноті. Та бог із ним, з тим кореспондентом,
нехай собі пише, що хоче. Все одно і ця п'єса для неї —
змарнований клаптик життя.

* * *

А життя поспішало. Воно не хотіло чекати, не дару-
вало жодного прогаяного дня, не прощало невміння.
Мов неблаганний суддя, відбирало день за днем, відби-
рало назавжди, не повертаючи назад жодної хвилини.
Даруючи радість («Ти живеш, і ти ще молода»), не за-
бувало вжалити пекучим докором: — І сьогодні ти не зумі-
ла того, задля чого живеш. То коли ж? Гляди ж не
запізнися. Гірко буде, озирнувшись назад, збагнути:
розтратила, розгубила себе по дрібницях на вузьких сте-
жинках, бо забракло сили знайти свій, єдино вірний
шлях. Тільки свій.

А може, немає його, цього справжнього, єдиного?
Може, звичайне, буденне, без зльоту і без пошуків —
тільки воно й існує? Може, нічого іншого й не потрібно?

«Ні,— захищалася Галина,— неправда! Я шукатиму, доки не знайду».

«Але, шукаючи, треба знати, що саме ти шукаєш. Чого тобі треба?»

«Мені треба не так жити, як я живу. Не так думати, не так відчувати. Стати тим, на що я здатна».

«А може, ти не здатна ні на що інше? Тільки на таке присмеркове життя?»

«Життя, якщо воно життя, не може бути завжди присмеркове».

«Можливо, це так. Але ж ти поки — сліпа. Хто тобі допоможе?»

«Я знаю, ніхто. І все ж шукатиму. Чи знайду? Не знаю...»

«І ще не забувай: півжиття вже позаду, Галино».

«Тобі якщо міряти кількістю років. Проте це не було життя. І знову ж, міряючи кількістю років,— півжиття ще попереду. Я хочу вірити, що воно стане справжнім життям».

* * *

Автобус ревматично кректав, іноді буксував у багнюці, і тоді здавалося, що він от-от розвалиться. Але це був старий, терплячий, мов циганська шкапа, автобус, що звук до всього. І він майже завжди витримував.

Сьогодні возили в Піщане «Шельменка»,— чомусь Гусачок був твердо переконаний, що на села годиться возити тільки прадавні вистави. В Піщанському Будинку культури, мов на гріх, щось скоїлося з електрикою. Насилу налагодили. Потім з півгодини чекали, поки скінчать роботу доярки. З вистави поверталися втомлені, напівсонні. Навіть Ванда примовкла і не в'їдалася ні в кого. Мовчки куняли, лише зрідка, за звичкою, хтось лаяв «собаче» акторське життя без ладу й затишку.

Галина, схилившись у кутку, дрімала. В притьмареній уяві мелькали уривки щойно закінченої вистави — сцени, звичні до отупіння, зіграні без натхнення і радості. А їй хотілося думати про інше: як далі жити. І тут нав'язливо спливало: Федір. Як страшно змінився він за останні роки! Ніби щось точило, руйнувало його щодня, щогодини. І все частіше мучить почуття жалю до

нього, почуття, що вбиває рештки любові. Слідом за жалем іноді підкрадається й огида...

А він же був для неї взірцем порядності й доброти. Вона, як ніколи й нікого, його шанувала. А зараз...

Галина здригається. Не треба. Зрештою, він же і зараз найближча, найрідніша людина. Хто в неї ще є? Ніхто в житті не зробив для неї так багато доброго, як Федір. І ніхто її так не любив...

Автобус трапив у глибокий бакаї, болісно завив і зупинився.

— Приїхали,— роздратовано муркнув Володька.— Бодай би він, окаянный, зовсім розвалився!

Шофер вискочив з кабіни. За хвилину флегматично доповів:

— Діла не буде, засіли намертво. Доведеться вам самим якось дибати, а мені до когось проситися на буксир. Піщанська дорога, вона і є піщанська.

— Ти що, вчадів? — озлилася Ванда.— Дибати! Зараз же ніч, а до Старогірська добрих двадцять кілометрів.

— Двадцять п'ять,— незворушливо уточнив шофер.— Про мене, ночуйте в автобусі,— він меланхолійно сплунув і поліз до себе в кабіну.

— Вже краще ночувати у відкритому полі, ніж у цій душоубуці,— вередливо промовила Жанна.— Хто зі мною?

— Тільки не я,— позіхнув Натальченко.— Та й тобі не раджу, бо як обсядуть комарі біле личенько, то вранці себе не впізнаєш.

Жанна зневажливо пирхнула і вискочила на дорогу. За нею вийшли й Галина з Вандою.

Мирна напівпрозора ніч дихала свіжістю і спокоєм. Понад самим шосе в низеньких кущах якийсь пізній бурлакуватий соловейко витьохкував безтурботно і самозакохано, ніби радіючи, що поблизу нема конкурентів. Безперервним тонким дзвоном дзижчали комарі. Праворуч, у темнім вибалку, сонно блимали вогники. Галина придивилася до них.

— Здається, то Городищенський радгосп?

— Не знаю. Зрештою, яка різниця, аби людське житло,— сказала Жанна.— Ходімо туди, бо тут і справді комарі з'їдять.

— Ходімо,— погодилася Ванда.— Треба ж хоч трохи

заснути, я ледь на ногах тримаюся. Ви з Галкою, правда, могли б і в автобусі на сидінні вмотитися, а я що робитиму?

— Іди, Вандусю, іди, без тебе враз пів-автобуса звільниться,— напутив з віконця машини Натальченко.— Та прихопіть із собою хлопців, щоб собаки не порвали. А ми, старики, якось і в автобусі хропемо.

— Мені тільки шкода, що немає тут Гусачка,— мстиво сказала Ванда.

— Боронь боже,— відмахнулася Жанна.— Він би замучив нас розповідями, як вони з покійним Амвросієм Бучмою ішли пішки від Полтави до Києва.

— І то правда. Ну — гайда!

Рушили шукати ночівлі уп'ятьох — до жінок приєдналися ще Володимир з Василем. Дійшли швидко: до радгоспу було з півтора кілометра, не більше. Постукали в крайню хату — в ній ще світилося.

Відчинила жінка. Почувши, що пізні гості шукають ночівлі, вона не стала розпитувати — хто та звідки, а просто сказала:

— У мене на всіх місця не вистачить. Двоє лишайтесь, а трьох одведу до дочки, в неї хата просторіша.

Голос у жінки був м'який і привітний, і Галині схотілося залишитися тут. Вона й залишилася з Вандою, а хлопців та Жанну жінка повела кудись до своєї дочки.

В невеличкій кімнатці з широкою плитою-лежанкою було дуже чисто і затишно. На стіні висіло кілька фотографій хлопця із хвацько збитим чубом і здивованими дитячими очима. І пахло якось по-домашньому, отим теплим духом постійного людського житла, якого ніколи не буде ні в кімнаті гуртожитку, ні в номері готелю, ні в оселі актора...

— От на такому широчезному дерев'яному ліжку я все життя мріяла виспатися,— майже з побожністю сказала Ванда.— На ньому, певне, і сни сняться смачні та спокійні.

Повернулася хазяйка і нашвидку заходилася збирати пізню вечерю. Галині припало до душі її обличчя: худорляве, з ласкавими зморшками і темними глибокими очима. Мабуть, замолоду була справжня красуня. І рухи м'які, напрочуд пластичні.

Галина уважно (це вже професійне) спостерігала, як

спритно, ніби голублячи кожну річ, господиня розставляє на столі посуд, крає хліба, наливає молоко.

— Сідайте, сідайте. Голодні, мабуть. Молоко свіженьке, увечері здоїла, пийте на здоров'ячко.

Вандина мрія збулася — хазяйка постелила їм на ліжку, а собі на лежанці. Терпляче дїждалась, доки вони повечеряли й полягали, вимкнула електрику й побажала на добраніч.

Ванда одразу ж заснула, зіпхнувши Галину на самий край ліжка. Впаду, подумала Галина, і справді стала падати, але підлога все віддалялася та віддалялася, поки не перетворилася в густий, притоптаний ногами спориш далекого рідного подвір'я... Вона намагалася скочити на рівні, бо треба було швидше бігти, мчати до їхнього погребу, але не могла зрушити з місця, ніби якийсь важезний невидимий тягар уп'явся в худенькі дівчачі плечі й придушив до землі.

— Ось зараз я, зараз, — шепотїла Галина, — зараз я, мамо... — І не могла ворухнутися.

— А воно ще високо? — питав цікавий Андрійко.

— А воно де, се високо? — тоненько шепелявив молодший братик Сашко.

Від вибуху затремтіла земля. «Петренкову хату розбило!» — закричала тітка Фросина. Бабахнуло вдруге, потім ще і ще, а Галинка не мала сили поворухнутись. Намагалась порвати зіпненїлий невидимий тягар, водночас розуміючи, що то все марно, що її обважніле тіло не скориться жодному її бажанню у цей розтягнутий до нестями час убивства.

Вибухнуло вже зовсім близько. «Оце гепнуло, — спокійно мовила тітка Фросина. — На Ковальчуків уцілило! Одинадцятєро повбивало, де й дощок на труні настачимо?»

Безсило пручаючись, Галинка вже бачила ту, їхню. Просто в очі світило байдуже смертовбивче небо, поцятковане чорними бомбами. Та, їхня, вже нависла над вишнями й над погребом, де ховалися мати з двома молодшими братами. Вона чомусь ніяк не падала, хоча Галинка знала, що впаде, і що замість погребу ось-ось побачить глибоку вирву, де не буде вже ні мами, ні Андрійка з Сашком.

Вона висїла й не падала, і може, не впала б, якби Галинка зумїла підхопитись і добїгти. Вона рвонулась щосили і прокинулась.

Щоки були мокрі від сліз. Цей сон вона бачила часто, і завжди прокидалася в сльозах, хоча в житті вже давно, дуже давно не плакала. Ванда солодко спала, розкішно розляглася, Галина ж — на самому краю ліжка, та ще й на лівому боці, й від цього, а може, від нічного кошмару, щеміло серце. Тепер уже їй не заснути.

І знову думки про Федора обступили її. Де знайти сили, чим запобігти загрозі, що неблаганно насувається? Якби ж він погодився лікуватись! Але ж і слухати не хоче... От мали б дітей, то, можливо, все склалося б інакше.

А може, й ні...

Ні, таки не заснути. Галина тихенько підвелася, одягнулася й навшпиньки вийшла з хати.

На сході вже проясніло небо, наближався ранок. Вона зітхнула на повні груди, пройшлася босоніж молодим споришем на подвір'ї (як у дитинстві) і сіла на ганку. На обрії вже займалася смуга вогнистого золота.

Давненько вже не бачила, як сходить сонце: актори прокидаються пізно. На світанку ж, мабуть, найгостріше відчутна радість життя. Життя... Яким воно іноді буває жорстоким!

Може скалічити, вбити. Як скалічило Федора, як могло вбити її.

Адже тільки завдяки Федорові вона залишилася тоді жити.

Та це було тоді.

А тепер?

Тепер, здається, жила всупереч йому. Безглуздя? Так. Дарма, що б там не було — вона жива. І нехай мучиться, не знаходячи свого, вона вдячна навіть за цю муку. І ніколи б не проміняла її на півсонний спокій. Бо шукатиме й діждеться того, що до неї має прийти. Інакше — навіщо жити?!

От Федір вже нічого не чекає. Він тільки втрачає. Як зцілити його? Захистити від лиха, бо воно все ближче та ближче?

З-під шиферної покрівлі вигулькнув горобець, голосно цвірінькнув, проголошуючи ранок. Схилив набік голівку, уважно глянув на Галину й цвірінькнув голосніше.

І за його сигналом одразу ж на деревах, на повітці зацвірінькали всі горобці.

Ранок...

— Не спиш, дочко?

Галина озирнулася. На порозі стояла хазяйка. Біла хустина відтіняла смагляве обличчя, темні очі, спокійні й лагідні, ледь мружачись, вдивлялись у вогнисті пере-світи на сході.

— День буде гарячий. Ти що ж, зовсім не спала?

— Трохи спала. Я, може, вас розбудила?

— Ні, мені тепер часто не спиться. Літа...

Жінка зітхнула, мовчки накинула Галині на плечі свою теплу хустку й сіла поруч на ганку. І знову Галина в думках відзначила м'яку лагідність, хотілося сказа-ти — «рідність» її рухів.

— Спасибі.

— Оце вийшла сина виглядати. Парубок він ще в мене. Дочки — ті обидві заміжні, а цей, молодший, у Старогірському шофером робить. Вчора дзвонив до кон-тори, а я в конторі за прибиральницю, то казав, що приїде сьогодні. Ото й радію... І неспокій бере — коли б не сталося чого лихого: не признався ж, чого приїздить.

— Все буде добре, — сказала Галина. — А ви самі тут живете?

— Тепер сама, чоловіка позаторік поховала.

Жінка примовкла, задумалась, підперши щоку сухою спрацьованою рукою.

— А живеться ж вам одній, мабуть, нелегко?

Жінка не відповіла, не почула запитання — прислу-халась.

По дорозі проїхав грузовик, але не спинився.

— Все слухаю: чи не він? Мо', аж увечері приїде, а серце тремтить.

Зненацька бризнуло з-за обрію проміння. Воно взо-лотило засмагли руки, стареньку кофтину і зморшки навколо задумливих темних очей. Жінка враз ніби по-молоділа, ніби й сама засвітилась зсередини. Галина дивилась на неї, дивуючись її глибоко людяній красі. От де немає фальшу!

— Бач, і сонце зійшло... — жінка цідила проміння кризь пальці і вже усміхалась. — І чого воно так: яка б не була на серці тривога, а глянеш на сонце, і враз мов полегшає. Дивись, — вона торкнула жовту голівку куль-баби, що проросла з-під ганку. — Знайшла-таки собі шпаринку і цвіте. А не знайшла б, заніділа б там у пільмі.

— Заниділа б у пітьмі...— замислено повторила Галина, не тямлячи, що проказує вголос.— А я? Я знайду?

Жінка глянула на Галину уважно й лагідно, немов пригорнула:

— Ти про що кажеш, дочко?

— Нічого... Це я так...

— Гей, Галко, ти вже встала?— гукнула з вулиці Жанна.— Пора вирушати. Ванда ще спить?

— Ой лишенько, забалакалися, а про сніданок забули,— підхопилася хазяйка.

— Не турбуйтеся, матусю, ми вдома поспідаємо,— Галина придержала стару за руку.— Спасибі вам за все.

Ванду довелося довго штурхати під боки, доки вона прокинулася.

— Ох, і виспалася ж!— потягнулася вона і знехотя підвелася. Глянула на хазяйку і стиха шепнула Галині:— Мабуть, годилося б заплакати?

— Не треба, образимо.

— Чому? А втім... гм... може, й твоя правда.

На прощання Галина обняла хазяйку. Вже відійшовши, озирнулася, помахала рукою. А жінка стояла біля хвіртки й дивилася услід. Невисока, худорлява, з темними лагідними очима. Проводжала їх, незнайомих, і чекала на сина.

— Мати,— тихо зронила Галина.

— Що?— кліпнув Володька.

Галина промовчала.

* * *

Валерія простягла руку й вимкнула репродуктор.

— Навіщо?

— Стомилася від тривоги. А я хочу нарешті спокою, нехай примарного. Хоч певна, що нічого вже не може змінитись.

— Для кого?— Федір присунув до себе попільничку й запалив.— Для нас?

— Для людства вже нічого не може змінитись. Розумієш— ні-чо-го. Надто далеко зайшли. Я от часто лежу вночі й думаю: до чого це все?

— Що— «все»?

— Всі зусилля зупинити нездоланне. Адже людство

вже приречене. І зрештою, хіба так важливо, від чого воно загине: зненацька від атомної війни чи поступово — від радіації? Нездоланне ніщо не здолає.

— Не всі так думають.

— Не всі взагалі думають.— Вона взяла сигарету.—
Дай припалити.

Федір мовчки клацнув запальничкою.

— Ти пам'ятаєш, Федоре, в Болгарії ми з тобою бачили гірський обвал. Страшна лавина, цілі скелі котилися вниз. А почалося з того, що з верхівки гори зірвався маленький камінчик. І обвал уже ніхто не міг зупинити.

— Тобі хочеться спокою? А може, спокій — то найстрашніше, Леро:

— Спокій не бездіяльність. Пробач. Знаєш, я радію, що не маю дітей. Мені не треба за них боятися, самій же втрачати нічого. Я знаю, ти дуже хотів би мати дітей, але для тебе ж краще, що у вас їх немає. Знаю, ти скажеш, що я стала істеричкою...

— Ти надто багато стала палити. Сигарета за сигаретою.

— Не більше за тебе.

— Ну, я ж все-таки...

Валерія безнадійно махнула рукою.

— Цього я не певна. Колись ти справді був мужчиною, а зараз...

— Облиш!

— І не хвороба у тім виною. Ти давно б позбувся цих клятих приступів, якби... Твоя справжня хвороба — Галина.

— Скільки разів я просив тебе, Леро, не торкатися цього!

— Боїшся правди? А хто ж її, крім мене, скаже?

— Леро, чому в тебе немає нічого святого?

— Було. Але воно стало нікому не потрібне, оте моє святе.

— І палиш ти все-таки надто багато.

— Яка різниця — багато чи мало? Ну, помру на кілька років раніше від раку легенів...

— З тобою іноді стає моторошно.

— То навіщо ж приходиш?

Федір мовчки насупився.

— А хочеш, я скажу, навіщо ти до мене приходиш?

— Ну?

— Бо тобі без мене страшніше. Бо тоді твоя помил-

ка тебе ще дужче мучить. Ти йдеш сюди, аби забувати про неї. Тільки тут ти почуваєш себе собою. І нарешті тому, що я — єдине на світі, що ще не змінилося для тебе.

— Ти про яку помилку...

— Я про Галину, — спокійно відказала Валерія. — Тобі краще було б одружитися зі мною. Або з ким загодно, тільки не з Галиною.

— Я ніколи не любив тебе, Леро...

— От саме тому треба було оженитись. Мав би спокійне життя, не скочувався б...

— Хіба Галка причина моєї хвороби?

— Ти прекрасно розумієш, що я маю на увазі. Без неї твоє життя склалося б по-іншому. Якби твоя дружина любила тебе, то й хвороба не поглиблювалась, а відступила.

— Вона любила.

— То не любов. Не вдавай, що ти цього не знав.

— Перестань! Врешті не від мене це залежало. Нехай те, про що ти говориш, правда... Хоч усе набагато складніше, і ти теж не вдавай, що цього не розумієш. Але твоя правда: ти — єдине, що для мене ще не змінилося. Бо ти єдина людина, якій я, здається, ще потрібен. Хоча й не знаю — навіщо? Я ж знівечив твоє життя.

— Багато береш на себе, Федоре. Я сама його знівечила.

— Хіба не однаково? — Федір невесело засміявся.

— Ні. Нам обом краще гадати, що то — я сама...

Федір стиснув долоньями скроні: губи йому болісно сипнулися. Валерії хотілось торкнутися його руки. Не зважилася. Мабуть, йому було б неприємно.

— Я не хочу більше над цим думати. Принаймні зараз. Зараз мене інше мучить, Леро. Вона їде на гастролі, а я, мов побитий пес, стаю чекати. Знатиму: от вивралася з дому, може вільно дихати...

Він підхопився й заходив по кімнаті.

— Залиш її, Федоре. Загинеш.

— Не залишу. Зіп'юся, валятимусь у багні, але ждату. Вечорами, коли повертатиметься з вистави. Місяцями, коли їздитиме на гастролі. Роками, поки не зглянеться, не зрозуміє, що немає мені життя без неї.

— А я гадала, що в тобі ще лишилася краплина гордості.

— Ет, що там! Нічого вже в мене не лишилося. Одна Галина, але і її вже майже немає...

Валерія сиділа, зігнувшись на тахті, закрила руками обличчя. Гострі лікті і сині прожилки рук... Це правда, ще й тоді, коли вони були близькі, він не кохав її як жінку, він просто дуже звик. Зріднився. Адже вірнішого друга він ніколи не мав. І не матиме, звісно.

Йй давно треба було б зненавидіти його і прогнати. Хоча... Через день-другий він знову прийшов би сюди. Куди ж йому, ще?

— Не гнівайся на мене, Леро.

— На себе гніваюсь,— не відриваючи рук від обличчя, відказала вона.— Тільки на себе...

* * *

Федір лежав на канапі. В голові потьмарилося, мабуть, буде приступ, і краще на роботу не йти. Проклята контузія! Скільки років хвороба підступно ховалася, він зовсім забув про ту фронтову контузію, і раптом — почалося. У мирні дні, коли війна одійшла в минуле, повернулася огидними наступами травматичної епілепсії.

— Ви самі їх провокуєте,— казав лікар.— Невже не розумієте, що кожна чарка може бути для вас останньою? Якщо не покинете пити, то...— І таке інше, як завжди.

Учора Галина з театром поїхала на район. В театр вона пішла рано, а йому ж так хотілося провести її, хоч до автобуса... Зрештою, чому б чоловікові не провести дружину, не обняти на прощання? Хто може довести, що отой ранковий поспіх, коли вона помчала одна, не випадковий? І подзвонила вже перед самісіньким від'їздом: коли він прибіг, часу вистачило тільки на те, щоб вона нашвидку підставила для поцілунку щоку й помахала рукою з вікна, а чоловік, мов дурень, лише втупився в сірий хвіст курави, що полишив за собою автобус.

Правда, встигла спитати, як він себе почуває, але краще б не питала, не нагадувала, та ще при всіх. І посміхнулася так, ніби не його бачила перед собою, а когось зовсім іншого... Останнім часом вона часто так посміхається, і йому іноді хочеться озирнутися, щоб побачити того, іншого. І навіть коли тривожиться за його

здоров'я, здається — в думках вона не з ним... А може, він просто божеволіє? Логічний кінець хворобі, якщо її активно напувати горілкою.

От і зараз: захотілося випити, але вдома — ні краплі. Бо досі вдома була Галина. Але ж сьогодні її немає... Ні, до дідька! У нього ще не зовсім згбила сила волі. Треба триматися. Чорт, як же болить голова!

Можна б піти купити і випити одну чарчину. Та де — вихилить усе. Тепер сам собі віри не йме.

І з цієї, новою, роботою, видно, нічого не вийде. Та й кому охота тримати людину, яка без упину хворіє (в очі поки не кажуть — п'є, а от позаочі...)? Зрештою, невелике щастя така робота! Клацати на рахівниці, виводити сальдо... Тьху! Завжди ненавидів конторську писанину. А іншої тепер йому не довірять. І так терплять з жалю. Докотився.

Ех, поїхати б у лісництво, на свою справжню роботу! Де люди прості й зрозумілі, як ліс. Поїхати б, очистити душу. Він подолав би оце прокляття. Он і лікар гадає, що ліс міг би його оздоровити, «за умови, якщо не питимете». А він би й не пив, бо знову відчув би під ногами твердий ґрунт. Став би знову людиною. Ні, не пив би.

А Галина? Іхати з ним у лісництво? Вона ж актриса: що їй там робити. Без неї ж йому і в лісництві життя не буде. Не буде!

Федір перевернувся на другий бік. Сьогодні навіть цигарка мала якийсь нудотний присмак, і він з досадою вкинув її у сповнену недокурками попільничку. Заснути б.

Заплющив очі. Репродуктор у сусідній кімнаті зненацька загорлав якісь хвацькі частівки, але підвестись і вимкнути було лінь. В уяві чітко, мов на екрані, спливла суха, нервова рука Валерії — ніби роздратовано вирикає радіо.

Валерія, Лера... Ось єдина людина, яка вже два десятки років любить його, заради нього самого. Мабуть, і справді, краще було б, якби випадково не здибав тоді в спаленому війною містечку оте осиротіле, замучене, перелякане на смерть дівча — Галку.

І навіщо він забрав її з собою? Ні, боронь боже, нічого такого не мав на думці! Просто пожалів, як міг пожаліти свою дочку. Йй же й шістнадцяти тоді не

*

було... Худенька, хвороблива, самі очі. Мов занедбане кошеня, Уже потім вилюднила, і з'явився оцей погляд — трохи спідлоба. І ця чудна усмішка, що тепер так ранила його. Бо відчуває: вона думає про щось своє, про щось таке, куди тепер він утратив доступ. Де немає місця для нього.

А колись же так цінувала його думку! Бо колись він був дужий, потрібний їй. Ламаються ж речі... люди теж. Не спиться.

Мабуть, краще було б таки піти на роботу. Ні, може статися приступ, і не хоче він бачити в очах співробітників принизливий жаль до себе. Чорт з ним, з цим поганеньким місцем, посадою рахівника на мебльовому комбінаті. А далі що? Шукати легшої роботи? Якої? Нічого не шукати, жити просто на пенсію — вона вдвічі більша за Галинину зарплату. Але хіба ж то життя?

Федір затулив вухо рукою, звуки радіо приглухли, стали заколисувати, і він повільно занурився в м'яку піддатливу теплінь дрімоти.

Розірвавши сон, зненацька замовк репродуктор. В раптовій тиші чогось бракувало, щось явно було не так. Те — «не так» непокоїло. Федір провів рукою по лобі, й німий метал наручного годинника торкнувся обличчя. Ось воно що: годинник стояв. Не завів? Ні, заведений. Федір струснув годинник, той кілька разів мляво цокнув, ніби з ввічливості, і остаточно замовк.

Він давно вже кульгав. Та якось таки йшов. Старий, з тьмяним нікелем і напівзітертим іменним написом — «Лейтенантові Федору Марченку за відвагу». Ще з Хасану, де припало відбувати військову службу. Цей годинник добре знали всі годинникарі Старогірська, і жоден уже не брався лагодити: відслужив.

Ех, старий, от і ти вибув з ладу...

Федір звично намацав ногою пантофлі й почовгав до столу. Дістав з шухляди невеличку коробку і тремтячими руками (як стали вони тремтіти) розкрив. У коробці зберігалися його ордени та медалі. Їх було немало, так, немало... Він чесно їх заслужив, а тепер ніколи не зважувався брати, навіть у День Перемоги, ніби боявся осквернити минуле. І зараз, немов у почесну домовину, сховав туди й годинника.

Тепер уже треба було піти до міста. Негайно.

Гусаченко сказав, що Мороз («сам Михайло Мороз!») обіцяє приїхати десь через тиждень. П'єсу схвалили, отже, тепер черга за акторами. Треба не оскандалитись. «Завтра ж за роботу,— гукав головреж.— Ми ще себе покажемо!»

Вікторія Павлівна взяла додому рукопис на одну ніч. Галина напросилася до Петровських ночувати: хотілося самій прочитати до того, як Гусачок почне переживувати. Вистава цього разу скінчилася рано, і вже об одинадцятій вечора, поставивши на стіл каву з тістечками, Вікторія Павлівна заходилася читати вголос. Але Галина сказала:

— Ні, мені краще самій... Я почекаю.

Вона прилягла на вузькій канапці в крихітній кімнатці, захараченій різним фотомотлохом. Кімнатка належала завзятому фотографові — п'ятнадцятирічному Андрійкові, синові Петровських. Чекаючи, поки Петровські прочитають п'єсу, Галина мала повну можливість вдосталь милуватися розкладеними на столі, підвіконні і навіть на підлозі фотопортретами Ванди. В профіль, фас, з усмішкою і без усмішки, але скрізь із модною зачіскою і скуйовдженою чорнобуркою на плечах.

Десь після першої ночі Вікторія Павлівна віддала Галині рукопис.

Завзятий фотограф мирно посвистував уві сні носом, а Галина читала.

П'єса спочатку не подобалася, здавалася неправдивою, навіть нерувувала. І люди в ній ніби надумані — якісь диваки, і ситуація штучна. Але то тільки спочатку, видно, давалася взнаки звичка до шаблонних п'єс. Інші Гусачок вважав відхиленням від норми, яке тільки налякає і так не рясного глядача, боявся їх, мов нечистої сили, і лише завдяки славі Михайла Мороза вициганив у нього цю п'єсу для свого підупалого театру.

Галина читала...

Поступово прояснювався перед нею внутрішній світ героїв. Своєрідний, не дуже знайомий, але глибокий і по-своєму переконливий. В деяких сценах аж дух переймало... Так, грати в цій п'єсі буде важко, страшенно важко, але як же цікаво!

От якби їй довірили роль Мирослави, героїні! Госпо-

ди, як їй хотілося зіграти Мирославу! Ще ніколи так не хотіла... Тільки де там, гратиме Жанна. Мирослава — красива і душею, і зовні. До її душі Гусачкові не дошкрябатись, а зовні — Жанна визнана красуня, не Галини рівняється. Звісно, гратиме Жанна...

Галина заплющила очі — уявляла Мирославу. Жінку, яку не всі розуміють і яка не одразу зрозуміла сама себе. Дуже чиста, дуже чутлива до всякої кривди. Дуже правдива. Чи бувають такі на світі?

На мить в уяві виникли темні лагідні очі, спрацьовані руки, взолочені сонцем, і тепла, людяна усмішка. Хазяйка випадкової ночівлі в Городищенському радгоспі. Сказати б — що спільного? Та спільне було, — щедрість душі, ось як це можна назвати.

...До Мирослави приходять велика любов, освітлює, окрилює рідкісну красу її душі. Та вона не має права на цю любов. Так склалося життя. Зректися кохання? Ні-защо! Вона пронесе крізь будні, як свято, свою радість і муку, вона не поступиться ними, не спустошить душі. Нехай навіть про це ніколи не довідається той, кого любить.

Дивачка? Блаженна? Ні, дуже щаслива людина. Так, так, дуже щаслива. Тільки такою її треба грати! Збитися на мелодраму — і все пропаде.

Галина вчитувалась, поверталась назад, повторювала окремі діалоги, вивчила (він сам ліг на пам'ять) заключний монолог Мирослави. І так до ранку.

Коли Вікторія Павлівна обережно зазірнула до кімнатки, щоб збудити сина, то побачила Галину біля розчиненого вікна.

— Ти вже прокинулася, Галочко?

— А я й не спала.

— Читала п'єсу?

— Так...

— Тобі що, не сподобалась?

— Ні, ні, не те! Вона мене якось приголомшила. Я весь час думаю.

— Я теж, — призналася Петровська. — І скажу тобі, дитинко, по секрету: боюся, що Ванда казала правду, провалимо ми її. А що ти скажеш про героїню? Ох, складний образ...

— От про неї я й думаю. Мирославу треба грати дуже щасливою. Незважаючи ні на що! А вам як здається?

Вікторія Павлівна замислено провела рукою по срібно-білому волоссі.

— Н-не знаю...

* * *

Тепер для акторів Михайло Мороз став головною темою для розмов. Одні запевняли: він грубіян і страшенно марнославний. Інші додавали: він ще й вередливий, розбещений бучним успіхом своїх хитроумних п'єс, які, до речі, багатьом не подобаються. Поміркованіші ставили логічне питання: якщо такий марнославний, то нащо ж віддав свою п'єсу їхньому театрові? Адже його драми з руками виривають столичні!

— Для оригінальності,— саркастично посміхався Володька.— Ці знаменитості іноді люблять химерні зигзаги.

— Які там зигзаги? Просто Гусачок видер,— казала Ванда.— Ви ж знаєте, який він проноза? Коли театрові бракуватиме реквізиту, наш Гусачок піде вночі грабувати квартири.

Але всі думки сходилися до того, що з Морозом сперечатися неможливо. Розповідали випадки, як він, спалахнувши через якусь дрібницю, забирав п'єсу і поривав з театром. Останнє найбільше тривожило Гусаченка, бо приводів для сутичок із автором не бракуватиме. «Мирославу» ж він і справді вирвав тільки завдяки своїй відчайдушній наполегливості. І то з умовою, що автор одразу ж її забере, коли його не вдовольнить виконання. А п'єса складна, глибоко психологічна, її абияк не поставиш...

Якби ж то центральна роль була для літньої жінки! Бо вже хто-хто, а Вікторія Павлівна не підкачає. Та не може ж вона грати молоду героїню! Чесно кажучи, то Гусаченко вже й сам був не радий, що схопив на свою голову таку мороку.

І от, витираючи спітнілу «кучеряву» лисину, головреж, мов хлопчисько, з самого ранку гасає по сцені. Ні за що облаяв електрика, зашарпав акторів. А тут ще Вікторія Павлівна— до її думки всі прислухаються— раптом категорично заявила, що протестує проти Жанни.

— Жанна аж ніяк не підходить, хіба ви не бачите? Мирослава має бути зовсім іншою. Треба спробувати Галину.

— Та Галина ж не потягне! — упирався Гусаченко. — В такій п'есі! І це зовсім не її амплуа!

— Спробуймо. Зрештою, ми ж нічого не втрачаємо.

— Ну, коли ви, Вікторіє Павлівна, вимагаєте, то з поваги до вас...

— Так, я вимагаю.

— Гарзд, спробуємо Галину, хоч я певен... Ох, швидше б на пенсію!

Від надмірного хвилювання туге черевце головрежове помітно спало, а лискуче обличчя, яке Ванда безцеремонно називала то перепічкою, то ще дошкульнішим слівцем, навіть облагородила блідість утоми. Коли почали заново репетицію — з Галиною, Гусаченко був зовсім знесилений, і його соковитий басок наблизився до трагічного шепоту.

Актори теж хвилювалися, особливо Володька. Він, звичайно, відчував, що навряд чи зуміє створити в цій складній, побудованій на душевних конфліктах драмі образ того дивака, що так його роздратував. «До чого писати таке? Спробуй-но зацікавити нашого глядача оцими нюансами, згоріли б вони!» Але чесно відмовитися від ролі не міг — не жовторотому ж Васькові віддавати її! Тому тільки приречено зітхав, упевнений, що нічим добрим ця справа не скінчиться.

Одній Ванді було весело. Її бешкетливі вибрики загрожували остаточно доконати замиленого режисера.

— Матінко, скільки галасу через оту знаменитість! А все чому? Бо начальству прославитись заманулося. Дідька лисого прославиться! Тільки в'язи скрутить.

Головреж стогнав і хапався за голову. Але бісова баба не вгавала.

— Не стогніть, це на мене не впливає. Я ж вас жалюю.

— А скрутилася б ти! — Гусачок махнув рукою, і репетиція знову пошкандибала.

Ніч напередодні репетиції Галина майже не спала: Вікторія Павлівна попередила, що буде її відстоювати на роль Мирослави.

— Ох, страшно...

— Але ж не можна дати Жанні зіпсувати цю п'есу. А роль ти знаєш. Тільки прошу тебе, не прислухайся до Гусаченка, грай так, як ти сама бачиш її. Я в тебе вірю, дитинко.

Як вона вимовила перші слова, Галина не пам'ятає. Так само, як потім не могла пояснити — що сталося...

А сталося неймовірно: зник нарешті проклятий поріг, перед яким вона досі з острахом відступала, зникла сцена, зникла темна паша безлюдного залу. Тіло легке й слухняне, сповнилося гострим, не знаним досі хвилюванням. Це було щось зовсім нове, відмінне від усього, що досі відчувала. Порівняти його можна було тільки з польотом. Підхопило на легкі крила, і болісна радість породила в ній нову людину, ту, якою вона стала на сцені. Задля якої досі жила, на яку так чекала...

Довгождане завжди несподіване. Несподіваним воно було й тепер, після довгих років блукання навпомацки.

Іноді, коли слабшали невидимі крила, Галині холола душа: впаде. В такі хвилини знаходила поглядом Вікторію Павлівну, — вона стояла близько, біля лаштунків, і підтримувала: усмішкою, поглядом, підбадьорливим жестом. І Галина знову вирівнювалась.

Потім вона забула про все. Йї було боляче болем тієї, в яку перевтілилась і чиїм життям стала жити, — тепер її власним болем. І була щаслива — її болючим щастям.

Яке тепер мала значення настирлива метушня режисера, бездарність партнера Володьки, недобра іронія Жанни, яка відмовилась од іншої ролі в цій п'єсі, сиділа в залі, пристрасно чекаючи провалу суперниці. Існувало тільки одне: *те, що нарешті прийшло до неї*.

Коли скінчилась репетиція, Галина, мов сліпа, відвернулася і припала обличчям до важких складок завіси. Вдихнула знайомий запах пилу і несподівано заплакала. Вікторія Павлівна обняла її, хтось плескав по плечі, хтось тицьнув до рук свою хусточку. Галина тільки тихенько схлипувала і втирала чужою хустинкою очі.

— Я давно говорив, що ти — талант! — захлинавсь Гусаченко. — Ну й розвернулася ж! Я давно говорив...

Він встиг уже забути, як махав на Петровську руками, мовляв, «не потягне». Галина мовчки дивилася на нього, але в потрясінні своєму нічого не чула.

— А ти каркала «провалимо!» — торжествуюче гукнув до Ванди режисер. — Що, з'їла?

— Вклоніться в ноги Вікторії Павлівні. Тепер що ж, тепер на Галці виїдемо.

Володька ображено мовчав, насмішкувато мружачи красиві очі (це він умів майстерно). Та, власне кажучи, нічого іншого йому й не лишалося.

* * *

Мороз попросив у провідниці постіль.

— Ось відберу у всіх пасажирів квитки, тоді й роздам,— недбало відказала та.

Мороз спалахнув:

— А чому я повинен чекати? Вже перша година ночі, я спати хочу. Чи я втечу з вашою постіллю?

Він узяв-таки постіль. Сусідами по купе були троє: молоде подружжя на горішніх полицях, а навпроти — огрядна астматична дама. Мороз дістав із чемодана піжаму, але потім передумав і не став переодягатися, а ліг як був — у костюмі.

Його все дратувало: перешіптування молодят, астматичний кашель сусідки, різкі поштовхи паровоза. А причина тут одна — смертельно не хотілося їхати в Старогірськ.

Мороз уже проклинав себе за слабодухість. Ліберал нещасний! Ну, нехай би вже, заради красивого жесту, віддав якусь іншу п'єсу, а то ж «Мирославу»! І що йому стукнуло? А все через того рожевошокого, схожого на облісілого купідона режисера. Так причепився, такими зворушливими словами змалював бідацьке становище свого театрика («а це б нас відразу підняло!»), що й справді схотілося йому допомогти. А тепер за хвилину слабодухості доводилося розплачуватися: марнувати час на поїздку до Старогірська і — це, очевидно, неминуче — забирати п'єсу. Приємного мало. Звичайно, він співчуває акторам з глибокої периферії, життя у них не мед, все так, але ж калічити свій твір він нікому не дозволить. Особливо п'єсу, яка йому така дорога. Мороз навмисне не повідомив Гусаченка про день свого приїзду. Коли щось буде не так, — а не так напевне, — то він ще сьогодні забере п'єсу і того ж дня встигне виїхати назад. Його не ждуть, він нікому, крім головрежа, не покажеться і уникне зайвого лементу. Зрештою, можна пообіцяти щось простіше, щоб не дуже ображати, а там... побачимо.

Підбадьорений несподіваним успіхом Галини, Гусаченко розвинув гарячкову діяльність. Він хотів до приїзду автора вже мати що показати. Та, на лихо, крім головної та ще епізодичної ролі старої вчительки, яку дуже тепло вела Вікторія Павлівна, решта акторів немов задубіли. Незвична п'єса вибивала їх з ладу.

— О господи! — волав режисер, хапаючись за голову. — Ну, подивися на себе, вражий сину, на кого ти схожий? Якийсь паралітик!

Неборака Васько безпорадно тупцявся на місці. Що старанніше він хотів «зобразити», то гірше виходило.

— Ворушись, малий, ворушись, — співчував. Натальченко. — Це ж тобі не перуки з голови рвати. Тут думати треба.

— Може, ти допоможеш йому думати? — ехидно питала Ванда. — Та й мені заразом. Бо в цій п'єсі я мов корова на льоду. От як пров'ести картину, де мовчки, однією спиною я повинна показати своє ставлення до цього смоктунця? Я так не вмю.

— А це не моя справа, на те є режисер.

Бідний Гусачок, він теж «так не вмів». Тому лементував з останніх сил, намагаючись криком замаскувати власну безпорадність. Коли до залу ніким не помічений зайшов Мороз і мовчки сів десь у останньому ряду, знесилений режисер саме махнув на все рукою і пустив репетицію самопливом.

Спочатку Морозові здалося, що він потрапив на репетицію чужої п'єси. Але ж ні, імена, ситуація... На жаль, а швидше — на щастя, це його «Мирослава». Бо тепер можна без зайвих церемоній забирати п'єсу. Та він все ж терпляче дідвався перерви і зненацька, мов караючий меч, упав на голову отетерілого Гусаченка.

— Доброго здоров'я!

— Михайло Гнатович!.. Господи, та коли ж ви приїхали?

— Сьогодні. Вже годину сиджу на репетиції.

— Годину?!

Похмурий вигляд драматурга красномовно свідчив, чим скінчиться цей приїзд. Проте Гусаченко без боротьби не хотів складати зброю. Відчайдушно, ніби в темному лісі під ножем розбійника, він закричав:

— Товариші! Та товариші ж, слухайте! У нас велика радість — приїхав автор «Мирослави» Михайло Гнатович Мороз! Прощу знайомитись!

— Бога ради, не треба! — схопив Мороз режисера за рукав, але було вже пізно. Актори загомоніли, стали підходити. Всяк по-своєму приглядався до Мороза: Петровський запобігливо й одночас заклопотано, Васько несміливо, Натальченко з неприхованою цікавістю, Володька — підкреслено бравуючи. Вірна собі, Ванда оглянула Мороза і майже вголос зауважила: «Нічого, проте наш театральний касир показніший». Аж Гусаченко мало не зомлів. Одна Вікторія Павлівна трималася невимушено й спокійно, хоча вона, як і головреж, уже розуміла, що саме їм зараз скаже Мороз.

І він сказав:

— Даруйте мені, товариші. Не вмію підсолоджувати... Я уважно подивився, що ви робите з моєю п'єсою, і скажу по честі — не впізнав її. Це в такій мірі не те... Ну, словом, я не хочу, щоб ви марнували свій час. П'єсу я змушений забрати.

— Але ж... Але ж, дорогий Михайле Гнатовичу, це все можна виправити! Ми ж ще не чули ваших зауважень, — закинув було Гусаченко. Проте Мороз перебив:

— Які там зауваження? Нічого не вийде. Ця п'єса... Ну, як би вам сказати? Вона зовсім не в плані вашого театру.

— Скажіть просто, що ми нездатні її поставити, — з викликом кинула Ванда.

— Нехай так, коли хочете. Я не люблю неправди. Запанувало мовчання.

Вони стояли насторожені, похмурі: з одного боку приїжджий драматург у дорогому, трохи прим'ятому костюмі, знаменитий і самовпевнений, що вважав зайвим докладніше поговорити з акторами невеликого «провінціального» театру; з другого — вони, ці актори, із своїм осоромленим режисером, над яким самі раз у раз посміювались, якого частенько лаяли, але який був *свій*. І їм зараз було за нього і ніяково, і боляче.

Можливо, це скінчилося б скандалом, іменитого гостя могли б і образити (у Ванди вже підозріло спалахнули щоки), якби на допомогу не прийшла Вікторія Павлівна. Тактовно і лагідно, ніби нічого й не сталося, вона звернулася до насупленого Мороза:

— Я прошу вас подивитись, як виконує центральну роль наша актриса. Ви ж її не бачили.

— Гадаєте, що це щось може змінити?

— Так.

— Ну що ж, гаразд.

— Галино! — стрепенувся головреж. — Де Галина?

— Нема її, — буркнув з дверей фойє Натальченко.

— Як нема? А де ж вона?

— Побігла додому. З чоловіком знову... Ну ви ж знаєте...

— Ну що за лихо! І завжди з ним у непідходящу хвилину...

— Я теж думаю, що то він вам на зло. І помре, щоб назолити.

— Не белькочи казна-чого, — відмахнувся Гусаченко й бігцем повернувся до гостя.

— Що там таке? — запитав Мороз. — Де ваша актриса?

— В неї зненацька захворів чоловік... Така неприємність...

— Співчуваю. Але він може прохворіти довго, а я не маю часу...

— Ні, ні! Він ніколи не хворіє довго, просто черговий приступ. Здається, у нього епілепсія. На квартирі є телефон, я подзвоню: може, вона й зараз...

— Не треба турбувати, я почекаю до завтра. Подзвоніть краще в готель, щоб мені дали номер.

— Я зараз піду туди з вами і все влаштую!

Коли Гусаченко з Морозом пішли, Ванда сердито закричала:

— А мені начхати на цього вельможу! Віддаймо йому п'єсу, і нехай з нею котиться під три чорти. Хам!

* * *

Коли Натальченко шепнув: «Піди, там біля чайної з твоїм... Треба його забрати», — Галина не спитала, біля якої чайної. Надто добре вже знала цю напівтемну забігайлівку з липкими цератами на столиках. Не спитавшись в Гусаченка, похапцем вибігла з театру й кинулася до чайної.

Федір уже прийшов до тями. Він сидів за столом, власне, напівлежав, прихилившись плечима до стіни.

Ступілим, непорушним поглядом ніби відгороджувався від людей, які — хто з жалем, хто з бридливою цікавістю позирали на нього.

— Федоре!..

Він упізнав дружину і враз ніби відтанув. Посміхнувся із зусиллям неслухняними ще губами.

— Це ти... Галинко... Не хви... не хвилюйся, дуренька...

Вона підхопила його попід руки.

— Тобі вже краще, Федоре? Ти можеш іти?

— М-можу...— Федір хитнувся, але підвестися не зміг. Галина зрозуміла: він знову п'яний.

— Та що ж це таке? Що ти з собою робиш? — вона зібралась на силі, підвела його і потягла до дверей. Сльози заслали їй очі, і вона тягла його, мов сліпа. Федір так обважнів, що насилу дотягла йому додому.

— Федоре, так неможливо! Ти занাপащаєш себе... Ніби навмисне!

— А м-може, й навмисне...— Федір плюхнувся на диван.— Покинь оті краплі, вони мені ні до чого.

— Федю...

Він вибив склянку з Галининих рук, і вона з брязкотом розбилася.

— Бачиш? А тепер спробуй її скласти... Не можеш? Розбилася...

— Для чого ти губиш себе?

— Дурниці... Себе я вже давно погубив, нічого тепер жаліти. Ну, чого дивишся? Гидко? То йди собі до свого театру. А мені дай спокій.

— Ти краще засни. Я постелю...

— Дай спокій, кажу! Кожен з нас тепер живе, як хоче... Ти по-своєму, я по-своєму...

Того дня Галина вже не пішла до театру. Надвечір, коли Федір таки проспався, вона рішуче підступила до нього.

— Нам з тобою треба до чогось дійти, щось вирішити. Далі так неможливо жити.

Федір, уже тверезий і смертельно блідий після приступу, безпорадно глянув на неї. Пекуча хвиля жалості вдарила Галину в саме серце.

— Я сам знаю, що так далі не можна. То що ж... Розв'язати тобі руки? Ти цього хочеш?

— Навіщо ти так? Розв'язати руки... Справа йде про твоє життя. Про наше життя.

— Мое життя і наше життя — це зовсім різні речі тепер, Галино.

— Ти втрачаєш своє місце в житті. Звідси — все лихो. Треба знайти його.

— Лихо?

— Місце. Мені не до жартів.

— Мені, здається, теж.

— Я весь час тепер думаю, шукаю виходу.

— Знайшла?

— Так. Нам треба виїхати із Старогірська. В лісництво. Там робота, яку ти знаєш і любиш. Я переконана, що саме там ти знову станеш собою. Ми поїдемо в лісництво. Поїдемо, Федю!

Федір пильно глянув Галині в очі. Вони були невеселі, але цілком щирі. Йому стиснуло горло.

— Маленька, а як же твій театр? Хіба ти не сказала, що врешті відчула...

— Те відчуття могло бути випадкове, помилкове. Зараз мова іде не про мене, а про тебе. А театр...

Театр... театр... Справді, там, у лісництві, вона втрачить можливість грати. Доведеться відмовитися від сцени, і це тепер — коли вона нарешті переступила той проклятий поріг. Коли те, на що чекала, прийшло...

Здається, Федір усе прочитав в її очах. Він знітився, відвернувся. І знову хвиля гострого жалю до нього піднялася і зміла всі інші почуття. Що ж, вона зуміє відмовитися від свого, аби його врятувати. Інакше не можна.

— Ще невідомо, чи зможу я колись стати справжньою артисткою, — вона все ж кривила душею, бо вже знала: зможе! — А ти там оживеш. Я вірю, що й ці приступи припиняться. Ми поїдемо.

— Ні! — сказав Федір, — ми не поїдемо. Ще невідомо, чи зможу я там одужати, а от ти себе то напевне втрапиш. Я на це не піду.

— Але, Федю, подумай...

— Годі! Я вже сказав — нікуди ми не поїдемо. Я не хочу — такою ціною.

— Тоді лікуйся.

— Таж моя хвороба...

— Я про інше. Тоді й твоя хвороба...

— Зрозумів. Лікуватися від алкоголізму? Не треба. У мене і так вистачить сили волі. Я обіцяю тобі — це востаннє.

— Як би я хотіла повірити! Скільки разів ти вже обіцяв...

— Це востаннє, клянусь тобі! Якщо не витримаю, тоді лікуватимусь.

— Правда?

— Правда, рідна моя. От побачиш! Я витримаю, тільки б ти була зі мною, маленька...

Цього вечора до неї повернулася давно втрачена ніжність. Вона майже повірила, що все знову буде так, як колись.

* * *

Хвилини за десять до початку репетиції до театру прийшов Мороз. Всі вже були на місцях і напружено очікували: що буде? Мороз стримано привітався і засів в останньому ряду партера. Про те, що п'єсу доведеться забрати, він не мав жодного сумніву і відверто шкодував змарнованого часу. Але вирішив бути коректним, аби не ображати зайве акторів.

Галині розповіли про вчорашній прикрий випадок, а головреж стільки наторохтів про її «відповідальність перед колективом театру», що вона зовсім розгубилася.

— Зараз я тебе представлю авторові.

— Може, краще не треба?

Але Гусаченко схопив її за руку і притяг до Мороза. Затуркана всім цим переполохом, Галина не змогла навіть путнього слова сказати драматургові. Гусаченко вже й сам каювся, що так її налякав. «Не треба було нічого казати. Нехай би грала, не знаючи, що на неї дивиться автор. Бодай би він відсох мені, той клятий язик! Тепер вона остаточно все завалить», — катувався головреж, з острахом поглядаючи на ошелешену Галину.

Мороз навіть не став приховувати подиву. Як, невже оця худенька, непоказна й несмілива актриса здатна створити образ тієї гордої, красивої жінки, в який він вклав так багато своєї душі? Створити образ високої трагедійної сили? Йому стало просто шкода Галину і досадно на себе. Не треба було залишатися.

— Мабуть, не зможу, — поскаржилася Вікторії Павлівні Галина. — У мене аж коліна тремтять.

— Пусте, дитинко. Яка різниця — є він чи немає? Не дивися в його бік, просто не звертай уваги. Ти зможеш! Іди.

Мороз не дуже стежив, що там робиться на сцені, просто відсиджував час і міркував про щось своє. Та раптом якась нотка, слово чи жест насторожили його. Він став прислухатися. Далі підвівся й навшпиньки перейшов з останнього ряду ближче до сцени.

Галина вже не бентежилась, бо й справді не думала про автора. Вона забула і про себе. Для неї зараз існувала лише одна людина — Мирослава, життям якої їй судилося ці години жити. Всі актори, затамувавши віддих, стежили за Галиною. Гусаченко не втручався в репетицію, побоюючись, що може зіпсувати справу.

— Ну, зараз вирішується наша доля. Давай, Галинонько, давай! — шепотів, ніби молитву, Петровський.

— А мене це аж ніяк не хвилює. Пропади вона, ця триклята вистава! — костричилася Ванда. — Просто кортить, щоб Галка втерла носа отому набундюченому ідолові.

— І втре! Щоб мене вовки з'їли, коли не втре! — радісно підморгував Натальченко. — Ви тільки погляньте на нього!

Справді, їжакуватого, непривітного Мороза немов підмінили. Зараз це була зовсім інша людина: похмурі, аж ніби сонні очі його загорілися, обличчя ожило. Схвильований, з розкуйовдженим сивуватим чубом, він ходив перед сценою і то жестикулював, то завмирав на місці. Врешті не витримав і голосно вигукнув:

— Та що ж бо ви робите, божевільна ви жінко? Це — чудесно, але ж ви — не моя Мирослава!

Він вихопився на сцену і, відмахнувшись від сполоханого Гусаченка, що метнувся йому назустріч, підступив до Галини.

— Що ви з нею зробили? Зрозумійте, вона сильна, але вона не може бути щаслива, не може! Це неприродно!

— Може, — тихо, але вперто відказала Галина. — Така жінка повинна бути щасливою.

— Чортівня якась! Хто з нас краще знає Мирославу: я, її автор, чи ви — актриса? Хоча граєте ви просто здорово! Неймовірно граєте! Але ж так не можна: ви все повернули по-своєму.

— Так я її відчуваю.

— Відчуваєте! Таж, до дідька, а я що — не відчуваю, виходить? Не думайте, що мене так легко перекопати. Ми з вами будемо ще серйозно сперечатись, сваритися... Ану, давайте ще раз оцю сцену з листом.

Дві години без перерви, захопившись цією своєрідною суперечкою, Мороз примушував Галину ще й ще повторювати монологи, прогнав зі сцени Володьку, подаючи репліки за нього. Він вслуховувався, міркував уголос, сердився, кричав, навіть тупав ногами. Врешті, сам знеможений, але веселий, міцно струснув Галинину руку.

— Скоряюсь, ваша взяла. Парадоксально, але факт: я сам не розумів своєї героїні. А ви — справжнє чудо! Як ви змінюєтесь граючи!

Зачувши ці слова, Гусаченко вже сміливо підкотився до драматурга.

— Пора пообідати, Михайле Гнатовичу.

— Можна й пообідати, я голодний, як вовк. Тож слухайте: я лишаюся в Старогірську доти, доки не зробимо спектаклю. Тільки не ремствуйте — ганятиму! Усіх вас ганятиму, а її...— він кивнув на вкрай змучену Галину,— її слухатиму сам. До речі, звідки ви її, таку, взяли?

— А ми досі й самі не знали, що вона така,— вже миролюбно засміялася Ванда.— От і про вас не знали — який ви насправді. Ну й приємно іноді помилятися в людях!

* * *

З прем'єрою «Мирослави» не пощастило. Напередодні захворіла Галина і пролежала кілька днів. До того ж і Мороза терміново викликали до Києва, і прем'єра відбулася без автора. Розумніше було б відкласти виставу, та на таке Гусаченко не зважився: запрошення ж розіслали, квитки продали...

Прем'єра пройшла непомітно. Та й то славу богу, бо Мирославу грала Жанна так манірно і вбого, що хотілося плакати.

Це була остання вистава сезону. На літо театр виїжджав на гастролі.

Ще зовсім квола після хвороби, Галина збиралася в дорогу.

— Ну як ти поїдеш! — умовляв Федір. — Ти ж зовсім недужа.

Останнім часом він стійко тримався, не дозволяв собі й краплини, навіть пива. І то йому було не важко, бо Галинка знову з ним. Доглядав її з ніжною турботою, але боявся: чи втримається, коли залишиться сам-один. Чи не зірветься...

— Федю, якби ти знав, як мені хочеться поїхати! Там, на сцені, мені одразу прибуде сили. Але... Я розумію... Коли ти скажеш: не їдь, я не поїду. Ну... як ти скажеш, так і буде.

— Їдь, — сказав Федір. А що інше він міг сказати?

...І от у невеликому містечку актори сяк-так отаборилися в тісному готелику. А ввечері — перша вистава — «Мирослава».

У Галини від кволості та хвилювання все падало з рук. А що, як те, знайдене, зникне? Що, як вона більше не зможе — так?

Вона з острахом дивилася на яскраві афіші (Гусачок не пошкодував грошей!) і почувала себе щохвилини гірше. Увечері, зовсім хвора, ледве прийшла до театру. Аж головреж злякався.

— Слухай, ти тее... Іди, мабуть, та лягай. Яюсь обійдемося.

— Звісно, куди їй грати, — пирхнула Жанна. — Глянути страшно, мов привид.

— Я гратиму.

І Галина пішла гримуватись.

Перший... Другий дзвінок...

Напівмертва від страху, Галина визирнула в щілину завіси. В залі повнісінько: Серце то шалено стукало, то кудись падало.

Третій дзвінок. Спалахнули прожектори, тихо забриніла музика. Вистава почалася. На репетиціях не було цього страшного залу, сповненого глядачами. Вона навіть не уявляла раніше, як це страшно... Багато років грала на сцені, і не уявляла. А втім, хіба вона тоді грала...

— Галино, твій вихід, — підбіг Гусаченко. — Та що з тобою? Це ж тільки маленьке містечко, вони нічого не тямлять... Ну!

Насилу переступаючи ногами, Галина вийшла на сцену, заплуталася в лезах прожекторів і мимоволі відвернулася від глядачів.

— Відчини вікно! Вже ранок...

Сказала пошепки, її ніхто не почув. Гусаченко за лаштунками схопився за голову. Зітхнула і сказала на повний голос:

— Відчини вікно!

І знайоме вже, тривожне відчуття радості підхопило її, і знову, як тоді, на репетиціях, прийшло болісно-гостре відчуття польоту. Вона вже знала, що зможе підвестись і зажити новим, притаманним тільки їй, тільки зараз і тільки таким життям. Зникла сцена, декорації, ворожа темрява залу. Невидимі струни протяглися від бентежного серця Мирослави до глядачів. Бо задля них вона зараз жила.

Це була повна перемога над собою. Поріг остаточно залишився позаду.

Бурхливі оплески, квіти... Її, приголомшену й знеможену, виводить Гусаченко за руку на виклики,— даремно гадав, що ці глядачі нічого не тямлять. Усе те пригадувала потім, в тісному номері готелю. Переверталася без сну на ліжку, переживала все заново. Від першого кроку на сцені до останнього.

«Успіх, талант...» Як багато цих слів почула сьогодні! Тільки це, мабуть, не ті слова. Не словами можна повідати про те, що відчувала.

Це міг би збагнути Федір, якби був поруч. Бо він один міг бути по-справжньому щасливий її щастям. І саме він був їй зараз потрібен. Треба сказати Федорові хоча б кілька слів! Не можна не сказати.

Галина підхопилася, сіла до столу. Швидко зашкреботіла старенька авторучка, полишаючи на папері кривулясті рядки.

«Рідний! Якби ж то ти сьогодні був на виставі! Я знаю, ти повністю зрозумів би мене, навіть глибше зрозумів, аніж можу це я,— бо ти завжди вірив у мене, а я так часто мучилася сумнівами. І так довго. Вони зникли, ці сумніви, Федю, чуєш? Ти радий? Знаю — радий. Я не вмю писати, на папері мої слова дерев'яніють, ах, якби зараз тебе побачити, друже мій. Щоб ти сказав мені... щоб ти зрадів зі мною...»

З досадою відкинула ручку. Коли Федір одержить цього листа, вони вже будуть в іншому місці, а поки дочекається від нього відповіді... Ні, їй треба негайно, зараз почути його живий голос. А якби подзвонити по телефону? Але звідки? В цьому готелику телефону немає. Згадала: біля

автобусної зупинки бачила поштове відділення, напевне, звідти можна замовити розмову зі Старогірськом. Так, так, подзвонити. Він повинен знати, не можна позбавляти його цієї радості.

Галина швидко одягнулася і вибігла з номера. Надвірні двері було замкнено, а ключа прихопила чергова й подалася десь спати. Повернулася до себе і, знервована, сіла на ліжку. Мов у пастці. А їй же так треба було... Вперше за останні роки — так поговорити з Федором! І — не може.

Стривай, а через вікно? Готелик одноповерховий... Визирнула — надворі темінь, не видно, що там внизу. Дарма! Засміялася, легко вихопилася на підвіконня і стрибнула вниз. Шурхнула під ногами купа трісок, і сердито бовкнув десь із-за паркана собака.

Вона вибігла з двору й чимдуж подалася розшукувати пошту. Недописаного листа прихопила з собою: якщо не пощастить поговорити, то допише й укине в скриньку. Заблудила (спитати ж нікого — ніч) і врешті таки знайшла. Розбудила сонну телефоністку, замовила розмову й, нетерпляче пристукуючи тонким каблучком по підлозі, чекала.

У телефоністки щось не ладналося — ніяк не могла додзвонитися до Старогірська.

— Ну що це? — нервувала Галина. — Позасинали вони там усі, чи що?

Вона заплющила очі й уявила Федора — радісно здивованого її несподіваним нічним дзвінком. Федоре, скаже вона, Федю, чи пам'ятаєш ти своє давнє пророцтво? Так от, воно збулося! І почує у відповідь схвильоване: «Дівчинко моя, рідна моя!» І тільки. Більше нічого й не треба.

Нарешті телефоністка добилася до Старогірська, але тепер не відповідала квартира.

— Дзвоніть ще, — вимагала Галина, — він прокинеться. Він повинен прокинутися. Та дзвоніть-бо! Мені так потрібно!

Телефоністка й собі розхвилювалася. «Дзвони, дзвони!» — сердито кричала вона в трубку, і її кругле веснянкувате лице почервоніло. «Що таке? Ось не мордоч голови, дзвони знову! Тут така справа, що не можна чекати».

Господи, вжахнулась раптом Галина, а може, він хворий? Може, в нього приступ? От лежить зараз без

тями один, нікому навіть допомогти... А я... Як можна було його самого лишити? Чому я така егоїстка?

— Взяли трубку! — радісно гукнула телефоністка. — Пройдіть до кабіни.

Галина метнулася до кабіни й схопила трубку.

— Алло, алло, Федоре! Це ти? Федю, ти слухаєш?

Її відповідь — невизразне бурмотіння. В трубці клацнуло і змовкло.

— Та що ж це таке? — аж схлипнула Галина. — Навіщо роз'єднали?

— Чого роз'єднали? — обурено закричала телефоністка. — Ви що, смієтесь? Не роз'єднували? Ану, подзвоніть ще!

Галина чула, як там, за багато кілометрів, надривався в їхній квартирі дзвінок. Марно, ніхто не обзивався. Вона вже хотіла вийти з кабіни, як трубка ожила, зачувся знайомий Федорів голос:

— Хто? Як-кого ч-чорта... Не даєш спати...

П'яний. Знову п'яний. Її соромно було глянути на телефоністку. Похапцем поклала на дерев'яний бар'єр карбованця і прожогом вибігла геть.

Знову запив, знову повернулося це нещастя. А вона ж так бігла, щоб порадувати його... Мчала, немов божевільна, до того Федора, якого вже давно не існувало.

Так, не існувало. І вона про те знала. Хіба справді повірила в його обіцянку? Просто їй було спокійніше повірити. Одурити себе саму, щоб так не боліло. Бо Федора — такого, яким він був, уже ніколи не буде. Тепер вона впевнилася: ніколи! Адже не минуло й три доби... Ні, це — кінець.

Витягла з кишені недописаного листа й подерла на дрібні клапті. Все. Кінець. Не її вина, що відтепер піде тільки своїм шляхом. Своїм, нарешті знайденим.

І раптом з острахом зупинилася. А може, взагалі не було нічого? І те трепетне відчуття польоту, та тривожна радість — може, й вони просто вигадані?

Галина напружено прислухалася до себе, — так, певно, мати прислухається до перших порухів жаданої дитини в собі. Невже нічого не було, просто — випадковий успіх?

На мить уявила себе знову на сцені. Бентежна радість випручалася з-під болісного тягаря й образи, бентежна радість того пройняла її. Ні, воно існувало, жило в ній. Невигадане, справжнє.

Радість змагалася з болем, і якщо не перемагала, то й не відступала. Ішла з нею незнайомими вулицями. За околицею містечка Галина зупинилася. Одна по одній гасли нічні зорі.

«Відчини вікно! Вже ранок».

І справді — настав ранок. Її найперший у житті ранок.

«Хто? Як-кого ч-чорта? Не даєш спати...»

Це ж — щойно виїхала і вже зірвався! Обіцянка, що буде лікуватися, звісно, брехня. Так, спільного життя не може бути ні для неї, ні для нього. Спільною може бути тільки мука, і щодалі лютіша. Тепер справді — кінець.

Що ж ти робиш, Федоре?..

* * *

Жанна визирнула з дверей свого номера й здивовано закліпала підфарбованими віями.

— Звідкіля це ти, Галко? Де ночувала? І чому вся мокра?

— Заросилася. За містом трава аж гнеться від роси. І куші теж.

— Це з якої ролі?

— Ні з якої. Я просто там ходила.

— Чого?

— Так. Просто так.

— Божевільна! Поглянь на свої туфлі. В чому ти ввечері гратимеш?

Галина махнула рукою. Жанна з підозрою придивилася й ревниво спитала:

— Та вже ж не одна ходила?

— Не одна,— відказала Галина і пройшла до себе. Справді, не одна, а із своєю радістю. Наперекір тому болю і сорому, що їх завдав Федір.

Сонце хлюпнуло у вікно. Від нього вбогий номер готелю, що чимось (запахом?) нагадував ящик з-під мила, став казково принадний. Галина стягла з себе вогку від роси сукню, скинула туфлі і підійшла до дзеркальних дверцят шафи. Каламутне люстро пожадливо поглинуло тонку її постать і знехотя віддало спотворене криве зображення.

Я не вірю тобі, подумала Галина. Тепер я знаю, яка я насправді.

Годилося б хоч трохи поспати. Або спершу поспіда-ти. Але зараз вона нездатна була ні їсти, ні спати. Ширше розчинила вікно, схилилась над підвіконня, примружилася на сонце і з насолодою підставила промінню оголені смагляві плечі.

Чому вона досі не знала, як чудесно жити на світі?

І враз стемніла — знову згадала про Федора. Уявила його п'яного, з каламутним поглядом, і здригнулася — вже не від жалю, від огиди.

Згадка ображала сонячний ранок. Галина стріпнула головою, ніби можна було відігнати думки. Не треба! Хіба вже не вирішила — кінець. Ні, не зопалу, це прийшло по довгих роках. Для того, щоб вистачило сили боротися з лихом, треба повністю — вона це розуміла — відмовитися від себе, жити тільки для Федора. Ні, цього вже не зможе.

— Галко, ти на кого влаштувала засідку?

Озирнулася — Ванда. Величезна, рожевошока, з розпатланим рудуватим волоссям, вона, позіхаючи, стояла на порозі. Підійшла до ліжка і змаху плюхнулася на нього. Металева сітка жалібно зойкнула і провисла під Вандиним центнером, мов гамак.

— Досі це було ампула Жанночки. Проте якщо ти вже вирішила відбивати її поклонників, то раджу тобі перейти до моєї кімнати. З цього вікна тебе все одно ніхто не побачить, а моє виходить на вулицю.

— Не вигадуй дурниць.

Галина з досадою відійшла од вікна і накинула на плечі халатик.

— Пересядь на стілець, я хочу лягти.

— Чи не занедужала після тріумфу?

— Ні, просто не спала.

— Ще б спати! Жила собі людина тихо-мирно, аж зненацька на неї падає свідомість, що вона — талант...

— Ой Вандо, ти ж знаєш — якби не ця п'еса, ніхто б ніякого «таланту» не побачив. Причиною тут тільки п'еса.

— Ну, якби не було таланту, жодна п'еса, нехай геніальна, не допомогла б. Признайся, мріяла про славу?

— Так, мріяла. Про славу? Не знаю... Устань із ліжка.

Ванда зітхнула і сумовито оглянула Галину ясно-голубими, як у немовляти, очима. Сьогодні у неї був ліричний настрій.

— Я тепер вже ніколи не мрію про славу. А раніше мріяла... Я хотіла бути трагедійною актрисою, і, мабуть, це й було моє покликання. Але завжди граю придуркуватих начальницьких дружин, різних міщанок та шльондр. Набридло! Ні, тепер вже я не мрію про славу. Я мрію тільки про любов, а точніше — про мужчин. Для мене це єдиний цікавий об'єкт, хоч і не дуже достойний.

— Ти можеш пересісти на стілець?

— Можу. Ні, я все-таки мрію про кохання. На все життя. Але такого не буває, на жаль. Що ж, я не вибаглива, можу вдовольнитись коханням на короткий термін. А знаєш, вчора після вистави я сказала Володьці: не зітхай і не дивися на неї такими телячими очима.

— На кого «на неї»? — здивувалась Галина.

— На тебе. Він же в тебе тепер закохався. Чорт тебе знає, але ти страшенно змінилася. Особливо коли на сцені. Взагалі-то ти досить сіренька, малоефектна, як каже Жанна. А на сцені ти — зовсім не ти. Навіть не віриться. Так от, я йому й кажу: не зітхай, вона не для тебе. Зате ти можеш піти до мене. Правда, ти надто красивий, щоб по-справжньому подобатися жінці, і все ж я тебе прийму. Галка — то русалка, жінка з холодною кров'ю, вона ще сама не знає, чого хоче. А я знаю! Так утік. Кретин!

Ванда нарешті пересіла на стілець.

— Я не заздрю тобі, я не Жанна. Навпаки, мені тебе шкода. Бо ти ніколи не зумієш скористатися зі свого становища.

— А ти б зуміла? — Галина скептично глянула на подругу.

— Лихий його знає, мабуть, теж ні. Я ж більше язиком... От Жанна — та зуміла б! Ох, і використала б вона цього Мороза, з рук не випустила б. До речі, він славний дядько, хоч і знаменитість. А Жанни ти стережися, вона зла.

— Що вона мені зробить?

— Та, власне, нічого. Тепер тобі вже ніхто нічого не зробить. Тільки ж, Галко, як ти житимеш далі?

— Ти про що? — в насторожених очах майнув переляк.

— Сама знаєш — про що. Як ти житимеш далі з Федором? Тобі тепер стане ще важче. Йому теж. Чи він справді покинув пити?

— Ні... — з болем зронила Галина. — Якби ж то...

— От бачиш. Я думаю, що вам треба розійтися. Бо ви тільки мордуватимете одне одного. Ти якось казала, що є жінка, котра його давно любить?

— Ну є. Але ж він не...— і з гіркотою урвала.

— А може, коли ти від нього підеш, то і в них все складеться на краще? Ну та не моє собаче діло втручатися у ваші справи.

Ванда зітхнула, звелася й підійшла до дзеркала.

— Тьфу, невже я така потвора? Можна розбити це дзеркало?

— Не зараз. Дай мені трохи поспати.

— Всі кажуть, що не варто мені бути такою гладкою. Вони просто не розуміють, що саме в цьому моя принада. Це збагнули б тільки тоді, якби я схудла. Тоді б я втратила весь свій арсенал...— І з епічним спокоєм повернулася перед дзеркалом.

— Вандо, замовкни! Ти зовсім неможлива!

— Не варто повторювати загальну думку. Нудно. Знайди щось оригінальніше, я заслужила на яскравіші визначення. А про Федора ти подумай, це я серйозно. Ну спи, спи, я пішла...

* * *

«...Тепер, коли я прокидаюсь, я не відразу розплющую очі. Я хочу на кілька хвилин залишитися з тривожно-радісним очікуванням нового, того, що принесе мені цей новий день. З його сонцем. Можливо, з грозою. З запахами гриму і декорацій, з новими людьми. Особливо з новими людьми. З їхніми інтонаціями, до яких так цікаво прислухатись. І з усмішками.

Якою чудесною може бути усмішка людини! От у Вікторії Павлівни усмішка щира, материнська. А в тієї жінки, де ми з Вандою ночували,— спокійна і мудра. Ні, «мудра» холодне слово. У неї усмішка по-людському тепла. А у Ванди— зовсім дитяча, незважаючи на її бравату і напускний цинізм.

Тепер я люблю жити. Тепер я дуже люблю жити. Я так радію, що в мене стали слухняними тіло, обличчя, голос. Я ніби народилася знову і дістала себе в подарунок. Я люблю дивитись на хороших людей, від них багатішає душа. Придивляюсь і до інших— нещирих і заздрісних. Мабуть, без них не полюбити хороших. Це— світло й тіні.

Можливо, я не дуже розуміюся в людях. Мене ж так легко привабити добрим словом чи нехитрим жартом. Але я твердо знаю: людина, яка щиро, від душі вміє сміятися, не може бути лихою. Мене лякають похмурі, ті, що не дивляться в очі. Не можна любити таку людину.

«Ти, Галко, по-справжньому нікого не любиш,— сказала мені вчора Ванда.— Бог чогось не додумав і вставив тобі пластмасове серце».

Ванда була сердита і явно хотіла мене образити,— на неї іноді таке находить,— з Гусаченком вона вчора теж полаялася. Але я тільки засміялася. Пластмасове серце! Неправда. Нехай я ніколи по-справжньому не любила когось одного, зате завжди, до самої смерті любитиму життя і людей в ньому. Я завжди любитиму ранки, бо вони приносять мені нові дні. Один з таких днів приніс мені віру в себе — актрису. Це тоді я народилася вдруге.

Що принесе мені новий день? Не знаю. І це добре — не знати. Чекати невідомого, радіти йому. Чекати сподіваної радості. От і зараз: прокинувшись, я лежу з заплющеними очима. Як перед опущеною завісою: за нею новий день. Не знаю, скільки їх припаде на мій вік, але всі вони нові, неповторні. Це — моє багатство.

Раніше я майже не вміла сміятися. А зараз... зараз стала якоюсь легковажною. Іноді хочеться зробити щось таке... Ну, хоча б узяти й заспівати голосно. Нехай Ванда розлючено загупає кулаками в стіну — вона вранці любить поспати. Я можу побігти до неї і побешкетувати. Придушу подушкою, або хлюпну в обличчя водою, або замкну двері, а ключа підкину Гусачкові. Раніше такого зі мною ніколи не було...

Так, я тепер люблю життя. Але не сліпо милуючись ним. Багато чого, що раніше мене тільки дратувало, я гостро засуджую, а інше ще гостріше ненавиджу. Не люблю, наприклад, збори, де промовляють казенно і нудно. І, головне, фальшиво. Це жахливо, коли нещира людина говорить з трибуни святі слова! А коли я читаю газети... як часто від затертих, іржавих рядків мені сохне в роті... Ненавиджу, коли пишуть про загрозу нової війни! Ні, не вірю цьому! Війна неможлива, я твердо переконана. Адже люди знають, що вона їм несе. Хіба можна свідомо погасити сонце?

Не вірю!

Все це так, але це ще не все. Не вся правда про мене. У мене душа з подвійним дном. І там, на споді, на другому дні, я намагаюся приховати крижину, яку не в силах розтопити. Не вистачить всього мого тепла.

Крижина та — Федір. Та я про нього зараз не можу думати.

Десь, мабуть, у Гусаченка в номері, деренчить будильник. Пора вставати.

Здрастуй, День!»

* * *

Федір не пішов сам на мебльовий комбінат, просто поштою послав заяву про звільнення за станом здоров'я. Знав, заперечувати не стануть, нащо їм баласт...

Коли поїхала Галина; нудьга з такою силою скрутила його, що він, звісно, не витримав. І щоб не думати над тим — що от, знову забракло сили, глушив думки горілкою. Проклинав себе, ненавидів, але... Підійшов, очевидно, до своєї останньої зупинки. І краще буде для них обох, коли це швидше скінчиться.

І все ж доводилося готувати собі якусь їжу, зрідка вигрібати сміття з квартири. Авгієві стайні! Може, він би ще намагався боротися, якби Галина хоч зрідка писала йому. Але відколи поїхала — жодного слова. Хоча б подзвонила! Невже не відчуває, що він зараз гине? Він знав — не любила писати, але щоб отак... Мов відрізала. Що ж, нехай; так, мабуть, і треба. Досить борсатися, пускати бульки, — на дно, туди тобі й дорога.

І до Валерії не заходив, взагалі унікав людей. Вона сама прийшла до нього, хвалити бога, хоч в ту хвилину був тверезий.

— Як живеш, Федоре?

— А ніяк. Не живу.

— Що пише Галина?

— А про що їй писати... Мотаються з району в район, як завжди.

— Е, ні, не як завжди. Вона справді нічого не написала?

— А чого тебе так стало цікавити? І яке це має значення?

Валерія подала йому обласну газету. Федір з досадою відштовхнув її руку, але вона наполягла:

— Прочитай!

То була рецензія на виставу «Мирослава», що її театр повіз на гастролі. А ось і про Галину: «Талановита актриса... підкоряє своєю тонкою, широю грою... приваблива... дуже своєрідна...» На епітети рецензент не поскупився.

То ось воно як! Виходить, Галка тоді, коли почали працювати над п'єсою, не помилилася: «Мені здається, що я відчула нарешті...»

Талановита... Своєрідна... І це все правда! Він вірив у неї давно, вірив у її талант ще тоді, коли не вірила вона сама. Так, так... Отже, даремно він відмовився з нею поїхати в лісництво, хоч у цьому його правота! І... даремно тепер залишився один. Він знає: тепер уже залишився один.

Ще недавно, ще рік тому, прочитавши таке про неї в газеті, зрадів би, побіг давати телеграму: це ж бо його Галинка! А зараз...

Ні, то неправда, що він не зрадів. Радість була, але її глушило інше: почуття скривдженого, що відбився, відстав на шляху, втратив те основне, заради чого люди-на живе й бореться за себе.

І ще було. Нехороше. Якби вона зазнала поразки, лишилася б надія, що він ще може стати потрібний, що його допомога, підтримка... Та яка допомога, яка підтримка? Адже перед нею тепер розкрилися широкі простори, а він для неї мов той камінь на шиї. Тому її успіх — його остаточна катастрофа. Краще б Галина зрадила, це б не забрало її назавжди. Тільки ж Галина не зрадить, воно занадто чесна. А якщо й зрадила б — сказала б в очі всю правду. І цим відняла б у нього єдину зброю — докір.

— Ти засмучений, Федоре? — спитала Валерія, пильно вдивляючись в нього.

— Ні... Не те.

— Те! Для тебе було б краще, якби Галка була нездарою.

— Чому ти така? — спалахнув Федір. — Чому ти завжди вибираєш найболючіше місце? Ти за цим і прийшла — щоб ударить.

— У кожного своя біда, Федоре. У мене та, що я саме така.

Вона перекинула із стільця його старий кітель на

диван, сіла й зосереджено стала припалювати сигарету. Сигарета надломилася, й вона її відкинула геть. І знову пильно глянула.

— Бачиш, і такою я тобі ще потрібна. До кого іншого ти понесеш свою нудьгу? Але що буде, як і мені це набридне? Мовчиш? Гадаєш, не набридне? Так, твоя правда. Ти добре знаєш, що єдине, чого я боюся,— це втратити тебе навіть такого, яким ти став. Хоч, признатися, зараз просто бридко дивитись на тебе. Ти аж опух... Куди ти?

— З твоїх очей. Щоб не було тобі бридко.

— Не сіпайся, сядь. Але це добре, що ти не втратив ще здатності ображатись.

— Перестань пекти! Невже ти не бачиш... Як мені бути?

— Як бути? Або покинути Галину, або покинути питу. Друге — краще, але ти цього поки що не зможеш.

— За весь час жодного листа! Ні словечка!

— А може, вона не хотіла... травмувати?

— Ні! Ні, їй таке б і на думку не спало. Ти її просто не знаєш.

— Тоді чим же пояснити це загадкове мовчання?

— Нащо ти, Леро, прийшла? Мордувати мене?

— Ні, Федоре, я прийшла не за тим. Невідомо, кого я дужче мордую — тебе чи себе... Я прийшла попередити тебе, що приїхала Степанова дружина.

— Степанова? Якого Степана? Хто приїхав?

— Дружина Степана Сердюка. Точніше — його вдова.

— Марія?!

— Так. Ти останній, хто бачив його живого. Ти виносив його з бою...

— Виносив... Не доніс.

— Все одно, ти останній, з ким він розмовляв.

— Не розмовляв, він був непритомний.

— Але вона хоче тебе бачити. Чесно кажучи, я поболялася вести її до тебе... Давай-но я пришлю зараз жінку, щоб прибрала в квартирі. А ти сам — хоч поголися...

— Ні в якому разі! Я не хочу, щоб вона мене бачила таким. Це неможливо! Що ти їй про мене сказала?

— Що ти, здається, виїхав. І що я сьогодні довідаюсь...

— Так, я виїхав, помер, мене немає, кажи що хочеш, але — боронь боже! Я нікого не можу бачити!

— Як знаєш. Але жінку я пришлю, щоб прибрала оцей барліг. Слухай, а може, ви зустрінетеся в мене?

— Леро, ти хочеш для мене нового приниження?

— Ні,— Валерія помовчала.— Ти, мабуть, маєш рацію.

* * *

Марія... Невже це справді колись було? Таке свіже, недоторкано-чисте? І як жорстоко нагадувати саме зараз про те — давнє-давнє...

Не відганяй, Федоре, спогадів, вони все одно не відступлять.

...Свище вітер, забиває подих. А попереду підступно вигнула бронзовий стовбур сосна — не об'їхати. І от уже лижі самі мчать у видолинок, а Стьопка Сердюк втовзуться по самі вуха в снігу.

— Вставай! — регоче Федько Марченко, спритно обминаючи криву сосну.— Бо побачить Марійка — засміє!

— Як засміє, то обох! — і Степан перечіпає товариша. Федькові лижі наздоганяють Степанові, а хлопці, сміючись, борюкаються в снігу.

Добре ганяти на лижах по голосіївських горах! Одна біда: вимахаєшся і розгорається вовчий апетит. А спробуй вгамувати його в студентській їдальні пісним, остобісілим розсольником! Ех, буханочку б хліба після такої прогулянки, та посолити б крутенько, та зубок часнику... Душу віддати!

В гуртожитку захололи батареї центрального опалення. Федько із Степаном вмостилися вдвох на вузькому залізному ліжку, ще й нацупили на себе всі ковдри сусідів: ті на вихідний подалися додому — може, привезуть з півмішка картоплі. Тоді — хлопці, живем! А поки, в солодких надіях, Степан Сердюк та Федір Марченко гризуть таксацію та промлісівництво.

Різні вони, ці хлопці, і зовнішністю і вдачею. Федько — середній на зріст, широкий у плечах, русявий, спокійний, навіть ледь вайлуватий. Відзначався серед однокурсників добротою і впертістю: його нелегко у чомусь переконати. Зате переконавшись, свого не зрікався. Завжди стриманий і завжди надійний.

Степан же стрункий, високий, чи не найвродливіший хлопець на факультеті. Вдачі запальної, непосидючої, і в настроях мінливий: або жартує, або насупить чорні,

вибагливо вигнуті брови, і тоді краще до нього не підходь: відшіє ще й додасть. І з Федьком частенько сварився, проте вони міцно товаришували. І ще обоє любили одну дівчину — чорнооку Марійку з меліоративного факультету. А Марійка? Хтозна, до обох ставилась приязно, але дехто казав, що на Федора поглядає частіше. Те іноді здавалось і Федорові... Але він, чесний у всьому, не поспішав з'ясовувати взаємин. Те мусить зробити тільки Марійка. Він цінував дружбу із Степаном і не хотів її зраджувати.

Лежать друзі під п'ятьма блаженськими студентськими ковдрами, гортають сторінки підручників. Федір — небавом, терпляче, як і все, що він робить, а Степан раз у раз відкидає книгу і заводить розмову. Його все хвилює: і чому на полях замість хлібів ростуть бур'яни, а люди бідують? І чому виключили з комсомолу й вигнали з інституту хорошого хлопця Митька Колодку тільки за те, що якась сволота прислала листа, нібито Митьків батько куркуль? А який же він куркуль? Трудяга, змалечку з чорної роботи не вилазить, тільки й гріха того, що посварився з головою колгоспу... Чому...

— Досить! — уриває Федір. — Ну чого ти скиглиш? Ми ж комсомольці, не маємо права нити. Треба вміти здолати всі труднощі.

— Ти мене не агітуй!

— А я й не агітую. Треба всім чесно боротися за майбутнє...

Федір широко переконаний: все те, що відбувається зараз, — а в ньому й справді багато гіркого, — все те — заради майбутнього. А в ім'я того прекрасного майбутнього не шкода віддати й життя.

...На столі — проліски. Дуже багато пролісків і дуже мало наїдків. Зате скільки гамору, сміху, дотепів — у гуртожитку весілля. Ні, не за Федора виходить чорноока Марійка, а за Степана. Й ні вона, ні хтось інший не знає про ту розмову, що відбулася поміж Степаном і Федором під час зимової сесії.

Увечері вони вдвох засіли за підручники в одній з аудиторій, — в інституті опалення працювало, не те що в гуртожитку. А Степан зумів умовити вахтера, щоб той їх не виганяв. Власне, засів Федір, а Степан весь час нервово ходив перед довгою чорною дошкою. Врешті зупинився, схопившись рукою за ріг кафедри, ніби шукав точки опори.

— Федоре, слухай...

Голос був якийсь дивний, хрипкий, не схожий на звичний «категорично-іронічний» Степанів голос. Видно, нелегко було йому зважитися на те, що надумав.

— Мені треба з тобою поговорити.

— Може, іншим разом? — Федір не зводив голови від підручника. — Не будемо марнувати зараз часу.

— Ні, зараз! Іншого разу, може, я не зважуся... Та покинь к бісу свої формули, вони тобі в житті ніколи не згодяться.

— Але ж сесія...

— До біса сесію! Я хочу говорити про... Я хочу тобі сказати... Я хочу тебе просити... Ну, чого ти витріщився? Я прошу тебе як друга, благаю... Не думай, що це мені так просто...

Федір здивовано глипнув. Степан ніколи й нічого не благав, то було всупереч його натурі. Та що це з ним?

— Відступися від Марії, — глухо мовив Степан. — Я люблю її, розумієш?

Це Федір розумів.

— Я не можу без неї! Ні в кого в світі я не став би про таке просити, бо про таке взагалі не просять. Але ти — мій найближчий друг. Знаю, смішно дивитись на мене, слухати мое квиління... Та я вже не маю сили... Убив би самого себе... Відступися, Федоре!

— Це вона має вирішувати сама, — стиха відказав Федір. — Дивна розмова.

Він склав підручники й рушив до дверей. Степан заступив дорогу. Його зблідле обличчя вразило Федора. Про що зараз промовляв цей погляд? Благав? Ненавидів? І те й друге разом.

— Я теж люблю її, Степане.

— Знаю! Але не так! Ти — врівноважений, добрий... Ти міцний. Зможеш прожити без неї, а я не зможу. Федоре, друже, ну дай мені в пику, дай, мені стане легше. Але... Федоре!

Федір мовчав довго. Потім твердо сказав:

— Добре. Пустити мене.

Від того вечора він почав оминати Марійку. Дотримав слова.

...І ось — весілля. Що ж, певне, він добре зробив, поступившись. Бо Марійка — юна, тоненька, вся аж світиться щастям, а Степан не зводить з неї закоханих

очей. Чудесна пара, і вони щасливі обоє. Тут вагатися нічого — він добре зробив!

На душі (нарешті!) полегшало. Захмелівши від чарки вина, — а його було мало, як і наїдків на цьому студентському весіллі, Федір разом із усіма сміявся, не влад покрикував «гірко» і широко зичив добра. Бо не Степан перемиг його, він сам себе перемиг!

Коли ввечері розходилися (хлопці делікатно пішли ночувати до товаришів, бо Марійка теж жила в гуртожитку), Федір на хвилику затримався, — ненавмисне, йому треба було взяти з тумбочки мило та зубну щітку. Марійка підійшла до нього і стиха шепнула:

— Федю, ти — кращий за нас обох.

То була їхня остання студентська весна.

Що далі? А нічого, далі життя пішло, як то кажуть, нормально.

По закінченні інституту Федора взяли до армії. Степана не взяли, щось у нього із серцем було негаразд. Вони вдвох з Марією поїхали працювати «в глибинку». Збігали роки. Відслужив своє Федір — отоді й годинником за Хасан нагородили, — повернувся до рідних країв і застав Степана вже директором великого Білозірського лісгоспу, випадково зустрілися в тресті Українліс. Як давні щирі друзі обнялися, зрадді зустрічі, розпитали один одного про життя-буття.

— А йди-но, Федю, до мене лісничим, — запропонував Степан. — Не зважай на те, що я в тебе буду начальником. У лісництві — ти сам собі хазяїн. А лісництво яке — сад, пасіка, річка... Кредит тобі зразу на корову дамо, забирай матір та женися. Не роздумуй довго, раджу, як другові, кращого лісництва не знайдеш. Та й парубкувати ми тобі не дамо, є в нас одна королівна. Ну як — по руках?

Федір не став довго роздумувати, поїхав у лісництво. І справді не шкодував: працювалося добре, матір до себе забрав. От тільки не одружився.

З Марією бачився зрідка. Вона зустрічала його, як найріднішого. Та й у Федора в душі давно перетліло, залишилася сама щира приязнь... Ну, може, ледь-ледь світлого смутку. Але він добре знав запальну Степанову вдачу, боявся, що той і досі (нехай приховано) ревнує. І не хотів нічим потьмарювати їхнє життя.

Коли гримнула війна, вони з Степаном в один день пішли до військкомату. Степана, правда, не викликали,

він пішов добровільно: не час панькатися з якоюсь там стенокардією. Їх обох проводжала Марія. Напівпритомну від горя, її силоміць одірвали від чоловіка. І тоді, в останню хвилину — ешелон ось-ось мав рушити, вона кинулася до Федора.

— Федю, бережи його! Бережи, Федю... бережи, бережи... Обіцяй мені, що берегтимеш! Мені тоді легше. Обіцяй, Федю, милий...

— Маріє, це ж війна.

— Все одно — обіцяй! Ти ж знаєш, який він несамо-витий...

— Обіцяю, Марійко. Якщо зможу.

Ешелон рушив, і Федір на ходу вскочив до теплушки. Його руки були мокрі від Маріїних сліз.

— Про що ви розмовляли? — запитав Степан.

— Щоб я тебе як слід муштрував, — силувано посміхнувся Федір. — Бо я ж лейтенант, а ти рядовий. Якщо воюватимемо разом, то зваж, що тепер не ти моє, а я твоє начальство. Он як справи повернули, друже.

Степан і справді попав у той взвод, що ним командував Федір, бо Федір про це подбав. Майже рік воювали разом, разом відступали, разом трапили в оточення. І коли Степана поранило, Федір, задихаючись, голодний і знеможений, сам ніс його — не знаючи куди, бо ворог міг бути з усіх боків. Ніс доти, доки не збагнув, що Степан уже мертвий. Встиг ще це збагнути перед тим, як його самого контузило. Отямився вже в медсанбаті, йому пощастило — не потрапив у полон. Але — хоч убий — не міг пригадати: де, в якому місці лишилася могила Степана... Якщо вона взагалі була.

Одужав після тяжкої контузії (вірив, що одужав), воював далі, час від часу відлежуючись по госпіталях з новими пораненнями, і так — до самої Перемоги.

Марії він не писав: нехай краще живе сподіваючись... Написав уже після війни. «Прости, не зміг уберегти...» Бо й справді — не зміг.

А зараз — боже ти мій, скільки років минуло! — вона знайшла його і приїхала. Мабуть, і вона змінилася, але ж не так, як він. Він нічого не зможе додати до того, що написав у листі. І розшукувати Степанову могилу (та яку там могилу!) — марна справа. Та головне — не хоче віднімати в Марії спогад про нього — молодого, дужого, якого вона так шанувала. Нехай він і залишиться в її спогадах таким.

Для нього — все це вже мертво. Все позаду. Вже нічого не можна змінити. Єдине живе — це Галина. Якби ж вона не була йому такою потрібною! Якби міг вирвати її зі свого серця!

Згадав, з якою принизливою жалістю вона дивилася на нього, п'яного. «Куди ти котишся, Федоре?» Куди? Хіба невідомо? Котяться завжди тільки вниз.

«Єдине, що зараз могло б затримати мене, це ти, Галино. Твоя любов. Ну, нехай не любов, не це божевілля, що я відчуваю до тебе, нехай дружба, чи як її там ще назвати... Ще весною ти це розуміла, бо просила покинути Старогірськ і поїхати в лісництво. Але я не міг піти на це. Не мав права. Я й зараз цього б не прийняв. Особливо зараз. Незважаючи на те, що — відчуваю — ти одійшла від мене. Жодного листа! Якби ти хоч писала, я б, може, і втримався... Ні, не треба брехати собі — я вже не можу втриматися.

А ти ж колись любила, якщо не мене, то мою силу. Втрачаючи силу, я втрачав поступово й тебе.

П'ять років тому війна несподівано знову вдарила по мені. Та хіба ж по мені одному? Але я послизнувся. Пішов по похилій. Кохання моє не втримує, навпаки — штовхає все нижче, бо воно одностороннє. Але... хіба ж ти винна в цьому? А хто винен? Валерія каже — нездоланне ніщо здолати не може. Вона інше мала на увазі, та яка різниця? Моє лихо теж нездоланне, бо я втратив волю.

Чи, може, я все-таки ще знайду в собі рештки волі?

А навіщо? Галина все одно вже втрачена. Жодного листа!..

Зараз принаймні я маю хоч коротку розраду, хоч на годину відлягає з душі. П'яна розрада... Та коли відмовлюся й від неї, з чим тоді залишуся?

Незбаром вона приїде. Приїде, щоб сказати — кінець. Краще було б самому це їй сказати. Але саме цього я зробити не можу. І за те я починаю ненавидіти і її. Хочеться завдати їй болю, лягти каменем поперек дороги. Як сміє вона радіти життю, коли я все втратив? То заради ж чого я повинен зрідатися останнього — запаморочливого п'яного зльоту над нудьгою, над буднями, над самим собою — зламаним, постарілим, нелюбим?»

«...З дев'яти ранку й до п'яти вечора, за винятком вихідних і перерви на обід, я клацаю на друкарській машинці. Переддруковую накази, інструкції, листи, іноді друкую під диктовку. І від отих сухих папірців поволі всихаю й сама.

Буває, правда, все рідше й рідше, хочеться мені вчинити якусь капость своєму начальству: переплутати цитати в доповіді або написати звичайними людськими словами чергового листа до якоїсь організації. Ні, такою не зроблю: я ж зразкова секретар-друкарка.

Про те, що я хороша друкарка, знають усі. Але, здається, ніхто не помічає, що я ще й жінка. І що я хочу звичайного жіночого щастя. Я хочу прати шкарпетки і варити чоловікові борщ. Хочу раненько, до роботи, побігти на базар, торгуватись, аж посваритись за кілограм яблук або звинуватити в лукавстві продавця за костистий кусень м'яса. Хочу зустрінути сусідку і поскаржитися на втому: адже чоловічина в домі — то такий клопіт! Хочу іноді поковерзувати, докорити, поревнувати... Я хочу тільки того, що має майже кожна жінка, на що вона жаліється як на тягар, не розуміючи того, як це добре.

«Валерія не з тих жінок, які вдовольняються власним кубельцем. Для цього вона занадто розумна. Сиреньке, обмежене міщанським благополуччям життя, котре цілком укладається між ліжком та кухнею, не для неї». Як багато я чула такого на своєму віку!

До мене частенько приходять чоловіки чужих жінок поскаржитися на свої родинні незгоди. «З тобою, як із чоловіною, можна про все говорити». І говорять, особливо після чарки. Випліскують свою душевну каламуть, а потім ідуть додому з легкою совістю. «Хіба Валерія жінка? У неї чоловічий характер». І гадають, що цим вихваляють мене. Ідіоти! А я — звичайнісінька баба, нещаслива й самотня.

Федір це розуміє. Ми з ним, як два стоптані черевики на одну ногу. Ми не доповнюємо, ми повторюємо одне одного. І в цьому наше лихо.

Давно, ще на фронті, коли ми були близькі і я гадала, що так може бути завжди (тоді мені не говорили, що в мене чоловічий характер, і я ще не палила цига-

рок), у нас відбулася відверта розмова. Він завжди був чесний зі мною. Занадто чесний. Так отоді Федір сказав: «Ти, Леро, чудесна людина і відданий друг. Я знаю, ти любиш мене, і нам варто б завжди бути разом. Але що вдієш, я тебе *так* не люблю...»

Для кого це обернулося більшою бідою, для мене чи для нього? Мабуть, для нього. Бо інакше не спіткнувся б він об Галину.

Галина, Галина... Я не можу добре ставитись до неї, я ж бо жінка. Якби вона любила його так, як він її, я б її ще дужче ненавиділа, але б простила. Не почуттям — розумом. Бо він тоді б не упав так низько.

Звісно, цьому винна і хвороба — відгоміння війни. Та її кохання утримало б його від падіння. Моє, на жаль, не може.

Федір багато завдав мені болю, завдає все нового. Але я не можу подолати свого почуття, так само, як він не може подолати свого — до Галини. І кого тут звинувачувати. Треба ж уміти бути справедливою, як би то не було важко.

...Після армії я приїхала в Старогірськ тільки тому, що тут оселився Федір. І всі ці роки щовечора чекаю на нього як старий, випробуваний подіями й часом товариш, без якого йому важче б жилося. Не так часто, як хотілося б мені, він приходить, і я рада, що потрібна йому. Нехай тільки так, як товариш.

Це — вечорами. А зранку і вдень — виконком, клацання на машинці. Цілий день мелькають перед очима мої руки — худі, жилаві, нежіночі. Я гостро заздрю жінкам з огруглими красивими руками й стрункими ногами. Може, якби і я мала такі — то й життя моє склалося б інакше? Сказав же колись один бовдур: «Мені байдуже, що там у жінки в голові. Основне — вона має бути красивою. Неможливо закохатися в жінку з кістлявими ногами».

Мені аж плакати хочеться від цієї несправедливості. Але не подаю виду, звикла. Я не дозволяю собі такої розкоші, як розпач. Востаннє дозволила тоді, коли Федір знайшов свою Галку. Ні, не тоді, а пізніше — коли збагнула — що це для мене. І все ж мені вистачило сили лишитися йому другом. Ох, нелегко було...

Я часто кажу, ніби радію з того, що не маю дітей. Мовляв, мені втрачати нічого. Жалюгідна брехня! Самозахист.

Ви, жінки, яким так просто дісталось материнство, ніколи не зрозумієте гіркого, пристрасного, прихованого від усього світу безнадійного бажання мати дитину. Свою. Найріднішу кровинку. Ту, якої ніколи не буде...

Що ж, тепер уже нічого не вдієш. Пізно. Нехай все іде, як іде».

* * *

Федір нацупив плаща, щоб прикрити зім'яту сорочку,— цю ніч спав не роздягаючись, і бридливо, немов шолудиве кошеня за шкірку, узяв з кухні господарську сумку: треба купити якихось продуктів. Завтра з гастролей повертається Галина. «Приїду четвер». Коротенька телеграма, оце і все за ціле літо. Запхнув до кишені пачку цигарок, зиркнув мимохідь у дзеркало, тернув долонею неголену щоку і сердито відвернувся.

Отже, завтра приїде.

Добре, що Валерія знайшла жінку,— квартиру прибрано. Він сам виніс цілу батарею порожніх пляшок і присипав їх сміттям за дровником. Тепер чвалає до магазину. Завтра вранці поголиться, навіть купить букет жоржин і поставить у її кімнаті... І — не питиме.

Завтра приїде. Завтра він почує її голос. Про що вона скаже? Чим пояснить своє мовчання? Нехай краще не каже нічого, він тепер боїться Галининих слів.

Федір терпляче вистояв чергу в гастрономі, не забув купити й молока. Тепер тьопай додому і жди. Не пий! Може, дружина зглянеться, приголубить, може, пояснить, що листи її просто десь загубилися. Ти ж будеш тверезий ці дні, купиш для неї квіти, завтра вранці зготуєш сніданок, виглядатимеш... От тільки — чи зглянеться вона? Хіба можуть всі листи загубитися?..

Галино, нещастя моє, невже тобі байдуже, що я отак мучуся? Невже нічого, анічогісінько не лишилося в твоїй душі для мене? Ти скажеш, що я сам знищив усе. І я мовчатиму. Ти маєш право кинути цей докір мені. А я? Кому я закину свій?

— Гей, Федоре Федоровичу, зачекай!

Дідковський, співробітник по меблевому комбінату... Точніше — колишній співробітник, бо вже... Федір його не любив — пролаза, проте частенько випивали вдвох, звичайно, на Федорові гроші. Бо з порядною людиною соромився пити.

— Ти чого за розрахунком не прийшов? Тобі там дещо належить.

— Е,— махнув Федір рукою.— Колись зайду. Бувай. І поспішив завернути за ріг, бо Дідковський так спрота не відчепиться, тоді зустріч закінчиться за столиком у чайній. А цього не можна — завтра ж приїжджає Галина.

Він швидко йшов вулицею і мало не зіткнувся з якимсь чоловіком, що вийшов з готелю. Не старогірцем, приїжджим (з готелю ж виходив), але чимось знайомим. Так, так, знайомим...

Федір пішов поруч, скося придивляючись до бронзово-смаглявого, моложавого обличчя з дуже густими бровами врозліт і бистрими карими очима. Незнайомий неухважно глянув, і Федір відстав. Хто ж то? Певен: він добре його знає... знав колись. То це ж... стривай! То це ж Байдак! От їй-богу, він — Женька Байдак! Тільки змужнів, кремезніший став. А тоді ж був зовсім хлопчисько...

Федір уже рвонувся навздогін і мало не гукнув: «Женько, вражий сину, ти звідки тут узявся?»,— але зупинився.. Ніби відчуваючи на собі пильний погляд, Байдак озирнувся, але глянув на нього без всякого виразу, мов на порожнє місце.

Не впізнав? Чи не схотів упізнати? Ну й нехай. Так, може, і краще. І хвалити бога, що не впізнав. Даремно тільки відшив Дідковського, а втім — до вечора ще далеко...

Ех, Галко, побула б ти в моїй шкурі...

* * *

— Я не докоряю, Федоре. Але зрозумій — це не життя.

— А хіба я кажу, що життя? Собаці позаздриш.

— Ти вважаєш, що в цьому... я не кажу про хворобу... що в *цьому* хтось винен, крім тебе? Може, я?

— Не знаю. Що я тепер можу знати? Ти відгородилася такою стіною... Та ні, не стіною, стіну можна проломити. Тут інше — порожнеча. І в ній я борсаюсь. Я не маю за що вхопитися. Мов сліпий, шукаю опори, а її немає.

— Федоре...

— Іноді мені хочеться розбити собі голову, аби було об що розбити... А тут — порожнеча. Довкола. І в мені.

— Якби ж я могла чимось допомогти! Але ж ти відкидаєш мою допомогу.

— Ти про лісництво? От зараз ти фальшивиш, Галино. Адже сьогодні ти мені вже не запропонуєш разом поїхати в лісництво?

— Сьогодні — ні. Сьогодні це вже понад мою силу. Але тоді я хотіла широ.

— Ані тоді, ані тепер я не зміг би на це піти. Ти знаєш. Чому ти не хочеш допомогти мені інакше?

— Як?

— Навіщо ти питаєш? Ти б могла, але не хочеш. Тепер уже не хочеш. Хіба я не правду кажу? Галино? Чого ж мовчиш?

— Я думаю.

— Про що? А втім, не кажи, я знаю. Яка ж ти чужа! І думаєш ти тільки про своє.

— Ні, зараз не про своє.

— А про що ж?

— Федоре, ти повинен виконати свою обіцянку. Лікуйся! Звільнися під цієї проклятої недуги. Я не можу бачити, як ти втрачаєш людську подобу.

— Ну, вилікуюсь. Ну, не питиму. І ти тоді знову будеш зі мною... такою, як колись була? Скажи відверто.

Галина промовчала.

— От бачиш! Навіщо ж мені те лікування?

— Але ж, Федоре... Я — це ще не все у житті. Є так багато...

— Для мене — немає. Для мене — ти все у житті. Та ні, тобі цього не зрозуміти.

— Кажеш — «все у житті», а навіть і сьогодні не зміг утриматись...

— Ти мала приїхати завтра. Сама ж дала телеграму: приїду в четвер.

— Ми виїхали раніше. І ти весь цей час...

— Ні...

— Пив.

— Чому ти мені не писала? Жодного листа! Навіть не подзвонила. У тебе таке... така подія, а мені ні слова. Я тільки з газет...

— Я дзвонила тобі, Федоре. Відразу ж, після першої вистави. Коли до мене прийшла впевненість... Ти навіть

не уявляєш, як я бігла до пошти. Вночі, незнайомими вулицями. Я хотіла сказати тобі і тільки тобі...

— Ти не дзвонила!

— Дзвонила, ти брав трубку. Але ти був такий п'яний, що не пам'ятаєш. І листа свого тоді я порвала.

— Так... Виходить... що ж...

— Я дуже стомилась,— якомога м'якше сказала Галина.— Сьогодні був такий важкий день, ми виїхали після вистави. Дозволь, я піду ляжу.

— І це все? Більше тобі нічого сказати?

— Я стомилася, Федю. На добраніч.

Галина торкнулася губами його щоки й відсторонилася. Федір притримав її за плечі.

— Галинко, дівчинко моя...

— Ні, ні, не треба!

— Прости! Хороша моя... рідна... єдина... Не проганяй мене. Якщо ти зараз проженеш, я пропаду... Галинко!

— Пусті мене! Невже не розумієш, що ти зараз все, все, що ще лишилося,— нищиш... Не треба!

Галина відбивалася, але він з такою силою стиснув тонкий стан, що вона глухо зойкнула. Федір підхопив її на руки, цілував заплющені очі, шию, плечі. Вона все ще пручалася, потім затихла. Він опустив її на ліжко.

— Щастя моє, гірке моє щастя... Ну, поглянь на мене. Невже ти така жорстока? Ти ж бачиш — я не можу без тебе. Заступила мені весь світ... Не мовчи ж, не мовчи!

Галина не промовила ні слова. Лежала зів'яла, погасла. І безмежно чужа.

Федір отямився, кресонув її важким поглядом, рвучко підвівся і вийшов.

* * *

Валерія весь вечір передруковувала текст довгої доповіді. Доповідати мав сам голова виконкому, тому друкувати довелося особливо старанно. Йй аж руки свербіли підкоротити сухі рядки, але цього не любило начальство. Що ж, нехай буде так, не біда, коли зайву годину під цю доповідь подрімають.

Від безперервного цокання на машинці боліли кінчики пальців. Валерія налила собі з термоса склянку міцного, аж чорного чаю і випила. Найгірше, що кінчилися

сигарети, а магазини вже зачинено — дванадцята ж година.

Нарешті додрукувала останні сторінки, склала все в папку й замкнула до шухляди. Можна було б не йти додому, а переспати в приймальній на дивані, якби були сигарети. А може, десь закотилася хоч одна? Валерія перерила все в столі — немає. Завтра ж відкладе пачку про запас, а зараз доведеться йти додому.

На вулиці її щільно оґорнула волога, але ще тепла осіння ніч. Опале листя на тротуарі приглушувало кроки. Густа темрява, розріджена де-не-де неясковими ліхтарями, ховала обриси будинків і дерев. Незатишно йти одній. Особливо вночі. І коли на тебе ніхто не чекає.

Зрідка падали з гілок достиглі каштани. Їх глухий перестук не порушував, а підкреслював тишу. Як перелік змарнованих років, подумала Валерія. Відпали одні, відпадутъ й інші.

Так, незатишно йти одній уночі.

Біля свого будинку Валерія зупинилася. Хтось стояв під дверима, важко зіпершися на поруччя ганку. Жовте світло ліхтарика над номером будинку освітлювало тільки руку. Валерія бачила, як поволі ворухнулися пальці, стиснулися в кулак і знову обм'якли.

— Федоре, ти?

Він відповів не зразу. Тільки сіпнулась рука. Потім сказав щось невизначне.

Валерія швидко ступила на ганок і дістала ключа.

— Зараз я відімкну. Ти давно тут стоїш?

— Не відмикай, поговоримо тут. Я не буду заходити.

Вона знизала плечима і стомлено сіла на східцях.

— Тоді дай мені сигарету.

Запаливши, пожадливо вдихнула тютюновий дим і мовчки чекала: що скаже? Ні, він не п'яний, як спершу подумала. Отже — щось скоїлось.

— Леро, несподівано... Та що я кажу — несподівано... Я давно на це чекав...

— Нічого не розумію. Ти не можеш казати ясніше?

— Вона пішла.

— Галина?

— Так. — Голос йому ніби пересох.

— Як — пішла?

— Як усі ідуть. Пішла від мене.

— Куди? — Валерія прикусила губу. Навіщо розпитувати?

— Не знаю. Та хіба це важливо — куди. Пішла й не повернулася.

— А може, з нею щось сталося? Якесь нещастя? Ти довідувався?

— Я бачив її, — по довгому мовчанні видихнув Федір.

— Де?!

— Сьогодні в театрі, на виставі. Глянув... Ну, що тобі казати... Аж світиться вся. Не знаю, чи то вже талант у неї такий, але щось її так піднесло... Дивився на неї і забув на той час і про себе, і про все на світі.

— Ну? — Валерія взяла в нього другу сигарету.

— Ну, от і все. Все так просто, простіше й не придумаєш. Після вистави прийшов сюди.

— Слухай, Федоре, треба ж поговорити з нею.

— Для чого? — безпорадно спитав він.

— Принаймні, щоб усе з'ясувати. Давай я сама поговорю.

Федір аж сахнувся.

— Ну вже ні! Не смій і думати! Це я зараз тобі кажу, бо тверезий і все розумію. Може, завтра, п'яний, благодію піти до неї, то не слухай, не йди. Чуєш, Леро?

Він хвилину постояв, потім поклав руку на руку Валерії і стиснув.

— От, друже мій вірний, і фінал моєї комедії.

— Це ще невідомо. Може...

— Все відомо. Нічого вже не може.

Він ступив униз.

— Залишайся у мене. Навіщо тобі зараз іти додому?

— Е, тепер мені треба йти.

— Нап'єшся? — Вона не дорікала.

— Може, й нап'юся, — відмахнувся Федір.

— То це вже краще зробити у мене.

— Я ще не така свиня. Навіть ти не повинна бачити, яким я буваю. А сьогодні...

— Кажу тобі, залишайся! — спробувала притримати за руку.

— Ні, — випрочався Федір. — Ні!

Валерія ще довго прислухалася до важких кроків, що поволі завмирили у нічному мовчанні. І раптом чітко, немов поставивши крапку, стукнув об землю дозрілий каштан.

Коли вона востаннє дивилася виставу, була у театрі: Давно. Здається, ще в Москві, у МХАТі, відразу ж після війни. Ні, була ще раз у Києві, коли гостювала в сестри, але про ту виставу можна взагалі не згадувати. Тільки настрої зіпсувала. Валерія хворобливо, майже до фізичного болю відчувала слабку гру акторів. Дивитися поганий спектакль для неї було справжньою мукою. Так само, як слухати фальшиву музику.

Перед самою війною Валерія встигла закінчити третій курс консерваторії по класу фортепіано. На фронт вона пішла санітаркою, витягала з поля бою поранених, поки саму не поранило. Два пальці от і зараз німі, майже не рухаються. Так і не стала вона піаністкою... Тільки іноді уві сні все ще відчувала під пальцями прохолодні клавіші роялю, і п'янкі акорди паморочили голову. Так, не судилося стати піаністкою, а на друкарській машинці можна справитись і без двох пальців... А музика назавжди лишилася тією святинею, про яку вона ніколи ні з ким не говорила. Навіть слухати могла тільки на самоті. Федір не дуже тямив у музиці, і при ньому Валерія ніколи не вмикала приймач. Колись він сам хотів увімкнути, але вона спинила: «Не вмикай, зіпсований».

Проживши багато років у Старогірську, вона жодного разу не зважилася відвідати місцевий театр. Можливо, колись би з нудьги й зазирнула б туди, якби не Галина. Не хотіла бачити її навіть на сцені.

А от зараз збиралася йти до театру саме для того, щоб побачити Галину.

Треба було б якось причепуритись. Подумавши про це, Валерія саркастично посміхнулася. Причепуритись. А комічно було б, якби вона натягла на свої кістляві плечі відкрите вечірне плаття, якого, до речі, в неї немає, оголила б руки, шию... Так, мала б добру нагоду насмішити людей.

В театр пішла в сірому костюмі, в якому ходила на роботу, одягла тільки білу шовкову блузку і трохи яскравіше підфарбувала губи. Квиток узяла в четвертому ряду партера — хотіла зблизька роздивитись Галину. І дала собі слово неупереджено і справедливо (а це було дуже нелегко) оцінити її. А потім подумати — чи можна чимось допомогти Федорові.

Погасили світло. Поволі розійшлася завіса. Не дуже вдалі, але й не дуже погані декорації (їх можна терпіти) підживлювало проміння прожекторів. Літня актриса невимушено і просто рухалася по сцені, і Валерія з полегкістю зітхнула.

Але далі пішло гірше. Молодий і дуже вродливий актор так блискуче доводив свою бездарність, що Валерії захотілося швидше покинути зал. Вона нахилила голову і зморщилася, мов від зубного болю. Чекала, доки красунь змилується і піде зі сцени. Але той не поспішав, і у Валерії ввірвався терпець: навіть цього вечора, коли прийшла до театру не заради вистави, вона не могла... Підвелася, щоб вийти, і в цю мить на сцені з'явилася Галина.

Увійшла вона якось несміливо, аж ніби ніяковіючи, тоненька і зовсім звичайна. Щось запитала — неістотне, і цим простим запитанням наче відсунула від себе безталанного партнера, пригасила занадто крикливі вогні рампи.

Валерія зіперлася ліктями на спинку переднього крісла і прикипіла поглядом до Галини. Гм... Без сумніву, талановита. Навіть дуже. Але гадала побачити її не такою. Ефектнішою, більш піднесеною. А вона — дещо буденна...

Непомітно думки про Галину та її гру кудись відійшли, і Валерія перестала оцінювати. Затамувавши віддих, стежила за тією милою, дуже світлою жінкою, що жила перед глядачами на сцені. Рамок сцени вже також не помічала, як не помічала й настирливого красуня. Він в міру сил своїх тільки заважав, і все. А Галина грала.. Ні, це слово не годилося. Галина нікого не грала вона просто жила. І в цьому була її сила і принада.

Бліда й нерухома дивилася на актрису Валерія. Галка... То ось яка вона насправді!

Коли зашуміли оплески, Валерія швидко встала і поспішила до виходу. Не хотіла дивитись, як Галина виходитиме на виклики. Боялася побачити її не такою, яка щойно жила на сцені, а іншою — сп'янілою від успіху актрисою, що переможно вклоняється на бурхливі оплески глядачів, з торжеством приймає квіти. Такою могла б її зненавидіти, а ненавидіти Валерія вже не хотіла. Навпаки, за те, що сьогодні побачила і в чому переконалася, вона простила Галині все. Простила остаточно її безвинну провину за своє жіноче скалічене життя.

Так, Федір має рацію: не можна Галині переходити дорогу. Вона не повернеться до нього, та й не треба їй повертатись. Не всім щастить знайти свою долю, а коли вже пощастить — слід її берегти. Навіть коли вона не твоя.

Цієї ночі до самого ранку Валерія не вимикала приймача. Серед какофонії звуків, уривків мелодій і джазових конвульсій вона все шукала чогось такого, що б заспокоїло її збентежену душу.

* * *

Кажуть, що понеділок — важкий день. Але для акторів — найлегший: ні репетицій, ні вистави.

На Ванду зранку насила господарська лихоманка, що траплялося не частіше, як раз на рік. Вона вирішила капітально прибрати кімнату. Галина взялася їй допомогати.

Тиждень тому Галина прийшла сюди з невеликим чемоданом і залишилася. В'їдлива, язиката Ванда повелася дуже тактовно і делікатно. Вона ні про що не спитала, а просто побігла до Петровських і випросила для Галини канапку.

Такий раптовий розрив з Федором і для самої Галини був несподіваний. Хоч і твердо вирішила покінчити з неможливим для неї подружнім життям, — а проклята горілчана трясовина цупко засмоктала Федора, — та все ж не думала, що зважиться на те отак зненацька. Гадала — відійде поступово.

Мабуть, за літо щось у ній дуже змінилося, бо не змогла вже терпіти того, що терпіла раніше. Не змогла так жити далі, бо вже не жалість, а огиду, а зненависть приносило це життя. Треба було негайно рвати: так чесно.

Галина механічно перетирала старим рушником різний дріб'язок на полиці, потім стала чистити шухляди Вандиноного столу. Первозданний хаос, якого не торкалась рука людини.

— А бодай би тебе потрусило по піщанській дорозі! — сердито крикнула Ванда. — То ж мій улюблений грим, куди ж ти його в помийницю?

Галина здригнулася від несподіванки.

— Пробач, що ж це я справді...

— Чорт із ним,— махнула рукою Ванда.— Він мені вже набрид. А ти, Галко, краще піди, провітритися трохи. Бо знову чогось нашкодиш.

— Як же ти одна? Тут ще стільки роботи...

— Наче з тебе поміч. Сльози. То найгірше, коли робиш одне, а думаєш про інше. Отак під Перше травня я здуру взялася допомагати Вікторії Павлівні. Прибираю на кухні, а сама про одного телепня думаю. Потім на виставу побігли. Після вистави стукає мені Петровський в стіну кулаком, нервово так. Прибігаю, а в них по всій квартирі помиї попльвли. Бо я, задумавшись, у помийницю дріжджі вкинула, даремно тільки підлоги шарували. Ну, переодягайся та йди собі, не заважай.

...Галина йде широкою, обсадженою каштанами вулицею — міським бульваром. Під ногами шамотить опале листя. А думка про Федора — слідом. І жалить, жалить...

«Ти пам'ятаєш?»

«Пам'ятаю. Але тепер уже нічого не можна змінити».

«А що було б з тобою, якби не він?»

«Можливо, я б загинула. Навіть напевне загинула б. Але повернутись до нього не можу».

«Ти егоїстка. Як можеш радіти своєму, коли він пропадає?»

«Так, я егоїстка, бо не можу вже відмовитися від свого, як не можу зупинити вітер або перестати дихати. А п'яним я його ненавиджу!»

Вона йде все швидше та швидше. Свіжий вітер плутає її коротке хвилясте волосся, полоще поли тонкого плаща. А в думках знову і знову постає Федір. Не сьогоднішній, а той, давній...

...Вони стоять над стрімкою кручею такої ж осені, як зараз, і зовсім-зовсім іншої. Оголені сірі бики висадженого мосту крокують через Дніпро. Вздовж берега чорніють руїни. Вітер рве з Федора військову шинелю, а той тільки посміхається. Широкоплечий, спокійний, він захищає Галину од вітру. Та що — вітер, з ним і в бурю було затишно.

Сірі очі дивляться впевнено. Спокійне, добре обличчя. Гарне обличчя.

От заради пам'яті про такого Федора вона повинна була тепер від нього піти!

Непомітно для себе, Галина завертає до театру. Звичка!

Біля театру безлюдно — сьогодні ж вихідний. Ні, біля щита з афішами, спиною до Галини, стоїть якийсь чоловік. Він нащось відриває свіжу афішу, роздивляється стару, вже прижовклу. Здається, то «Мирослава».

— Мирослава, — впівголоса каже він сам до себе. — Так і не побачив...

Чоловік повертається до Галини, і вона впізнає Мороза.

* * *

До Федора завітав непроханий гість — Дідковський. Довгов'язий, худий, мов жердина, з маленьким, якимось пташиним... ні, швидше тхорячим обличчям. Це вперше зайшов на квартиру, — Галина його не любила. Але те пер, мабуть, знав, що її немає.

У занехаянім передпокої він скинув коротке модне, кольору сирі глини пальто, посміхнувся до похмурого Федора («Які в нього дрібні й гострі зуби») і без запрошення пройшов до кімнати.

— Добрий вечір, друзяко!

— Чого тобі? — буркнув у відповідь Федір.

— Прийшов провідати свого колишнього співробітника. Давненько не бачились.

— Невелика втрата.

— Це як сказати. Я не люблю забувати своїх друзів.

— Друзів? Смішно...

— Я розумію, коли в людини поганий настрій, треба зробити одне з двох: або піти геть, або виправити настрій.

— Проти першого не заперечую.

— А я — так за друге! Благородніше, га?

Дідковський, посміюючись, дістав з кишені пляшку «Столичної».

— Закуска у тебе знайдеться? Хильнемо по чарочці, щоб на душі веселенько... хе-хе-хе. Не супся, не супся, голубчику.

Вираз похмурого, ніби повитого павутинням, обличчя Федора не змінився. Проте пішов до кухні, забряжчав посудом. Вніс на тарілці кілька солоних огірків, шмат черствого хліба, трохи ковбаси.

— Більше нічого немає.

— Ясно, перейшов на холостяцьку дієту. Щось ти, Федоре Федоровичу, так халтурненько почав жити?

— То вже моя справа.

Дідковський спритно стукнув долонею по денці пляшки, відкоркував.

— О, а чарочок не приніс? Сиди, сиди, я сам знайду.— Він швидко прошмигнув до кухні й повернувся з двома чарками, виделками та ножем.— Ось тепер порядочок! Ну, за здоров'ячко!

Федір вихилив чарку, відразу ж налив собі другу і теж випив — хотів швидше захмеліти. Сидів понурий; а Дідковський з цікавістю роззирався навколо.

— Квартирка в тебе підходященька. Скільки — дві? Аж три кімнати? Ого! І телефон є... Запущено тільки все, а так — шикарненько!

— Я ж після демобілізації як-не-як директором ліс-госпу працював, тоді й квартиру дали. Не дуже довго працював, правда...

Федір махнув рукою і знову налив собі.

— Через хворобу демобілізувався?

— Ні, хвороба вже потім... несподівано. Ну, та не в тій хворобі справа. Працювати я більше не можу.

— Не біда, голубчику, не біда! Ти в якому званні був? Підполковником? Ну-у, то пенсія в тебе пристойненька, проживеш. І без жінчиної зарплати.

— А я на жінчині гроші ніколи не жив,— спалахнув Федір.— Ти думай, що мелеш!

— А я й кажу — проживеш. Держава тобі такі гроші платить...

— Не марно платить. За кров. Ти де у війну був? У тилу десь зашився?

— Чому в тилу? Я воював.

— Воюва-ав... Інтендантом, мабуть, знаю я вашого брата. Тоді інтендантом, зараз завбазою. А у мене от і легеня прострелена, і нога в трьох місцях пробита. Є за що, коли платять.

— Та звісно, звісно, голубчику, хіба я заперечую... Вип'ємо?

— Наливай.

Цього разу горілка не приносила полегшення. Федір похмуро дивився, як Дідковський походить по кімнаті, зблизька приглядаючись то до одної речі, то до другої, ніби приношувався.

— Не ображайся, але некрасиво це з боку твоєї жіночки.

— Що — некрасиво? — наїжачився Федір.

— Ну, ти сам, певно, знаєш... Чув я, що злигалася вона з отим приїжджим, тебе покинула. Воно звісно, той — столична птиця, знаменитість, кажуть. Може їй кар'єру зробити і все таке інше. Та для чого ж чоловіка кидати? Можна б акуратненько...

— Не бреш! — гупнув по столі кулаком Федір, аж Дідковський підскочив. — Не тому вона від мене пішла. І ні з ким не злигалась. І взагалі, коли ти посмієш хоч одне слово про Галину...

— Ну що ти, голубчику? Не буду, не буду! Мені — що? Я тебе жалію.

— Жалів вовк кобилу...

Вони якийсь час мовчали. Федір — понурившись за столом, Дідковський — обережно проходжуючись. Врешті завів лагідним голосом:

— Я от що хотів порадити: чи не краще тобі, Федоре Фёдоровичу, виїхати звідси? Душі б собі не тривожив. Як то кажуть: геть з очей, і душі спокійненько. Квартира у тебе хороша, її легко обміняти, ще й приплатили б. Чималі грошики можна б узяти.

— Нікуди я звідси не поїду.

— Даремно. А то б я допоміг обміняти.

— Ага, ось чому ти до мене прийшов! Для кого стараєшся?

— А хіба не однаково? Вважай, що для тебе, голубчику. Тобі треба їхати подалі від своєї ганьби, зрозумій. Легше стане.

— Легше... Що ти тямиш? Тут я можу бачити її... — Федір таки сп'янів і казав Дідковському про те, про що ніколи б не казав тверезий. — Я можу піти і дивитись на неї, хоча б у театрі. Вона ж тепер — ніби вогник... Не мій вогник, але ніхто мені не може заборонити дивитись на нього. Вона ж... такою вона ще ніколи не була! Виїхати... втратити останнє...

Федір уже забув про Дідковського, говорив сам до себе. Зрештою, так воно й було, бо гість не дуже дослухався до тих його слів. Коли Федір замовк, Дідковський поблажливо поплескав його по плечі.

— Ну, ну, не хвилюйся. Ми ще повернемося до цієї розмови. Згодом, коли сам зрозумієш, що я тобі зичу добра. Та й гроші тобі не завадять, тільки мені скажи...

— Скажу,— мляво мовив Федір.— Скажу: іди ти...

— Я бачу, тебе зовсім розвезло. Я краще піду.

В плани Дідковського зовсім не входило сваритися з Федором: він і справді накинув оком на його квартиру. А чому б і ні? Для чого цьому п'яниці одному жити в такій квартирі? Жінка до нього навряд чи повернеться, а в Дідковського двоє дітей. І з певними людьми, що могли вирішити справу на його користь, вже домовлено.. майже домовлено. Ні, сваритися не можна, треба якось умовити. Впертий осел!

— Сядь,— буркнув Федір.— Чого став над душею?

— Ну... якщо ти не будеш лаятися...

— Не буду. Візьми там у шафці, здається, є ще півпляшки. Не можу я зараз один... в цьому барлозі... Так... Щось я хотів розказати...

— Мені?

— Байдуже кому... Муляє мене... Стався зі мною один випадок. Як зрозуміти? — Федір потер долонею лоба, помовчав.

— Солдатик був у моєму полку... Ще війна тоді йшла. Женька Байдак.

— Слухай, а ти радіоприймач не продаси?

— Не перебивай. Солдатик, кажу, був. Щупленький, чорнявий, з такими широкими бровами. Вже взимку, в сорок четвертім, до армії взяли. Шмаркач, пороху не нюхав, з мамою десь у евакуації... А в армію попав — не встиг і отямитись, як у бій. У нас тоді, пам'ятаю, саме тяжкі бої були.

— Умгу. Приймач же справний?

— Ти будеш слухати? Так от... про що це я? Ага, потрапив той солдатик у бій. Молоде, зелене, необстріляне. Пішли в атаку, а воно злякалося. Заповзло в окопчик і очі заплющило. Так увесь бій і пролежало.

— Боягуз. Стріляти таких!

— А ти не поспішай, осудити найлегше. Зайняли ми висотку. А після бою сам прийшов до мене і признався: «Розстріляйте мене, товаришу майор,— я тоді майором був,— бо жити далі не можу». Глянув я на нього — тремтить хлопчисько, а в очах таке... І знаєш, шкода його стало. А покарати ж треба?

— Звичайно! Через отаких маминих сопливчиків скільки нашого брата голови зложило.

— Гм... ну, я думаю, що такі, як ти, не дуже-то голови...

— Коли почав розповідати про мамчука, то розповідай. До чого тут я?

— Та розповідаю ж. Звів, було, руку — вдарити хотів. Не вдарив, рука опустилася. Схопив за плече, як зараз пам'ятаю, кістляве таке, худюще... Дурень, кажу, надто легко надумав од своєї совісті втекти. Знаєш, скільки твоїх товаришів не повернулися з цього бою? Хіба розстріл виправдає тебе? Сам зніми з себе ганьбу.

— І що ж далі?

— А нічого. Справним солдатом став. Та ще й веселим таким, говірким, на витівки спритним. Уже після війни — мене в іншу частину переводили — прощатись до мене приходив. Дякував. Ніколи, мовляв, не забуде, і все таке інше... Так, так... Не забуду...

— І до чого ж ти розповів цю зворушливеньку історію?

— До того, що зустрів я його недавно. Мабуть, у відрядження приїздив, бо з готелю виходив. Посоліднішав, змужнів, але я його впізнав.

— Уявляю хвилюючу зустріч!

— Можеш не уявляти. Глянув на мене і оком не моргнув. Так от, я хочу знати: чому він мене впізнавати не захотів?

— Е, голубчику, та про що тут думати? Просто зазнався. Може, він зараз начальство яке.

— Зазнався? Ні, не хочу вірити.

— А чому? Ти ж тепер, дорогенький мій, для нього ніщо.

— Як ти... як ти спокійно так м-можеш...

— Нема чого хвилюватися. Життя — це життя.

— А совість? — звів голову Федір.

— Серденько, ти вже посивів, а дитина дитиною. Совість... А з чим її їдять?

— З чим їдять, кажеш? Знайшов у кого питати. То ти ж такий...

— Я, голубчику, такий, як і всі нормальні люди.

— Не зводь наклепу на людей! Такі, як ти, і на фронті вміли влаштовуватись... Ти й зараз як воша в кожусі...

— Ну-ну, обережненько на поворотах! Не дуже!

— А що — не дуже? Я хочу тобі в очі сказати, хто ти є!

— Якби ти не був п'яний, я... Та що з тебе візьмеш?

— Візьмеш, що належить. Пристосов... пристосув...

тьху! Мерзотник, одне слово.— Презирство в голосі Федоровому могло спелити. Але не Дідковського.

— Ну, з мене досить твоїх теревенів,— підвівся Дідковський.

— Не подобається? А ти послухай. Це корисно. Я ж слухав тебе. Он як ти спритно зумів облити поміями і Галину, і совість...

Федір і собі схопився на ноги і раптом, глухо скрикнувши, повалився навznak.

Дідковський злякано метнувся до дверей, але зупинився. У Федора черговий приступ. Треба викликати швидку допомогу. Він уже взявся за трубку. Але, якщо п'янюга сконає, все враз стане просто. Звільнить квартиру... Як звільнить? А дружина? Вони ж не розведені!

Ні, тоді доведеться попроситися з мрією про затишне кубельце для своєї сім'ї.

І він гарячково почав викликати по телефону швидку допомогу.

* * *

Все тіло ватяне, в голові поволі поновлювалася свідомість. Ага, в нього знову був напад хвороби. Як він опинився у ліжку? Він не заходив до цієї кімнати з того часу, як Галина...

Федір повернув голову і зустрів стурбований погляд Валерії.

— Як ти тут... опинилася?

— Мені подзвонив на роботу... здається, його прізвиське Дідковський.

Ось як. Останнє, що міг пригадати,— то вибух люті до цього типа. Ображав його. Навіщо йому клопотатись?

— Пам'ятаю, я його лаяв...

— Мені він також не до вподоби,— спокійно сказала Валерія.— І все ж він викликав лікаря, потім мене. Як ти себе почуваєш?

— Як завжди... після цього. Не розумію, нащо йому було морочитися зі мною?

— Ну як же, все ж він людина.

— Слизький гад, не людина. Якби ти його почула..

— Заспокойся, Федоре. Постарайся заснути. А може... Галину викликати?

— Ні!

— Як знаєш. Ковтни оце.— Вона подала якісь таблетки.— Запий.

Федір з огидою ковтнув ліки, просто так, щоб не спечатися.

— Спасибі. Ти, Леро, іди, я хочу поспати. Іди, іди, мені вже зовсім добре.

Йому не було «зовсім добре», але хотілося лишитися самому. Валерія пішла. Федір з острахом озирнувся, сів на ліжку. З стільця звисає її халат, на столику розкидані дрібні речі, лежить її гребінець. Здавалося, що вона на якусь хвилину вийшла і от-от має повернутись. Та ні, не повернеться. Він, похитуючись, вийшов з кімнати й щільно причинив за собою двері. Ліг на дивані, на якому тепер завжди спав. Ось його кінцева зупинка, будь вона проклята.

...А справді, чому Байдак мене не впізнав? І чому я тоді не підійшов до нього, не глянув у вічі, не спитав: «Забув, сучий сину, той день, коли я врятував тебе від лютої біди? Хіба про таке забувають?»

Що ж, нехай я тепер для тебе ніщо, як сказав цей гад Дідковський, але як же ти посмів одвернутись од мене, коли я сам тепер трапив у біду... Збився з дороги. На обочину. Чи можеш ти зрозуміти, як це страшно? Не розумієш, бо ти тепер на коні. В тебе діловий вигляд, у руках портфель, і ти вже навчився байдуже дивитися на людей, не помічаючи їх. Невже ти теж Дідковський? Хто б міг повірити! А яким ти був хорошим, веселим хлопчиною. Я дуже любив тебе, Женько. І Галина любила, а вона ж завжди вміла розбиратися в людях. Я навіть ніколи не ревнував її до тебе, бо вірив у твою порядність.

Мені тяжко, Женько, мені дуже тяжко.

На фронті в найскрутніші години мені було легше, бо тоді я був потрібний і, головне, я тоді вірив у себе. Тепер зневірився. Легше втратити життя, ніж віру в нього.

Ти розумієш, Женько, що це таке? Не дай боже тобі колись це зрозуміти!

Чи не краще б для мене загинути тоді? Я б не став зайвий. Для Галини, для таких, як ти — непощерблених людей. Для себе самого.

— Пригадую, як у травні я вперше приїхав сюди. Їхав лютий, як чорт, ладен був проковтнути вашого режисера. А тепер я навіть відчуваю до нього щось схоже на ніжність.

— До Гусачка? — засміялася Галина.

— Еге, до вашого дивака Гусачка. Якби не він, я не знав би, що на світі живе така артистка.

— Не треба...

— Чому? Це ж не комплімент, я нікому не кажу компліментів, навпаки, буває... гм... Ви — справжня, в найвищому розумінні цього слова, артистка. А знаєте, коли я вперше глянув на вас...

— Мене тоді силоміць притягнув до вас Гусачок.

— Еге, ви були страшенно перелякані. Я подумав: «Ну що вона може?» Блюзнірство, але я саме так подумав. Ви мені здалися такою безпорадною...

— Такою я й була.

— Кажіть! Тепер мене не одурите. Такою й була... Смішно!

— Найсмійніше, — сказала Галина, — що це — чиста правда.

Мороз зупинився і, примружившись, абсолютно безцеремонно став розглядати Галину, аж вона зашарілася.

— Гм... А ви й справді не така, як на сцені. Якби я вас не знав, пройшов би не помітивши. От хіба тільки очі... Не знаю, що з вами відбувається, але на сцені ви — неймовірно красива. А сила яка! Ви можете повернути до життя людину, або навпаки — знищити.

— Якби ж то я могла насправді повернути до життя людину...

— Ви про що?

— Так... про своє... Та покиньте мене розглядати, я ж вам не манекен. — Галина з досадою рушила вперед.

— Невдале порівняння: манекенів ніхто ніколи не розглядає. Розглядають тільки те, що на ньому нап'яте. А на вас — стандартне пальтечко, досить-таки потворне.

— Ох, обліште мою особу, Михайле Гнатовичу. Ви що, вирішили переселитися з Києва в Старогірськ?

— О ні, я не Дон-Кіхот! Просто тут мені спокійніше працюється.

- Пишете нову п'єсу?
- Умгу.
- Про що?
- Про... сплуньте тричі через ліве плече,— про щастя.
- Ну, це надто загально.
- Ні, дуже конкретно! Це ви мене спонукали, ваша Мирослава. Диявольськи важко писати, ви навіть не уявляєте. Про трагічне — набагато легше.
- П'єса про щастя... Я думаю, це дуже радісна праця.
- Еге, радісна! Жили тріщать, чорти б його ухопили. Треба ж не опошлити, не підсолодити, а сказати про справжнє, велике... Розумієте?
- Здається...— тихо сказала Галина.
- А коли розумієте, допоможіть мені. От в «Мирославі», в глибоко трагедійній ситуації, ви зуміли знайти основу її душі — радість. Ваша інтуїція розумніша за всі мої міркування і досвід. А досвід у мене чималий, та як він мало важить... Так от, Галино, з моєї п'єси про щастя нічого путнього не виходить.
- Вийде! Повинно вийти! Але як же я можу вам допомогти?
- Не знаю. Весь час думаю над нею і надумав поки одне: головну роль повинні грати ви. Але ролі ще немає... і, боюсь, не буде.
- Я дуже б хотіла вам щось підказати. А яка вона — ваша героїня?
- Яка? Не знаю.— Мороз засміявся, але не весело, а сердито.— Нічого я ще не знаю, борсаюся, немов сліпе щеня. Знаю тільки, що це буде не Мирослава, а зовсім інша людина. А що, як писатиму її з вас? Як ви гадаєте, з цього щось вийде?
- З мене? — Галина злякано глянула на драматурга.— Це неможливо!
- Ні, все-таки добре!
- Що добре? — здивувалася Галина.
- Те, що я приїхав сюди. Тепер я в цьому твердо переконаний. Коли їхав, дуже боявся, що ви — не та, якою здалися. В житті — не та.
- Ви ж мене зовсім не знаєте... Мого життя...
- Вашого життя — ні. Вас — так. От скажіть, тільки абсолютно щиро: ви вірите, що є воно на світі, те щастя? Не на коротку мить, а на життя. То є воно — таке?

— Є...— Подумала трохи і вже впевнено повторила: — Є!

— Бачу, що кажете широко. А я... Розумієте, я можу прочитати цілу лекцію про щастя, беззаперечно обґрунтувати всі докази, але — от можете мене повісити — я по-справжньому не знаю, що воно таке. Очевидно — якийсь певний стан душі, але це мене не влаштовує. Для того, щоб написати, я хочу торкнутись його руками, я той мужик, що не повірить, доки не обмацає. Мені треба з певністю сказати: оце саме воно!

Захопившись розмовою, Мороз ішов дедалі швидше, і Галина ледве встигала за ним. Як завжди, вони ішли міським бульваром під склепінням уже майже оголених осінню дерев.

— Іноді мені здається, щастя — це те, чого взагалі не існує в природі, але до чого ми завжди прагнемо. Це той стимул, без якого спинилося б життя. Ви стверджуєте, що воно справді є. То розкажіть же мені про нього.

— Хіба про це можна розказати? Це можна тільки відчувати.

— Що мені з вашого відчуження! Ви можете носити його в собі, мені від того не легше. Мені потрібен конкретний, зримий його образ, не примара. Я повинен за щось зачепитись. Закрутити сюжет — не проблема, але п'єса буде мертва, доки я сам цього «чогось» не відчую.

Мороз зловив на льоту жовтий лист і без жалю поймавав його.

Треба признатись, що я за своєю натурою — дуб, пессиміст. Я не вірю в те, що наш правнук, який полетить до зірок, ніби до себе на дачу... якщо взагалі хтось кудись полетить з нашої божевільної планети, — що він буде щасливіший за нашого дикого пращура, котрий, наївшись мамонтового м'яса, вигрівався спокійно на сонці. Це, звісно, не означає, що я особисто хочу їсти мамонтове м'ясо, я все-таки надаю перевагу цивілізації. Але ж щастя — це не цивілізація. Згодні?

— Так, це — інше.

Шурхотить попід ногами опале листя.

Вже всохле.

— Колись давнє, здається, в тридцять другому році, я вперше потрапив до Києва. Важкі були роки... Я приїхав не вчитися і не гостювати, ми з матір'ю прибилися

з села, щоб купити комерційного хліба. Ви знаєте, що це таке? Ага, чули... Ну от, стоїмо в черзі, черга довжелезна, все більше з села, міським пайок давали. А на стіні, пам'ятаю, театральна афіша: «Чіо-Чіо-Сан». Що таке опера, я тоді ще уявлення не мав. А тут — така незвичайна назва! Голова обертом пішла! Ну, хтось пояснив мені, що то така вистава, де співають, не розмовляють, а тільки співають. Дивився я на афішу і палко мріяв побачити оте «Чіо-Чіо-Сан». Боже ти мій, як я того хотів! І якби мені тоді сказали, що я сам стану драматургом... не посміхайтесь, я не вважаю себе генієм, я тільки чесний драматург, — якби тоді сказали, я б задихнувся від щастя. То чому ж тепер я не відчуваю того щастя?! Чому? Та тому, що його не існує. Тільки — стимул.

— Як ви можете такими сухими словами перекреслювати найкраще? — обурилася Галина. — Стимул... Зміст, а не стимул!

— А я не вірю.

— Як же ви зможете написати...

— От-от! Я хочу, щоб ви переконали мене. Стривайте, розповідь вам ще один випадок, це вже в ліричному плані... А втім, ні, не варто розповідати... Заплутався зовсім. І на біса я взявся за цю клятву тему? Я вже замордував себе, замордую і вас. Як не підходжу до цього — не те. То декорація, то декларація... Хвилинами здається: ось зараз ухоплю за хвіст цього синього птаха... Хапаю, а в руках — просто професійно препароване опудало. Розумний чоловік покинув би цю ману, вже путящу б драму скінчив... А все через вас! Так, так, не дивіться на мене, мов на божевільного. Хоч я і справді збожеволів, коли побачив вас на сцені. Тоді мені здалося — я розумію, що це таке. І захотів написати. Давно вже так не хотілося писати, як тоді, як дивився на вас. А зараз, коли взявся... Мов вода просочується крізь пальці, не вдержиш. Я не вмю писати про щастя, бо-дай би воно все згоріло.. Не можу!

Люди здивовано зиркали на високого, немолодого дивака, який сягнистим кроком ішов бульваром, махав руками, кричав, мало не лаявся. А поруч нього поспішала невисока схвильована жінка. Її, правда, вже чимало хто знав у Старогірську.

— Михайле Гнатовичу, тепер ви вже не зможете кинути...

— Кину. Годі з мене. Все одно — нічого не вийде

Ну гаразд, не будемо зараз про це. Розкажіть краще про себе.

— Що саме?

— Все. Я повинен знати про вас усе, повинен збагнути, хто ви така і чим мене так хвилюєте. Це ж не просто талант чи жіноча принагідність, це щось інше. Розкажіть про себе! А може, я й справді ще зумію написати?

Галина знітилась.

— Що з вами?

— Я не стану розповідати.

— Розумію: «нічого цікавого», «звичайна буденщина»... Так?

— Ні, якби ж то... Просто не стану. Гляньте, ми вийшли за місто. Так я, чого доброго, й на виставу запізнююся.

— Даруйте, Галино, наша розмова і справді якась безпредметна. Я кретин. Вимагати, щоб ви мене переконали... Ніби вередливе хлопчисько: «Дістань мені місяць!» Місяць насправді існує, але дістати його не можна, так само, як переконати...

— Повертаймось. Я вже трохи стомилась.

— Гляньте, он їде таксі!

— З міста, а не в місто.

— Дарма, спробую.— Мороз підняв руку, таксі зупинилося.— Ви куди їдете?

— У Городище. Влаштує? — буркнув літній чоловік, що сидів біля шофера.

Мороз знизав плечами, але Галина враз стрепенулася:

— Може, в Городищенський радгосп?

— Ну, в радгосп...

— Скільки туди їхати? Годину?

— Хвилин сорок, не більше,— відказав шофер,— він був явно зацікавлений в нових пасажирах.

— Так... котра година? Чверть на п'яту? Встигнемо. Михайле Гнатовичу, давайте туди поїдемо.

— Давайте... Але що за фантазія?

Таксі рвонулося вперед.

— Не фантазія. Я хочу, щоб наша розмова не лишалася безпредметною. Познайомлю вас з одною чудовою людиною.

— І хто ж вона, ваша людина?

— Мати. З великої літери. Я певна, вона вам зуміє сказати більше, ніж я.

— Слухай, Галко, ходять уперті чутки, що ти до столиці збираєшся. Це правда? — напрямки врізала Ванда.

— Ні.

— А чому? Хіба тобі не хочеться грати в хорошому театрі?

— Хочеться, — призналась Галина.

— То чого ж втрачати таку нагоду? Адже досить Морозові слово сказати...

— Ти міркуєш, як Жанна. Я нікому не стану нічого казати.

— Що ж, мабуть, Жанна розумніша за нас. — Ванда зітхнула і присунула до себе дзеркало. — Господи, ну й мордяка! Сьогодні щоку зовсім рознесло... І як я гратиму?

— Та піди ж нарешті до лікаря!

— Мене паралізує бормашина. Вона, видно, перейшла до нас від часів інквізиції. Вікторія Павлівна порадила тримати за щокою листок алое, їй завжди допомагає. А мені — як мертвому кадило. Хіба спробувати ще горілку.

Ванда вийшла на кухню, чимось забряжчала і повернулася сердита.

— Як завжди, не щастить! Ношу цілий день за щокою шматок огірка, а алое, мабуть, з'їла за сніданком.

Галина розсміялася.

— Добре тобі сміятися... А втім... ні, нелегко тобі сміятися, Галко. Адже Федір твій зовсім пропадає.

Галина здригнулася. Це вперше за цей час Ванда сказала про Федора.

— Невже ти до нього так ні разу й не заходила?

— Заходила. Він не захотів мене бачити.

— Ну, звичайно, є ж і в нього чоловіча гордість.

— Тут не гордість. Просто не хоче стояти на моїй дорозі.

— Галко... а чи не краще було б, навіть заради Федора, виїхати тобі звідси? Не ятрила б йому душу, то, може б, він якось...

— Я вже думала над цим.

— І що ж?

— Сама не знаю, — стинула плечима.

— А у вас із Морозом це справді серйозно?

— Вандо, не треба.

— Всі говорять... Ох, знову проклятуший зуб! От кара небесна! Якщо болить серце, це принаймні благородно, а коли зуб, та ще й фізію рознесло, мов стару печерицю, то це викликає тільки сміх. Я б охоче проміняла зубний біль на серцевий. Може, тоді хоч трохи зблідла і стала б тендітнішою. Скажи по ширості: в мене можна закохатись?

— А чому ж? Звичайно.

— Брешеш! В таких, як я, не закохуються. І роблять велику помилку. Бо я можу принести чоловікові радість, а такі жінки, як ти, тільки біду. Ти ж ще нікому не принесла радості... Не буду! Мороз пише зараз нову п'єсу?

— Так,— кивнула Галина.— А хіба що?

— А він віддасть її нам? Це я вже виступаю в ролі Гусачкового агента.— І Ванда лукаво підморгнула.

— Він її ще не написав.

— Зрозуміло, пошлемо к бісу Гусачка. Ти одягаєшся? В театр ще рано.

— Я не в театр.

— Ох, пробач...

— Ти знову помиляєшся

* * *

— Ти?.. Навіщо знову прийшла?

Федір став на порозі. Швидше помре, а не впустить. Бо як впустить — не витримає... Невже вона цього не розуміє?

Стиснув рукою одвірок, аж побіліли пальці. Намагався оминати поглядом її обличчя. Просвітліле обличчя, цього не можна не бачити навіть зараз, коли вона така бліда і схвильована. «Яка зла сила заплутала тебе в моє життя, Галино?»

— Федоре, ми повинні поговорити. Я так далі не можу...

— Чому ж не можеш? Я все розумію і не звинувачую. Правильно зробила.

Вона наблизилась і злегка торкнулась його руки.

— Не торкайся,— процідив він крізь зуби.

— Пробач. Я знаю, що твоє здоров'я погіршало...

— Ага, і ти прийшла мене лікувати?

— Я прийшла, бо не могла не прийти...

- А пішла, бо не могла не піти?
- Я не хотіла тебе зненавидіти. Зрозумій!
- Розумію. Чого ж виправдуєшся?
- Бо єдине, що мучить мене зараз, це ти, Федоре.

Я знаю, чим була для тебе.

— Була і лишилася.

— Оце найстрашніше! Чого б я не зробила, аби ти забув мене. Мені б легше стало.

— Тобі легше б стало... Тобі! Навіть зараз ти думаєш тільки про себе. Хочеш, щоб я зняв з твоєї душі цей останній тягар. Ось чому ти приходиш! Але я не хочу знімати. Для тебе — життя, а для мене — самий біль? Де ж справедливість?

Таки не витримав, заскiмлив. Тепер уже він не міг опанувати собою, і Галині краще було б негайно йти геть.

— Федоре...

— Ні, помовч, тепер уже послухай мене. Знаю, ти б дуже раділа, якби я покинув пити, став порядною людиною, а ще краще — знайшов би собі якусь бабу і... О, тоді тебе не мучило б сумління! Не вийде! Я пропадати му на твоїх очах, здихатиму під парканом, на якому буде наліплена афіша з твоїм ім'ям. Я спеціально прийду туди здихати, так і знай!

Він задихнувся, шарпонував комір сорочки. Гудзики жалібно дзенькнули об цементні сходи ганку.

— Ти надто багато захотіла від мене, Галино. Надто багато! Ти, може, гадаєш, я з благородства не казав тобі досі нічого, не докоряв? Та це ж єдине, що в мене лишилося проти тебе! Єдине, від чого я не хотів відмовлятися: твоя незаспокоєна совість. Краще іди, не доводь мене до нестями. Іди, кажу тобі!

Галина не рухалась.

Біля двору вже зібрались цікаві сусіди і збуджено перешіптувались — спостерігали. Тилиста й темпераментна дама голосно скликала домочадців. Сусіди явно розраховували на сімейний спектакль.

— Федоре, якби ж я могла якось інакше... Ти гадаєш, я забула минуле? Нічого я не забула і не забуду. Але ж не забувай і ти! Я теж не хочу докоряти, але подумай, яким було наше життя... яким воно стало. Може, і я була винна в тому, що так склалося... Напевне була, я все розумію. Але визнай, ну визнай: ми ж мучили одне одного. І от тепер... що ж робити?

Федір важко дихав. Йому хотілося вдарити Галину, боляче, щоб аж поточилася. Та він зустрівся з її розгубленими, повними суму очима і враз безсило поник, відступив з порога.

— Ну... зайти...

Галина на мить завагалася. Але тільки на одну мить. Розчаровані сусіди ще трохи потеревенили і почали розходитись.

Потім сталося те, чого він найбільше боявся. Він же знав, що не можна було їй заходити! Знав, що тоді втратить волю і ганебно заскиглить. Стане багатим... Ну, для чого вона зайшла? Хіба мало з неї його муки, щоб бачити ще й приниження?

* * *

«...Навіщо я зайшла? Це ж злочин! Відняти у нього останнє — його гордість. Убити б мене... Федір — то моя глибока, невигойна рана, вона завжди шемітиме. І все-таки...

І все-таки — життя прекрасне. Кожен новий день переконує мене в цьому. Прекрасне в radoшах і горі, в надіях і розчаруваннях, бо це його грані, воно не може бути плескатим, одномірним. Треба тільки вміти відкрити душу йазустріч йому. І тоді стане зрозуміла принада оцього захмареного неба, бо поза хмарами — сонце. І чиста усмішка малого дитяти, що так кумедно дубає, вчепившись в мамину руку. (Горе: в мене, мабуть, ніколи не буде... Радість: в інших — є!). А он, на оголений гілці, тремтить останній, червоний, мов жаринка, листочок... Ні, відірвався... Покружляв і прилип до вогкого розтруба репродуктора на стовпі. Ну, куди ти потрапив, дуренький? Ага, злякався, ковзнув на землю. Давай я тебе підйму, щоб не затоптали. Я також не люблю тих слів, що падають, мов каміння, на голову. О, чуєш? Знову говорять про загрозу нової війни, про атомні вибухи... Ні, не вірю! Люди будуть жити. Будуть любити життя. І не треба спогадів, не треба! Ті, що колись розтоптали мене, хіба вони люди? А я думаю про людей.

От зараз я піду до театру. Ця думка так глибоко хвилює, що починають тремтіти руки. Я вийду на сцену і знову відчую, як простягаються невидимі струни від мого серця до сердець глядачів. Красивість? Ні, абсо-

лютно реальне відчуття. Я знаю напевне, що десь у середніх рядах сидітиме білявий чоловік у простому дешевому костюмі. В нього таке добре, відкрите обличчя. Коли я бачу його в залі, на душі спокійніше. Навіть тоді, коли я дуже схвильована, коли мені треба бути схвильованою. Я шукаю його очима, для якогось глибшого, внутрішнього спокою. Для впевненості в собі. Іноді він приходиться просто в темній куртці — видно, з роботи і не встиг переодягнутись, але приходиться майже завжди. Я невідступно відчуваю на собі його пильний погляд, часто бачу, як він міцно стискає сплетені пальці — вузлуваті, робочі, виразні! Коли його немає — мені важче грати.

А в першому ряду я часто бачу сиву жінку. Я знаю її — дитячий лікар. Найгуманніша професія! Коли мені щастить казати зі сцени розумні і добрі слова (це не завжди буває), я їх промовляю до неї. Як ми тоді розуміємо одна одну! І ще приходять часто на наші вистави двоє — хлопець з дівчиною. Певно, студенти. Такі вони юні... Сидять, завжди взявшись за руки, і їхня любов зігриває мене.

А до мене вона прийде? Справжня, глибока? (Прийде?)

Я їду до театру, там мої глядачі. Я не маю права перед ними фальшивити. Я вичерпую всю душу до дна, бо це — моя доля. І я вдячна за неї: що б не сталося зі мною, а цього вже не відняти.

Ну про що ти каркаєш, мертвий репродукторе, над безлюдною площею? Я не стану слухати тебе.

Прости мені, Федоре...»

* * *

— Ви просили, щоб я розповіла вам про себе. Коли я сама цього захочу.

— Так, я дуже просив.

— Я хочу розповісти. Я ніколи нікому цього не розповідала.

— Якщо вам боляче, не треба.

— Ні, я розповім. Тільки не записуйте нічого, бо тоді не зможу.

На знак згоди Мороз злегка кивнув головою.

— Ну от... не знаю, з чого почати.

— Почніть з найважчого.

— Добре. Почну з війни.— Голос Галини був зов-

сім спокійний, навіть байдужий: актриса. Повинна уміти володіти собою.— Бомба вцілила в погріб і вбила обох моїх братиків. Мамі відірвало ноги. Мама в нас ще зовсім молода була, в колгоспі працювала. І тато теж. Тільки він з перших днів на фронт пішов. Я саме бігла до того погребу, не добігла... Сама витягла маму з тої ями, не знаю, де й сили взялися. Треба було покликати людей, та я з горя не здогадалася.

— Скільки ж вам тоді було?

— Одинадцять. Коли я витягла маму, то побачила, що вона вже мертва. Тоді я закричала. І ніколи більше до мене не поверталось дитинство. Ні на хвилину.

— За дитинством приходять юність...— Мороз глянув на Галину й пожалів, що сказав.

— До мене вона не прийшла. Бо тоді, після тієї — найпершої — бомби... їх ще було багато, але та — то найперша, до нашого села зайшли німці. Було ще зовсім тепло, немов улітку, і сонячно, як сьогодні.

— У вас не лишилося родичів?

— Мене кликала до себе тітка, але я хотіла бути в своїй хаті. Гадала, що так швидше діждуся батька. Та німці прийшли не лише в село, а і в нашу хату. Три роки... навіть більше. Не було в мене юності, її розтоптали.

— Не треба. Не розповідайте!

— Ні, я вже не можу. Я повинна до кінця розповісти. У німців я була за служницю. Вас ніколи не били?

— Ніколи.

— Мене били. Багато разів. Не можна відчувати себе людиною, коли тебе б'ють, я це добре знаю. А потім... уже наближалися наші, і німці тікали, тоді... тоді...

— Замовкніть, Галино!

— Я хотіла повіситись. Але на це не стачило сили. Я зовсім отупіла, говорити розучилась. Люди чекали звільнення, а я думала, куди мені подітись з села, де всі знали...

Вона зупинилась і сперлась об землисто-сірій стовбур осокора. Лице у неї теж було таке — землисто-сіре. Мороз одвів очі, не міг дивитись.

— Я пішла із села. Куди — байдуже. Прибилась до якогось зруйнованого містечка, я й зараз не знаю його назви. Заховалася в руїнах. Кілька днів нічого не їла, напівжива... І тоді мене знайшов Федір. Їхня частина якраз вибила фашистів з того містечка. От він і не дав

мені тоді пропасти. Він був добрий, по-справжньому, не ображаючи добротою. Бо й добротою можна образити.

— Так, можна.

— Ви тільки не думайте нічого такого... Він нічим не скривдив мене, нічим! Він став мені матір'ю, батьком, старшим братом. Але я все не могла подолати свій страх перед іншими, тільки його не боялася.

Галина рушила вперед. Вона не дивилася на свого супутника, вона, здається, зараз взагалі нічого не бачила, крім того, про що промовляла згадка.

— Я знала, що Федора дуже любить одна жінка, вона була при штабі друкаркою. І вже розуміла, що через мене вони розійшлися. Мені треба було тоді кудись піти, щоб не руйнувати їхнє життя... Але нікуди було йти. А Федір... Він був тоді таким сильним! З ним не страшно жити, біля нього легко дихалось. І я стала його дружиною. Я любила його. Може, щиро вірила, що люблю.

— Він, очевидно, хороша людина.

— Дуже! Він був дуже хорошою людиною. Але життя у нас не склалося.

— Чому?

— Для Федора війна і тепер не закінчилась. Несподівано почалися приступи травматичної епілепсії. Ні, не думайте — це ніколи б не стало причиною нашого розриву! Але він зламався. Не зміг працювати, а що найгірше — почав пити. Що далі, то більше, він уже не мав волі спинитися. Ви не уявляєте, як це жахливо! Я знемогла боротися.

Гнітюче мовчання.

— Може, якби я його дуже любила, по-справжньому...

— А хіба ви...

— Раніше я була певна, що це — любов. А тепер розумію: справжня любов не відступила б, змагалася б за нього до кінця. А я не змогла.

— Скажіть, Галино, а якби ви залишилися з Федором, він міг би покинути пити?

— Ні. Тепер уже ні.

— Що сталося, те сталося. В його трагедії винна війна.

— Не тільки війна. Моя вина, мабуть, не менша. Мені треба було вчасно піти з його життя, йому було б

краще з тією жінкою, про яку я казала. Він же розумний, відчуває, що я так не... Якби він повернувся на свою улюблену роботу в лісництві, мабуть, до цього не скотився. Але він не схотів відривати мене від театру тоді, коли я погоджувалася поїхати. А тепер — надто пізно... І для нього, і для мене. Залишити сцену я вже не можу.

— Так, не можете. Не маєте права.

— Хто тут може встановити право? Дуже жорстоко, що я пішла від Федора, але — зрозумійте мене, жити так далі було б нечесно. Ну... от я вам і розповіла про себе.

— Не все. А як ви стали актрисою?

— Це все теж Федір. Я вже казала, що спершу страшенно боялася людей. А він наполягав, щоб я вчилася. Влаштував до вечірньої школи. І ще в тому місті, де ми жили перед Старогірськом, при Будинку офіцерів був драмгурток. Ним керував старий справжній артист, тут мені пощастило. Федір привів мене просто силою, взяв за руку й привів до Будинку офіцерів, примусив вступити до драмгуртка. Потім я закінчила хореографічну школу. Але актрисою я була слабенькою, це всі, крім Федора, мені казали.

— А ви їм вірили?

— Ні! Я знала — це повинно прийти.

— Ви сильна людина, Галино. Пройти через таке і зберегти себе! Незважаючи ні на що — випростатись. І вірити, що існує щастя. Я схиляюся перед вами.

Галина похитала головою.

— Не переді мною треба схилитись, а перед Федором. Перед таким, яким він був...

* * *

Сірувата у вечірніх присмерках стіна враз спалахнула живим трепетним світлом. Воно замерехтіло по кімнаті, аж ніби задзвеніло.

Мороз зачудовано звів голову, осміхнувся. Низьке сонце пізньої осені (осені? вже грудень!), прорвавши хмари, сипонуло у вікно жмуток вогнистого проміння. Мерехтіло тому, що за вікном хиталося віття дерев. Він прикрив долонею очі, але золоте струмування дзвеніло, било у скроні, тривожило душу. Від нього неможливо було захиститись.

Він так і сидів. Спливали хвилини (години?), поволі гасили чарівне марево.

Згасло...

І тоді він зрозумів, що чекає. Вперше вона пообіцяла прийти до нього. Він чекає на неї від самого ранку, цілий день.

А може, ціле життя?

Чому його так глибоко хвилювала ця жінка? Талановита актриса? Так, але він бачив не гірших. Розумна? Він знав жінок з гостріше відточеним розумом. Красива? Знав кращих. Галина приваблювала якоюсь внутрішньою, притаманною тільки їй красою. Це швидше краса людини, а не краса жінки.

То чому ж від тієї хвилини, як побачив її на сцені, вона невідступно в думках і душі?

Гадав, минеться. Ну, спливе місяць, другий... Але місяці минали, а нічого не змінювалось. Навпаки — довше не бачити її вже не зміг. І приїхав. А далі — що? Як знати... В його житті були жінки, деяких, здавалось, любив. Але почуття до Галини — це щось зовсім інше. Бо й вона сама не схожа на тих, котрих знав.

Вона розповіла про себе все. І те, що розповіла, могло б породити відразу до неї. А йому хочеться опуститися на коліна і низько вклонитися їй за ту мужність, з якою стерпіла всі біди. За те світло, що несе у собі. Немарно ж, як бризнуло сонце, згадав її усмішку.

Усмішка її завжди сонячна. І погляд ясний, без найменшої тіні. Людина з таким поглядом не може таїти в собі ні злостивих думок, ні чизьких почуттів, ані заздрощів. Лише у дітей бувають такі чисті очі.

Такою він бачить її, а написати не може. Все, що написав, — мов дешева підробка, ерзац. Ще ніколи не писалося так трудно...

Він приїхав сюди — до Галини. Але й робота над п'єсою про щастя (досі навіть назви не знайшов) — це не привід виправдати приїзд; він справді загорівся такою думкою, коли побачив її на сцені. Та чому так мертвіє її обличчя, линяють слова, інтонації — отут, на папері? Чому така безсила його уява, тупий мозок? Чи не краще зректися свого задуму?

Мороз рве на клапті списані аркуші — в котрий уже раз! — і злостиво шпурляє їх у кошик. Довго сновигає по кімнаті, далі лягає на ліжко. В кімнаті вже темно, але він не засвічує світла.

Треба, мабуть, їхати звідси. Нічого не вийде. Краще вчасно і чесно визнати свою поразку: п'єси він не напише. Творча невдача. А в кого їх не буває? То чому ж так нервує?

Ні, не творча невдача лякає його. Він ніколи не шукав легких шляхів, він добре знає — що це таке. Він боїться за себе, за свій спокій. Боїться, що життя може втратити сенс без Галини.

У двері постукали.

Нарешті прийшла! Мороз схоплюється з ліжка, кидається до дверей. Вона?!

Ні, то чергова по готелю принесла листи, чорти б її ухопили!

...Ранок. Він одчиняє вікно, щоб вигнати дим. Накурив!

Як неймовірно швидко промайнув час! На столі — безладне нагромодження списаних аркушів. Те, що мало бути новою п'єсою, але не стало. Повірив, що, написавши про Галину, напише про щастя. Мабуть, воно б так і було, якби ж зумів написати про Галину

Він узяв у Галини її риси обличчя, її голос, постать, м'яку лінію підборіддя, голубу жилку на скроні, чорносіру прозорість очей; не зумів лише одної «дрібнички»: відтворити душі. Те, що вийшло — манекен, зовні подібний, але порожній всередині.

А лейтмотив же твору — щастя! Як фальшиво він звучить, шелестить, як убога папір'яна квітка, збризка-на дешевим одеколоном.

Треба їхати звідси. Через тиждень він повинен бути в Москві. Потім, здається, поїде в Чехословаччину. Треба їхати швидше, або.. не їхати зовсім

Він, звичайно, поїде. Він здатен описати безумство, але сам на безумство не здатний. Так, він дуже тверезо міркує. І, безсумнівно, не наробить дурниць. Дурниці годяться для сцени. З них можна зліпити п'єсу, заробити гроші, славу — за дурничку.

Як він зараз себе ненавидить. Злидень! Духовний жебрак!

Є таке підленьке слово — компроміс. Розсудливі люди йому надають перевагу. Можна не чинити безумства, допомогти Галині перейти до Київського театру. Може, ти так і зробиш?

Ні! Це ж — Галина.

Мороз згрібає папери зі столу і рве — всі до остан-

нього. Так. Стало легше. Тепер... лишилося ще кілька днів. Стривай, стривай, звідки ця думка? А може... Як вона тоді сказала? Мати — з великої літери?

Мороз похапцем одягається, вискакує з готелю й біжить ловити таксі.

* * *

Йому пощастило: не минуло й години, як він уже стукався до знайомого чепурного домочка.

— Та відчинено, — почув позад себе м'який голос. — А я — осьдечки.

Хазяйка йшла від курника із ситом у руках, у ситі білили яєчка. Придивилася, впізнала.

— Здрастуйте! — привітався Мороз.

— Доброго здоров'я, — лагідно відказала жінка. — А де ж Галя?

— Я сам приїхав. Хотів розпитати у вас про... ну, одне слово — побалакати.

— А чом би й не побалакати. Ось яешеньку спряжу, поснідаємо. Заходьте, прошу.

Сіли до столу. Хазяйка спитала:

— Ви самі з Києва будете?

— З Києва.

— У Старогірську гостюєте?

— Ну... приблизно. Днів за два-три вже треба їхати.

— То й добре, що завітали на прощання. Галі привіт од мене передайте. Кажуть — гарно вона на сцені грає.

— Дуже гарно.

— А в Києві на вас, певне, сім'я чекає?

— Сім'я? Чекає? Гм...

Жінка пильно глянула, щось хотіла сказати, але змовчала. Далі спитала спокійно:

— Сина маєте чи донечку?

— І сина, й дочку. Син вже дорослий, інститут кінчає, та й дочка дівувати почала. Коли й вирости, не зогледівся.

— То правда: доки вони при тобі, то наче й не примічаєш, як ростуть, а як виростуть та розлетяться... Ой, кожному часиночку згадуєш, оту, коли разом жили. Не порадишся, не повідаєш, що на душі наболіло, — відлетіли.

Мороз мовчки втупився в чисту скатертину й прикусив губу. Якби й надумався порадитися з дітьми, нічого

б з того не вийшло. Коли він востаннє розмовляв із сином? По-справжньому? Не пригадує. Ну — перекинуться кількома реченнями про футбол — це, здається, єдине спільне, що обох цікавило, а про що ще? А з донькою і про футбол не поговориш... А вони ж уже сформовані люди, зі своїм життям, своїми поглядами. Рідні діти, а — ніби сторонні. Ну, люблять його, звісно, він їх також, а про що розмовляти — не знають ні він, ні вони. Дружина? Ця давно вже стала чужою. Добре, хоч має здоровий глузд не влаштовувати сцен та істерик, як у інших, і за те спасибі. Так, так... Казна-що виходить: сім'я, сказати б, нормальна, а насправді.. Та хіба таке в нього одного?

— Іжте, іжте, — примовляла хазяйка. — Чого це ви посмутніли?

— Та ні, не посмутнів, то я так. Ну — спасибі, смачно поснідав, але хочу вас про інше прохати.

— А про що?

— Розкажіть мені про себе, матусю.

— Що ж вам розказати? — вона не здивувалася, просто й справді не знала, про що розповідати цьому трохи дивакувату гостеві.

— Що хочете. Ви ж прожили довге життя, багато зазнали і радості й печалі.

— Отож-бо є, що багато. Аби менше, простіше було б розповідати, а тут навіть не знаю, чого ви хочете.

— Та я й сам гаразд не знаю, — розгублено муркнув Мороз.

Жінка знову пильно глянула на гостя й раптом за-сміялася — легко та весело.

— Ох і розкажу ж я вам зараз, як колись свого свекора женила.

— Свекора?!

— Еге ж. Свекруха померла, царство їй небесне, а він залишився, мов те дитя безпорадне, дарма що сивий. От я й надумала: негоже людині так віку доживати. Ну то слухайте...

* * *

Гусачок, цей смішний кругленький чоловічок зі скупими рештками янгольських кучерів навколо рожевої лисини, палко кохав театр. Якщо не театр взагалі, то свій, старогірський, був у його житті єдиною і сталою

любов'ю, поза ним не існувало нічого. Хіба ж його вина, що бог, наділивши такою любов'ю, не додав талану?.. Головрежові мало було успіху «Мирослави», він прагнув визнання, якщо не всесоюзного, то принаймні республіканського. Тому, як сам те казав, тепер «вирішив переорієнтуватися на новаторські п'єси». Хоч Вікторія Павлівна, до якої він завжди прислухався, і не радила. «Треба йти в ногу з життям або й трохи попереду», — бадьоро огризався він.

Цього разу репетирували п'єсу з такими новаціями, що межували з чистим безглуздям. Роздратована і стомлена Галина після репетиції вийшла з театру з головним болем. Ванда зумисне забарилася, знаючи, що Галину напевне зустрічатиме Мороз.

Проте його вже два дні не було. Невже отак виїхав, навіть не попрощавшись? Те було боляче й образливо... Та сьогодні він знову чекав на неї — як завжди, у сквері, навпроти театру. І так радісно кинувся їй назустріч, що Галині одразу полегшало.

— А я думала — ви поїхали... Де ви пропадали?

— Працював! Дві доби, майже без перерви.

— У вас справді стомлене обличчя, Михайле. Але якесь... нове. Ви ніби помолодшали. Отже — зрушили з мертвої точки?

— Здається, зрушив. Вже було розписався у власному безсиллі. А зараз... Галино, ви самі в себе відняли роль! Ви познайомили мене з тією прекрасною жінкою з радгоспу. Ви назвали її — Матір'ю. Тепер це буде зовсім інша п'єса. Для вас там ролі не буде...

— То й що? Вікторія Павлівна чудово зіграє...

— Вікторія Павлівна? Гм... можливо... Ні, напевне! Так, так, Вікторія Павлівна...

— І п'єса буде про щастя?

— Навряд. Боюсь, що не стане кебети. Ну, досить з нас цих розмов, не будемо ними отруювати наші останні години. Знаєте що? Поїдьмо зараз до лісу!

— До лісу?

— Так. Сядемо на поїзд і поїдемо. Це ж якихось двадцять хвилин! Я хочу спочити. І побути з вами — тільки з вами, без людей. А в лісі — таке чисте повітря. Шкода, що не випало снігу... Ну, вволіть мою останню волю! Прошу вас... День у вас вільний?

— Гарзд. День в мене вільний.

Вони стоять на галявині негустого лісу. Відпалали

осінні барви. Безлисте гілля осик сивіє тонким мереживом на фоні сонячного неба. Шумить темна зелень сосни...

— Яка строга краса. Погляньте на це сталеве, холодне небо! Слово честі, воно не поступиться яскравій голубизні літа. Дивно, чому я ніколи не писав про зимове небо?

— Ви завжди писали про людей

— І в них буває зима... І ця зима теж може бути прекрасна.

— Ви знов про п'есу?

— Знову. Не гнівайтесь.

— За що? В цьому ж ваше життя, як же можна не думати. І ви повинні радісно жити. Адже те, що ви створили, люди щиро люблять. Ви багатьох зробили кращими.

— Не знаю. Може, те, що я створив, точніше — намагався створити, якимсь і вплине. Але на це я можу тільки сподіватись. У мене зовсім атрофоване чуття глядача, це мій великий недолік. А от ви, актриса, можете безпосередньо це відчувати. Ні, друже мій, коли вже хто кому може позаздрити, то це я вам.

— Дивно, — помовчавши, зронила Галина.

— Що — дивно?

— Сьогодні ми тільки вдвох. Ні, утрьох: ви, я, ліс!

— Вам... добре?

— Як ніколи!

Мороз пильно глянув на неї. Довго дивився, далі, нервуючи, одвернувся й відчахнув з осики гіллячку.

— Слухайте... Якби ви схотіли... дуже схотіли, не під настрій, а... Чорт, це легше написати, а не сказати... Ну, словом, якби ви захотіли, ми б могли бути разом усе життя.

— Не фантазуйте, Михайле.

— Хто фантазує? Та що це таке? Гадаєте, я тільки писака, а не людина?!

Він рвучко повернувся до Галини.

— Я люблю вас. Чуєте? Я люблю вас! Люблю! Я не хочу і не буду більше мовчати. Ну хочете, я лишуся тут, з вами? Працювати можна і в Старогірську, навіть краще... Тут ми будемо разом, що мені ще треба?

— А ваша сім'я?

— Ох, Галино, як ви вмієте бити! Та хіба не розуміє-

те, що там уже давно... Сім'я! Вона ж не зазнає матеріальної втрати, а це для неї найголовніше.

— Не думаю. Але навіть не це... За рік, ну — за два ви б самі пошкодували. Не запевняйте мене в тому, чого самі не певні.

— Певен!

— Еге, сьогодні. В цей день.

— Ну... тоді... господи, я зовсім утратив голову... Тоді ви поїдете разом зі мною. Я не залишу вас тут!

Нараз хтось, ніби підсміюючись, шепнув йому оте підле словечко — «компроміс». Кров шугонула в обличчя, і Мороз замовк.

— Ні,— похитала вона головою.— Нікуди я не поїду.

— Ви просто байдужі до мене! — гнівливо кинув Мороз. На кого він гнівався?

— Я теж, мабуть, люблю вас, Михайле. Але боюсь, що це — не справжнє...— В голосі її забриніла гіркота.

— Не справжнє? Чому? Ви ж ніколи в житті не зазнали справжнього кохання! Як же можете судити...

— Пам'ятаєте, я обіцяла прийти до вас?

— Я чекав.

— Я приходила. Довго ходила попід вікнами... Думала, зважувала...

— Ну, якщо зважували, тоді це справді не те. Люблять — не зважують.

— Ну от, ви мене зрозуміли. А мені треба — справжнього, я на інше не згодна. Нехай один раз я вже помилилася, вдруге — не хочу. Ні, я ніколи не стану приймати свою мрію...

— Мрію? Це так романтично! Так прекрасно звучить! А чи думали ви над тим, що може смерть прийти раніше, аніж те, про що мрієте?

— Що ж...

— Ви божевільна, Галино. І мрія, напевне, у вас божевільна.

— Можливо.

— Але ж я люблю вас! Я шаленію від самої думки...

— І все-таки — це не любов.

— Ви що ж, по полицках розклали кохання: це — справжнє, це — несправжнє? Може, вам треба свідоцтво з гербовою печаткою, гори воно все синім вогнем! Пробачте... я став говорити дурниці.

Він стримався, але за мить знову спалахнув.

— То якою ж вона має бути, ота ваша любов? Хоч розкажіть про неї. Нехай і я побачу її, бодай в уяві. Чого ви хочете? Ви самі знаєте?

— Знаю.

— То і я хочу знати! Хоча розумію, цього не пояснити.

Галина довго мовчала. Вони рушили в ліс, без стежок, так, навмання. Гнучкі куші ліщини заступали дорогу, бересклет осипав на них крихкі чорно-рожеві сержки.

— Не смійтеся з мене. Я спробую пояснити про це так, як відчуваю. Знаєте, мені чомусь хочеться піти понад Дніпром.

— Понад Дніпром?!

— Боюсь, ви цього не зрозумієте. А він — зрозумів би.

— Поки я розумію тільки те, що я — не він. Але я хочу ще зрозуміти оте ваше: понад Дніпром. Поясніть мені!

— Слухайте.

* * *

—...Сонце ще не прокинулось. Тільки вітрець, перший провісник ранку, трохи тривожний, поривчастий — він завжди такий перед світанком. Сонце ми зустрічаємо вже далеко за містом. Чисте-чисте, на безхмарному небі. І повітря навколо нас чисте. І тиша. Глибока, як сон. Навіть кроків наших не чути, тільки слід по сивій росі.

За плечима легенький рюкзак. Хіба нам багато треба? Головне — щоб удвох. Тільки вдвох. Ми ж так довго чекали цього. Місяці, роки, ціле життя...

— Слухай, — кажу я йому, — ти відчуваєш, як ми одразу казково розбагатіли? Все до обрію — наше. Ми йдемо, куди хочемо, спиняємось, лягаємо на траву і дивимось в небо. Тут ми скажемо все те, чого досі не встигли сказати. Є безліч слів, які можна сказати тільки тут...

А потім ми будемо мовчати. Це теж прекрасно — мовчати. Слухати, як дихає земля. Як прозоро бринить повітря. І знати, що день — увесь, до останньої хвилини, — наш. І наступний. І ще багато-багато днів — для нас.

Я бачу всю твою душу до дна, в ній немає жодного темного куточка. Ми знищили межу поміж тобою і мною. Є — ми. І наше. Ти розумієш це? Скажи, про що ти зараз подумав? Я — теж. Назавжди. До самої смерті!

А тепер озирнися: ми виходимо на високий берег до нього. А він широченний. Як гостинно розкриває нам назустріч свої сині обійми. Здрастуй, Дніпре! От ми й прийшли до тебе. Як давно ми хотіли прийти! Іноді забували, втрачаючи час; іноді будні гасили мрію, але вона оживала. І таки — прийшли!

Ми вклоняємось тобі. Тепер ти вже наш. Ми візьмемо собі твої хвили, твою прохолоду, твою широчінь. І сиві легенди — скарби рідного слова. І нові вогні над новими морями. Хисткі, мов надія, рибальські човни. Стрімкі ракети на підводних крилах і старі пароплави. Струмування води, і гарячий пісок, і запашні леза татарського зілля в затоках... Навіть важко збагнути, осягнуть все наше багатство!

Ну — в воду! Щоб бризки стовпом і райдуга в них! Не пірнай так глибоко, я не хочу й на мить губити тебе. Пружна, зелена вода така свіжа, відразу змиває втому. Навколо нас виграють тонкі блискітки рибок-мальків, лоскітливо торкаються тіла. Не полохай, не треба. Давай тихенько вийдемо на гарячий пісок.

Сонце! Скільки ж сонця на світі! Ми вгортаємось у нього, дихаємо ним, набираємо повні груди. Як безмежно багато в світі сонця і неба!

І знову йдемо. Все далі та далі понад Дніпром. Ми проходимо крізь день, мов крізь пісню. Ту, що тільки для нас. І коли втомиться сонце, і втомимось ми, пісня не стихне, вона задзвенить по-новому.

Потім над нами простелиться ніч. Темна, з оксамитовим небом. Воно м'яке, лагідне, і все в зорях. Я ніколи до ладу не знала, як називаються зорі. Великий Віз, Малий Віз, Сіріус... Чи не ота яскраво-сліпуча зоря? А може, то не Сіріус? Байдуже. То — наша зоря. Відтепер ми її так і зватимемо — «Наша».

Ніч і небо над нами. І наша зоря. Це ж не казка, це правда, те все на світі існує! Бо існуємо ми і знайшли свою Пісню. Якими убогими могли бути без неї! Могли звікувати, не знаючи, що обікрали себе. Це страшно — прожити життя без Пісні!

Ніч мине, і ми знову зустрінемо сонце. І знову прийдемо в День. День і сонце — то наш Палац без стін.

У ньому живе щастя. Тільки так, інакше бути не може. В чотирьох стінах, під дахом, воно задихнеться. Тільки так: вільне небо і вільне сонце...

...Вона ніби прокинулась, згадала про свого супутника і розгублено усмінулася.

— Пробачте... Я не вмю розповідати. Просто — думала вголос.

Мороз вражено дивився на Галину.

— Палац без стін! Як же це здорово! Не те слово, але я вас зрозумів, Галино.

Він схилився і з побожністю поцілував її очі.

— Спасибі вам за те, що ви — така.

Вона легенько притиснулася щокою до його щоки. Стояли мовчки. Потім стріпнула головою, взяла його під руку і повела назад.

— А оцю гілку ви даремно відчахнули. Тепер вона всохне.

* * *

Федір розстібнув пальто і комір сорочки. Холод мурашками поповз по грудях. Свіже повітря різнуло, мов бритва, і він закашлявся.

Куди він іде? Аби з дому. Найкраще б зайти до Валерії, але вона на роботі.

Після останньої зустрічі з Галиною він так пив, як не пив ще ніколи. Хотілося знищити себе. Але людина надто живуча...

Треба б чогось попоїсти. Недалеко, біля готелю, продуктовий ларьок. Піти хоч ковбаси купити...

Федір потягся до ларка. Там уже стояв якийсь покупець. Ні, не якийсь, там стояв Женька Байдак. Значить, знову з'явився у Старогірську, принесла нечиста сила!

Федір підійшов упритул до Байдака. Навіть штовхнув ліктем і глянув в обличчя. Той спокійно ковзнув поглядом і, не промовивши ні слова, лішов до готелю.

«Ах ти ж...» — Федір ледве стримався, щоб не вилаятися. Хоча на біса йому здався отой Байдак? Озався, не озався, хіба не однаково? Що б від цього змінилось? Образливо тільки, що отой гад Дідковський правду сказав. І все ж — погодитися з Дідковським не міг. Не хотів!

А що, як зараз піти до того свистуна? Бач, велике цабе стало, на всіх йому вже начхати. Ні, треба поставити його на місце!

У вестибюлі готелю зупинився: рішучість зрадила. Йти чи не йти? А чого йому боятись? Хіба не може колишній командир відвідати свого колишнього солдата і сказати те, про що думає? Кинути в нього гірким докором? Треба ж бути людиною!

Федір спитав у чергового адміністратора, в якому номері зупинився Байдак. Євген Байдак (лихий його знає, як по батькові). Добре було б почути, що такого в готелі немає. Добре було б, якби він помилився... Але йому ввічливо відповідають:

— У двадцять третьому номері.

Ще є час повернутись і піти геть. Але Федір наперекір собі вперто штурмує два марші нешироких сходів і таки знаходить той — двадцять третій. Дуже голосно стукає і квапливо, щоб не передумати, відчиняє двері.

Іх там двоє, в тій тісній, по-казенному обставленій кімнатці. Та до другого Федорові байдуже. Він бачить тільки Байдака, що підвівся з-за столу і запитливо дивиться. Забув привітатись... А втім, не варто...

Якийсь час вони мовчки дивляться один на одного.

— Не впізнаєш? — хрипким од хвилювання голосом врешті питає Федір. — А я тебе одразу впізнав.

Йому треба було б зараз сісти, щоб не втратити рівновагу, але ніхто не запрошує. Байдак здивовано позирає на свого сусіда і розгублено розводить руками.

— А ви не помилились?

І раптом очі його злякано розширюються. Він робить крок до свого нежданого гостя і вражено проводить рукою по обличчю, ніби хоче стерти вираз подиву і протесту.

— Ви... ви... Це ви, Федоре Федоровичу?

Федір спирається на двері, бо те, що бачить в очах Байдака, приголомшує, як вирок до страти. Так, жорстокий, неблаганний вирок — оцей подив, і жаль, і... бридливість? Ніколи не доводилося відчувати такого гострого болю і сорому, такого крижаного страху, як зараз, від погляду людини, яка його нарешті впізнала.

Під вагою ослаблого тіла двері піддалися, і Федір поточився назад. Він схопився рукою за ручку дверей, щоб не впасти. Ноги підкошуються, та він уже оволодів собою і випростався. Ще вистачило сили глянути на ошелешеного Байдака і навіть по-дурному, зовсім недоречно, посміхнутись.

— Пробачте, товаришу, я справді помилився...

Він повернувся і майже побіг вузьким коридором. Швидше звідси!

— Федоре Федоровичу! Почекайте!

— Ні, ні! Я помилився, ми не знайомі...

Мало не збивши якусь жінку на сходах, Федір притьмом вискакує на вулицю. Страх, що його можуть наздогнати, що знову доведеться зустрітися з отим поглядом, жене його невідомо куди. Аби подалі від того погляду!

Тільки за рогом, біля засніженого паркану, спиняється. Серце рветься з грудей важкими нерівними ривками. Він зі стогоном хапається рукою за паркан.

Зрозумів, Федоре?..

* * *

Байдак спершу подзвонив в адресний стіл. Не додзвонившись, махнув рукою і пішов туди сам. Взяв адресу, швидко розшукав будинок.

Він довго і вперто стукав. Уже втратив надію достукатись, як почув з-за дверей сердите:

— Хто там? Чого треба?

Байдак промовчав. Боявся, що на його голос Федір Федорович Марченко, його колишній командир... ні, той чоловік, якого побачив сьогодні, не відчинить. Тільки знову постукав.

Двері причинились. Вгледівши, хто прийшов, господар сахнувся. Але Євген встиг вчепитися в двері і не дав зачинити:

— Федоре Федоровичу, ви мені дуже потрібні!

— Я? Потрібен? — Федір саркастично глянув на гостя. — Цікаво, кому і навіщо я можу знадобитись?

— Дозвольте зайти.

— Потрібен... Ну-ну! А от мені ніхто не потрібен. Зрозуміло?

Сказав і злякався. А що, як Женька повернеться й піде собі геть? Плюне на нього, старого дурня, й піде.

Та Байдак м'яко посміхнувся — так посміхаються на вередування маляти чи хворого. І рішуче зайшов. Швидким поглядом озирнув занехаяну кімнату, всю сизу від цигаркового диму. Відчинив квартиру. Підійшов до Федора і міцно обняв.

— Дорогий ви мій, як давно ми не бачились!

Посіріле, неголене обличчя Федора затремтіло. Він

судомливо ковтнув повітря, хотів щось сказати, але не зміг. Безсило ткнувся в Байдакове плече і болісно, подитячому схлипнув.

— Ну годі, Федоре Федоровичу, не треба. Ви не гнівайтесь на мене, я трошки короткозорий, не відразу впізнав...

— Е, Женько, до чого тут короткозорість? Я ж все розумію. Хіба можна мене впізнати — такого?

— Якого такого? Та ж, Федоре Федоровичу, минуло стільки років! Але я знаю — така людина, як ви, не може душею змінитись.

— Ще й як може.

— Ні, ні, Федоре Федоровичу. Про вашу доброту, про вашу чесність... Та заспокойтеся ж, бо я й сам...

— Чого ж ми стоїмо? — схаменувся господар. — Розгубився зовсім на радощах. Сідай, поговоримо. Ти обідав?

— Де там, голодний, мов цуцик.

— Тоді ми щось придумаємо. Тільки ж нічого путнього в мене немає. Я зараз до магазину...

— Стривайте, нікуди не треба бігти. Картопля є?

— Десь була.

— То для чого нам магазин? Зараз засмажу, я ж великий мастак смажити картоплю. Хіба ви забули?

— Хочеш по-фронтовому?

— Ні, по-фронтовому пекти треба. Дозвольте вторгнутися до вашого харчоблоку. Ага, керогаз... картопля... Де ніж?

— Ну порайся, коли тобі охота, а я хоч сміття трохи вигребу. Ех, Женько... Ну, що тобі сказати? Який же ти молодчага, що прийшов!

— Не хваліть — перехвалите. Ви, Федоре Федоровичу, ще від мене плакати будете, я ж вам тепер спокою не дам. Ану, гримніть на свій керогаз, бо мене щось не слухає.

Доки Байдак смажив на кухні картоплю, Федір таки проскочив до магазину і купив консерви. Він навіть застелив чистою скатертиною стіл, — вона надто контрастувала з прокуреним безладдям у квартирі.

— Ну от, картопля готова! — Байдак вніс до кімнати шиплячу сковороду. — На що б її поставити? На попільничку хіба... Ого, а ви тут уже провели бойову підготовку!

— То сідаймо. А...— Федір раптом зам'явся.— Як, Женю, може, гедиться по чарочці в честь нашої зустрічі?

— Що ж, можна й по чарочці.

Федір дістав з буфета пляшку. Нерішуче покрутив її в руках і з видимим зусиллям поставив назад.

— Ні, краще не будемо.

— Не будемо,— охоче погодився Євген.

Федір пильно глянув на гостя, але Байдакове обличчя було спокійне і ясне. Жодного натяку на докір чи жалість. Федір повеселішав і сів до столу.

— То розкажи ж мені, Женько, хто ти і що ти тепер? Звідки з'явився у наших краях?

— Я тут у відрядженні.

— Так я і думав. Я вже вдруге бачу тебе... Ну, розповідай.

— Я, Федоре Федоровичу, після армії вчитися подався. До інституту вступив.

— Молодець! До якого?

— До будівельного. Перший курс витяг стаціонарно, а далі пороху не вистачило. Мама ж хворіла, а сестра ще мала...

— Батько так і не повернувся з війни?

— Ні, безвісти... От, значить, і перейшов на заочний. Крутився, як міг, після війни нелегкі роки були.

— А чому ж мені не написав? Хіба я б не допоміг?

— Тому й не написав, що допоміж просити не хотів. Думав: коли вже вивчуся самостійно, тоді й похваляюся.

— Ач який гордий! То чому ж потім, коли вивчився, не писав?

— А тоді написав. На стару адресу, на гарнізон. Лист назад повернувся.

— Бо демобілізувався ж я, сюди переїхав. Та якби ти дуже захотів, то знайшов би.

— А ви гадаєте, я не відчуваю, як завинив перед вами? Та коли б тільки міг подумати...— і зненацька Байдак осікся.

Федір глянув на нього і одвів очі.

— Так, так... Якби ти міг подумати, що я докочуся до... Якби, Женько, я сам міг про це подумати, то ще б тоді, перед демобілізацією, пустив би кулю в лоба.

— Федоре Федоровичу, розкажіть мені про себе. Якщо можете. Повірте— я не з пустої цікавості.

— Вірю, вірю, Женько. Якби з пустої цікавості, то й розмовляти з тобою не став. Тільки ж розповідати про себе,— все одно що шкіру здирати... І де вона запропастилася?

— Що ви шукаєте?

— Та попільничку ж...

Байдак мовчки зняв з попільнички порожню сковороду і відніс до кухні. Федір струсив попіл з цигарки, глибоко затагнувся і, примружившись, дивився, як розходяться кільця сизого диму. Розповісти Женьці, як він скотився до такого? А що Женька порадить? Та й хто тут чим може зарадити?

І все ж не може людина сама нести свій тягар, буває хвилина, що хочеться скинути його хоча б тим, що розповісти. Настала така хвилина і для Федора Марченка.

* * *

— Оце і все, Женько. Вона — росте, я — кочуся вниз. Власне, уже докотився. Ну що? Мовчиш? І сказати нічого, і потішити нічим.

— Дайте мені запалити, Федоре Федоровичу.

Вони запалили. Довго мовчали. Врешті Байдак по-ривчасто зітхнув, відкинув цигарку.

— Проклята війна!

— Не треба всю вину скидати на війну. Я не менше винен. І в тому, що вона пішла від мене, я сам винен, Женько.

— І все-таки...

— Ні. Їй треба було йти своєю дорогою. Не тонути ж разом зі мною.

— Федоре Федоровичу, вам треба її забути.

— Легко сказати! Якби ж я міг.

— Я бачив її на сцені, Мирославу грала. Яка актриса! В мене майнула думка — «на Галку скидається», але й повірити не міг, що то вона. Пам'ятаю, вона так усіх боялася...

— Тепер вже не боїться. Та я не заздрю... ні, брешу — заздрю. А що, друже, не думав ти, що підполковник Марченко отак своє життя кінчатиме?

— Чому кінчатиме?

— А що ж? Єдине, на що я ще здатний, то глянути

правді у вічі. Зневірився, спився, і вже не буде з мене пуття.

— Неправда! Як би там не було, а ви лишилися людиною. І це — головне. Я ж сказав, що тепер вам спокою не дам. Тепер моя черга настала...

— Твоя черга? Е, ні — цього я не дозволю. Я не хочу, щоб ти з якогось обов'язку...

— А я вас і питати не стану. Я ж упертий. Що в голову візьму, від того не відступлюся.

— Я сам колись такий був.

— Що ж, якщо ми однакові, нам легше порозумітися. Федоре Федоровичу, вам не можна далі лишатися самому.

— Е! Я ж і не сам був, а з Галиною...

— Може, саме в цьому й ваша біда. Та не будемо про Галину, поговоримо про вас. До людей вам треба. Негайно!

— Тільки не здумай агітувати мене, хлопче, я цього не люблю. Зрозумій, Женько, я вже зітлів на пні. Засмоктало — не вирватись. І не доводь мені, бога ради, що в нас люди серед людей не гинуть на очах. Гинуть, друже, та ще й як! На жаль, не я один такий... Добре, що ти не писака, а то б написав про мене якусь чортівню.

— Не вмю, а то б написав.

— І марно. Кому це цікаво? Ще й сказали б — не типово, мовляв. Ну, під яку категорію ти мене підведеш? Не падлюка, не злодій, не кар'єрист. А хочеш, я скажу, хто я такий? Солдат, що від роти відбився. Далеко відбився, вже можна й дезертиром вважати.

— Я не збираюся вас підводити під жодну категорію. Я просто буду битися за вас. І насамперед — з вами ж самими.

— Програєш битву.

— Не програю! Інакше — яка мені ціна? А вигравати бій ви мене самі колись навчили.

— Що ж, спасибі за добру пам'ять. І за добрі наміри. Тільки, признатись, не збагну, як це тобі вдасться? Конкретно? Я вже казав, агітація на мене не діє.

— Конкретно? А конкретно так: звідси я їду на будівництво одного крупного об'єкта. Так — років на три.

— Ну?

— І ви поїдете зі мною.

— А якщо не поїду?

— Поїдете. Обов'язково поїдете, товаришу підполковник!

— Ех ти, солдатику мій... А може, я не хочу?

— Хочете ви цього чи не хочете, а я не залишу вас. Лайте мене, бийте мене, замикайтеся на всі ваші іржаві замки, я висаджу двері і все одно вас заберу. То вже краще не пручайтесь.

Федір охопив голову руками. Байдак глянув на нього й засміявся.

— Нічого не допоможе. Капітулюйте.

— Не треба тобі зв'язуватися зі мною, Женько. По ширості раджу. Я ж питиму. А горілка — то страшне діло. Якщо б навіть Галина повернулася, я б все одно вже не зміг... Затягло.

— Знаєте що? Давайте нічого не загадувати наперед. Побачимо. Я наполягаю тільки на одному: поїдемо зі мною тепер.

Федір припалив від цигарки і надовго замовк. Потім запитав нерішуче:

— Коли ти повинен виїхати?

— Взагалі сьогодні, але ми поїдемо завтра. Або післязавтра, щоб ви встигли зібратися.

— А що мені збиратися? От якби я міг тут покинути самого себе!

Байдак підвівся, взяв свого колишнього командира за обидві руки й міцно їх стиснув.

— Домовились!

— Пожалкуєш, Женько.

— Не пожалкую.

— Ну-ну... — нараз Федір засміявся: — А що, Дідковський, з'їв облизня?

— Який Дідковський?

— Так... один...

* * *

Записка стирчала в щілині замка.

Валерія висмикнула її і прочитала. Здивовано знизала плечима, прочитала вдруге. Що за комедія? Федора хтось кудись везе «перековуватись». Він так і написав — «перековуватись». Ну зовсім, як у дешевому романі. А може, це просто жарт? Хоча Федорові зараз не до жартів. Видно, він і справді зібрався кудись виїхати. Що за авантюра? І з ким?

У неї дуже ломило в скронях, хотілося лягти, вкритися з головою і заснути. Але Федір написав, що виїздить сьогодні увечері, восьмигодинним поїздом. А зараз — чверть на сьому... Вже немає часу, щоб зайти до нього додому.

Валерія побігла до сусідів — у них є телефон. Від хвилювання не одразу згадала номер телефону Федорової квартири. Згадала, але квартира не відповіла. Може, він і дома, та не бере трубку, з ним таке часто буває...

«Божевільна, безладна людина! Ну, невже не міг хоча б заздалегідь повідомити? І що йому стукнуло?.. Почерк рівний, отже, писав тверезий».

Валерія знервовано скинула з себе пальто, потім знову надягла. Може, ще встигне застати його вдома? Треба довідатись, що він там надумав. Явно ж якимсь безглуздя! Відрадити, поки не пізно. А втім... Що може бути безглуздішим за той стан, до якого він докотився? Нехай і справді кудись проїдеться, гіршого вже не буде. Може, в іншому місці, серед інших людей... Звісно, вона мізантропка і не дуже в те вірить...

На квартирі у Федора вона вже не застала нікого. Зачинені наглухо віконниці, замкнені двері. Отже, справді виїздить. Хоча б не спізнитися на вокзал!

Взяла таксі. Попросила їхати швидше. І раптом відчула, що їй боляче, дуже боляче лишатися без Федора. Навіть без такого, яким він став. Їй нікого стане чекати вечорами, нікому буде, не криючись, казати в очі все, що думає, нікого колоти своїм зачерствілим сарказмом... І як же він міг щось вирішити, не порадившись з нею? Наївне питання. А коли він радився? Він звик ніколи не думати про неї. І вона до того звикла і давно примирилася. І все-таки боляче...

Валерія похапцем розплатилася з шофером і поспішила до тісного, переповненого людьми станційного залу. Стало страшно: а що, як не знайде? Вона пробилася до каси, пройшла вздовж черги, заглядаючи в кожне обличчя. Федора не було.

Вибігла на перон — немає. Знову повернулася до залу, спинилася посередині. Її охопив розпач: як же бути? Навіть невідомо — куди виїжджає...

— Леро!

Озирнулася — Федір стояв майже поруч. Вона дивилася на нього і не впізнавала. Шукала його в звичному

старому шкіряному пальті, неголеного, похмурого, такого, з яким давно зжилася. А він несподівано постав перед нею зовсім інший. Чисто виголений, помолоділий, незвично красивий у новому пальті й фетровому капелюсі. Вона навіть розгубилася.

— Спасибі, що прийшла, Леро.— Він обняв її за плечі і посміхнувся.

Валерії не дуже сподобалася та посмішка: мов цукеркова етикетка, наліплена на гіркоту. Але зараз він весь був такий не схожий на себе! Не знала — що подумати.

— Куди ти їдеш, Федоре? Чому так несподівано?

— Ось, знайомся з моїм викрадачем... Та ти, напевне, пам'ятаєш його: Євген Байдак, служив перед кінцем війни у нашій частині. Ну от, забирає мене з собою, хоче на старість вивести в люди.

Байдак з усмішкою, але явно насторожено глянув на Валерію і стримано потис руку. Здається, не дуже зрадів їй. Вона теж мало зраділа. Бо ж треба було поговорити з Федором, а цей Байдак (хто він такий, Валерія не стала пригадувати, не до того)... Коли б він одійшов хоч на хвилину! Але той підкреслено вперто стояв поруч — оберігав.

— Чому ж ти раніше нічого мені не сказав? — з докором вирвалося в неї.— Не порадився...

— Бо сам до останку не знав, що поїду. Це все він задумав.

Розмова не складалася. Байдак демонстративно не відходив.

— Що ж... Я гадаю, це на краще, Федоре. Ти ж, напевне, працюватимеш?

— Напевне.

— Хоч напиши мені.

Федір вперше глянув їй в очі:

— Скажи, ти справді віриш, що це — на краще? — спитав півголосом.

Валерія витримала погляд.

— Вірю!

— Ну, добре. Може, ще наздожену роту... може... Знаєш, мені треба було почути це від тебе. Ти ж мені ніколи не казала неправди.

— Ти мені теж. Хоч іноді краще було б, якби казав.

— Я сам тепер так думаю...

Байдак застережливо кашлянув, і Федір відразу за-

мкнувся в собі. «Чорти б тебе взяли»,— скоса глянула на Байдака Валерія.

— У нас ще майже півгодини,— ігноруючи її сердитий погляд, сказав Байдак.— Заскочмо до буфету та перехопимо чогось перед дорогою.

Вони зайняли столик у кутку.

Валерія сіла спиною до дверей, обличчям до Федора і втомлено сперлася на руки. Байдак — нарешті! — залишив їх удвох, і сам пішов до буфету. Федір барабанив пальцями по столі й мовчав. Вона, не відриваючись, дивилася на Федора, ніби намагалася запам'ятати ось таким на все життя.

Щось непокоїло в ньому. Вона надто добре знала Федора, щоб не відчувати тривоги. Та не хотіла цього виказувати. Що ж, тривога цілком природна: такий несподіваний злам!

— Федоре, неодмінно ж пиши мені. Часто пиши.

— Так, звичайно...

І раптом, ніби хтось штовхнув його, підвівся. Валерію вразив його погляд: зацькований, мов у смертельно пораненого звіра. Відчувши недобре, вона оглянулась.

У дверях стояла Галина з тим... столичним драматургом. Значить, вони теж їдуть цим поїздом. І треба ж, щоб саме сьогодні!

Валерія інстинктивно, немов бажаючи захистити, простягла до Федора руку. Той взяв її, злегка потиснув і відвів.

Підійшов Байдак з тарілками.

— Пригощайтесь, прошу!

— Я не хочу їсти,— відповів Федір. Він уже був спокійний і байдуже розглядав над собою цупкі запилені віяла пальми. Валерія мовчки, поглядом показала на тих двох. Байдак здивовано озирнувся, впізнав Галину і все зрозумів.

— Щось і в мене пропав апетит... Ходімо краще на свіже повітря. Скоро посадка.

І Байдак з Валерією, по обох боках, провели Федора повз Галину. Вони пройшли зовсім близько, але Галина не помітила їх. Вона дивилась на ту свою знаменитість і посміхалася. Навіть в ту мить, коли Федір опинився поруч із нею, не помітила.

Може, тому, що на ньому було не старе шкіряне пальто, до якого всі звикли, а нове, модне, вперше зодягнуте. І фетровий в тон капелюх.

«...Я їду один у мовчазному купе. Це те саме — дев'яте купе, в якому я вперше їхав у Старогірськ. Навіть те саме місце — п'ятнадцяте. Тільки зараз мало пасажирів, і в купе я сам.

Це добре, що я сам. Мені треба зосередити думки, треба так багато збагнути і переоцінити. Я повинен побути на самоті. Бо тоді я знову чую її голос. Тихий і теплий голос. І трошки сумний. Все-таки їй сумно, що я поїхав.

— Спасибі, Михайле,— сказала вона на прощання, годину тому.

— За що спасибі?

— За те, що допомогли мені знайти себе. Якби не ви, може, я й досі брела б навпомацки.

— Але ж, Галино, я теж знайшов. Знайшов вас. Це не менше! Правда, знайшовши, втратив...

— Не треба,— відказала вона.— Ви ж знаєте.

— Сподіваєтесь рушити колись понад своїм Дніпром?

— Так, сподіваюсь.

— Нехай вам щастить.

Так сказав я їй на прощання, хоча мені було дуже гірко. І от я в мовчазному купе. Мені боляче. І тоскно без тебе, Галино. Вперше в житті я зустрів таку світлу, чисту... Я ж не зразу збагнув, що не маю на неї жодного права.

Мені дуже важко зараз без тебе, Галино. Але добре, що ти така, а не інша. Як збагатила ти мене! Адже знаю тепер, що ти живеш на світі. І я став теж чистіший.

Що я робитиму тепер? Ні, не поїду в Москву, не поспішу за кордон. Життя надто коротке, щоб ним розкидатись. Я працюватиму, працюватиму, мов навіжений! Рік, два, коли треба — все життя, але я напишу. П'єсу про щастя. Палац без стін? О, як я розумію тепер — що це таке!»

«Сьогодні я присунула свій робочий стіл до вікна — так менше стомлюються очі. Я бачу: підвіконням біжить чорно-червоний жучок москалик. На його спинці чітко позначені риси людського обличчя. Десь восени заснув

у щіліні, а зараз пригрівся і виповз. Добрався до шибки і, засліплений сонцем, зупинився. Сидить, ворушить крихітними антенками вусиків. Такий смішний, маленький, з людським обличчям на спинці.

От уже і весна.

Я дивлюся на москалика і клацаю на своїй машинці. Я досвідчена друкарка і можу друкувати, не дивлячися на клавіші. Навіть можу думати про своє. Про весну, наприклад. Хоча що ж тут думати? Весна, то й весна. Чи мені не однаково? Я так само, як восени, як узимку, друкуватиму свої папірці. Зрештою, це також потрібно. Не мені, то іншому довелось б їх друкувати. То вже краще це робитиму я.

Я не поспішаю додому — мене там ніхто не жде. Мені теж нікого ждати. Після того, як стало відомо про смерть Федора, я намагаюся якомога довше затримуватися на роботі. Навіть стала брати «халтурку», хоч гроші мене не цікавлять. Проте краще сидіти тут, а не вдома.

До мене майже перестали заходити давні знайомі — поскаржитись на невірність дружини чи на несправедливість начальства. Тепер у мене не вистачає терпіння їх слухати. Мені краще лишатися зі своїми думками.

Вночі, коли не спиться, — а тепер це часто буває, — я розмовляю з Федором. Говорю йому, що якби він був, то ми б напевне знайшли якийсь вихід. Ми чогось-таки недодумали.

«Леро, — відповідає мені Федір, — а нащо ти мені вперше в житті сказала неправду? Навіщо сказала, що віриш, коли не вірила, що я зможу піднятись?»

Не дорікай мені, Федоре. Я дійсно сказала неправду, бо надто добре знала тебе. Але що я мала робити? Я бажала тобі добра, і сама хотіла повірити...

Іноді до мене заходить Галина.

Її перший прихід не здивував мене. Здається, я навіть на неї чекала. Але не хотіла цього показати, тому спитала зумисне здивовано:

— Ти? До мене?

— Так... — відказала вона стиха. — Можна мені трохи побути у вас?

— Що ж, посидь. А чому ти не в Києві з тим... драматургом?

— Я туди й не збиралася їхати. Я просто його провджала.

Отже, помилка! Так, ще одна наша помилка, Федоре...

Ми сиділи й мовчали. Я крадькома дивилась на неї — таку худеньку, змарнілу, зовсім хвору на вигляд. Ага, ти теж нещаслива! Та придивилась пильніше — ні, вона змучена, але не нещасна.

— Гм... Здається, тебе біль не спустошив, а... поповнив акторську палітру?

Вона знітилась. Нехай! Так їй і треба.

— Скажіть мені, Валеріє Олександрівно... вам писав Байдак? Як... це сталося?

Так, так, я знала, що ти за цим прийдеш.

— Писав. Ну... гадають, що з Федором стався приступ хвороби, тому він і потрапив під самоскид. Нещасний випадок.

Вона довго й пильно дивилася на мене.

— А ви справді... вірите? Що то — випадок?

Звичайно, можна було б її пожаліти й сказати неправду. Хоча вона все одно не повірила б. Бо дві людини, лише дві людини на світі розуміли, як воно було насправді: це я і вона. Я не стала її жаліти.

— Ні, не вірю.

Галина ще дужче зблідла, судомливо стиснула руки.

— Я знала. Він не міг так далі жити.

— А ти? — жорстоко спитала я. — А ти можеш тепер жити?

— Валеріє Олександрівно... Ну нехай уже я нездатна була одвести біду! Але ж були ще й ви. І ви любили, я знаю. Ви також бачили, що він гине...

— В тім-то й лихо, що нас було дві. Краще б — одна. Ти надто запізнилася покинути його, Галино.

В її очах я побачила сльози та біль. Але я побачила й інше: те живе, що стверджувало її правоту. І мені стало соромно за свою жорстокість.

— Я розумію, як ви мене ненавидите.

— Ні, Галко, ні. Раніше ненавиділа, тепер те минуло. Коли матимеш час і охоту — приходь, я тобі буду рада.

Так от, іноді до мене заходить Галина. Вона сідає біля вікна, саме в тому кріслі, де звичайно сидів Федір. Я дивлюся на неї і думаю: ось людина, якій життя дало те, в чому відмовило мені. Я мала б заздрити, але розумію: для майбутнього, якщо тільки існує майбутнє, потрібна Галина, а не ми з Федором.

Сьогодні я не пішла на роботу. Просто взяла й не пішла. Подзвонила начальству, що мені потрібно владнати особисті справи.

«Що ж, Валеріє Олександрівно, будь ласка,— доброзичливо відказало начальство.— Влаштуйте ваші справи».

Звичайно, ніяких особистих справ у мене немає, просто захотіла піти кудись у поле, подивитись весну. Мабуть, я вже стаю старою і сентиментальною.

Я вийшла у поле і здивувалась: яке чисте, прозоре повітря! Зовсім забула, яким воно буває весною. Забула, як співають жайворонки. І, мабуть, тому, що я так давно їх не слухала, в мене защеміло серце. Ні, я таки справді стаю сентиментальною.

Ішла, слухала, дивилась. Ніби вперше в житті... Федоре, друже мій, чому ж ми з тобою не здогадались виходити вранці в поле?

Ось над дорогою височіє старий осокір. Давно нема того, хто посадив у землю тонкий пагінець, а слід по собі залишив. А під деревом в'яне пучечок блакитного рясту. Що залишило цей слід по собі — радість чи смуток? А може, просто байдужість? І чому на живій корі осокора біла рана — поріз гострим ножем?

Я іду і дивлюсь. А навколо, до обрію, шовково вилискує зелень молоді пашні — надія хлібороба, його добрий слід. А он через річку — ажурні ферми мосту несуть на своїх плечах синю колію залізниці.

Іду і дивлюсь. На землі — як у нашій душі. Як у долі людській...»

* * *

— Це я вперше не їду разом з вами...

— Так, підвела ти нас, Галочко,— зітхнув Гусаченко, і його кучерявий пушок навколо лисини докірливо сколихнувся.— Та ми раді за тебе: гастролювати в такому театрі! Ех, подивився б покійний Бучма на мою вихованку... Ти чого підморгуєш?

— Нічого, просто слухаю,— невинно відповів Натальченко.

— «Слухаю»... Знаю я вас, іродів! А ти, Галино, не підкинеш нам часом гарбуза? Що не кажи, а Київ — не Старогірськ.

— Ну що ви, це ж тільки гастролі.

— Ой, гляди! Я знаю того режисера, він, сучий син, улещатиме. Не піддавайся!

— Ще невідомо, хто кого улещатиме,— півголосом кинула Жанна, але всі почули її недобрі слова. Ванда відразу наїжачилась.

— Погана ти, Жанно, актриса: навіть тут не зуміла приховати свою заздрість.

— Ну-ну, не треба перед дорогою сваритись,— примирливо заметушився Петровський.— Недобра прикмета.

Галина зітхнула:

— А мені сумно. Краще б я поїхала разом з вами.

— Не вигадуй! — прикрикнула на неї Ванда.— І не вередуй. Ідь, коли кличуть, та покажи, на що здатні старогірці! До речі, замов там і про мене слівце, я б з охотою... А може, я зараз поїду з тобою? Може, не виженуть...

— Куди поїдеш? — обурено залентував Гусаченко.— Чули таке? Чи тебе запрошують?

— Еге, чекай, поки запросять! А справді, це блискача ідея. Все одно театр без мене не прогорить, так що втрачати нічого. Я їду! Хіба від вас діждешся справжньої ролі? Там, може, оцінять.

— Ну й колективчик! Суцільне свавілля... Швидше б на пенсію!

Понервувавши досхочу Гусачка, Ванда засміялась і цмокнула його в лисину.

— Куди мені їхати... Он — мій експрес, трясучка чортова, вже торохтить.

Сумовито поблискуючи каламутними вікнами, підкотив до театру трудяга автобус.

— По конях! — гукнув Натальченко.— Застібайте панцирі на всі гудзики, щоб не розтрясло.

Актори посунули у вузькі двері автобуса.

— Поїдеш на Пархомівку, до пристані,— звелів Гусаченко шоферові.— Та швидше, щоб Галині на пароплав не спізнитись. А тоді завернеш по дамбі, там дорога краща.

— Всяка краща, аби не піщанська.

Автобус закашляв, закректав і рушив. Вікторія Павлівна обняла притихлу Галину.

— Хвилюєшся, Галочко?

— Страшенно.

— Колись мені довелося гастрювати у Харкові.

Молода ще була, навіть плакала від хвилювання. А вийшла на сцену, і непогано, зовсім непогано зіграла. Мене тоді умовляли залишитись у Харкові. Та хіба тільки тоді? Скільки раз я могла перейти до дуже хорошого театру, а от — лишилася в цьому.— Вікторія Павлівна помовчала.— І от, кажу тобі щиро — не жалкую. Коли судилося щось добре людям зробити, то тут його більше зроблено. Розумієш?

Галина мовчки кивнула.

Біля пристані зупинилися. Всі вийшли з автобуса, оточили Галину.

— Галко, ти ж одразу про все напиши!

— Не будь егоїсткою, дай телеграму!

— Головне — не зазнавайся...

— А воно якось не по-християнському вийшло,— скрушно почухав потилицю Натальченко.— Запросили на гастролі в столицю, а ти... Відзначити б годилося.

— Відзначимо, коли повернешся.

— Увага, пароплав на підході! — оголосив Гусаченко.— Тож не зраджуй нам, Галино, і перекажи... Е-е, Василю, куди тебе понесло?

Василь, що досі сором'язливо стояв осторонь, раптом рвонув до скверика.

— Егей, Васько! — гукнув Натальченко.— Ти не здурів, бува, хлопче?

Василь повернувся і подав Галині розквітлу троянду.

— Браконьєр, тебе ж оштрафують! — охнув Гусаченко.

— Добре, хоч один здогадався,— сказала Ванда.— Ну, хто з наших мужчин, крім Васі, здатний на високі почуття? Вам аби «відзначати».

— Спасибі, Васильку,— зворушено усміхнулася Галина.— Бажаю тобі швидше зіграти свою справжню роль. Бо ти талановитий хлопець!

Василь зашарівся.

— Ех, Васильку, бідахо! — ляснув хлопця по плечу Натальченко.— Дивлюся на тебе, і серце з жалю кров'ю обливається.

— Чому? — вкрай збентежився хлопець.

— До пенсії, синку, тобі ще ох як довго чекати!

— Ну годі, годі! Бувай здорова, Галино, ні пуху тобі ні пера! Та перекажи там від мене...— Гусаченко урвав і махнув рукою.— Е, що там!.. Нічого не переказуй. Грай. Привіт Морозові, як побачиш.

— Не передавай, Галко. Нова ж його п'еса не для нас.

— Для нас,— вже з палуби крикнула Галина.— Головна роль — Вікторії Павлівні.

— Та ну? Живем, братці!

— Щастя тобі, Галко-о...

— Не зраджу-у-й... Старогірськ не простить...

* * *

Не зраджуй... Хіба цьому зраджують? Це ж її назавжди: курні, безконечні дороги — дороги, чекання в колгоспному клубі, поки скінчать роботу доярки, в'їдлива, невгамовна Ванда, метушливий Гусачок, добра, як мати, Вікторія Павлівна... Так, це її назавжди! Півтемрява залу, глядач у робочій куртці, що не встиг переодягнутися після зміни, його схвильовані, пошерхлі з роботи руки. І здивовано-радісні очі...

Щось тепле тремтливо сколихнулося в грудях, на хвилину стиснуло в горлі. Галина зіперлася на поруччя палуби, гаряче від раннього літнього сонця. І дивилась на берег.

А понад берегом, по дамбі, наздоганяючи обрій, котив все далі та далі такий знайомий — до найменшої подряпини на кузові — старий театральний автобус.

1965—1977 рр.

НЕНАПИСАНИЙ ПОРТРЕТ

ПОВІСТЬ

Цунамі — велетенські хвилі, що виникають на поверхні океану внаслідок сильних підводних землетрусів.

(Коротка географічна енциклопедія)

— Як ти могла? Так тільки зовсім байдужа людина...
Знову...

Все частіше, все наполегливіше кидав Андрій цей гіркий несправедливий докір. Його очі, допитливі й вимогливі, що не вміли ні сміятись, ні прощати, потемніли від гніву, стали жорстокі. Ліву щоку знову засіпало, тонкими збілілими пальцями він уп'явся в щіпок.

— Скільки я вже пояснювала, — тихо мовила Оксана Петрівна. — Навіщо, Андрусю, повторювати...

— А я буду повторювати! Мільйон разів повторю, поки не збагну твоєї байдужості. — Він не бажав щадити, і осуд його не ослаб. Безжалісно, як тільки може рідний син, крикнув:

— Документи ж зберегла! Якийсь нікчемний паспорт, метрику... А це?

— Паспорт випадково, в кишені... А метрику вже поновила після війни.

— Поновила! А це не поновиш. Ніколи, нізащо!

Він судив суворо й безапеляційно. І з усіх слів, що мала б йому сказати на своє виправдання, але ніколи не скаже, вона мовила тільки те, що вже не раз...

— Сину, адже горів ешелон. Я ледве встигла вивести тебе.

Андрій рвучко обернувся до неї:

— Навіщо?

— Ти живий. І виріс...

— Так, виріс, а зі мною росли й мої милиці.

— І все ж життя, яке б воно не було...

— Ось воно — моє життя! — Андрій із зненавистю схопив листа, що лежав на столі, пожмакани клапті упали на підлогу. — Моя ганьба. Повний провал.

— Невдачі бувають у кожного.

— Невдачі! Та якби я хоч на мить побачив... Мені треба знати його обличчя, невже ти цього не розумієш? Мені мало того, про що розповідаєш. Не уявлення — туман.

— Ну як ще тобі розповісти? Обличчя... обличчя таке, як у тебе... майже таке... — Оксана Петрівна перемовчала біль. — Зовсім схоже, він був на кілька років старший. І вираз... Ні, вираз інший.

— Відповідаєш, ніби на допиті. Досить! Я сам знайду батькову фотографію. Світ переверну, а знайду.

— Я ж скрізь шукала. Тепер знайти неможливо. Скільки років...

— Невже у нас ніде не лишилось родичів? — Андрій нетерпляче пристукнув ціпком. — Хоч якісь двоюрідні, троюрідні?

— Ні, — похитала головою Оксана Петрівна.

— А друзів? Були ж у нього друзі?

— Всіх розмела війна, Андрусю.

Він глянув з-під лоба на матір і змовк. Вона також мовчала.

— Не вірю, — знову скипів Андрій. — Я сам поїду в Терни.

— Тобі ще не можна, — злякалася мати. — Ти ще не зовсім одужав.

— Я ніколи не одужаю зовсім. На якій вулиці була наша квартира?

— Той будинок згорів.

— Нехай. А школа, вона теж згоріла? Теж? Тоді назви прізвища вчителів, що працювали разом з вами.

— Зараз жодного з них немає в Тернах...

— Я не питаю, чи вони є, — сіпнувся Андрій, — я питаю прізвища. Прізвища! Забула? Ну назви хоч директора школи.

— Директора? Баранівський, — з зусиллям сказала Оксана Петрівна. — Навіщо тобі?

— Таж у когось може бути фотографія мого батька! Ти їх шукала?

— Я сьогодні знову писатиму. Скрізь напишу, всім, хто може знати... Я все зроблю, тільки не хвилюйся. Бо їхати тобі ще не можна. Не хвилюйся, Андрусю! — вона хвилювалася дужче за нього.

У двері постукали — тричі: голосно й лунко, аж обое здригнулися. Не чекаючи запрошення, на порозі постав кремезний, кругловидий, білобровий парубійко в приношеному робочому комбінезоні. В руці, ніби букет квітів, він тримав віника: Мати з сином здивовано глянули на цю кумедну постать. Незнайомий уважно й доброзичливо роззирнувся і з усмішкою запитав:

— Скажіть, а в якій області ваші Терни?

— Що таке? — звів брови Андрій.

— Звиніть, то я так, з любопитства, — ще ширше посміхнувся парубійко. — Добрий день, як казав мій дід, з неділею вас!

— Здрастуйте, — розгублено озвалась Оксана Петрівна.

Несподіваний гість поставив свого віника біля порога, витер носовичком руку і врочисто подав її Оксани Петрівні.

— Будьмо знакомі — Гончаренко, Тимофій Сергійович.

Міцно потиснув руку, і мати мало не ойкнула; Гончаренко схопив синову руку.

— Гончаренко. Можна — просто Тимоша. А тебе як, браток?

— Андрій, — буркнув Андрій, розтираючи пальці.

— Дуже приємно! Що ж це в тебе, браток, — Гончаренко кивнув на Андріїв ціпок, — ходова частина не в порядку? Може, в аварію вскочив?

Не діждавшись відповіді, він поспішив заспокоїти:

— Ну, то не біда, буває. Аби мотор справний.

Мати з сином все ще мовчали. Гончаренко підійшов до малюнків, що висіли на стінах. Вони йому, видно, сподобались, бо схвально кивав головою. Зацікавлено поторкав пальцем фарби на палітрі.

— Здорово! Невже сам малював? Ну й ну! І що ж воно дає — рубчики чи удовольствие?

— «Удовольствие», — примружився Андрій. — Ще й яке!

— Ясно. Я теж для удовольствия іноді відра клепаю. Грошей з того... — Гончаренко промовисто махнув рукою, — а люблю: весела робота. Дзвенить! — І почав діловито вимірювати кроками кімнату. — А ваша кімната вдвічі більша за мою. І район тут нічого, хоч воно, звісно, — околиця. В центрі — культурніше.

Андрієві врешті увірвався терпець.

— Слухайте, хто ви такий? І чого...

— Я? Та ж ваш новий сусід! — Гончаренко сказав, ніби сповістив найвідраднішу звістку. — Ось за цією стіною моя кімната. Сьогодні заселився. А це чую — розмовляєте. Про якісь Терни. Ну, думаю, треба зайти, подивитись, що за люди...

— Подивились? Тоді...

— То з новосіллям вас! — Оксана Петрівна хотіла залагодити різкий Андріїв тон. У парубійка така простодушна посмішка.

— Спасибі. Посусідствуємо. Я хлопець веселий, компанійський. Поговорити з культурними людьми люблю. Як схочете коли — то в карти перекинутися можна. Зі мною не заскучаєте!

— Це добре, але... — Оксана Петрівна занепокоєно глянула на сина. — Ви що, часто відра клепаєте?

— Та ні, я шофер. Відра клепаю тільки для удовольствія, я ж казав. — Він приязно, мов на рідного брата, глянув на Андрія.

— А ти хто, Андрюшо?

— Ніхто. Конторщик.

— Ну-у, як так — ніхто? Конторщик — культурна робота, — заспокоїв Гончаренко. — То заходьте в гості, коли приберуся. Салют!

Обдарувавши посмішкою, Гончаренко взяв свого віника й вийшов. З-за стіни почулося, як він пересуває речі, щось прибиває. І навіть пісня, приємним тенорком: «Ой ти, Галю, Галю молодая...»

— Нічого не скажеш, — насупився Андрій. — Тепер наше сіре життя збагатиться на яскраві емоції.

Оксана Петрівна тільки зітхнула. Новий сусід, мабуть, буде неспокійний. Доведеться пояснити, що Андрій... А все-таки усмішка в цього дивака приємна.

Андрій постояв, помовчав. Далі підійшов до свого столу, закиданого аркушами паперу, ескізами; схилився, щось думав. Сів. Олівець нервово зачеркав по паперу. Упав ціпок, але він не звернув уваги, думав про своє.

Оксана Петрівна сіла за друкарську машинку. Намагалася друкувати неголосно, щоб не заважати Андрієві. Якби ж то йому та окрему кімнату! Ну от, шпурнув олівця...

— Неможливо! Мов гвіздком по мозку.— Він підвівся і, стукаючи ціпком, відійшов до вікна.

Оксана Петрівна покинула друкувати, винувато сказала:

— Залишилося трішки...

— Знаю. Після цього «трішки» ще сто «трішки» буде.

— Одна сторінка,— зітхнула мати.

— Господи, вдень, увечері, на світанку — клацаєш, клацаєш...— він все більше дратувався.— Так збожеволіти ж можна!

— Ну що робити? Треба ж.

— Так! Треба заробляти на свого недолугого сина, що не здатний утримувати матір, ти це хочеш сказати?

— Андрусю! Ну для чого...

— Що за тон? Ніби милостиню просиш. Крикни на мене, і все.

— Ти знаєш, що я ніколи не крикну на тебе. Але... чому тобі все не так? Все дратує...

— То вже спитай, чому я не футболіст, чому сиджу біля тебе, мов прив'язаний, а не гасаю на танцюльках... Або ще краще: чому я живу і терплю своє життя? А тут ще цей тип грюкає за стіною...

Оксана Петрівна метнулась до сина. Не сміла обняти, бо знала, що відштовхне, тільки тихенько погладила по руці. Слова зараз зайві. Ну от, здається, трохи заспокоївся. Ой сину...

— Ти мені, мамо, пробач. Просто не звертай уваги.

— Я завтра додрукую, Андрусю.

— Ні, друкуй, друкуй. Я просто свиня.

Знову швидко зацокала машинка, Оксана Петрівна поспішала скінчити роботу. Скінчила і весело озвдалася до сина:

— Слухай, у мене є план! Щоб тобі було спокійніше, давай переділимо нашу кімнату...

Тихий несміливий стукіт у двері урвав її мову. Оксана Петрівна якось збентежено глянула на Андрія, ніби просила дозволу. Андрій відвернувся.

— Прошу...— Вона сказала надто тихо, тому повторила голосніше: — Прошу, заходьте.

Той, що стукав, зайшов до маленької кухні. Немолодий, худорлявий, в старому демісезонному пальті і з непокритою головою. Буйне волосся посріблене сивиз-

ною. Переклав з руки в руку туго напаковану папку й нерішуче зупинився.

— Проходьте сюди, Іване Федоровичу,— привітно покликала Оксана Петрівна.— Чого ви там стали?

Він пройшов до кімнати і хутко провів рукою по буйному волоссю, ніби зняв капелюха.

— Доброго здоров'я.

— Доброго здоров'я,— з неприхованою неприязню відказав Андрій і, спираючись на ціпок, пішов до дверей, ніби силою відрази відсуваючи з дороги немилу йому людину. Обоє — мати й гість — збентежено дивилися на сковані рухи Андрія. Як докір, грюкнули двері, Андрій вийшов.

— Роздягайтеся, Іване Федоровичу.

— Ні, я на хвилинку. Пробачте, що турбую...

Перед вікном пройшов Андрій у пальті наопашки. Вони обоє простежили за ним очима. Вікно виходило у тихий завулок; Андрій ішов, налягаючи на ціпок, худорлявий, високий, непримиренно звівши голову,— жест, яким забороняв висловлювати співчуття до себе. Все-таки він йшов уже без милиць, майже рівно.

— Не гнівайтесь на Андрія. Він буває нестриманий...

— Я не гніваюся,— м'яко відказав Іван Федорович,— я його розумію. Приніс вам тут «халтурку»,— він намагався розв'язати на папці тасьму.— День сьогодні такий погожий. Вночі останнім сніжком припорошило, а зараз — справжня весна.

— Весна? А я й не помічаю... Та киньте ви мучитися, давайте я сама розв'язу, поки зовсім не заплутали.— Оксана Петрівна взяла папку й розв'язала.— Що тут?

— Ну, це — для планового відділу, в трьох примірниках, як завжди. Зате ось — знову дисертація.

— Знову? — Оксана Петрівна глянула й засміялася. І враз — роки і втома ніби відступили від неї.— Признайтеся, скількох вередливих клієнтів обійшли, доки знайшли мені приробіток?

— Та ні, цей сам попросив,— зняковів Іван Федорович.— Чув, що ви хороша друкарка.

— Від вас, звичайно. «Швидко друкує, бере недорого і, головне, виправляє помилки»?

Іван Федорович і собі посміхнувся.

— А хіба ні? Але реклама є реклама.

— Ну спасибі. Якби не ви, навіть не знаю...

— Почерк розберете?

— Ой, і справді! — Оксана Петрівна перегорнула сторінки рукопису. — Він що, медик? У медиків такі закарлючки.

— Біолог. Але почерк «медичний». Прочитаєте?

— Орнітози... пси... пситаккози... Подужаю. Гадаю, що за три вечори встигну.

— Еге, прихопивши по півночі. — Він стурбовано глянув. — Ви якось змінилися.

— Постарішала.

— Ні, просто змарніли. Знову безсоння?

Оксана Петрівна мовчки кивнула головою. Помовчали. Вона могла мовчати, замислившись; Іван Федорович умів не заважати. Згадала, з якою неприхованою ворожістю зустрів Івана Федоровича Андрій, і похмарніла. Підійшла до вікна, одразу зчужіла. Він зрозумів — чому, і захотів розбити напружене мовчання.

— Андрій уже ходить без милиць. Як добре, що він таки зважився на цю операцію!

— Він давно вже зважився, — не обертаючись, відповіла Оксана Петрівна. — То все я... Ви ж знаєте, як мало було надії.

— Так, воля у нього міцна. Адже й інститут закінчити лежачи не кожен зуміє.

— Фінансовий... а він же художник. — Оксана Петрівна озирнулася і допитливо глянула: — Чи ви не вірите...

— Я певен. Справжній, талановитий.

— Спасибі! — вона аж засвітилася. — Те твердив і Євген Савич, його учитель. Він вірив у Андрія.

— Так, так, я добре пам'ятаю старого. Шкода, що в себе не зумів повірити. Помер — нікому не відомий. А міг!

— Змарнував життя?

— Чому — змарнував? Адже є Андрій.

— Андрій... Правда. Але ви, Іване Федоровичу, так сказали — «а міг», що мені спало на думку...

— Що? — він спитав з прихованою іронією. А може, їй здалося.

— Що й до вас можна прикласти ці слова. Так мені здається, даруйте.

Він тільки знизав плечима.

— Я — зовсім інше. — І, явно бажаючи перевести розмову: — А що з виставкою? Відповідь є?

— Є.—Оксана Петрівна посмутнішала.— «Надуманно, нежиттєво, наслідування, формалістичні викрутаси...»

— Навіть так? Безжальний вирок.

— Андрій аж почорнів! Я радила послати іншу картину, та він уперся. Мені теж здається, що портрет не...

— Портрет батька?

— Він же не знає його: все з уяви. Дорікає, що я не зберегла батькове фото...

І враз урвала, замкнулася в собі.

— Гадаєте, фотографія допомогла б?

— Андрій так гадає,— відказала сухо.— А я не знаю.

— Ні, вона б скувала його. Він би сам те зрозумів, якби...

— Ах, нічого я вже не знаю! І працювати йому ніде, від моєї машинки збожеволіти можна. Якби ж то в нього була майстерня! Знаєте... я надумала: а що, як відділити частину кімнати?

Іван Федорович оглянув кімнату, поміркував.

— Не відділити б, а перебудувати. Ось тут — вікно на всю стіну. Вийшла б непогана майстерня. Гм... а вам — як?

— Чудово! — Лагідне, ще моложаве обличчя Оксани Петрівни знов засвітилося.— А для мене трохи переобладнати кухню. Там стане канапка та столик з машинкою, скільки мені того місця треба? І як я досі про це не подумала?

— Ну, а що стоїть фінансів? — обережно спитав Іван Федорович.— Грошей доведеться чимало...

— О, я вже давно відкладаю. Яюсь то викручусь!

— Скажіть, чим я можу допомогти?

— Тільки одним,— засміялася Оксана Петрівна.— Дисертацій, побільше дисертацій!

— Дисертації будуть,— і собі засміявся Іван Федорович.— Хто й не думав їх писати — примушу! Ще забув вам сказати: здається, я вибив для вас телефон.

— Та ну? Ви справжній чарівник!

У снігах почувся стукіт ціпка. Підкреслений: «Я іду». Андрій мовчки зайшов, ні на кого не глянув і сів до столу. Іван Федорович швидко підвівся.

— То коли зайти по рукопис?

— У плановий відділ я сама занесу...— Глянула на Андрієву спину: «Господи, який він худий!» — А дисер-

тацію так днів за три, за чотири. Я вам подзвоню. Ви вже ідете? А може, я чаю...

— Ніколи,— м'яко сказав Іван Федорович.— У мене ж квартальний план. На все добре.

— На все добре. Спасибі.

Андрій промовчав. Вона провела до дверей, постояла мовчки.

— Повечеряєш, Андрусю? — голос був винуватий.— Ти ж сьогодні майже нічого не їв.

Андрій рвучко обернувся:

— Нехай цей бухгалтер менше буває у нас.

— За що ти його так не любиш? — тихо спитала мати.

— Не люблю? — він примружився.— Дурниця! Щоб не любити — треба знати, хто він. А я не знаю. Що він за людина?

— Не розумію тебе, Андрусю. Іван Федорович так багато зробив для нас. І робить...

— От-от! Чому така увага?

Вона підійшла і сіла поруч із сином. Їй так хотілося пом'якшити його погляд і голос.

— Він добрий чоловік. Просто — добрий, і все. Бувають же такі люди. От і з директором нашим домовився, щоб я працювала вдома. Приробіток мені знаходить. А згадай, коли ми з тобою обоє хворіли...

Але Андрій ще дужче спалахнув:

— Щось занадто добрий. Настирливо добрий. Я таких добрячків не люблю. Мамо, скажи йому, нехай більше не приходить. Обійдемось. Не треба мені його... милостині.

— Ні,— тихо, але дуже твердо сказала вона.— Ні, я не стану його ображати.

— А як це ображає мене?

— Чому ображає? Така щира, безкорислива поміч... Невже ти не відчуваєш?

— Відчуваю відразу. Ну, та справа твоя, яке я маю право...

Він схилився над папером і затято замовк. Оксана Петрівна, тихо ступаючи, ніби боялася когось (чи щось) розбудити, пішла до кухні. Потім покликала:

— Іди вечеряти, сину.

Він не озвався.

— Я тепер, мабуть, носитиму тобі обід у контору. Ти так погано їси...

Андрій став проти матері. Звів високо голову.

— Не треба носити. У контору я більше не піду.

— Як не підеш? — розгубилася Оксана Петрівна.

— А ось так. Не піду, і край.

— Не розумію...

— Чого ж тут не розуміти? — з викликом кинув. —

Перейду знову на твоє утримання. Ти ж не проженеш мене, ти ж мене любиш, я ж у тебе один у світі. — Щоку йому дужче засіпало. — Ти ж мені життя врятувала — потерпиш. Чи, може, терпець увірвався?

Черговий вибух. Вона знала, що зараз краще перемовчати.

* * *

Грошей не стачило, довелося позичати. Зате в Андрія тепер своя окрема майстерня з величезним, майже на всю стіну, вікном. Молоденька яблунька-первістка, що раніше тулилася до тієї глухої стіни, постала раптом у рамі широчезного вікна у всій своїй ніжній весняній красі. У кімнаті-майстерні вивітрювалися запахи фарби, а натомість запахло прозорими яблуневими пелюстками, і це було — ніби згадка про свіжий росяний ранок там, у далекій дитинстві, коли людина щаслива вже тим, що існує. Хоча в Андрія не було того ранку...

Книжки — їх зібралоя надто багато — просто склали попід стінами високими стосами, — згодом зроблять стелажі. Андрієві картини олією (він здебільшого малював аквареллю) Оксана Петрівна хотіла розвісити по стінах, але син не дозволив. «Мазня». Лишив тільки одну — «Багаття вночі». Даремно він не схотів послати саме цю картину на виставку, напевне, відповідь була б зовсім інша.

І ще провели телефон. Хоча Іван Федорович твердо домовився, все ж Оксані Петрівні, потай від сина, довго довелося ходити до всяких начальників. І ось на маленькому столику діловито заблищала вигнутим чорним боком ебонітова трубка й весело підморгував білими кружальцями диск. Як вона тішилась тим! Тепер Андрій може дзвонити куди йому треба. Хоч він не терпить, коли нагадують, що йому важко ходити, а поготів виїжджати з міста.

Старе нікельоване ліжко винесли геть, — купили зручний гібрид ліжка з диваном. «Шик-модерн» — кон-

статував Тимофій Гончаренко. Він добровільно й дуже активно взявся допомагати, і таки допоміг дуже багато.

Хотілося, щоб до сина заходили друзі. Але він завжди сторонився людей. Ну, може, колись... Хоч один. Зайде, посидять, погомонять. Не тепер, нехай згодом.

Свою вузьеньку канапку Оксана Петрівна перенесла до кухні. Власне, і кухня стала гібридом — «кімнатою-кухнею». Плиту заховали за ширму, а столик з друкарською машинкою зайняв позицію біля вікна. Синові вже не так докучатиме клацання. Іван Федорович знову знайшов приборіток — грубезний рукопис, щось дуже графоманське, аж гуло в голові і злипалися очі, коли друкувала. Та... побільше б таких графоманів, швидше позбудеться боргу!

Коли-небудь, можливо, на той рік, вона влаштує собі відпустку. На цілий місяць! Місяць? Навряд. Ну, хоча б два тижні не сяде до машинки. Заховає її в найдальший куток. На той рік. Чи колись...

Андрій і справді покинув роботу в конторі. Все думає, думає. Постукуючи ціпком (це постукування завжди відлунює в її серці!), годинами ходить по своїй, просторій тепер, майстерні, і нічого не каже. Оксана Петрівна розуміє: задумав нову роботу.

Намагаючись неголосно клацати машинкою, мати звично прислухається до стуку ціпка. Ось затих...

...Андрій зупинився біля вікна, ширше відчинив його. Яблунова гілка зазирнула до майстерні. Він злегка торкнувся її рукою.

«Ну, здрастуй! Як добре, що я не дозволив відтяти тобі руку. Руку, руку... От руки його я бачу: дужі, з крутими м'язами. Руки добрі і дужі. Усмішку теж бачу. В ній ширість і гіркота. Важко втрачати життя у двадцять дев'ять років».

Він підійшов до столу, почав перебирати ескізи. Нахмурився.

Що ж, жорі мало рацію. Те, що він надіслав на виставку, — безпорадні вправи невігласа. Тепер він працюватиме по-іншому. Зовсім інакше. Працюватиме вдень і вночі, доки не вирве його з небуття. Він житиме знову!

Задзвонив телефон. Андрій з несподіванки здригнувся, взяв трубку: — Слухаю.

— Хелло! Старик? — загугнявив у трубці чийсь коз-

летон, що намагався звучати баритоном.— Гадаю, ти не забув?

— Що — не забув?

— Ну-ну, не придурюйся,— захихотів козлетон.— Холодильники вчора завезли. Я поінформований.

— Куди ви дзвоните? — роздратовано спитав Андрій.

— Це — 36-29?

— Ну так...

— Слухай, чувак, ти що? Хочеш викрутитись?

— На жаль, це справді 36-29, але чувака тут немає. Андрій кинув трубку і знову схилився над ескізами.

* * *

Прибігла Маринка — худенька, тонка, не скажеш, що їй дев'ятнадцять. Двері до Андрієвої кімнати зачинені, Оксана Петрівна запросила дівчину сідати у неї. Маринчине простеньке, на перший погляд — зовсім непоказне обличчя прикрашали довірливі й по-дитячому здивовані очі. Вона аж у долоні сплеснула.

— Ой, тьотю Оксано, а у вас тут все по-новому!

— Так,— усміхнулася Оксана Петрівна,— Андрієві кімнату відділили. А ти коли приїхала?

— Сьогодні. Я до вас по дорозі, у мене перерва на обід...

— То й пообідай зі мною.

— Ой, що ви? Ні, ні! Я... на фабриці мені сказали, що Андрій вже у нас не працює. Це правда?

Оксана Петрівна кивнула головою.

— А... де він зараз?

— У себе,— кивнула Оксана Петрівна на зачинені двері.

Маринка зашарілася. Спитала несміливо:

— Мені його можна побачити?

— Ну, звичайно, дитинко.— Оксана Петрівна прочинила синові двері.— Андрусю, Маринка до тебе.

Дівчина впуржнула до Андрія. Намагалася не показувати свою радість, що знову бачить його, але не зуміла. Оксана Петрівна лишилася в себе.

— Добридень, Андрійку! Сто років тебе не бачила...

— Здрастуй,— насторожено відказав Андрій і швидко прикрив на столі аркуш паперу.

— А я вже повернулася із семінару... Сьогодні.

— Вітаю.

— Знаєш, я вже тепер працюватиму лаборанткою. Це ж краще, ніж препараторм, правда?

— Мабуть.

Від холодного Андрієвого голосу вона пригасла. Андрій глянув на неї і сказав лагідніше:

— Звичайно, краще, Маринко. І зароблятимеш трохи більше.

Дівчина ожила.

— Не бійся, я до тебе тільки на хвилиночку, мимоходом... Яка гарна стала кімната! А вікно! Я такого ще зроду не бачила. Телефон?! Коли тобі провели телефон? А де ж твої малюнки?

Андрій тільки зневажливо махнув рукою.

— Такі хороші малюнки...

Помовчали. Андрій нетерпляче затарабанив пальцями по столі.

— А мені на фабриці сказали, що ти вже в нас не працюєш. Покинув?

— Умгу.

— Як шкода! А куди влаштувався?

— Нікуди.

— Хворієш? — з тривогою скрикнула дівчина.

— Чому — хворію? — насупився Андрій. — Невже ти гадаєш, я ні на що інше не здатний?

— Та ні... Хіба я... — Вона розгубилася. — Ох, мені пора, бо запізнюся...

Андрій стенив плечима. «Хіба я тебе тримаю?»

— Ну... я побігла. До побачення...

Маринка пішла до дверей. Може, сподівалася, що Андрій зупинить її. Не зупинив. Тихенько зачинила двері.

— Ти вже тікаєш? — лагідно спитала Оксана Петрівна.

— У мене ж перерва кінчається, — силувано посмінулася дівчина. — До побачення, тьотю Оксано.

— Щасливо, маленька. Не забувай нас, — Оксана Петрівна зітхнула і знову почала друкувати.

А син її стояв біля вікна і дивився вслід Маринці. Знову скривдив. Не треба було. А як — треба? Як?!

Коли-небудь він напише картину — «Хлоп'я на перелазі». Мале, скалічене хлоп'я. Біль зсудомив лице, руки вп'ялися в байдуже дерево. А по той бік перелазу — все потонуло в сонячному сяйві. По той бік... Стріпнув голо-

вою, відганяючи думки. Не про це треба думати зараз! Зараз — тільки про нього. Забрати з небуття. Ствердити у житті. І — виправдати своє існування.

Він пройшовся кімнатою, налягаючи на ціпок. Приглушений цокіт машинки. Стала ще більше працювати. Більше мовчати. Про нього зовсім не згадує. Невже забуває? Його? Неможливо!

— Мамо!

Цокотіння затихло. Оксана Петрівна швидко зайшла.

— Що тобі, Андрусю?

— Чому ти мене досі не питаєш, навіщо я покинув роботу?

— Я гадаю... Ти хочеш писати нову картину?

— Я знову писатиму портрет батька! Тільки заради цього я знову сів тобі на шию.— Помовчав і тихо додав:

— Мабуть, так не можна. Ти зовсім переведешся...

— Ну що ти, сину! Не треба про це.

— Потрібен час. Дуже потрібен час! Так багато позаду.

— Так багато попереду, сину!

Його скорили не слова, а усмішка. Тільки мати може так усміхатися. І Андрій посвітлішав, потягнувся до неї, як тоді, коли був ще малим. Бо вона завжди вміла потішити.

— Мамо, в цьому для мене — все. Без цього я вже не можу.

Вона ніжно провела рукою по його щоці.

— Це не буде портрет у вузькому розумінні, а... Це — ширше. Не людина — покоління. Його сила, непримиренність перед злом, його мужність... Я не вмію сказати, ти повинна мене зрозуміти. Стривай, не кажи нічого. Я ж знаю — це смішно: дилетант, самоук... Мої химери-думки... Ні, справді — смішно.

— Ні,— похитала вона головою.— Це — добре.

— Слухай, мамо: коли я побачу, коли переконаюся у своєму безсиллі, я повернуся назад у контору або піду в якусь артіль інвалідів. Дай мені один рік, мамо!

— Андрусю...— від хвилювання їй важко було говорити.— Для мене найбільша радість допомогти тобі.

— А може, ще й не зовсім я сяду на шию. Я не казав тобі, що надіслав у видавництво свої ілюстрації. Здається, вони чогось варті. Якщо приймуть — будуть гроші.— Глянув матері в очі.— Тільки скажи мені щиро: я... зможу? Не потішай, скажи, що думаєш.

— Ти зможеш,— твердо сказала мати.— Я не потішаю.

— Спасибі. Я знаю — ти віриш.

Зараз Андрій був такий довірливий, відкритий. Мати давно вже не бачила його усмішки, а зараз він усміхався.

— Про гроші ти не турбуйся,— весело сказала Оксана Петрівна.— Це ж дурниця, я зароблю на обох. Іван Федорович дістане приватну роботу...

Олівець, що Андрій тримав у руці, сухо хруснув, зламався. Усмішка зникла. Запала мовчанка. Мати з сином ніби зіткнулися на вузькій кладці, і мати відступила.

— Ще ж, може, приймуть твої ілюстрації...

Різко задзвонив телефон. Андрій взяв трубку.

— Слухаю.

— Альоу! — озвався масний чоловічий голос.— Як настрій?

— До кого ви дзвоните? — сіпнувся Андрій.

— О, вже по тону чую — невдача? — Масний голос став ще масніший.— Не сумуй, Арнольдик, я можу тебе потішити — є французькі «трійки», стопроцентна шерсть. Заходь завтра на базу о третій.

— В Арнольдика змінився телефон! — з люттю крикнув Андрій, шпурляючи трубку.— Аферисти прокляті! Все дзвонять та дзвонять. Чий це був номер, цікаво? Хоч у міліцію...

— Нічого, більше не дзвонитимуть,— сказала Оксана Петрівна і швидко вийшла.

Якийсь час Андрій непорушно, понурившись, стояв посеред кімнати. За стіною забрязкав бляхою веселий сусід Гончаренко. Ще цього бракувало! Андрій постукав цілком у стіну. Брязкіт ушух.

* * *

Сонце просвічувало крізь яблуневі пелюстки і, молочно-рожеве, текло на мольберт. Загрунтоване, зовсім чисте полотно чекало. А він, тамуючи страх у душі, досі не насмівся торкнутися до полотна пензлем. Відсунув мольберт від прямого проміння, звів руку з пензлем. Ні, не зважився. Відійшов до стола, схилився.

Ескізи, ескізи... Ні, все не те. Сів, узяв новий аркуш паперу. Вже скісні сонячні промені знову лягли на обличчя. Андрій їх не помічав.

А в кімнатці-кухні Іван Федорович чекав, доки Оксана Петрівна розкладе після передруку сторінки рукопису. Мовчки дивився, як швидко мелькають її руки з набухлими синіми жилками. Ось вона скінчила, склала рукопис до папки і лагідно, як завжди, усміхнулася.

— Все-таки, ви чародій, Іване Федоровичу! Чи ви їх умовляєте писати дисертації?

— І умовляти не треба. Писати дисертації тепер, мов пошесть. А я, можна сказати, на золоту жилу натрапив через одного знайомого доцента. Чому ви смієтесь?

— Згадала того вашого біолога. Майже двісті сторінок — і всі про пташину інфекцію! Бідолаха, він навіть, мабуть, співу пташиного не чує: птахи для нього тільки розповсюджувачі орнітозу. Сумно ж йому живеться на світі.

— Сумно, але не з його точки зору, — і собі засміявся Іван Федорович. — Проте — хай живуть дисертанти!

— Хай живуть, я швидше позбудуся боргів. — Оксана Петрівна уважніше придивилася до нього. — А ви як живете, Іване Федоровичу?

Він махнув рукою з добродушною іронією.

— Нормально. Зібрав внески товариства Червоного Хреста, вчора випускали стінгазету, сьогодні — засідання місцевкому, треба розподілити путівки...

Тричі стукнувши в двері, не чекаючи відповіді, зайшов Гончаренко. Кремезний, білобровий, з коротким широким носом і густо-рожевими щоками, він став посеред кухні, дозволяючи вдосталь намилюватись собою. Бо сьогодні на ньому був ультрамодний новий костюм.

— О! — схвально мовила Оксана Петрівна, й обличчя сусіда розпливлося в щасливій посмішці.

— Клас? — парубійко обернувся навколо своєї осі, демонструючи те чудо синтетики. Та нарешті помітив, що Оксана Петрівна не сама, щедрим жестом простягнув Іванові Федоровичу руку.

— Гончаренко Тимофій Сергійович.

— Дуже приємно. Нечай.

— Десь я вас бачив. Дрова кленові то — вам?

— Які дрова? — здивувався Іван Федорович.

— Ні, не дрова... Але я вас бачив, у мене — око! Стоп, точно: підвозив на машині.

— Можливо.... Не пригадую.

— Ну то як костюмчик? Шик-модерн?

— Просто розкіш, Тимошо, — посміхнулася Оксана Петрівна. — Тільки ж навіщо «Троянда»? Це — жіночі духи.

Зауваження стривожило Гончаренка. Він нюхнув лацкан свого піджака, на мить замислився й закліпав білястими віями.

— Оце номер! Добре, що попередили. А які чоловічі?

— Здається, «Шипр». Ну, може, ще якісь, я на цьому не дуже розуміюся.

— А яка ваша думка, товаришу Нечай?

Іван Федорович розвів руками.

— Не знаю. Якось ніколи не думав над тим.

— Ну, а костюмчик? Спонравився?

— Сподобався, — поправила Оксана Петрівна. — Ма-буть, дуже модний. І вам до лиця.

Гончаренко ще раз крутнувся, навісось підняв ліву руку і так продефілював перед ними. Не милуватися — означало образити. І Оксана Петрівна спитала:

— І куди ж ви, Тимошо, так вичепурились?

— А нікуди, просто приміряв. Через годину мені ж на зміну. То «Шипр», кажете?

— Здається, Тимошо.

— Нічого, я «Троянду» подарую Тасічці. Ну, звиняйте. А все-таки я вас підвозив. Ага... ішов дощ, а ви у лісі були.

— Так, щось таке... — чомусь зніяковів Іван Федорович.

— Точно, точно! Ви стояли і дивились, а я зацікавився — куди ви дивитесь. Зупинив машину, аж там нічого, просто дерева. Я навіть подумав — якийсь, звиняюсь, чудак. Аж воно — культурний чоловік, тепер бачу. Я ж сам предложив вам у кабінку сісти, чого ж на дощі мокнути?

— Я вам був тоді вдячний.

Гончаренко ще раз потиснув руку Іванові Федоровичу, обсмикнув піджак, молодцювато розправив плечі і повагом вийшов, наспівуючи: «Ой ти, Тасю, Тасю молодая...»

— Сусід наш, славний хлопчина, — пояснила Оксана Петрівна. — А ви справді під дощем у лісі гуляєте?

— Буває... — Підвівся і взяв папку. — Гроші, мабуть, завтра занесу.

— Вже йдете? — Вона глянула на двері синовій кімнати й посмутніла. Іван Федорович перехопив її погляд.

— Так засідання ж місцевкому!

Шанобливо уклонившись, він пішов. Оксана Петрівна якусь хвилину сиділа в задумі. Далі підвелася й узяла господарську сумку.

— Андрусю, я до магазину піду, — сказала голосно. — Ти чуеш?

Андрій не відповів. Що ж, не треба його турбувати... Ой, мало не забула: треба ж узяти полагодити його туфлі. Це перші туфлі, які він стоптав, бо вже не лежить. Йй не довелося купувати маленьких дитячих черевичків, і зараз шемить серце, як бачить дитяче взуття. Яке щастя, що він стоптав туфлі, що він ходить!

На вулиці вона побачила Маринку, і вже хотіла озватися до неї, але передумала. Дівчина, не помічаючи Оксани Петрівни, нерішуче завернула у тихий завулок, куди тепер виходило широке Андрієве вікно.

Бідолашне дівча... Та чим їй можна зарадити?

* * *

Раніше Маринка не боялася Андрія, сміливо прибігала, подовгу сиділа біля його ліжка, розмовляла, сміялася. Знала, що й Андрій радіє їй. У нього не було інших друзів, тільки вона. Звісно, він старший, він у тисячу разів розумніший, так багато читає, чудово малює... І все ж він був для неї другом, був, був!

А зараз все чомусь змінилося. Чому? Адже така радість — може ходити! Без сторонньої допомоги! А він... Як змінився... І щодалі, то дужче чужіє. Може, вона чимось розсердила? Щось сказала не так? Ось іде до нього й боїться, що знову розсердить. А за що сердитися?

«Не піду!» — сказала собі Маринка, і... ноги самі понесли її до Андрієвого широкого вікна. Затамувавши віддих, зупинилася під яблунею. Хотіла зазирнути, стрималась. Ой, як недобре, ніби підглядає. Що він може про неї подумати?

Маринка взялася рукою за яблуневу гілку. Тонкі пелюстки посипалися на її розпашіле обличчя.

— Ти вдома, Андрійку?

Вона не побачила, як швидко звівся на ноги Андрій (він лежав на дивані), як у першу мить просвітлішало його обличчя і як він одразу ж насупився. І з незворушливим видом підійшов до вікна.

— А а, це ти...— Голос його був страшенно спокійний.

— Я мимоходом, у мене перерва на обід... Я тобі не заважаю?

— Ні, у мене теж перерва...— Помовчав.— Тільки мій «обід» щось дуже затягнувся.

— Ой, а в мене така новина! Я спеціально прибігла...

— Мимоходом? — примружився.

— Так... Ні...— «Господи, яка ж я дурненька!» — У мене справді новина: звільнилося місце помбуха у банку!

— Ну?

— Я вже розмовляла... Якщо ти хочеш...

— Ні. Я не хочу працювати помбухом у банку.

— А я подумала, що...

— Навіть головбухом не хочу. Уяви собі.

— Але ж ти...— «Який у нього холодний погляд!» — Ти зараз без роботи...

— Я не без роботи,— сухо відрізав Андрій.

Маринка несамохіть смикнула гілку. Яблуневі пелюстки посипалися на підвіконня. Андрій згріб їх і викинув геть.

— Не сердься на мене, я ж не знала,— жалібно сказала вона.

Андрій щось невиразно мугикнув.

— А яблунька вже одцвітає...

— Одцвітає,— без всякого виразу повторив він.

— Ну... то, значить, не хочеш? Я їм так і скажу...

— Отак і скажи. Все?

Маринка похнюпилась, не сміла поглянути на нього. Андрій дивився поверх її голови і мовчав.

— Ну... мені пора... Я піду...

Ще мить постояла, втупившись у землю. Пішла.

В Андрія засіпало щоку. Він з силою стиснув ціпок і твердо сказав сам собі. Наказав:

— Ні!

Оксана Петрівна прибирала в Андрія. Обережно відсунула до стіни мольберт, — Андрій досі не почав працювати. «Та ні, — дорікнула собі, — як не працює? Він думає, шукає. Он і зараз схилився над черговим ескізом... який, видно, знову порве».

Тиха музика, що линула з радіоприймача, змовкла. Почали передавати останні вісті. Оксана Петрівна збирала до купи розкидані газети та журнали.

«Над Північним В'єтнамом в районі Ханоя зенітки Демократичної Республіки В'єтнам збили безпілотний літак Сполучених Штатів. — Добре поставлений голос диктора чітко кресав слова. — Це вже 20-й безпілотний літак американських військово-повітряних сил, збитий над територією...»

— Радіо! — уривчасто кинув Андрій.

— Що?

— Не можу. Вимкни.

Оксана Петрівна вимкнула приймач.

— У тебе, Андрусю, стільки зібралося журналів, не знаю, куди і складати.

— Винеси геть.

Вона знайшла шпагатину і стала зв'язувати пачки журналів. Складе в комірчину.

— Мамо!

— Що, рідний?

— Пригадай, про що він любив говорити. Якими словами? Господи, хоча б листи від нього були!

— Ти ж знаєш, Андрусю, єдиний лист згорів у ешелоні, коли ми виїздили з Тернів.

Андрій спалахнув.

— Навіть цього не змогла зберегти!

— Я ж запам'ятала його, — тихо сказала мати.

— Повтори. Зараз.

Він дивився вимогливо й нетерпляче. Оксана Петрівна покійно опустила на стілець і затулила рукою обличчя. Помовчала. І по паузі глухувато, із зусиллям:

— «Мої рідні, мої хороші Оксано і сину Андрусю!..»

Вона не дивилась на сина, але відчувала, як ураз потеплішало його обличчя і зник вираз погорди — його броня. Зараз він став зовсім безборонний, — тільки вона, мати, знала його таким.

— «...Пишу вам у перерві між боями. А бої у нас — день і ніч. Та думки мої завжди з вами...»

Затамувавши віддих, Андрій слухав і по-дитячому ворушив губами, повторюючи про себе ті слова.

— «І що б зі мною не сталося, я лишуся з вами назавжди. Оце тільки недавно...»

— ...на все життя,— перебив син.

— «...на все життя. Оце тільки недавно пролетіли над нами літаки...»

— Ворожі літаки!

— «...ворожі літаки. Після них ще й досі чадять гарячі вирви від бомб, і не стало кількох моїх друзів. Але зараз — тиша, і я можу писати вам...»

— Я помщуся за них! — з гнівом перебив Андрій. — Там же були такі слова — я помщуся за них! Ти стала зовсім забувати, мамо.

Оксана Петрівна промовчала.

— Зрозумій, забувати не можна! Жодного слова!

Оксана Петрівна перевела подих і тим же глухим голосом продовжувала:

— «І коли я загину, коли не доведеться нам ніколи більше побачитись — знайте: я загинув за вас». — Її голос ніби прорвав перепону пригнічення, піднісся і задрвенів. І сама вона випросталась і прямо дивилась на сина. — Андрусю, сину мій, запам'ятай: «Людина може перемогти все. Людина мусить перемогти все! І коли тобі буде дуже важко і боляче, згадай ці мої слова. Ти повинен вирости Людиною з великою правдою і совістю».

Довге мовчання.

— Мій батько був такий?

— Такий.

— Він був красивий, мамо?

— Дуже!

— І душею прямий. Такі, як він, знають, як жити. Вони бачать правду. І життя віддають за правду.

Андрій уже схвильовано ходив по кімнаті, навіть рухи втратили звичайну скованість, бо він зараз забув про себе.

— Він був такий, як дуб у грозу... Не зігнуло його, — блискавиця спалила. Я вже бачу його! От тільки очі... Очей ще не бачу... А він веселий був, мамо?

— Добрі завжди веселі.

— Але й трошечки строгий?

— То правда.

— І щедрий?

— Безмежно!

— Так, так... Скажи, а за що ти найдужче любила його?

— За чесність.

Андрій примружився, ніби довго вдивлявся у когось. Нараз схопив палітру, пензлі. Оксана Петрівна швидко встановила мольберт, щоб зручніше падало світло.

— Працюй!

Вона вийшла, прихопивши журнали, і щільно причинила за собою двері. І відразу, ніби їй зрадили сили, поникла, сіла на свою канапку.

* * *

У вікно простягає яблунька свою гілку, вже не білорожеву від цвіту, а всипану маленькими горбатими зеленими яблучками. Андрій витер руки від фарби старим рушником і відкинув його вбік. Рушник упав на телефонний апарат, збив трубку. Тоненько запищав зуммер, але Андрій не звернув уваги. Він цей останній час працював до знемоги. От і зараз — на кілька хвилин приліг, щоб дати спочинути м'язам, — спину ломило, руки затерпли, ноги не хотіли тримати... Клята слабкість! Треба вечорами більше ходити, тренувати незвичне до рухів тіло. І, ледь відпочивши, знову схопився за пензлі. Його не дратувало приглушене клацання друкарської машинки за стіною, він просто його не чув.

Оксану Петрівну тривожило, що Андрій ще дужче схуд, але й раділа: нарешті поринув у свою роботу. Він не дозволяв їй дивитись: «Покажу, коли щось вийде», — і вона благала долю, аби йому пощастило.

Тричі стукнувши в двері, зайшов Гончаренко. Широко посміхаючись, у червоних сандалетах і яскравій тенісці — ніби птах-самець у шлюбному оперенні. Приніс пошту — газети й журнали (листів вони ніколи не одержували).

— Привіт, Оксано Петрівно! І коли ви все оце встигаєте перечитувати? Навіть поштарка дивується.

— А я й не встигаю, Тимошо, — зітхнула вона. — То все Андрій.

— А ви все клацаєте та клацаєте. Ваша робота гірша за мою. — Він виставив напоказ засмаглу веснянку-

вату руку, на якій жовто виблискував годинник.— Хоча й мені доводиться вколювати.

— У всякого своя робота. Еге, та в тебе новий годинник?

— Новий. Угадайте — золотий?

— Золотий,— вона сховала посмішку.

— Ха-ха, позолочений! Золотий сто з гаком, а цей тільки сорок. Але ж непомітно, що тільки позолочений?

— Зовсім непомітно. І добре йде?

— Клас! Точнісінько як золотий!

— Ой, Тимошо, Тимошо, і для кого ви стали отак чепуритись? — лукаво поглянула Оксана Петрівна.— Ну-ну, не червонійте, можете не казати.

Густо-рожеві щоки Тимофія палали вогнем. Він хвилину повагався.

— Ну що ж, я вам скажу. Я вас дуже уважаю, Оксано Петрівно, я вам — як матері. Дівчина у мене є, Тася.

— А-а... Отож я й чую, що не про Галю, а про Тасю все виспівуєш... виспівуєте.

— Та чого ви мене на «ви» та на «ви»? Кажіть мені.— «ти». Я ж Андрюшин ровесник!

— Добре, Тимошо. То яка ж вона — твоя дівчина?

— Тася? Вона така... Ух! А очі в неї! А як сміється! А коли сердиться... Ух! — Гончаренко таємниче притишив голос: — До ресторану обіцяв сьогодні повести. Як, по-вашому?

— А що ж, і поведи, Тимошо. Якщо хороша дівчина, чому б і не повести. Тільки ж дорого, мабуть, у ресторані?

— Червоненька всохне. Та мені грошей не шкода, я женитися надумав, Оксано Петрівно.— Він витяг з кишені ощадну книжку і показав.— Ось, на весілля відклав. Якщо Тася згодиться.

— А ти вже її питав?

Гончаренко скрушно зітхнув.

— Натякав. Поки мовчить вона, тільки сміється. Я так пізнаю, Оксано Петрівно, що вона ще не определила свого маршруту. І ще вагається.

— Ти — не вагаєшся?

— Що ви! Та я на цей маршрут давно путівку виписав! От тільки біда — характер у мене дуже м'який: ні в чому їй відмовити не можу. Це погано?

— Можливо, добре, Тимошо. Ні, це добре! То — щастя тобі.

— Спасибі, Оксано Петрівно. По телефончику дозвольте бренькнути?

— По телефону... Бачиш, Андрій працює...

— Один момент! Дуже строчно треба! До Тасічки ж...

Ну як йому відмовити? Оксана Петрівна прочинила двері до сина.

— Андрусю, можна до тебе на хвилиночку? Ти вже пробач...

Андрій швидко повернув мольберт до стіни. Гончаренко зайшов.

— Салют, браток!

Андрій мовчки кивнув головою.

— Не скучаєш? Весь день у кімнаті, а надворі ж красотища! Може, увечері пройдемо до ресторанчика?

— Немає часу.

— Ну тоді — конешно. А... звиняюсь, котра зараз година?

— Без десяти сім.

Гончаренко близько, мов короткозорий, підніс до очей свого годинника.

— Точно! Ну скажи ти — хвилинка в хвилину! А як ти думаєш — зол... кхм... кхм... То подзвонити можна? Дуже строчно!

— Дзвони.

— А де ж телефончик? — озирнувся Гончаренко.

Андрій зняв плямистий рушник з апарата. Тимофій, шокований, охнув.

— Ну — як можна? Це ж культурний апарат, а ти ганчірку на нього! І трубка впала... Коли він тобі без надобності, то я можу до своєї кімнати...

— Дзвони швидше, — нетерпляче урвав Андрій.

Сусід з гідністю знизав плечима і став набирати номер.

— Альо! Альо! Тасічка! Це я, Тасюнчик. Ти не забула? Точно, ресторан! А як нащот променада? Променада, кажу? Після ресторану прогуляємось за місто? Що? Ноги болітимуть? Я піднесу. Ха-ха-ха... Ух, вогонь! Та я тебе нестиму ще й танцюватиму!

Андрій підійшов і натиснув на важіль.

— Ці дурниці ти скажеш їй особисто.

— Які дурниці? Які дурниці? Тут, можна сказати, судьба вирішується...

Андрій мовчки підійшов до мольберта.

Гончаренко ще якусь мить постояв з телефонною трубкою біля вуха й ображено ворухив губами. Далі поклав трубку (шпурнути не зважився, він надто поважав цивілізацію!) і, нашорошивши пір'я, вийшов.

— Чого ти такий розгублений, Тимошо? — стурбовано спитала Оксана Петрівна.

— Ну, знаєте... Якби я вас не так уважав... І що в нього за характер?

— Не треба ображатися. Андрій дуже нервовий.

— Нехай він буде нервовий для себе, — Гончаренко мало не схлипнув, — а не для інших. Він думає, у нього вища освіта, а я тільки простий шофер...

— Він нічого такого не думає, Тимошо, голубчику, повір мені. І образити тебе не хотів, він сам не помітив цього. — І, глянувши на пухкі губи Тимофія, що ображено тремтіли, додала: — Ти до ресторану не запізнився?

Гончаренко глянув на свій годинник і вмить забув про образу.

— Ні, тепер же в мене годинник. А правда ж — точнісінько мов золотий?

* * *

«Очі! Я ніяк не можу уявити їх.

Я вже майже бачу тебе — мужнього, доброго, молодого. Навік молодого. Тебе, що дав мені життя, і втратив своє, щоб урятувати. Але ти не зник. Ти тільки... спинився, і знову повинен прийти, якщо я зумію.

Як ти мені потрібен, батьку! Саме тепер. Бо так багато маю сказати тобі і ще більше спитати. Якби ж ти міг хоч на мить прийти до мене!

Я думаю про матір, і мене охоплює тривога. Вона була щаслива, бо ти любив її, обрав серед інших. Любив щиро і віддано, вона сама це казала. Раніше казала... а тепер мовчить. Невже почала тебе забувати?

А мені ти стаєш все ближчий та ближчий. Я розумію тебе краще, ніж вона. Ти ближчий мені.

То чому ж я ніяк не можу уявити твої очі? Невже я так нічого і не зумію?»

Андрій ходить з кутка в куток. Його ціпок все стукає, стукає.

«Є багато картин про війну. Навіть дуже багато. І — жодної, яка б пояснила мені. Вибухи... Зброя... Зсу-

домлені зненавистю і страхом обличчя. Макети героїв. Трупи. Показати — не пояснити.

Невже не зможу? Чи і я такий, як ті, що бояться нового, поросли мохом, обгородилися догмами? Сірий серед сірих... Ненавиджу себе за безсилля!»

Стукає і стукає Андріїв ціпок.

«Невже не здолаю? По-іншому? Так, як ніхто, ніколи! Я ж розумію, не череп з перехрестям кісток страшний, страшна душа ворога. Страшніша за всі вибухи, за гори спотворених трупів. Я її відчуваю: чорне тло, жорстокі холодні леза. А душу батька? Ту, що вистояла, порятувала? Щоб мені заважає до кінця осягнути її? Не розумію, але щось є... Якби глянути у твої очі, батьку.

Живе на світі картина Пікассо — «Герніка». Ось де без фальшу. Є глибина, є правда. Та не мій то шлях. Треба інакше. Тут я твердо певен: по-іншому».

Андрій зупинився перед мольбертом, примружився і довго дивився.

Ні, знову не те...

* * *

Борсається під вітром яблунька, б'ється об вікно зеленими мокрими яблуками. Зрідка проривається м'яка, розмита блискавиця. Затяжний, теплий, літній дощ.

— Хто ж так робить? — Оксана Петрівна докірливо дивиться на забрюхані чоботи і брудний одяг Гончаренка. — Не попередивши, зникнути на три дні! Я вже хвилювалася... Куди їздив?

— Секретний рейс, — таємниче посміюється Гончаренко.

— Який ще там секретний? Умивайся, та хоч поплуднуеш.

Вона заходилася біля плити, готуючи нашвидку Тимофіїві щось попоїсти. А той умивався, з насолодою плюскаючись.

— Андрюша вдома?

— Немає. Ось тобі рушник.

— Ех, шкода!

— Примошуйся отут, біля плити. Голодний, мабуть?

— Є таке діло. Порубати не відмовлюся. — І він з апетитом почав наминати смажену картоплю з ковбасою.

Делікатно постукали у двері.

— Заходьте, Іване Федоровичу,— озвалась Оксана Петрівна.

Увійшов Іван Федорович у мокрому плащі з великим портфелем.

— Як ви здогадалися, що то — вони? — здивувався Гончаренко.

— По стуку.

— Доброго здоров'я,— вклонився Іван Федорович.— Пробачте...

— Що турбую,— засміялася вона.

— Нічого не вдієш, людина схильна до штампів. Добрий день, Тимофію.

— Салют! — з повним ротом прогук Гончаренко.— Угу, ну й змокли ж ви!

Іван Федорович скинув плащ. На ньому чепурний темно-синій костюм, галстук, навіть ріжок білої хусточки визирає з кишені.

— Який ви сьогодні парадний,— здивувалася Оксана Петрівна.— А ноги геть промочили. Полуднувати з нами не відмовитесь?

І ще дужче здивувалася, бо Іван Федорович відкрив портфель, дістав з нього пляшку вина і ще якісь пакунки.

— Ні, не відмовлюся, навпаки!

— Ого! Оце я поміаю! — радісно вигукнув Гончаренко, розгортаючи пакунки з шинкою, голландським сиром і навіть з цукерками.

— І ще... зараз, зараз...— Іван Федорович квапливо вийшов у сіни і приніс звідти великий букет синіх лісових дзвіночків. На квітах блищали краплинки води.— Ось... вам...— він подав букет Оксані Петрівні.— Кхм... кхм... Вітаю вас...

І, схилившись, поцілував руку.

— Спасибі,— вражено глянула Оксана Петрівна.— Але я нічого не розумію. З чим вітаєте?

— Сьогодні ж день вашого народження. Я не помилився?

— Сьогодні? Хіба?... А й справді, я зовсім забула.

Зачувши таке, Гончаренко присвиснув і прожогом вискочив геть.

— Спасибі вам, друже. Які чудесні квіти... з росою...

— То від дощу. Я просто з лісу...

— Так, так, від дощу,— засміялася Оксана Петрів-

на.— Я ж знаю, ви — дивак, ви ж навіть у дощ любите ходити до лісу.

— У вас на очах сльози. Чому?

— Ні, ні, то так... Просто мені ніколи ніхто не дарував квітів. День народження... По правді кажучи, радості мало... До старості ще один крок.

— А ви не відлічуйте! Я старший за вас, і то... Ні, Оксано Петрівно, про старість вам рано казати.

Влетів причепурений Гончаренко з великим оцінкованим бачком-виваркою в руках.

— І я поздравляю вас, дорога Оксано Петрівно! Дарую вам оцю виварку, я сам її склепав.

— Дорогі ви мої,— зворушено сказала Оксана Петрівна.— То що ж, давайте святкувати день мого народження.— І враз посмутніла.— Андрія немає...

— Це можна поправити,— сказав Гончаренко.— Ви знаєте, куди він міг піти?

— До читальні, про Вітчизняну війну все вишукує...

— То я зараз махну по нього, і буде повний порядок!

— Не треба, Тимошо, він дуже цього не любить. Може, й сам незабаром надійде.— Вона безпорадно озирнулася.— Тісно в мене...

— А до Андрюші? У нього ж великий стіл і місця багато.

— Та ні,— завагалася Оксана Петрівна.

— Як же так? Іменини ж! Чого ж!

— Ну... гаразд. Я зараз.

Вона швидко пішла до синовій кімнати, звільнила від паперів Андрієвого стола (мольберт стояв повернутий до стіни). Розставила тарілки, чарки. Посередині — букет з синіми лісовими дзвіночками. Розклала закуски, цукерки, що їх приніс Іван Федорович. Увімкнула приймач — гарна музика.

— Здається, все. Прошу сідати. Розливай, Тимошо, вино, ти ж у цьому ділі мастак, по ресторанах навчився.

— Ви ж самі казали — ресторан, то нічого,— Гончаренко налив у три чарки вина. Подумав, налив і четверту.

— Діждеться Андрюші. Ну, за здоров'я іменинниці! До дна, до дна, бо щастя не буде!

Три чарочки вина спорожніли.

З приймача полинула пісня «Рушничок». Гончаренко підхопився і пустив на повну потужність. Та чомусь Оксана Петрівна стемніла і вимкнула радіо.

— Ех, нащо? — з досадою скрикнув Гончаренко. — Така пісня!

— Нічого, — м'яко сказав Іван Федорович, — краще ми так посидимо, поговоримо, а тим часом і Андрій надійде. Знаєте, Оксано Петрівно, а в мене радість: дванадцятий автобус доходить до вашої вулиці. Тепер сюди їзди всього хвилин п'ятнадцять-двадцять.

— А в суботу ми з Тасічкою знову були в ресторані, — радісно повідомив Гончаренко. — Ну й що? А коли вона любить. Додому ішли — вона мене під руку взяла, по всій формі! І на прощання сказала: Тімочка, ти симпатичний хлопець. Ех, уміють ці дівчата говорити...

— Зібралися б ви коли до лісу, Оксано Петрівно. Там я знаю дубняк молодий. Восени на ньому коралове листя, а тепер він — як дзвін!

— Як дзвін? — здивовано вслухалася вона. — Чому — дзвін?

— Не знаю. Дзвінкий. По-своєму. І папороть така крилата, а квітів!

— Тасічка хоче за кордон по туристській путівці поїхати. Вона культурна дівчина, Тася! Отой свистун з поросячими очима все біля неї в'ється. Та напрасно старається, Тася не з тих!

— Ви надто втомлюєтесь, Оксано Петрівно.

— Стомлююсь трохи... Тимошо, чому ж не наливаєш?

— О, це ми з удовольством! — Гончаренко знову наповнив чарки. — Ех, Андрюша не йде, а він мені он як треба!

— Навіщо, Тимошо?

Гончаренко значуще підняв вгору палець.

— Секрет. Закачається! От ви скажіть, що він малює? Портрет батька?

— Портрет героя, — відказав Іван Федорович.

— Батька чи героя? Ви мені уточніть.

— Батька. Ні, ні, не наливай, не можу. Я так давно не пила.

— Ну, як батька, тоді все в порядку. А коли й героя захоче ушкварити, я теж допоможу: розкажу про такого героя, про партизана... От ніяк не згадаю, як

його фашисти прозивали, слово німецьке. Нічна тінь, поїхньому.

— І де ж ви про нього чували? — здивовано глянув Іван Федорович.— Цікаво!

— Таж їздив оце в...— Гончаренко осікся і приклав палець до губ.— Тсс! Скажу, як Андрюша прийде. Так ото — герой! Не було такого подвигу, щоб йому не під силу. Німецький концтабір стояв — так? Охорона — знаєте, яка? А він усіх полонених вивів. Один вивів, уночі! Це вам — як? А головного бандюгу з гестапо теж узяв. Тихо, без шелесту, мов цуцика на мотузці вночі до партизанського штабу привів.— Тимофій підвівся, замахав руками.— А ще фашистського літака захопив, та тим літаком по фашистах!

— Ну-у, це вже легенди,— розсміявся Іван Федорович.

— Легенди? — образився Гончаренко.— Люди брехати не стануть.

— А де ж він тепер, той партизан? — запитала Оксана Петрівна.— Живий?

— Чого не знаю, того не знаю. Коли живий — мабуть, великий начальник!

— А може, й не начальник...

— Що ви, товаришу Нечай? Як — не начальник? Такий заслужений!

За гомоном незчулися, як на порозі став прикро здивований Андрій.

— Добрий день. Що за бенкет?

— Нарешті, Андрусю! — підхопилася Оксана Петрівна.

— О, Андрюша! Ну, браток, тепер тобі штрафна!

— Яка штрафна? Що тут таке?

— От чудило, забув? У матері день народження! Я теж про свою забуваю, я теж свиня. Добре, хоч товариш Нечай пам'ятали, он за тим букетом аж у ліс ходили!

Андрій, що зробив було рух до матері, нараз відсахнувся.

— Забув... пробач. Вітаю.

Це прозвучало так сухо і вимушено, що всім стало ніяково.

— Та я і сама забула... Тобі, певно, треба працювати? Ми перейдемо до мене. Я зніму машинку...

— Розмістимось! — І Гончаренко перший закріпив пляшку з тарілкою і поніс до Оксани Петрівни. Іван Федорович, що досі мовчав, теж швидко підвівся і допоміг переносити посуд.

— Андрюшо, а в мене сюрприз! — вивернувся з-за дверей Гончаренко.

— Потім.

— Та ти ж не знаєш...

— Потім! — різко повторив Андрій.

— Ох і характер! Не дай бог такого завгара мати! Ну ладно... — Гончаренко забрав останню тарілку і зник.

На столі лишився тільки букет синіх дзвіночків. Андрій якусь мить стояв непорушно, далі вихопив квіти з вази і викинув у вікно.

Повернулася Оксана Петрівна.

— Може, й ти до нас, Андрусю?

— Ні!

— То я тільки квіти...

Глянула і все зрозуміла. Причинила щільніше двері.

— Скажи: невже любові мого батька тобі було мало?

Оксана Петрівна несамохіть зробила рух, ніби хотіла вивільнити горло від зашморгу.

— Він — наш друг, Андрусю. Повір цьому!

— Не може бути друзів ціною зради! А це — зрада!

* * *

— Андрій чогось такий сердитий. — Гончаренко покрутив головою, умоштуючись на канапці. — А того не знає, чудака, що я задля нього в Терни їздив.

— В Терни? — насторожився Іван Федорович. — Чого?

— Вони ж у Тернах до війни жили. Я карточку його батька дістав.

— Тобто... як?

— А так! Мені ж через стіну все чути. Аж набридло слухати, як він за ту карточку Оксану Петрівну дорікає, от узяв та й поїхав. На свій шот три дні та бензин. — Гончаренко дістав з нагрудної кишені фото. — Тут їх четверо... ось він — боком стоїть. Викапаний Андрій, я відразу впізнав!

Іван Федорович схопив фото, придивився.

— Я розумію... ви хотіли якнайкраще, але... фотографія не допоможе Андрієві в роботі.

— Як не допоможе? — аж підскочив Гончаренко. — А чия ж допоможе — моя, чи, може, ваша?

З Андрієвої кімнати вийшла зблідла Оксана Петрівна. Силувано посміхнулася.

— Пробачте...

— Оксано Петрівно, і ви скажете — не допоможе? — Гончаренко узяв фотографію і подав їй. — Впізнаєте?

— Де... ви... дістали? — Оксана Петрівна була така приголомшена, що здавалося, вона зараз зомліє. Іван Федорович швидко підставив табуретку, і вона сіла.

— Ха! Оце ж вам і є мій секретний рейс! У Терни! Я хлопець битий, я все можу!

— Хто... дав?..

— Так дочка ж директора школи Баранівського. Я ж чув, як ви сказали Андрюші — Баранівський у вас директором був.

— Він... живий? — задихнулася.

— Як — живий? — здивувався Гончаренко. — Ви ж самі казали — на фронті...

— Баранівський — живий?

— А-а... Ні, його з жінкою фашисти убили. Я вже сам впізнавав вашого мужа, дочка ж Баранівського не пам'ятає. Цілу купу фотографій перекидав, поки знайшов. А правда ж — впізнав?

Оксана Петрівна затулила руками обличчя. Фотокартка упала додолу. Гончаренко хутенько її підхопив.

— Гей, Андрюшо, подивись, що я тобі привіз! Чуеш, Андрюшо!

Він рушив до Андрієвої кімнати, та Іван Федорович зненацька заступив дорогу. Від подиву Гончаренко закліпав. Андрій прочинив двері і похмуро глянув на них.

* * *

У сонячній повені купаються золотаві яблука. Невеликі, тугі, найперші.

Андрій стоїть біля вікна. Він уже звик до цієї молоденької яблуньки, полюбив дивитись на неї, хоч іноді вона й страшить: нагадує плинність часу.

На стіні, над головою Андрія, батьків портрет. То — збільшене фото: профіль, підборіддя на фоні чужого

плеча. Здається, він теж дивиться у вікно на гнучку, золотоплодну яблуньку.

Вони дуже схожі — батько і син, особливо отак, у профіль. Тільки риси Андрієві тонші, нервовіші, вищий лоб, крилатіший розмах брів. Обличчя у батька простіше. Добродушне, красиве, мабуть, він полюбляв трохи похизуватись своєю чоловічою красою. Тут, на фото, — сміється, примружившись, — чи то від сонця, чи від сміху.

Так зненацька він прийшов до Андрія. Справжній. Зовсім не такий, яким уявляв, і тому трошки чужий. Той — давно вимріяний, обжитий, зрозумілий до болю, він — інший. Перші дні вони змагалися поміж собою — не долаючи і не скоряючись. Існували рівнобіжно. Андрій уже не міг розлучитися з тим, кого вимріяв собі протягом життя. Та він прийняв його і таким, яким батько був насправді. І з того дня, коли в кімнаті з широким — на всю стіну — вікном оселився він, несподіваний і довгожданий, Андрій відчув живий, незримий подих. І це надавало сили.

Хоч працювати стало ще важче...

Андрій перевів погляд на батьків портрет.

«Я все ще шукаю. Навіть уві сні. Тепер я вже знаю твоє обличчя, мені треба перекинути місток поміж тобою і тим, з ким ріс, хто вів мене по життю. Як часто буває так боляче й страшно. Але думка: а він? Хіба ж він побоявся б? Я напружував сили і виживав. Ще хлоп'ям, лежачи в гіпсовому панцирі, я мріяв стати художником. Був у мене порадник і вчитель, чудесна людина — Євген Савич... Він народився художником, але в нього не було тебе, батьку, не було тебе... І помер нікому не відомим бідаком. Йому ж ніхто не казав твоїх слів: *людина може перемогти все. Людина мусить перемогти все.* І якщо мені пощастить стати справжнім, безкомпромісним художником, — це твоя допомога, батьку! Тільки твоя!

Уві сні я знаходжу місток. Прокидаюся, хапаю пензлі, і... місток розпадається. Яке лихо! На єдиній твоїй фотографії я не бачу очей. Ти дивишся вбік... І я нервую. Я знаю — зі мною матері тяжко. Мене треба не тільки утримувати, мене ще й терпіти треба. Я часто кривджу матір. А ти ж любив її... А я ще не любив нікого і, мабуть, ніколи не полюблю. А коли полюблю і коли не здолаю себе, — то буде велике нещастя...

Ти любив мою матір, хоча вона й не дуже красива, ти набагато вродливіший. Та я це розумію: можна покохати когось... ну... зовсім звичайного. І ти вірив, що й вона тебе дуже любила? Так? А чи була її любов справжньою? Якби справжньою, вона б не погасла.

Мабуть, по-людському це можна простити, але я прощати не вмю. Я злий. Не дорікай, батьку. Якби я був такий міцний і здоровий, як ти, я зумів би прощати. Що вдієш? І-я не вмю так весело сміятися, як ти... Але повір мені: навіть таким, яким я є, я зумів би теж, як і ти, не злякатися смерті. Ти гадаєш — мені немає чого втрачати? І я так гадав недавно. Але зараз, коли народилося в мені бажання написати це полотно, коли я вже живу своєю роботою, своїм прагненням,— тепер мені є що втрачати.

Прошу тебе, на хвилинку не смійся! Коли б ти міг повернутись і глянути на мене! На одну тільки мить! Нехай станеться чудо... Нехай станеться...»

Андрій стиснув пальці, аж захрустіли, затамував дихання.

— Нехай станеться чудо!!!

Перед ним попливли різнобарвні кола. Здалося, що батькове обличчя ворухнулося і, мов відображення на дні глибокої криниці, заколихалось, повернулося до сина.

Та очі його були заплющені. Чуда не сталося.

* * *

Протяжно задзвонив телефон. Андрій узяв трубку.

— Замовляли Київ? — почув синтетичний голос телефоністки.

— Так!

— Говорить.

— Видавництво? Художня редакція? Добрий день! Я надіслав до вас ілюстрації... Що? До збірки легенд «Синій вітер»...

— Так, так, оригінальні ілюстрації,— задзвенів у трубці приємний жіночий голос. Далі вона стала говорити так швидко, що всі слова злилися, як у прискореному записі.

— Стривайте, я нічого не збагнув. Мої ілюстрації сподобалися?

— О, звичайно, я захоплена! Який сміливий почерк...— і знову задріботіла словами.

— То ілюстрації схвалено?

— Я розумію, коли політ фантазії досягає апогея...— Слова злилися.

— Так чи ні? — крикнув Андрій, утративши терпіння.

— Ну — ні, але ж це проза! Головне, ви показали себе...

— Чому — ні?

Приємний жіночий голос ще швидше заторохтів. Він тільки вловив: «формалізм», «модернізм» і навіть «сюрреалізм».

— Який сюрреалізм?! Тимошенко є? Я прошу Тимошенка.

— О, будь ла-аска! — голос прозвучав трохи ображено, але з явною полегкістю.

Андрій чекав, нервово затиснувши трубку.

— Алло! Це хто? Товариш Тимошенко?

— Так! — ствердив вагомий чоловічий голос.

— Доброго здоров'я. З вами говорять...

— Знаю.

— Ви ознайомилися з малюнками?

— Ознайомився.

— То що мені скажете?

— Видавництво їх повернуло вам. Днями одержите.

— Не підійшли?

— Ні, — констатував вагомий чоловічий голос і поставив крапку.

— Та-а-к...— Андрій поклав трубку. — Принаймні коротко і ясно. Поки не жди полегкості. А якого тягара завдав на материні плечі та на своє сумління! Не вийшло... Хотів, щоб хоч трохи їй легше було, щоб менше гнулася над проклятою машинкою. — Він пройшовся і глянув на батькове фото. — Може, махнути рукою на все і повернутися до контори? Що скажеш, батьку? Ти не відступив би, я знаю. Я — теж. Працюватиму ще наполегливіше!

Др-р-ринь!

Андрій глянув на телефон, мов на ворога. Не хотів брати трубку, але телефон дзвонив дуже настирливо.

— Слухаю, — нарешті взяв трубку.

— Це — 36-29? — просичав розлютований голос.

— Так. Ну?

— Арнольдика посадили. Це твоя, суко, робота? — І захлинувся брутальною лайкою.

— О, нарешті справжня розмова! Дуже радий! Бажаю і вам того самого.— Андрій засміявся і кинув трубку. Значить, мати ходила до міліції? Гм... Чесно кажучи, не сподівався. Що ж, хоч раз у житті проявила характер.

Він узявся за пензлі.

* * *

— Добрий вечір, тьотю Оксано... Я до вас на хвилиночку...

— Добрий вечір, Маринко. А хіба вже вечір? — Оксана Петрівна посміхнулася.— Час пливе — не зловлю... Сідай, дитинко.

Маринка сіла на краечку канапки. Збентежено глянула на Андрієві двері і відразу ж одвела погляд.

— Як живеш?

— Дуже добре, тьотю Оксано. Тепер працюю лаборанткою.

— Молодець. А на той рік — до інституту?

— Не знаю, як воно вийде... Мама знову нездужає.

— Маму треба підлікувати, а про навчання не забувай. Тобі — жити.

Маринка знову глянула на Андрієві двері.

— А як... ваше здоров'я, тьотю Оксано?

— Здоров'я як здоров'я.— Оксана Петрівна підвелась і причинила Андрієві двері.— Ти зараз не працюєш, Андрусю?

— Як бачиш,— буркнув Андрій.

— Маринка прийшла...— і поглядом попросила: «Будь з нею лагідніший».— Проходь, дитинко.

— Добрий вечір... Я мимоходом...

Безпорадний Маринчин голос пригасив Андрієве роздратування. Він сказав майже привітно:

— Здорова, Маринко! Сідай.— І навіть присунув стільця.

Великими, настороженими очима дівчина глянула на Андрія, вся спалахнула і мовчки стала бгати в руках хусточку.

— То що нового на вашій фабриці? — порушив мовчання Андрій.

— На фабриці? Все по-старому. Тобі привіт.

Мовчання.

— Як шкода, що ти поховав усі свої малюнки. І навіть отой — «Багаття вночі»...

— Бездумний пейзаж. І фарби кричать.

— А я фарби дуже люблю, особливо — яскраві кольори. А знаєш, мені в лабораторії тепер доводиться випробовувати зразки трикотажу на стійкість барвників...

— Так, — Андрій іронічно примружився, — тепер ми з тобою маємо справу і з фарбами. Тільки ти випробовуєш фарби на стійкість від сонця, від мила, від поту... — Глянув і змовк.

Маринка випросталася і звела брови.

— А я й не рівняюсь з тобою, Андрію.

— Не звертай на мене уваги. Я просто бовкнув дурницю.

Вона відразу пробачила.

— Це твоя фотографія? Коли ти знімався?

— Не моя, батькова.

— Правда?! Ти страшенно схожий на батька. Який він красивий! Але ти ще кра... — зняковіло урвала. — Ти знаєш, чого я прийшла? У мене новина.

— Я в банк помбухом не піду.

— Та ні, — засміялася, — хіба я про це? Я ж знаю...

— Що саме ти знаєш? — насторожився Андрій.

— Тьотя Оксана казала, що ти зараз щось таке малюєш...

— Мама помилилася, — відрізав Андрій. — Я нічого такого не малюю.

— Знову сердишся... Хіба я тебе чим образила?

— Ні, звичайно, просто у мене препаскудний характер. То яка в тебе новина?

— Бачиш... у вихідний ми збираємось до лісу. Може, й ти поїдеш разом з нами?

— Хто це — ви? І навіщо я вам?

— Ми... Та можна було б поїхати тільки вдвох, без них... — Помовчала. Безнадійно: — Якби ти тільки схотів.

— Ні. Тобі неодмінно потрібно мене опікати?

— Я подумала — тобі треба трохи розважитись... — Вона знову розгубилась. — І тьотя Оксана казала — ти весь час за роботою, а треба ж і трохи розвіятись. Самому тобі поїхати за місто ще важко...

— Мені не важко самому! — йому аж забракло повітря. — Не важко!

— Андрійку, ну чого ти... Я ж не хотіла нічого...

— Я теж не хочу нічого.

Знову запало мовчання.

— То я піду... Я ж мимоходом... Бувай...

Маринка вибігла, стримуючи сльози.

— Куди ж ти, дитинко? Повечеряймо з нами, — перехопила її Оксана Петрівна. — Я вже накрила на стіл.

— Ні, ні, я поспішаю... — Маринка випорснула з рук. — До побачення, тьотю Оксано.

Побігла. Оксана Петрівна похитала головою, зайшла до сина.

— За що ти її ображаєш, сину? Не дивися на мене, мов на ворога. Мені шкода цю дівчинку.

— А мене дратує її вічне співчуття. Я не нещасенький!

— Хіба ж це — співчуття? — тихо сказала Оксана Петрівна.

— А як, по-твоему, це називається?

Оксана Петрівна помовчала, глянула синові в очі.

— По-моєму, це зветь любов'ю.

— А навіщо це їй?

— Чому ж ти не питав, навіщо їй цілими днями сидіти біля твого ліжка? Допомогати тобі учитись на милицях? Воно ж було ще зовсім дівчисько, а не бігло бавитися, до тебе поспішало. Не рік, не два, багато років. Чому ти тоді не питав? Мовчиш? Вона хороша, чиста дівчина, Андрусю.

— А мені що до того? — глухо кинув Андрій.

— Така дівчина може стати вірною подругою. На все життя.

— І це ти кажеш — мені? — сіпнувся Андрій. — Невже я зможу погодитися, щоб з якогось ідіотського жалю...

— Заспокойся, Андрію.

— Заспокоїтись? Врятувавши мене від смерті, ти прирекла мене на нестерпне життя каліки! Заспокоїтись? Вчора я здуру пошкандибав до річки. Там хлопці, мої ровесники... здорові, засмагли... Вони ж не розуміють — яке щастя вільно, без муки, ходити по землі, пірнати у воду, обнімати здоровими руками подруг... Я жодного разу не купався в річці і не купатимуся ніколи, бо мені сором за своє спотворене тіло. І не смій мені

більше казати про Маринку, я забороняю тобі! Це злочин, як ти не розумієш?

Андрій замовк, тільки дихав хрипко і часто. Оксана Петрівна мовчки пішла до себе й забрала із столу третю тарілку. Руки її тремтіли. За хвилину лагідно покликала:

— Иди, Андрусю, вечеряти.

* * *

Андрій працював. Проганяв від себе інші думки. Тільки робота — єдине, для чого можна жити. Виправдати своє існування.

В тиші приглушено чути цокіт машинки.

Андрій відступив, вдивляючися в полотно.

Що ж, здається, досить пристойно... «Пристойно»? Ганьба!

Він мастихіном почав знімати фарбу. Підійшов до батькової фотографії, глянув благально.

«Допоможи, батьку! Ти ж такий дужий, міцний! Я ніколи ні в кого не просив допомоги, а тепер прошу. Я хочу твою вільну розковану душу протиставити не лише руїнам, не лише війні, а всьому недоброму, що й сьогодні підточує коріння дерева, що вирросло з твого життя і з твоєї смерті. Протиставити огидній підлоті, рабській покорі, фальшу. Особливо — фальшу, бо до нього зникають, як до смороду в місцях загального користування. Невже я хочу неможливого?»

Андрій стріпнув головою і знову приступив до мольберта.

«Нічого, батьку, нічого, — він взявся за пензель. — У мене є думка...»

За стіною почав брязкати бляхою Гончаренко. Якийсь час Андрій витерпів, далі постукав у стіну кулаком. Брязкіт на мить затих і знову почувся з новою силою. Постукав дужче. У відповідь — вибух металевого брязкоту.

— Мамо! — крикнув Андрій. — Та вгамуй ти його!

Оксана Петрівна підхопилася й вийшла. За кілька хвилин повернулася сердита. За нею нетвердим кроком притягся Гончаренко.

— Ти п'яний. Це огидно, Тимофію!

— Д-дорікаєте? — він похитнувся й сів, опустивши скуйовджену голову.

— Тепер я з тобою не хочу балакати. Витверезись спочатку.

— А м-може, я боюся витверезитись? Може, мені т-так легше? Мені в душу наплювали, Оксано Петрівно...

— Іди спати,— строго сказала вона.— Вранці поговоримо.

— Вранці не поговоримо. Вранці м-мені на зміну. Я ще не прогульник.

— Ой, гляди, докотишся! Вчора знову п'яний прийшов.

— Вчора в мене вихідний був.

— І раніше ж були вихідні, а не пив. Що з тобою таке?

Гончаренко махнув рукою і мало не впав.

— Ех! Ну й докочуся, ну й чорт зі мною. Коли люди ні наплювали в душу, їй все одно пропадати...— Підвівся, заточуючись, і пішов до Андрієвих дверей.

— До Андрюші піду. Він строгий парень, але він мене поймає... П-пустіть мене до Андрюші...

Оксана Петрівна взяла його за руки і сказала несподівано лагідно:

— Ну й дурненький, дурненький... Ну чого? Чого розходився? Іди краще проспися.

Гончаренко обм'як, схлипнув.

— Так у душу ж наплювали, Оксано Петрівно! Поймай мене! Тільки ж ви цього не поймете...

— Розумію, Тимошо, ще й як розумію! Ну, ходімо, ходімо...

Вона повела його, мов дитину, примусила лягти, посиділа біля нього, доки не заснув. Що за лихо упало на хлопця?..

* * *

Іван Федорович як завжди делікатно постукав. Оксана Петрівна не обізвалася. Постукав удруге, пождав, потім нерішуче зайшов.

— Кхм... кхм...— голосно відкашлявся.— Пробачте...

Андрій змаху відчинив свої двері, примружився і глянув з недобррозичливою іронією. Іван Федорович дивився на нього спокійно.

— Доброго здоров'я. Бачу, Оксани Петрівни немає.

— Немає. І буде не скоро.

— Ну що ж, тоді я залишу рукопис.— Нелюбий гість поклав грубенську папку біля машинки.— Скажіть Оксані Петрівні... а втім, я краще сам.

— Краще. І привід буде,— прийти зайвий раз.

— Це правда.— Іван Федорович витримав Андріїв глумливий погляд.

— Так, так... Я бачу, ви любите правду.

— Люблю.

Нараз в Андрієвих очах блиснув зухвалий вогник.

— І коли я покажу вам свою роботу — теж скажете правду?

— Ну... я не художник. Боюсь помилитись.

— А ви не бійтеся! — з викликом кинув Андрій і відступив од дверей.— Прошу!

Іван Федорович пройшов до Андрієвої кімнати. Наблизився до мольберта. Кілька хвилин мовчки вдивлявся.

— Ну? Слухаю вас.

— Бачите, я не художник...

— Вже чув.

— У вас була картина... зараз я її вже не бачу. «Багаття вночі»...

— Мазня. Закинув на горище.

— Ні, не мазня. Щиро, талановито. А портрет... портрет мені не подобається.

— Хм? Аж так?

— Навіть дуже не подобається.— Гість явно нехтував глумливим Андрієвим тоном.

— Чому ж, дозвольте спитати?

Зважаючи думки, Іван Федорович помовчав.

— Мабуть, занадто багато декоративного героїзму, показної сили. Він у вас... неначе боїться, що люди йому не повірять.

— Ого! виявляється, ви гострий критик!

— Ви ж хотіли почути правду...— Іван Федорович глянув на скам'яніле обличчя Андрія і м'якше додав: — Мені здається, це сталося тому, що ви намагалися зробити його не схожим на звичайних людей.

— На вас, може, скажете? — саркастично примружився Андрій.

— На солдата. Розумієте?

— А я пишу портрет героя,— спалахнув Андрій.— Героя, розумієте?

— Герої теж були солдатами, а не богами.

Якийсь час вони мовчки дивилися один на одного. Андрій — із зненавистю, Іван Федорович — з прихованим співчуттям.

— Ну що ж, тепер моя черга сказати вам правду. Не боїтеся?

— Кажіть, Андрію.

— Ви просто заздрите, що самі не схожі на мого батька. Не схожі ні в чому, ні на краплину! Сірі люди завжди...

— Чому ж ви урвали? Я слухаю.

— Тож знайте, що для мене він — бог. І для таких, як ви, повинен бути богом.

— Ні, Андрію, ні. Тільки раб обожнює людину.

— Ну добре, відкинемо слово бог, скажемо — еталон. Ви і це відкидаєте?

— Ні.

— Ні? Тож не вважаєте ви, що я повинен будувати своє життя по... вашій примітивній моделі?

По блідому обличчю Івана Федоровича майнула ледь вловима посмішка.

— Не обов'язково по моїй, і не обов'язково по примітивній.

Зайшла Оксана Петрівна. Вона стривожено переводила погляд з сина на Івана Федоровича.

— Про що ви тут сперечаєтесь? Ти чого знервованій, Андрусю?

Андрій нетерпляче одмахнувся від матері.

— На жаль, в житті я іншої моделі не бачу. Там — політ, а тут — плазування. Ну досить, ми говоримо різними мовами.

Андрій рвучко повернув мольберт до стіни і заступив собою, немов захищаючи.

* * *

Оксана Петрівна розвішувала на підвір'ї випрану білизну. Вітер рвав з рук мокрі простирадла, і вона ледве встигала прихоплювати їх дерев'яними прищепками. Ломило в крижах. Вона випросталась і сперлася на огорожу.

Мимо хвіртки промайнула тоненька знайома постать.

— Маринко?

Дівчина зупинилась і вимучено усміхнулася.

— Здрастуйте, тьотю Оксано.

— Ну як можна? Біжиш мимо нас і не заходиш? Скільки часу не була.

— Я так... все часу не мала...— дівчина була дуже пригнічена.

— Заходь, заходь! Я вже без тебе занудьгувала. (Якби ж то могла сказати — «Ми занудьгували»).

Маринка, понурившись, пішла за Оксаною Петрівною.

— Ти щось зблідла, дитинко. Нездужаєш?

— Та ні, я здорова...

— То й добре. Посидь трохи зі мною, і я відпочину. Маринка полохливо глянула на Андрієві двері.

— Андрія вдома немає,— просто сказала Оксана Петрівна,— а мені одній сумно.

Маринка водночас і заспокоїлась, і посмутніла ще дужче.

— Як мамине здоров'я?

— Спасибі, тьотю Оксано, вони вже одужали.

— А сама як живеш?

— Нічого...

— На роботі що нового?

— Нічого...

Обидві замовкли. Пронизлива жалість охопила Оксану Петрівну.

— Що з тобою, дитинко?

Дівчина опустила голову. Теплим материнським рухом обняла Маринку за плечі. Маринка припала, як підбите пташа. І раптом схопилась на ноги.

— Поїду! Поїду я звідси, тьотю Оксано...

— Куди ж ти поїдеш, маленька?

— Далеко. На якусь будову, аби далі... Хіба немає куди?

— Чому — немає? Країна велика.

— Я скрізь собі роботу знайду!

— Знайдеш,— кивнула Оксана Петрівна.

— І... і друзів знайду!

— І друзів знайдеш.— Оксана Петрівна журно глянула.— Та чи зумієш від себе втекти? Подумай.

— То що ж мені робити, тьотю Оксано? — з розпачем скрикнула дівчина.

Оксана Петрівна промовчала.

— Раніше він був зовсім інший. Раніше він завжди радів, коли я приходила... Я ж знаю, знаю! А тепер...

Весь темніє, як бачить мене. За що він мене зненавидів, тьотю Оксано?

— Так, він змінився,— глухо відказала Оксана Петрівна.

— Ну от, і ви це помітили... Що я йому зробила? За що зненавидів?

— Зненавидів... Якби ти могла це збагнути.

— Що... збагнути?

Оксана Петрівна глянула дівчині в очі, вже не лагідно, а суворо.

— А тобі твоє серце не підказує — що? Не розумієш?

І відвернулася.

На дівочім обличчі відбилосся запитання. Подив. Недовіра. І враз — спалах радості. Вона засміялася і заплакала разом:

— Який же він дурний! Господи, який же він дурний! Та хіба ж так можна? Я так перемучилась...

Вона кинулась на шию до Оксани Петрівни. Та втирала їй сльози, ніжно гладила по м'якому волоссі.

— Маринко, дівчинко моя, умій не ображатися на нього. Йому важко, дуже важко. І, головне, почекай. Андрієві треба написати картину. Коли він її напише, коли досягне, чого прагне... Очекай трохи.

— Трохи? — зараз Маринка була втілене щастя. — Та я ждатиму ціле життя!

Вона кинулась геть, зіткнувшись у дверях з Гончаренком.

— Тю, мало з ніг не збила. Двірцят вам привіз, Оксано Петрівно. Трапилися дешеві, я й подумав: вам на зиму згодяться.

— Спасибі, Тимошо, згодяться.

— Воно звісно, якби нам газ, цивілізація, а то... Зате дрівця добрі, березові.

— Зараз, зараз я тобі гроші...

— Не турбуйтеся, встигнете віддати. Що — гроші? Гроші — тьху! Тут і гроші не допоможуть, коли душу... Ех...

Гончаренко безнадійно махнув рукою.

— Та що з тобою коїться, Тимофію? Чого ти такий?

— А що? Нічого, — похмуро буркнув Тимофій. — Повний порядок.

— І вчора ти п'яний прийшов, — дорікнула вона.

— А хіба не однаково тепер? Тепер мені що горіти, що потопати. Во́на ж пішла до того гада.

— Тася? Твоя дівчина?

Гончаренко кивнув головою.

— Хто ж він такий? — тихо спитала Оксана Петрівна.

— Є один тип з номерного заводу. Сама ж з нього сміялася: «поросячі очі»... Та коли б я... А що — я? Я не про себе. Покине він її, Оксано Петрівно. Він же сволоч!

— У кожного своє, — зітхнула Оксана Петрівна. — Чим зарадити тобі, Тимошо, не знаю...

— Покине, точно вам кажу! Йому ж інженершу чи дохторшу за жінку інтересно взяти, а не офіціантку. Насміється й покине, гад! Ну та... звиняйте.

Гончаренко круто повернувся й вийшов.

* * *

Андрій з огидою зібгав плямистого рушника і пожбурив під ноги, мов дохлу гадюку. Розпач ринув через край і затопив світ.

Все. Кінець. Помбухом. А втім, уже посада зайнята. Що ж, можна ще малювати портрети з фотографій. Підрум'янені, підсолоджені. Їх вставлятимуть у позолочені рамки, а йому платитимуть гроші. Скільки можуть заплатити за такий портрет? Десять? П'ятнадцять карбованців? А може, й по п'ятірці, — більше буде замовників. От на це він здатний — намазюкати мармеладний портретик, посмішечку, зачісочку... А для того, щоб розкрити ДУШУ, щоб розірвати трикляту зовнішню оболонку, для того потрібне те, чого він не має, — талант.

Кретин! Тупоголовий пень! Жалюгідний дилетант! Втовкмачив у свою дурну голову, що він — художник. Є над чим посміятись...

Припадаючи на ціпок, Андрій заходив по кімнаті. Спинився, глянув на батькове фото.

«Я — банкрут. Прости мене, батьку, я більше нічого не зумію...»

А за вікном — осіннім полум'ям палахкотять віти яблуньки, вже звільнені від плодів. І несміливо простяглася в кімнату її жовтолиста рука.

...Синя ніч. Щербатий місяць задумливо дивиться на

Андрія, що зачляк біля вікна непорушний. І наче збен-тежившись, місяць затуляється хмаркою і поволі ко-титься вниз.

Розвидняється. Перший сонячний промінь ковзнув по Андрієвій зсутуленій спині,— той сидить на вікні, пори-нувши в глибоку задуму. Встав, підійшов до мольберта, присунув його до вікна. Дивиться довго, уважно — ніби оцінюючи чужу роботу. Далі бере пензля і швидко кри-ваво-червоним суриком навхрест мазнув по картині. Пе-рекреслив фальшиву личину, в яку вбралася його неса-мовита праця.

Десь за вікном замуликав Гончаренко: «Ой ти, Тасю, Тасю молодая... Підманили Тасю, забрали з собою...» Ось він підійшов до вікна, угледів Андрія.

— Здоров, браток. Не спиться?

— Не спиться...

— Мені теж.— Гончаренко сів на низьке підвіконня, узявся за голову.— Трищить з перепою... Таке, скажу то-бі, в моїй житні закрутилося... Забуксував, мабуть, не виберусь...— Погляд його впав на мольберт, він аж сах-нувся.— Це що? Ти картину свою зачеркнув?

— Як бачиш,— спокійно відказав Андрій.

— Ну діла-а... Не допомгла фотографія?

— Ні.

— Ясно... що діло темне. Слухай, Андрюшо, я ніяк не доберу — кого ти малював — батька чи героя?

Андрій знизав плечима.

— Батька... героя... Це — одне і те ж.

— Ну, якщо одне і те ж, то давай я тобі про героя розкажу. Про партизанського.

— Навіщо? — мляво мовив Андрій.

— А щоб легше було малювати! — Гончаренко зараз забув про власну біду.— Та ти тільки послухай!

— Умгу...

— Ото як я їздив у Терни, по карточку твого батька, у лісника ночував. Лісник старий, а крепкий ще дідуган, і на слово твердий. Про якого героя він мені розказав! Ех, такого б тобі намалювати — одразу б знаменитим художником став, першого б класу!

Андрій відмахнувся.

— Ні, ти послухай. Партизан той часто до лісника приходив, по своїм партизанським ділам, розумієш? От не знаю, чи де в книжках про нього написано, але то герой над героями! Сам поїдь у Терни, попитай.

— Ловити легенду? Не варто.

— Легенда — то що? Побрехенька?

— Швидше — казка.

— Тоді не легенда! — переконано сказав Гончаренко. — Той лісник брехати не стане, не такий чоловік, сам два ордени має! Розказав, як списав: той герой-партизан молодий був, волосся буйне, очі сині. Сам собою спокійний, а як спалахне! Фашистюги його боялися, мов огню. Навіть прозвали... ої ніяк не згадаю... Нічна тінь — по-німецькому, ти не знаєш, як буде?

— Нічна тінь? — Андрій задумався. — Нахтшаттен?

— Во-во, точно — Нахшатов! — зрадив Гончаренко. — Сам-один ночами на німців ходив, жодного разу його не спіймали. Через мінні поля, через колючий дріт... А найдужче Нахшатов ненавидів зрадників, ті продажні шкури. Люто ненавидів. Слухай, Андрюшо, хочеш, я одведу тебе до лісника? Сам про все розпитаєш.

— Не знаю. Може. Колись.

— Не віриш, — похитав головою Гончаренко. — А на-
прасно. Ну що ж, мені на роботу пора..

— Стривай... Ти куди зараз їдеш?

— Куди диспетчер пошле.

Андрій хвилинку вагався.

— Чуєш, а мені можна з тобою?

— Та, може, рейс буде не інтересний. Продукти во-
зити або щось...

— Дарма, мені треба трохи провітритись.

— Ну, як провітритись, то давай. Тільки зараз ви-
ходь.

Андрій тихо, намагаючись неголосно стукати ціпком, пройшов мимо матері. Був зовсім знєсилений, але залишати там, у себе, зараз не міг.

Оксана Петрівна звелася, але не спинила. Постояла біля свого віконця, провела сина поглядом. Далі зайшла до його кімнати і здригнулася: побачила перекреслене полотно на мольберті. Скам'янівши, постояла. Далі швидко зняла з підрамника зіпсоване полотно й натягла нове — чисте.

* * *

Опадають на яблуньці зжовклі листки, минають дні. Минають, минають... Уже й перші сніжинки закружляли в повітрі, — зима.

Андрій — за мольбертом, весь заглиблений в роботу. Він стомився, занімала рука, залякло все тіло. Але не зважає на фізичну втому: працює гарячково, напружено, ніби греблю прорвало.

«Я шукав зовнішніх рис, тотожності з тобою, батьку, і прийшла помста. Я тепер зрозумів — чому прийшла помста. Ти прости мені, батьку, але я вже не стану шукати подоби, ти будеш такий, яким я снів усе життя. Нехай мати ніколи не впізнає тебе, але я інакше не можу. Твоя душа — це не твоє обличчя.

Я перейшов муки, я весь скривавлений, але щасливий, бо в мені тепер народилась надія. Ні, не надія — певність! І ти мене зрозумієш».

Андрій переждав, поки відтерпне рука, і знову працює. Відходить, вдивляється. Обличчя світлішає.

Ні! Тепер фальшу немає.

Сьогодні Тимофій Гончаренко сліпучий: у новому костюмі, дзеркально начищених туфлях, перманентно закручені кучері неблаганно повив стійкий запах «Шипру». Він поклав на столик газети й журнали і церемонно, за руку, привітався з Оксаною Петрівною.

— Як це зрозуміти, Тимошо? — здивовано глянула та.

Гончаренко стріпнув перманентом.

— Отак і розумійте, Оксано Петрівно: на весілля запрошую. Що ви так дивитесь? У мене — повний порядочок!

— Сідай, Тимофію...

— Ні, не буду сідати, вона ж мене чекає. Ви не гнівайтесь, Оксано Петрівно, що я трохи хильнув. Я не п'яний, то я так, востаннє, з радості. Я ж її люблю, Тасю.

— Ну й добре, Тимошо. Якщо любиш — будете жити щасливо.

— І будемо! — сказав Гончаренко і знову стріпнув головою. — І будемо! А що ж! Мені плювати на того гада. Нема його — і кришка! Тасічка тепер сама розібралася... Все поїняла.

— Я дуже рада за вас обох...

— Чи, може, сумніваєтеся? От узнаєте її ближче, побачите. Кажу вам — усе поїняла! А що був той гад... ну... хіба не може людина заблудити?

— Звичайно, може.

— А коли людина не тим рейсом пішла, то за це убивати треба? Убивати, питаю?

Оксана Петрівна лагідно торкнулась плеча Гончаренка.

— Навіщо вбивати? Підтримати треба.

— От! Точно! І я так розумію! — І враз потемнів.— Ех, Оксано Петрівно... Ви — як мати мені, тільки вам і признаюсь: накочує таке... аж вити хочеться. Та це чепуха. Я себе у вузол скручу, а її не зобиджу. Ясно?

— Ясно, Тимошо. Хороший ти.

— Е, що там я... От ви Тасічку мою побачите, оце да! Ну, я пішов, ще подарунок треба купити. Андрюші не заважатиму, перекажіть — Тимофій на весілля за-прошує.

Оксана Петрівна кивнула. Гончаренко зам'явся.

— Знаєте, на жіночих подарунках я не дуже той... Може, порадите? Звиніть, що турбую, але дуже прошу — давайте виберемо разом.

— Я надовго не зможу...

— Ми швиденько. На півгодинки, тільки до промтоварного. Я там матерію бачив, по-моєму — красава, але краще ви самі подивіться.

— Ну, гаразд.

Оксана Петрівна швиденько запнула теплою хусткою, Гончаренко галантно подав їй стареньке пальто.

* * *

Оксана Петрівна сидить за своєю машинкою, але не друкує. Прихилившись до одвірка, стоїть Іван Федорович, у пальті, з непокритою головою, — може, щойно зайшов, а може, збирається йти.

— Я — старий, самотній дивак. Мабуть, з погляду розважливої людини, дуже старомодний і смішний. Я часто помічаю, як посміюється який-небудь юнак чи дівчина, дивлячись на мене. Можливо, я щось промовляю до себе вголос... Справді — дивак.

— Цілий тиждень вас не було, — з м'яким докором сказала Оксана Петрівна. — Я вже боялася — чи не захворіли.

— Річний звіт, і вечорами сиджу. Я та арифмометр, два сухарі. — Він посміхнувся. — Оце тільки з вами й наговорюся. З вами мені хочеться розмовляти, бо вам можна розповісти про все, що думаю.

— Але ж ви ніколи нічого мені не розповідаєте!

— То вам тільки здається. Мені так спокійно з вами. Ні, не просто спокійно... Як би це сказати... Це — гармонія смутку і радості.

Спасибі вам, що ви не посміхнулися, я так цього боявся. Найгірше бути смішним у ваших очах.

Іноді я прокидаюся вночі. Не іноді, а майже щоночі. Тоді я розповідаю вам так багато!.. Тоді я буваю нестерпно балакучий. Хвалити бога, що то тільки в думках, бо ви б мене ще зненавиділи..

— Зненавиділа?

— Так. Та, зрештою, ви теж мовчазна. Ви теж не розповідаєте.

На мить їхні погляди зустрілися. Оксана Петрівна знітилась.

— Просто відвикла розмовляти.

— Але в думках ви мені відповідаєте завжди.

— В думках...

— Не завжди ми доходимо згоди, іноді наші суперечки тривають до ранку. Найчастіше ми сперечаємось про вашого сина.

— Так, я розумію. Андрій занадто нетактовний, нервовий...

— Не розумієте. Андрія не можна жаліти, а ви жалієте. Він гордий і сильний, таких не жаліють. Та зрозумійте ж: таким кажуть правду! Він не каліка, забудьте про те назавжди. Він з тих, хто стверджує життя. У нього єдина біда: бачити ще не вміє.

— Кого... бачити?

— Живих.— Іван Федорович помовчав.— Та й не він один, на жаль, не він один. Багато їх — молодих, талановитих, непокірних — не вміють бачити...

Урвав. Запало мовчання.

— Знаєте, Іване Федоровичу, я часто не розумію... Мені боляче про це... Андрій з вами такий... нечемний, а ви вдаєте, ніби не помічаєте цього. Вдаєте ж! Чому!

— Чому?.. Давайте краще про інше.

— Що ж, давайте про інше.

— У мене іноді виникають химерні думки... Кожна людина мріє про щастя, кожна. По-своєму і про своє. Але у кожного щастя повинно мати два крила, однокриле щастя не може жити. Я радий, що ви не смієтесь. Нічого, що я сьогодні так багато говорю?

— Говоріть...

— Але й зберегти своє щастя вміє не кожний. Я — дивак. Та за довгі роки мовчання я навчився своє берегти. Адже і в мого щастя — два крила...

Вони не помітили, як зненацька розчинилися Андрієві двері і сам він, схвильований, сповнений радістю, став на порозі і майже пошепки видихнув:

— Мамо! Нарешті!.. Я ще боюся вірити... Мамо!

І раптом збагнув, що мати не чує його, що вона якась особлива, не така, як годину тому. Вона вперше в житті не чує, що каже їй син. Дивиться на того сіряка і не чує Андрієвих слів! І це — тепер, тепер, коли прийшов до неї, простивши злочин забуття!

Опалений презирством і зненавистю, пекучими ревнощами, він ступив уперед, стиснув ціпок у руці й закричав у нестямі:

— Геть звідси! Геть! Як ви смієте? Ви топчете честь мого батька... Чуєте, ви? Щоб вас тут ніколи... ніколи...

Спіткнувся, ціпок покотився додолу.

Іван Федорович спалахнув, рвонувся до Андрія... і стримався. Нахилився, підняв ціпок, приставив до столу і мовчки, не озираючись, вийшов.

Андрій повернувся до матері.

— А ти!.. Як ти можеш? Тебе ж він любив! Замість того, щоб пронести крізь усе життя... щоб молитися на ту годину, коли зустріла, ти зреклася. Заради цього задрісного нікчемі ти навіть зреклася мене. В таку хвилину! Я ж до тебе прийшов, бо нарешті... А ти... ти...

Бліда, з розширеними, аж чорними очима стала Оксана Петрівна навпроти сина. Здавалось, хвилиною — і вона, зломлена назавжди, впаде й не зведеться ніколи.

Ні. Випросталась, звела голову. Дуже високо звела голову і кинула синові в обличчя:

— Мовчи! Ти ж нічого не знаєш. Ти вмієш тільки ображати, тільки топтати мене ногами, як той... як той... як твій батько. Як той, що знівечив... що досі душить мене твоїми руками...

— Ти збожеволіла! — відсахнувся Андрій, але мати заступила дорогу.

— Ні, тепер слухай. Тепер слухай усе, я скажу тобі правду.

У несамовитому гніві вона задихалася, вона була страшна. Та коли заговорила, найстрашнішим був її голос — моторошно спокійний. Краще б уже кричала.

— Я любила твого батька. Я так любила його, що небо мені чорніло, коли наставала хоч коротка розлука. І вірила в його любов, у його щирість. У нього ж були такі веселі, ясні очі, така відкрита посмішка! Мені здавалося — він увесь світився щирістю і добротою.

А він зраджував. Легко, як усміхався. Його ніколи не тривожила совість, зрада була для нього природна, як фальшивий усміх.

— Перестань! — підняв руку Андрій, захищаючись. — Я не хочу слухати!

— Ні, ти будеш слухати. Я мовчала двадцять п'ять років. Двадцять п'ять років я несла на собі цей хрест. Досить.

Я не зразу повірила, що він зраджує. А коли переконалася... Ти не знаєш, що це таке. Коли бажаєш смерті, як визволення... Але тоді я вже чекала тебе. Він теж чекав, хотів сина. В ньому це якось поєднувалось — зрада і бажання дитини. А може, то просто тваринне прагнення потомства.

— Не смій!

— Мовчи. Я чекала тебе і думала: ось ти народишся і, може, він стане іншим. Я тільки на це й сподівалася. Та він не став іншим, він просто не міг стати іншим, бо був саме таким. І я не могла стати іншою, щоб вирвати любов і забути його. Якби існувало пекло, найлютішою карою було б — водночас ненавидіти і кохати... А коли почалася війна...

— Хоч тут не смій! — крикнув Андрій. Так кричать потопаючі, коли з рук виривають рятівний круг. — Він кров'ю змив...

— Не змив. Нічого він не змив. Він не був на фронті. Жодного дня.

Світ розколовся надвоє. Важезна брила навалилась на Андрія. Він похитнувся.

— Що... ти... сказала?

— Він ніколи не був на фронті. — Вона говорила монотонно, безбарвно і моторошно. — Він ганебно втік, заховався в перший же день війни, коли розносили з військкомату повістки. І всі пішли. Тільки не він. Він не торкнувся її, повістка так і лишилася на столі. А сам зник.

— Але ж могло статися нещастя! Як ти знаєш...

— Я теж так думала... так намагалася думати. Через тиждень нас евакуювали: Терни дуже бомбили, там

був аеродром. Тобі було лише рік, але ти вже добре ходив, навіть умів кликати батька... «Тату...»

Голос її урвався, але за мить зазвучав знову — монотонно і мертво.

— Першої ж ночі ешелон розбомбили. Я винесла тебе з-під уламків.

— Чув! Тисячу разів чув!

— Ти докоряв мені, що я не зберегла його фотографій. Ще тоді, коли я виносила тебе з переломленою спиною, ще тоді при мені були його фотографії.

— То ти мене обдурила? Тільки з підозри... з ревнощів...

— Я їх спалила. Через місяць після нещастя з тобою... Твою метрику теж, щоб ти не носив його прізвища.

Андрій скреготнув зубами, зненависть до матері поглинула слова.

— Я жила в одних людей, залізничників. Вони допомогли врятувати тебе від смерті, приводили лікаря...

— Хто вас просив?!

— Їхній будиночок стояв біля самого лісу. Якось я пішла у ліс, хотіла зібрати для тебе суниць. Тоді вродило дуже багато суниць, аж трава червоніла, і ніхто їх не збирав. Там, у лісі, я зненацька зустріла нашого директора школи з Тернів — Баранівського. Я навіть не здивувалася, чому він тут, була пририта лихом, отупіла. Немов у тумані... Він сам розпитав мене.

«Миколо,— попросила я,— допоможи мені дістатися Тернів. Може, там, у своєму домі, я виходжу сина. Коли вже не пощастило виїхати, то нехай я буду хоч вдома».

«Не можна тобі вертатися в Терни,— відказав Баранівський.— Там твій чоловік».

Я ще не могла знати, що означали ці слова, але мені стало так страшно, як ніколи. А як довідалася...

— Ну? Чого ж ти замовкла?

— Твій батько став поліцаєм. Навіть не простим, а якимось начальником. Там, у Тернах.

Андрій відчув, як весь — з голови до ніг — спігне.

— Кажі все... До кінця...

— Баранівський вірив мені, незважаючи що мій чоловік... Він також знав — як я його любила. Всі це знали. Тільки тоді я вже ненавиділа його. За все. Я так ненавиділа його, і Микола це зрозумів. Він не став критися, що залишився в підпіллі. Як я благала, щоб узяли

й мене! Це було єдине, що могло б змити з тебе — сина зрадника — ганьбу. Але ти був такий покалічений... Я мало не втратила тебе, бо ще й застудила... Був такий випадок, коли довелося іти з тобою далеко, в заметіль, не можна було не йти... А потім вони переправили нас на Велику землю.

Мовчання. Довге й задушливе, як ніч у підземеллі.
— Навіщо була вся ця брехня? — хрипко видихнув Андрій. — Чому не відкрила правди?

— Мені було соромно. Нестерпно соромно, що в моєго сина такий батько. І я пожаліла тебе. Адже ти ні в чому не винен. Інші діти гордилися своїми батьками, а тебе роздушила б ганьба.

Вона говорила все тихіше, із зусиллям добираючи слова.

— І ще: ти надто схожий на нього. Як часто я впізнавала в тобі його жорстокість. І катувалася страхом: невже ти виростеш таким? Ні, що завгодно, тільки не це! Ти повинен мати того, з кого навчатися жити.

Я вигадала тобі батька. Такого, щоб допоміг вижити і жити з високо піднятою головою. Так, я вигадала, і ти вижив.

Андрій мовчав. І раптом зойкнув:

— А лист з фронту? Ти і його вигадала?

Мовчання. Оксана Петрівна перевела віддих.

— Після війни я поновила твою метрику на своє прізвище. Ти ніколи не чув його прізвища, і я тобі ніколи його не скажу. Бо досі не знаю — живий він чи ні.

Мовчання.

Слустошена, вона сіла і мертво сказала:

— І так — двадцять п'ять років. А зараз ти вигнав людину, нашого єдиного справжнього друга.

* * *

Ніч. Тиша.

Зовсім порожня тиша — без дзвону, — жива тиша дзвенить. Без шелесту. Важка, мов зрада, та, що може на смерть задушити.

Рука в темряві торкається друкарської машинки, намацує вмикач настільної лампи. Сухо клацнуло, освітілася папка з тасьмовими зав'язками, аркуш зім'ятої копирки... І над ними — невідомо постаріле обличчя з сивим пасмом на скроні.

Якийсь час вона мовчки прислухається.

— Андрію...

Тиша.

Страх, мов крига, сковує рухи. Навіть мозок — крижина, від неї темніє в очах.

Що ж вона наробила?

Треба зайти до кімнати сина, зламати страх і зайти.

— Андрію!..

Тиша.

Страх тисне, але ж він і спонукає нарешті відчинити двері до його мовчазної кімнати.

Відчинила. Темно. Тільки синіє широкий — майже на всю стіну — прямокутник вікна, перекреслений тужливо заломленими, оголеними вітами яблуньки.

— Андрію...

Вмикач — праворуч, на стіні. Спалахнула яскрава безжальна електрика...

Його немає. Тут немає. А може, немає ніде...

А посеред кімнати, на підлозі, розтерзане на клапти полотно — знищена картина. І поряд — розтопане фото батька.

«Сину мій, де ти?»

Я осиротила тебе. Відняла батька. Я вбила твою гордість за нього. В цьому була твоя сила, а я утнула твої крила.

Крила... крила... Хто сказав — «крила»? Ага, згадала: «У щастя повинно бути два крила...» Це сказав єдиний з людей, кому я все життя ішла назустріч. Але зустріла занадто пізно.

У щастя повинно бути два крила. Як давно, тисячоліття тому, я почула ці слова. Хоч минула одна тільки ніч. Я штовхнула свого сина, зламала крила, він упав і розбився.

Так, у щастя повинно бути два крила. І я на хвилину забула, що другим крилом був мій син. Я на мить одреклася від нього і впала сама.

Яке я мала право? Відняти те, чим він жив! Найчистіше! Яке блюзнірство!

Але ж це була неправда!

Ну то й що? Для нього це була правда. Найправдивіша правда, для якої треба жити. І якщо він створив свою картину, якщо б не знищив її, вона стала б правдою для всіх. І не дорікав би мені, що я прирекла його на життя».

Погляд упав на шматок полотна. Підборіддя і рот. Яка чиста усмішка, сповнена невимовної гіркоти! Він створив своє полотно і прийшов до мене. І знищив, бо я вбила його батька. І все загинуло.

Чого ж вона тут стоїть? Шукати, шукати негайно... Може, ще не пізно...

Мати притьмом вибігла геть.

* * *

Андрій довго, до знемоги, ходив вечірними, а потім нічними вулицями. Не так просто померти, коли треба померти. Річка замерзла, жодної ополонки. І на вулицях — жодної машини, яка може так легко обірвати непотрібне життя. Яке так поглумилося з нього. Якби ж то мав отруту. Зашморг? Андрій здригнувся з бридливості. Ні. Дочекається ранку, поки зустрінє якусь машину.

Невелике місто спокійнісінько спало. Усі вікна погасили вогні. Люди спочивають, нічого не знаючи про...

Куди він зайшов? А! Хіба не однаково. Назад не повернеться.

В однопверховім будиночку світилось вікно. Цієї ночі хтось теж не спить. Чому? Андрій мимоволі спинився. Вікно напівзакрите фіранкою. Маленька кімната, охайна і — вбога? Ні, точніше — аскетична. Погляд Андрія мимохіть звично фіксував вузьке залізне ліжко, застелене ковдрою з сірого солдатського сукна. Стіл, накритий цератою. За столом...

Так, це він, той самий, кого так ненавидів. Сидить на самоті, палить цигарку. В попільничці гора недокуроків. Ось звів очі, немов відчуваючи, що на нього хтось дивиться. Андрій відступив од вікна. Дивний погляд: суворий і... який? Погляд людини, що певна чогось.

Чого ж він так певний? Андрій зрозумів, що повинен зайти. Постукав. Іван Федорович відчинив. Не здивувався, ніби чекав.

— Заходьте, Андрію.

Андрій не пройшов до кімнати, зупинився біля дверей.

— Вас не дивує мій прихід... після того, що сталося?

— Ні.

— Тепер, коли все втратило сенс, коли... Мені не до жестів ввічливості. Я прийшов не вибачатися за образу.

Мені байдуже, що ви про мене подумаете. Зараз я хочу сказати про матір, тільки про неї. Коли я... ну... коли я не зможу чомусь повернутись, вона не повинна лишитись одна. Зовсім одна. Бо той, заради кого я вас обрав...

— Знаю.

— Що?!

— Я хочу сказати, що знаю більше, ніж знаєте ви з матір'ю.

— Як вас зрозуміти? Мені мати розповіла про все... Але ви... Та хто ви такий? Це мені було завжди неясно. Якось підсвідомо відчував, що ви не той, за кого себе...

— Що ж, ви маєте право питати, і я відповім,— твердо сказав Іван Федорович.— Я — один з тих, хто в минулому виконав вирок партизанського суду.

— Над... зрадником? Кажіть! Ну?

— Є невелике місто Терни, біля старого кордону.

— Знаю. Я там народився.

— Народилися.— Іван Федорович помовчав.— А під Тернами, у лісі, був наш партизанський загін. Загін Миколи Баранівського, може, чули. Дружину Миколи повісили за велінням начальника тернівської поліції — вашого батька.

— Не називайте його моїм батьком.

— Пробачте. Він був дуже небезпечний і жорстокий ворог, нелегко було його підстергти. Мені довелося одному, вночі прослизнути до міста... А вирок партизанського суду ми виконали двадцять другого січня сорок другого року.

Мовчання.

— Ви сядьте, Андрію.

— Терни... Вночі непомітно прослизнули...— Нараз Андрій аж скинувся.— Ви... вам знайоме це слово — Нахтшаттен?

— І так мене називали фашисти.

— Але — чому саме ви? Саме — його? — Він намагався захищатися з останніх сил.— Звідки ви взяли тут, біля нас? Чому такий неймовірний збіг обставин? Так в житті не буває!

— Буває, Андрію. Це не збіг. Розумієте, у лютому сорок другого року наш загін оточили. Несподівано й хитро, ми нічого не знали, що опинилися в пастці. І от — пам'ятаю, в мороз, в заметіль до нас прийшла молода змучена жінка з хворою дитиною на руках. Як

тільки вона нас розшукала!.. І попередила про небезпеку. Жила вона в нашого зв'язківця на станції, але той не мав змоги прийти. А вона пройшла. Взяла тяжко хвору дитину на руки, і навіть німецькі пости не посміли її затримати.

— Моя... мати? То була вона?

— Так. Я запам'ятав її, таку бліду, змучену, з напівмертвим дитям на руках. Може, запам'ятав ще тому, що Баранівський сказав: це дружина того поліцая. Бо вирок тоді вже... Ми вислизнули з пастки. Всі. Встигли. А незабаром трапилася нагода переправити Оксану Петрівну з тобою через лінію фронту. От і все. Мене вона, звісно, не запам'ятала. Чи до того було...

— Жалюгідний сліпець! Як же я її мучив...— Андрій застогнав.— І все ж не розумію: звідки ви тут...

— Звідки я тут узявся? Бачиш, тоді ми поклялися — не смійся з цього слова, воно для мене святе, — ми поклялися її розшукати і допомогти. Йй та синові, якщо той... залишиться живий. Багато із нас загинуло. Дехто, мабуть, не зумів розшукати. Дехто просто забув: пам'ять людська не завжди буває надійна.

— Простіть, — глухо промовив Андрій і похитнувся. Іван Федорович підхопив його.

* * *

Холодний зимовий ранок.

Земля стужавіла і голосно відлунює кроки. І здалеку чутно б було стукіт ціпка.

Але його ніде не чути.

Вона обійшла усе місто, порожнє мертве місто, бо ніде не було її сина. Повернулася додому, до себе на околицю, де ще вчора працював Андрій.

Тепер одна сидить на ганку. Крізь вікно видно, як в Андрієвій кімнаті ще й досі горить світло. Велика потужна лампа, яку він купив, коли розпочав свою нову роботу, освітлює знищену картину і розтоптаний портрет.

Тужно, з надривом віє паровозний гудок. І знову тихо. Невже так пройде життя, і вона вже ніколи не почує синових кроків?

Десь стукнуло. Вона вся напружилася — слухає: він? Ні...

Коли б повернути ту мить, як він зайшов! Зайшов

для того, щоб зробити її свідком своєї перемоги. Тумить, коли вона не витримала.

Мороз пропікає наскрізь, але тепер їй все одно. Єдине, що лишилося, — чекати.

Хтось іде!.. Ні, не він.

Тиша. І такий безжалісно ясний ранок. У мертвій тиші встає над землею сліпуче сонце. Гострими іскрами мерехтить на ганку паморозь.

Мати підводиться і йде до хати. До його кімнати, бо тут вона може дихати тим повітрям, яким дихав її син. Ще недавно. Ніч тому.

Щоб не бачити пошматованого полотна, сідає біля вікна, спиною до вбитої нею картини. За вікном — посивіла молода яблунька — втілення скорботи.

Тонка книжечка лежить на підвіконні. Андрій читав. Ще вчора міг читати. З натиском, різко, як все, що робив, підкреслив рядки вірша. Що його там схвилювало?

У неї пересохли очі, боляче дивитися. Але вона повинна прочитати те, що вчора читав її син. І вона читає.

...Світе мій гучний, мільйонноокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
Сонцем душу жадібну налий!
Дай мені у думку динаміту,
Дай мені любові, дай добра,
Гуркочи у долю мою, світе,
Хвилями прадавнього Дніпра.
Не шкодуй добра мені, людині,
Щастя не жалій моїм літам —
Все одно ті скарби по краплині
Я тобі закохано віддам*.

Невже він ніколи вже нічого не зможе ні взяти, ні віддати?..

Вона сидить зацікавлена, напівпритомна. І раптом спохopilась: телефон! Як же вона забула... Треба було негайно дзвонити... У швидку допомогу, в міліцію... Десь можуть знати про біду.

Гарячково крутить телефонний диск, питає, знову питає...

Шум мотора у дворі. Вона його не чує. З-поміж усіх земних звуків для неї зараз існує один-єдиний: стукіт ціпка. Вона б його впізнала серед тупотіння тисяченого гуру.

* Вірш Василя Симоненка.

— Оксано Петрівно, ви вдома?

Гончаренко озирнувся і знизав плечима.

— Немає, і двері незамкнені.— Він пройшов до Андрієвої кімнати, побачив розкидані по підлозі шматки картини й розтоптаний картон фотографії.— О, ви тут! А це що таке? Прибираєте? А я картопельки привіз, вам і нам. Ще вчора завіз, та у вас темно було, не хотів безпокоїти. Хороша картопля, чиста, в магазині такої не візьмеш. Тасічка допоможе, їй на роботу з десяти.

Оксана Петрівна мовчки, напружено вслухаючися — чи не вчує Андрієвих кроків, дивилася крізь Гончаренка. Проте він не помічав того дивного виразу.

— А знаєте, де купив? Оце ж учора їхав через Новоселицю, з рейсу повертався, аж там баби на майдані картоплю продають. Та багато! Хоч купуй, хоч дивись, а хоч, звиняйте, по вуха зарийся. Я собі й кажу: стоп, Тимошо, тепер ти чоловік жонатий, сімейний, знаця, тобі без картоплі не можна. Не по столовках уже, пони-маєш, мотаєшся, вдома як порядочний чоловік обідаєш. Узнав ціну, а там така дешева, що хоч і не треба, а візь-меш. Ха-ха! Вибрав собі найкращої, а тоді оп'ять думаю: а сусідам? Чи Оксана Петрівна зможе сюди поїхати? Ні! Андрюша зможе? Ні! Не треба бути таким шкурником, аби тільки для себе. Взяв і вам не гіршої, добре, хоч гро-шенята були при мені. Тепер до весни картопельки і нам, і вам вистачить.

Оксана Петрівна мовчала. Навряд чи вона щось чула, але Тимофій радісно запросив:

— Ось ходімте, подивитесь. Головою ручаюся, що ска-жете: «Молодець, Тимоша!»

Певний, що Оксана Петрівна піде слідом, вийшов, пождав і, ображений, повернувся.

— Ну, чого ж бо ви? Хоч гляньте — яка картопля. Люкс!

Але вона нічого не чула, сидить, втупившись у вікно.

— Не інтересуетесь,— мовив з досадою. І собі піді-йшов до вікна.— О! Гляньте! Товариш Нечай Андрюшу ведуть.

Оксана Петрівна схопилася і рвонулася до дверей. Він подивився вслід і здивовано розвів руками.

З М І С Т

Слово про друга. В. Міняйло	5
Батько. Роман.	12
Палац без стін. Повість	290
Ненаписаний портрет. Повість	404

ЛАРИСА МИХАЙЛОВНА ПИСЬМЕННАЯ ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Батько. Роман	
Дворец без стен. Повесть	
Ненаписанный портрет. Повесть	

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984
(На украинском языке)

Редактор М. Я. Видиш
Художник В. В. Машков
Портрет художника В. В. Руденка
Художній редактор А. І. Клименко
Технічні редактори О. Г. Талізїна, О. М. Грищенко
Коректор Г. П. Єрмоєнко

Информ. бланк № 2402

Здано до складання 30.03.83. Підписано до друку 06.02.84.
БФ 26078. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 3.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 24,36. Ум. фарб. відб. 24,36.
Обл.-вид. арк. 26,514. Тираж 65 000.
Зам. 3—979. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Письменная Л. М.

П35 Вибрані твори: Роман. Повісті.— Передм. В. Міняйла.— К.: Дніпро, 1984. 464 с.

В романі «Батько» українська радянська письменниця хвилююче розповідає про народну інтелігенцію, яка одразу ж і беззастеречно прийняла Жовтневу революцію і вірно служила їй, показує героїзм нашого народу в роки Великої Вітчизняної війни.

У повістях «Ненаписаний портрет» та «Палац без стін» порушуються актуальні морально-етичні проблеми.

П 4702590200—080 80.84
М205(04)—84

У2

MRP. 90K.